تصوّف تے

پنجابی دے صوفی شاعر

پروفیسر سرفراز حسین قاضی

عزیز بک ڈپو ○ چوک اُردو بازار ○ لاہور

میری دھی رانی

مند کردی اسے
پئی ایس کتاب وچ
میرا ناں نہیں آیا
کیوں نہیں آیا؟

ایس لئی

میں ایہہ کتاب
اپنے جگر دے ٹوٹے

"ربیعہ نصرت"

دے ناں کرناواں

تاں جے

ایس کتاب توں

(اوہ)

زندگی لئی روشنی لبھے

شکریے

ایس کتاب دی ترتیب لئی بہت ساریاں بزرگاں، دوستاں تے برخورداراں نے میری مدد کیتی اے تے جے میں اوہناں دا شکریہ ادا نہ کراں گا تے بڑی وڈی ناشکری ہووے گی۔

سب توں پہلاں میں اپنیاں دو شاگرداں دا شکرگزار آں جیہناں نے میرے واسطے بھج دوڑ کر کے بڑی بڑی دُوروں کتاباں کٹھیاں کیتیاں۔ اوہ ہن محمد حنیف تے محمد علی طارق نوحی۔

ایس توں اگے جناب قبلہ دا ایہناں نے ناں لکھن توں سختی نال منع فرمایا اے ہو ممنون آں پئی اوہناں میرے لئی عربی تحریراں نوں پڑھیا تے میریاں عربی مشکلاں وچ میری بڑی ای مدد کیتی۔

شکرگزار آں جناب ڈاکٹر وحید قریشی ہوراں دا جیہناں نے اپنا قیمتی ویلا ضائع کر کے میری کتاب لئی وقت کڈھیا تے پیش لفظ لکھیا۔

تے بڑا ای ممنون آں جناب اقبال صلاح الدین ہوراں تے جناب سید عزیز شاہ بخاری ہوراں دا کہ اوہناں کاغذ دے کال دے زمانے وچ وی کتاب دی اشاعت دا بندوبست کیتا۔

سرفراز حسین قاضی

فہرست

پیش لفظ

(ڈاکٹر وحید قریشی۔ ایم۔ اے۔ پی۔ ایچ۔ ڈی۔ ڈی لٹ)

"وارث نرا وارث" پڑھن توں بعد مینوں سرفراز حسین قاضی ہوراں دی تنقیدی حس دا علم ہویا سی تے میں آکھ بیٹھا کہ پنجابی ادب نوں اک چنگا نقاد مل جائے گا۔ ایس ویلے میرے سامنے اوہناں دی کتاب "تصوف تے پنجابی دے صوفی شاعر" اے تے مینوں آکھنا پوے گا کہ اک نقاد توں ودھ سرفراز ہوری اک چنگے بھلے محقق وی نیں۔ کیوں جے ایس کتاب وچ تنقید تے پرکھ دے نال نال پڑچولیاں والا کم وی اوہناں کیتا اے۔

ایہہ کتاب پنجابی دے صوفی شاعراں بارے اک تجزیہ اے۔ ہن تیکر پنجابی دے صوفی شاعراں بارے دو چار کتاباں ای لکھیاں گیاں نیں۔ ڈاکٹر لاجونتی راما کرشن دی "پنجابی صوفی شاعر" دے علاوہ کجھ کتاباں ہور وی نیں جیہناں وچ ٹانویاں ٹانویاں گلاں پنجاب دے صوفی شاعراں بارے لبھدیاں نیں۔ ایس سلسلے وچ ڈاکٹر فقیر محمد فقیر ہوراں دی کتاب "مہکدے پھُل" ہن تیکر اجہی کتاب سی جد جہے وچ لاجونتی ہوراں دے نقطہ نظر توں وکھ سوچ دی راہ اختیار کیتی گئی سی۔ لاجونتی ہوراں پنجابی دے صوفی شاعراں نوں ویدانت دے سلسلے وچ پان دی کوشش کیتی اے۔ ایہہ ٹھیک اے کہ پنجابی دے صوفی شاعراں اُتے بھگتی دی تحریک دا اثر اے تے ویدانتی خیالات دی اوہناں وچ لبھدے نیں، پر ایس توں ایہہ نتیجہ کڈھنا کسے طرح ٹھیک نہیں کہ پنجابی صوفی شاعراں دے صوفیانہ خیالات پورے دے پورے بھگتی دی تحریک توں لئے گئے نیں۔ ڈاکٹر فقیر ہوراں نے پنجابی دے صوفی شاعراں نوں مسلمانی روپ وچ ویکھیا اے تے اوہناں دے کلام دا رشتہ تصوف دے اوس روپ نال جوڑن دا چارہ کیتا جیہڑا اسلامی ملکاں دے وچ چلدا رہیا۔ جے کر ساڈے صوفی شاعراں نے ایتھوں دے مقامی اثرات نوں لے لیا اے تے بھگتی دی تحریکاں دی

سئے اوہناں دے کلام وچ لبھدی اے تے اوس توں ایہہ نتیجہ نہیں کڈھیا جا سکدا کہ ساڈے پنجابی صوفی شاعر اسلام نال کوئی واسطہ نہیں سن رکھدے تے اوہناں دے تصوّف دا مسلمان صوفیاں نال وی کوئی جوڑ تے میل نہیں۔ حقی گل ایہہ وے کہ ویدانتی روایتاں توں اثر لین دے باوجود ساڈے صوفی شاعراں نے تصوّف دی اوس روایت توں بہت سارا کم لیا اے جیہڑی ایران توں چلی تے پاک وہند دے دوجے ادب وی اوس توں متاثر ہوئے۔ ڈاکٹر فقیر ہوراں نے تصوّف دی اسلامی روایت نوں بنیاد بنایا اے۔ اوہ تصوّف بارے لکھن والے ادیباں وچوں پہلے ہن جیہناں پنجابی شاعراں دے صوفیانہ رجحان دا مسلمانی رنگ لبھیا۔ اوہناں دی کتاب نکی جیہی اے ستے تصوّف دیاں بنیادی مسلیاں دا تھوڑا جیہا ذکر کرکے اوہناں شاعراں دے حالات بارے بہتی پڑچول کیتی اے۔ سرفراز قاضی ہوراں نے پنجابی صوفی شاعراں دے تصوّف نوں اپنا موضوع بنایا اے تے اوس دے علمی پہلوواں نوں اُجاگر کیتا اے۔ تصوّف بارے ایہہ آکھیا جاندا اے کہ ایہہ حال اے قال نہیں۔ مینوں ایہہ پتہ نہیں کہ قاضی ہوری کتھوں تیکر آپ ایس رنگ وچ رنگے ہوئے نیں۔ ایہنا ضرور آکھیا جا سکدا اے کہ تصوّف دیاں مسلیاں دا اک علمی پاسا وی اے جدھے اُتے قاضی صاحب نوں چنگا بھلا عبور حاصل اے۔ عام طور تے ساڈے پنجابی لکھن والے پنجابی ادب نوں اجیہا ادب بنا کے پیش کردے نیں جدھا کوئی رشتہ کسے ہور روایت نال نہیں بن دا۔ قاضی ہوری اوہناں لکھاریاں وچوں نہیں جیہڑے دیس پیار لئی سچائیاں نوں وی بدل کے پیش کرن۔ اوہناں نوں پنجابی ادب نال عشق دی حد تیکر پیار اے پر اوہناں نے ایہنوں دوجیاں ادباں دے حوالے نال وی ویکھن دی کوشش کیتی اے۔ ایہدے نال اک پاسے تے اوہناں دے بیان وچ توازن پیدا ہو گیا اے تے دوجے پاسے اوہناں نے حقیقتاں نوں آپو وچ ملا کے تے روایتاں دے سلسلے اک دوجے دی روشنی وچ ویکھن دا سربندھ کیتا اے۔ پنجابی دے لکھاریاں وچوں اوہ پہلے بندے ہن جیہناں نے تصوّف دی تاریخ بیان کیتی اے تے ایہہ دسیا اے کہ کینویں اسلام دے وچ تصوّف دی لہر اٹھی مختلف صوفی عالماں نے اوہدے وچ کیہڑے کیہڑے مسئلے چھیڑے تے روحانی ترقی لئی اوہدے کیہہ اصول دسے تے ورتے۔ ایہہ نعمت لاجونتی ہوراں نوں ایس کر کے نصیب نہ ہوئی کہ اوہناں دا

نہ تے عربی فارسی نال بہتا جوڑ دسدا اے تے نہ اوہ مسلمانی تصوف نال کوئی ہمدردی رکھدیاں نیں۔ اوہناں سرسری جیہا ذکر کر کے تے ساری کتاب دا ڈھنگ بھگتی تحریک اُتے رکھ دتا اے۔ سرفراز ہوراں ایس گل نوں منن توں انکار کیتا اے۔

جے ایس سارے سلسلے نوں حال تے قال دے حوالے نال ویکھیے تے انج جاپدا اے کہ قاضی ہوراں نے تصوف دیاں کیفیتاں نالوں تصوف دیاں مسئلیاں نوں بہتا سامنے رکھیا اے۔ تے تصوف دی علمی بنیاد نوں پڑھن والیاں دے سامنے پیش کیتا اے۔ شاید ایس چیز دی لوڑ دی بہتی سی۔ تصوف دیاں وارداتاں تے کیفیتاں اودوں تیکر اپنے صحیح پس منظر وچ نظر نہیں آسکدیاں جدوں تیکر اسیں اوہناں دیاں مُڈھاں تے جڑاں نوں سمجھن دی کوشش نہیں کردے۔ قاضی صاحب نے تصوف دی تعریف تے تاریخ دے بعد تصوف دیاں مسئلیاں بارے اک پورا باب لکھیا اے۔ ایہدے وچ اوہناں اپنے آپ نوں پنجابی ادب تک محدود نہیں رکھیا بلکہ تصوف دی اسلامی عجمی روایت نوں اصل کتاباں دے حوالے نال بیان کیتا اے جیہڑی ساڈی پنجابی شاعری دی جان اے، پر جدھا اقرار ادیب لوک بہت گھٹ کردے نیں۔

کتاب دا اصل حصہ پنجابی شاعری دا اُڈو اڈ تفصیلی جائزہ اے۔ ایس وچ قاضی ہوراں نے پنجابی دیاں ادبی تاریخاں دیاں بیاناں نوں دہران دی کوشش نہیں کیتی بلکہ مصنفاں بارے اوہناں دے کلام دے علاوہ پوریاں پوریاں کتاباں تے معاصر شہادتاں تے بھروسہ کیتا اے تے بعضیاں غلط گلاں دا نکھیڑا وی کیتا اے۔ ہر صوفی شاعر دے بارے اوہناں سنے عقائد دا نکھیڑا وی کیتا اے۔ ایتھے واردات دا تقابلی مطالعہ کتاب نوں بڑی قیمتی تے انمول چیز بنا دیندا اے۔

میرے نزدیک قاضی ہوراں دی ایس کتاب دی وڈی خوبی ایہہ وے کہ ایہدے وچ پنجابی دے صوفی شاعراں نوں اک وڈے پس منظر وچ ویکھیا اے تے پیش کیتا اے جس دی روشنی وچ اسیں ایہناں صوفی شاعراں دے کلام تے ایہناں دیاں قلبی وارداتاں نوں پرکھ سکنے آں۔ اوہ شاعراں دے تجزیے وچ کدھرے وی جذباتی نہیں ہوئے۔ حالانکہ علاقائی زباناں تے کم کردیاں ہویاں لکھن والے عام لحاظ نال جذباتیت دا شکار ہو جاندے نیں تے گلی دی ٹکر تے کھلون والے دوائیاں دین والیاں وانگ

ہو سکے دی لاندے نیں تے اپنے مال نوں اچرج تے دوجیاں دے مال نالوں اُچّا ثابت کرن لئی اڈیاں گوڈیاں دا ٹِل وی لا دیندے نیں۔ اجکل رواج پے گیا اے کہ لوک کم تھوڑا تے نعرے بہتے لاندے نیں۔ پنجابی ادب نال ایہہ دھروہ کجھ بہتا ای ہویا اے کہ ایہنوں کم کرن والے گھٹ تے نعرے مارن والے بہتے لبھے نیں۔ قاضی صاحب ایس ٹولے وِچ نہیں۔ ایس واسطے نہ تے اپنے مال اُتے ہندوستانی ٹھپا لاندے نیں تے نہ ای بھیڑے مال نوں چنگا کر کے پیش کر دے نیں۔ اوہ ادب دے سچے خادم نیں تے سچ نوں ایس کتاب وِچ پالن دی کوشش کر دے نیں۔

ایہہ بڑی نیک فال اے کہ ہُن پنجابی لکھن والیاں وچوں بعضیاں ادیباں نے علمی کم کرنا شروع کر دِتّا اے۔ میں سرفراز حسین قاضی ہوراں نوں ایس چنگی تے ستھری کتاب دے لکھن تے مبارکباد پیش کرناواں تے توقع کرناں کہ پنجابی زبان نوں چاہن والے ایہدی قدر کرن گے تے پنجابی نوں دوجیاں زباناں وِچ رکھ کے ویکھن دی کوشش کرن گے تے کھوہ دے ڈڈو وانگر نہ تے پنجابی ادب نوں دنیا دیاں دوجیاں ادباں نالوں اُچّا ثابت کرن گے تے نہ ای اوہنوں ایہنا گھٹیا سمجھن گے کہ جس طرح ہُن تیکر پنجابی زبان تے ادب تے ظلم ہندا رہیا اے اوہدے ہتھ ہور وی مضبوط کرن۔ میں سمجھناواں کہ پنجابی دیاں سجناں دا فرض اے کہ اوہ اپنے ادب دیاں ذخیریاں دی دیکھ بھال وی کرن، اوہدا تجزیہ وی کرن، اوہدے بارے کتاباں وی لکھن تاکہ پنجابی زبان جس طرح ادبی لحاظ نال اہم اے اوسے طرح علمی لحاظ نال وی ایہدا ذخیرہ ودھے۔

دیباچہ

کسے شاعر نے آکھیا اے کہ حُسن تے سوہن جتھے وی اے میرا گواچا ہویا چُوڑا اے۔ حُسن، لطافت تے عظمت دے ایسے گواچے ہوئے کنگن دی تلاش نے مینوں پنجابی دی صُوفیانہ شاعری دل توجہ کرن لئی آکھیا۔ ایہہ حُسن تے لطافت فطرت دے مظاہراں دا ای ناں اے۔ فطرت، کائنات اے۔ تے کائنات خُدا دا حکم اے تے خُدا ای حسن دی شروع، حسن دا انت تے کل حسن اے۔ اوہ آپ سوہنا اے تے سوہن نوں پسند کردا اے۔ اوس حسن دی تلاش لئی وکھو وکھریاں راہواں اختیار کیتیاں گیاں تے اوہناں نوں اخیر تے منزل تے مقصد دا ناں دتا گیا۔

ایتھے اک سوال ایہہ سامنے آیا کہ حسن دی تلاش کِس طراں کیتی جا سکدی اے؟ اوتھے کِس طراں اپڑیا جا سکدا اے۔ مذہب داناں ای سامنے آوندا اے۔ ہن ذرا مذہب نوں ویکھ دے چلیئے۔ مذہب کیہہ ہُندا اے؟ مذہب دی کوئی جامع تے مکمل تعریف کرنی تے بڑی ای اوکھی اے تے نہ ای اک تعریف تے اکتفا یاں اتفاق کیتا جا سکدا اے۔ ای، بی ٹائیلر (E. B. TYLOR) نے مذہب دی انتہائی جامع تے مختصر تعریف کیتی اے۔ انسائیکلو پیڈیا آف ریلیجن اینڈ ایتھکس جلد اول دے صفحہ ۶۶۳ تے لکھی گئی ایہہ تعریف انج اے کہ "مذہب روحانی موجودات تے عقیدہ رکھن داناں اے"۔ علامہ ڈاکٹر اقبالؒ

RECONSTRUCTION OF RELIGEOUS THOUGHT IN ISLAM.

دے صفحے ۱۸۷ تے مذہب دی غرض وغایت تے ضرورت لئی تِناں گلاں دا ذکر کردے نیں۔ (۱) کائنات دی رُوحانی تعبیر۔ (۲) فرد دی رُوحانی آزادی (۳) تے عالمگیر اہمیت دے اوہ بُنیادی اصول جیہڑے رُوحانیت تے مبنی انسانی معاشرے دی رہبری کرن۔ ٹائیلر تے حضرت اقبالؒ ہوراں اک گل ــــ رُوحانیت ــــ تے زور دتا اے۔

مذہبی زندگی نوں عام طور نال ترے دوراں وچ تقسیم کیتا جا سکدا اے۔ عقیدہ، خیال تے اکتشاف یعنی علم الیقین حق الیقین تے عین الیقین۔ پہلے دور وچ زندگی اک خاص اہتمام، نظم وضبط دے تحت گذردی اے۔ ایتھے اوس معاشرے دا ہر فرد بغیر نتیجیاں تے غور کیتیاں ہویاں عمل پیرا ہوندا اے۔ ایہہ طرز عمل بقول علامہ اقبالؒ ہوراں دے ــــ "کسے قوم دی معاشرتی تے سیاسی تاریخ وچ ڈاہڈی اہمیت دا حامل ہندا اے" ایس دور وچ ــــ جتھوں تیک فرد دے اندر لی روح دے نشوونما دا تعلق اے اوہ گھٹ ہندی اے۔ نظم وضبط دی پُوری پابندی توں بعد ایس نظم تے ضبط نوں معقول طور نال سمجھن دا ویلا آندا اے۔ ایس دور وچ مذہبی زندگی آپنیاں بنیاداں مابعد الطبعیات وچوں تلاش کردی اے یعنی عالم دے بارے وچ اک ایسا عقیدہ جیہڑا منطقی حیثیت نال ہم آہنگ ہووے ــــ تریجا دور ہور اگاں ہو جاندا اے۔ مابعد الطبعیات دی تھاں نفسیات آ جاندی اے۔ تے مذہبی زندگی ایس گل دے تچھے پے جاندی اے۔ کہ اوس ازلی حقیقت نال آمنے سامنے ہو کے اکھاں چار کرے۔ ایتھے آکے مذہب زندگی تے طاقت دے انفرادی تے شخصی انجذاب دا مسئلہ تے فرد اک آزاد شخصیت دا مالک بن جاندا اے۔ ایہہ قانون دیاں اوکڑاں، مشکلاں تے حد بندیاں توں آزادی دا نتیجہ نہیں ہندا بلکہ آپنے شعور دی تھلڑی ڈوہنگھائی وچوں قانون دیاں اخیر لیاں حداں دے انکشاف دا نتیجہ ہندا اے۔ جس طراں کہ اک صوفی دے

الفاظ وچ "قرآن کریم نوں سمجھنا، پالینا تے اوس دی معرفت حاصل کرلینا اوس ویلے تک ممکن نہیں جدوں تک کہ مومن تے اوسے طراں نہ ظاہر ہووے جس طراں کہ حضور نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم تے نازل ہویا سی"۔

مذہب دے متعلق عام طور تے پنج تصور سامنے آوندے نیں۔ شروع شروع دے مذہب جنہاں نوں بُت پرستی آکھیا جاندا اے۔ ایہناں دے مذہبی عقیدیاں تے عملاں دا جے تجزیہ کیتا جاوے تے ایہہ ظاہر ہندا اے کہ مذہب دراصل، مافوق الفطرت موجود چیزاں تے قوتاں نوں منن تے پرستش کرن دا دوجا ناں اے۔ بُت پرستی (PAGANISM) دا دور بندیاں دی تاریخ دا سب توں پہلا تمدنی دور اے۔ اوہدوں انسان دی زندگی بالکل سادی سی۔ ایس طراں ——— باہرلی دنیا دیاں منگاں سہولت نال پوریاں ہوجان دجہوں ——————————

اوس دے دل تے دماغ وچ اک سکون تے اطمینان ہندا سی۔ ایس لئی کسے اعلیٰ تے اُچی ہستی دا فطری تخیل ای کافی سی تے ایسے خیال نوں اوہ فطرت دی ہر شے وچ ویکھ لیندا سی۔ ایہہ احساس الٰہی تصور دا سرچشمہ بن گیا پر انسان دی سوچ تے خیال دی بلندی بالکل نہیں سی۔ جے ہے دی سی تے بالکل کچیاں سوچاں تے عام سطحی فکر دیاں گلاں موجود سن۔ ایس لئی ایس دور وچ مذہب نری عبادت ای بن کے رہ گیا سی اوہدے وچ معاشرتی شعور نہ ہون دی وجہوں حقوق العباد ——— اجتماعی زندگی دے حقائق تے فرضاں ——— دل اوس دی نظر نہیں سی ہُندی۔ ساریاں ای شروع دیاں مذہباں وچ بُت پرستی لئی چند اک ایہو جیہے مذہبی عقیدیاں تے عملاں دی پابندی ای ضروری سمجھی جاندی سی جنہاں دا کوئی ڈوہنگھا تے سدھا تعلق انسان یاں معاشرے نال نہیں سی ہُندا۔ چنانچہ مذہب دا ایہہ سب توں تنگ تے محدود تصور گنیا جاندا اے۔

دوجے لفظاں وچ ایہہ جنگل دے قانون دا دور سی۔

دوجا نظریہ یاں بت پرستی دی ترقی یافتہ صورت ایہہ سی کہ اجتماعی حیثیت نال نسل انسانی نے چنگی ترقی کر لئی سی۔ خاندانی زندگی وچوں لنگھ کے انسان قبیلیاں والی زندگی وچ وڑ گیا ہویا سی تے ریاستاں تے مُلکاں دا تصور وی جنم پیا ہویا سی۔ ایتھے پہلی واری انفرادی زندگی نے اجتماعی زندگی دا تصور اپنایا۔ یعنی انسان نے اپنے آپ نوں معاشرے دیاں ضرورتاں تے پابندیاں دے نال ڈھالیا۔ چنانچہ اوہو بُت پرستی ایتھے آکے نِری عبادت توں نکل کے کجھ کجھ انسانی، معاشرتی تے اجتماعی احساس نال وی پُر ہو گئی۔ چنانچہ ایس دور وچ جیہڑا مذہب سامنے آیا اوس وچ مذہبی رسماں تے مادی زندگی دیاں بعض لوڑاں تے اجتماعی زندگی دے بعض حقوق و فرائض اک دوجے نال ہتھ ملان تے مجبور ہو گئے۔ انفرادی تے اجتماعی زندگی دے ایہہ دو وکھو وکھرے شعبیاں دا مِل جانا حالات دا جبری نتیجہ سی۔ ایتھوں ای ہندو مذہب جمیا تے ایتھوں ای شنٹو مذہب۔ حتٰے کہ مشرق دے سارے ای غیر الہامی مذہب ——— تاؤ مت، کنفیوشی مت، اسلاف پرستی وغیرہ وغیرہ ——— ایسے دور دی پیداوار ہین۔

مذہب دا تریجا تصور آریائی اے۔ ایہہ وی بت پرستی دی ترقی یافتہ شکل اے۔ ایس دا مکمل ترجمان ہندو مذہب اے۔ پر اک فرق ایہہ وے کہ عام بُت پرستاں دے برخلاف ایتھے یہودیت دا نسل پرستی دا تصور موجود اے پر یہودیت الہامی ——— توحیدی ——— مذہباں وچوں اے۔ آریائی نسل دی برتری دا احساس ای ہندو مذہب دی جان اے۔ ذات پات دا تصور وی ایسے مذہب دی پیداوار اے ——— پہلیاں دو طریقیاں وچ ترقی دے پہلو موجود سن۔ ایتھے بجائے ترقی دے

ایس لحاظ نال تنزل ہویا کہ فرقہ بندی دی ابتدا نے جنم لیا۔ تے مذہب نے انساناں نوں اک بھگوان دی اولاد ہندیاں ہویاں دی ملیچھ تے اچھوت قرار دتا۔ ایس دے رد وچ مہاتما بدھ نے آواز لائی۔

مذہب دا چوتھا تصور الہامی یاں سامی مذاہب دا تصور اے۔ ایہدے وچ اسماتی تے توحیدی مذہب آوندے نیں یعنی اسلام، عیسائیت تے یہودیت، ایہناں دا تصور سراسر مختلف تے انقلابی سی۔ کیوں جے ایہہ مذہب وحی تے الہام تے مبنی سن۔ ایہناں وچوں وی اسلام مکمل ترین سی۔ الہامی مذہباں دی سب توں وڈی خوبی ایہہ سی کہ ایہناں نے انفرادی تے اجتماعی، مادی تے روحانی قدراں نوں اک چوکھٹے وچ گڈ کے رکھ دتا۔ مساوات تے سب توں بہتا زور دتا گیا اے۔ پر تھوڑے تھوڑے فرق نال۔ موسوی شریعت نے مساوات نال نال سیاست تے وی زور دتا پر ایتھے یہودیاں دی برتری دا خیال وی لبھدا اے۔ عیسائیت وچ محدود تصور سی یعنی حضرت عیسیٰ علیہ السلام اپنیاں بھیڈاں ای لبھن آئے سن۔ سب توں مکمل تے پوری شکل ساہنوں اسلام نے ای دتی اے۔

اسلام اک مکمل تے پورا مذہب اے۔ ایس دی عملی صورت نوں تصوف دا ناں دتا جاندا اے۔ حضرت وارث شاہؒ دی کاہیر پڑھن دا شوق تے بہوں چر دکنا سی تے ایہدی وضاحت میں اپنی کتاب "وارثؒ نرا وارثؒ" وچ کر بیٹھا واں۔ وارثؒ شاہ ہوراں دے اک سنگی حضرت بلھے شاہ قصوریؒ نیں۔ ادھناں ول نظر ماری تے اک سمندر نظر آیا۔ تے ایس پاسے ول دھیان جا پیا۔ پر اکو ایہو ای گل ایس موضوع دا محرک نہیں بنی۔ کئی اک گلاں ہین۔ مجلس شاہ حسینؒ دی کتاب ——— پنجابی دے صوفی شاعر ——— نظر چوں گزری۔

"دوسری صدی ہجری دے شروع وچ صوفیانہ خیالاں اُپر یونان دے اشتراکیاں تے ڈایونیسیس والے فلسفے دا پرچھاواں پین لگا۔ عیسائیت دا جیں دے آپنے روپ وچ نوافلاطونی فکر دا رنگ نظر آؤندا اے۔ خانقاہواں دے ماحول تے تنظیم اُتے خاصا اثر سی ـــــــ
یونانی اثر دا احاطہ سبھ توں بہتا وسیع لگدا اے۔ کیوں جے ذکر والے پاسے توں اڈ صوفیاں نے یونانیاں کولوں طب دی سکھی"۔ (ص۔ ۳)

"ـــ ـــ ـــ ـــ تصوف دا آخری مدرسۂ فکر جیہدے وچ ہندی اثر تے بدھ مت دے کجھ رنگ گھلے ہوئے سن بایزید بسطامیؒ ہوراں دے نال پھلیا پھولیا ـــــــ بایزیدؒ ہوراں اُپر ویدانت دے خدا دے تصور دا ایہناں اثر سی پئی اوہ فرماؤندے سن "سبھ شاناں میریاں ای نیں۔ سبحان اللہ۔ میری کیہہ شان اے"۔ (ص۔ ۵)

ڈاکٹر لاجونتی نے نرا لکھ ای چھڈیا اے۔ سوچیا نہیں سو۔ اوہدے واسطے پیاں انگریزی حوالے سن تے پیاں فیر اوسدے اپنے ہندوانہ نظریئے ایس طراں اسلام دی روح نوں نہیں سمجھیا۔ مجبوری اے کیوں جے اوہ سمجھ ای نہیں سی سکدی۔ اک مفکر تے ادیب نے پروفیسر براؤن دی ایرانی ادبی تاریخ تے تنقید کر دیاں ہویاں آکھیا سی کہ براؤن فارسی زبان دا ماہر تے ہے سی پر اوہ اوس دے اندر لی روح نوں کیویں سمجھ سکدا اے۔ ایہہ صرف ایرانی تے مسلمان ای سمجھ سکدا اے۔ تے ایہو گل ڈاکٹر لاجونتی تے پوری اتردی اے۔

میریاں نظراں وچوں اک کتاب "گمراہ صوفی" گذری۔ لکھن والے داناں بڑا ای سوہنا لگا ۔۔۔۔۔۔ حافظ ابوالفرح عبدالرحمٰن ـــــ کلکتے دی چھپی ہوئی سی۔ پر اک دو سطراں پڑھیاں تے دل دھڑکیا۔ اوہ لکھدا اے۔

"اس طرح عبدالکریم بن ہوازن قشیری نے کتاب الرسالہ قشیریہ نام ایک کتاب بنائی۔ اس میں عجیب و غریب بکواس کی ہے۔ فنا و بقا۔ قبض و بسط۔ وقت و حال۔ وجد و وجود۔ جمع و تفرقہ۔ صحو و شکر۔ ذوق و مشرب۔ محو و اثبات۔ تجلی و محاضرہ و مکاشفہ۔ تکوین و تمکین۔ شریعت و طریقت غرضیکہ بہت سی بے تکی باتیں لکھدی ہیں۔ پھر اُن کی تفسیر و تشریح اور بھی زیادہ عجیب الفاظ میں کی ہے۔"

(ص-۹) ہند پریس، چترنجن ایونیو کلکتہ۔

"حسین بن منصور حلاجؒ قابل سرزدنی تھا۔"

(ص-۱۹) ہند پریس، چترنجن ایونیو کلکتہ

تصوّف کیہہ اے؟ ایس تے بحث اگے بہتی گیتی گئی اے۔ عملی تجربہ تے میں نوں دی نہیں پر ایہناں گلاں نے میں نوں مجبور کیتا کہ میں ویکھاں تے سہی کہ اصلیت کیہہ اے۔ ڈاکٹر لاجونتی نے ٹھیک آکھیا؟ حافظ ابوالفرج عبدالرحمٰن نے ٹھیک لکھیا اے یاں کہ ڈاکٹر میر ولی الدین تے حضرت مولانا اشرف علی تھانوی ٹھیک آکھ دے نیں۔ ایس لئی میں توحیدی مذہباں نوں علاوہ غیر الہامی مذہباں دا مطالعہ وی کیتا۔ تے جو سمجھ میں نوں بجھ آئی اے اوہ ایہہ ای اے کہ اسلامی تصوف نہ تے عیسائیت دی پیداوار اے تے نہ ای بدھ مت دی۔ ایس دا مفصل جائزہ پہلے باب وچ لیا گیا اے ———— دوجی گل ایہہ کہ ڈاکٹر لاجونتی دے سامنے نریاں انگریزی کتاباں سن۔ نکلسن۔ انسائیکلوپیڈیا تے مغربی مفکراں کولوں ایہہ توقع کس طراں کیتی جا سکدی اے کہ اوہ اسلام دی عظمت نوں بغیر کسے بغض توں من لین۔ حالانکہ اوہناں وچ ایہو جیہے لوک وی سن، تے حالی وی موجود ہین۔ جیہڑے اسلام دی عظمت

تے حضور علیہ الصلوٰۃ والسلام دی وڈیائی تے نبوت نوں دِلوں تے جانوں
من دے نیں۔ پر گریزرسن، رچرڈ ٹمپل تے نکلسن توں ایہہ توفیق نہیں
سی ہو سکدی۔

"اگر اس وقت یورپ کی عنانِ حکومت (صاحب قرآن)
حضرت محمدؐ صلی اللہ علیہ وسلم ایسی شخصیت کو دے دی
جائے تو ہماری سب مصیبتیں دُور ہو جائیں ——"

(برنارڈ شا۔ بحوالہ تعارف قرآنی۔ص۔۳۹)

"مغرب و مشرق بلکہ تمام دنیا اس وقت بے چین ہے۔
دنیا کا ہر فرد امن و سکون کی جستجو میں سرگرداں ہے
لیکن یہ امن و سکون اس وقت تک حاصل نہیں ہو سکتا
جب تک تمام دنیا میں مذہب اسلام کی حکومت نہ ہو

کیونکہ

اسلام میں مسلمانوں، عیسائیوں، یہودیوں اور ہندوؤں
سب کے لئے امن ہے اور تمام مذاہب میں اسلام ہی ایسا
مذہب ہے جو دنیا میں بسنے والے تمام انسانوں کو سکونِ
قلب عطا کرتا ہے۔ اگر دعوے کی صداقت درکار ہو
تو تعصب چھوڑ کر اسلام کی تعلیم کا بغور مطالعہ کرو"

(ڈاکٹر شیلڈرک۔ بحوالہ تعارفِ قرآنی۔ص ۳۹-۴۰)

ایہہ تے سدھیاں سادیاں گلاں نیں۔ جے اجازت دیو تے اسلامی
نظریئے وکھریاں وکھریاں لوکاں نے جس طراں بیان کیتے نیں، دس باراں
اوہ وی سنا دیواں۔

"FAITH is the force of life"
TOLSTOY

"FAITH is to believe what we do not see, and the reward of this faith is to see what we believe."

ST. AUGUSTINE.

"Let us have faith that right makes might, and in that faith let us do our duty to the end." LINCOLN.

"To do good is my religion."

THOMAS LAINE.

"RELIGION is nothing else but love to God and man." BURTON.

"God's mills grind slowly but grind exceedingly small.

HERBERT.

"Obedience alone gives the right to command." EMERSON.

"Without belief in God, I think, I should go crazy and without God the world would be a maze without clue. WOODROW WILSON

تے ایہو جیہے ہزاراں قول ساہنوں مغربی ادیباں کول لبھدے نیں جنہاں وچ عجز و انکسار، تحمل، سچائی، کلمۂ حق، خیرات، ضبطِ نفس تے جزا و سزا دے مسئلیاں دا ذکر کیتا گیا اے۔ اوہدی وجہ ایہہ وے کہ اسلام نوں

من دے تے نہیں پر سکون تے اطمینان دی تلاش لئی اوہدے دل آ ندے ضرور نیں پر عقیدہ تثلیث اوہناں نوں ایس پاسے نہیں آون دیندا۔

ترجی گل آجاندی اے "گمراہ صوفی" دی۔ تے حیرت ہوئی کہ امام قشیری جیہے متقی تے صاحب ایمان شخص نوں وی نہیں چھڈیا گیا۔ ایس لئی میینوں خواہش پیدا ہوئی کہ غور سے جیرا علم ای ناقص اے۔ پر فیر وی اُتلی گل نوں دل نہیں سی من دا۔ تے جنہوں دل نہ منّے اوہ گل ٹھیک نہیں ہندی اے۔ اوہو ای ہویا۔ تحقیق شروع کر دتی۔

"حضرت علی ہجویری المعروف داتا گنج بخشؒ نے شیخ ابوالقاسم عبدالکریم بن ہوازن قشیری سے بھی استفادہ کیا اور اُن کے نام کے ساتھ استاد برابر لکھتے ہیں۔"

بزم صوفیہ (ص۔۳) مطبع معارف اعظم گڑھ

ایسے طراں حضرت منصور حلّاجؒ نوں "قابل سرزدنی" قرار دتا گیا اے۔ حضرت داتا گنج بخشؒ کشف المحجوب وچ اپنے استاد شیخ ابو جعفر محمدؐ بن المصباحؒ دے متعلق اِنج فرماندے نیں۔

"وہ رؤسائے متصوف میں سے تھے۔ تحقیق میں اُن کی زبان اچھی تھی۔ حسین بن منصورؒ سے بہت محبت کرتے تھے۔ میں نے اُن کی بعض تصانیف ان ہی سے پڑھیں۔" (اردو ترجمہ ص ۲۔۳)

جناب ابراہیم بن محمدؐ نصر آبادی ہوری لکھدے نیں کہ

"اگر انبیاؑ اور صدیقین کے بعد کوئی موحد گزرا ہے تو وہ منصور حلّاج ہے۔"

حضرت مجدّد الف ثانیؒ فرماندے نیں۔

"معنی عبارت "انا الحق" نہ آنست کہ من حقم بلکہ آنست کہ

من نیستم و موجود حق است" ـــــ مکتوب دفتر اوّل (ص-۳۱۴)
ایسے دا حوالہ تے ایہو تشریح مولانا محمدؐ ادریس ہوری "علم السکلام" دے صفحہ ۱۱۸ تے کردے نیں۔ نیکی بدی، انھیر ا روشنی تے دن رات دے تضادات نے انسان نوں خُدا دی ذات لئی سوچن تے مجبور کیتا۔ تے ایسے مجبوری وچوں اوس نوں اپنے اختیار دی تلاش ہوئی۔ اصلی گل دی ایہو ای اے کہ انسان بھانویں اوہ صوفی اے تے بھانویں غیر صوفی، اوہ تے اوس دی روح کسے نہ کسے لوڑ تے تلاش وچ پھسی ہوئی اے۔ فائیس لوکس ایہدا ای لکھدا اے کہ

I sought the world, but peace was not there.

ایتھوں شروع کر کے مکاندا ایتھے اے کہ

And where is the hiding place of truth.

ایہہ اوہ تلاش اے۔ دل دے اندر لکیاں چھُپیاں جذبیاں دی پیڑ۔ ایتھے انگریز عیسائی ہندو تے مسلمان سارے دے سارے سانجھے نیں۔ پر جدوں راہیں پینڈے نیں تے ایتھے کلّا کلّا بندہ وکھرا وکھرا اکھلوتا اے۔ اوہدیاں اپنیاں راہواں نیں۔ اوہدے آپنے طریقے نیں اوہدے اپنے بکھیڑے ہن تے اوہناں بکھیڑیاں دے نکھیڑے تے نبیڑے نیں۔ پر دکھو دکھ ٹُہندیاں ہویاں وی اک تھاں ایہو جیہی آجاندی اے کہ جتھے سارے اک مکٹ ہو جاندے نیں تے اوہ "خدا" دی لوڑ تے تلاش اے۔ ہر روح بھانویں شعوری لحاظ نال تے بھانویں غیر شعوری انداز وچ اک "سچائی" دی تلاش وچ سر پئی ٹیک دی اے۔ تے ہر روح ایس جھکھ نوں مٹان لئی بے قرار تے بے چین اے۔ ہاں ایس لئی اوہ راہواں وکھریاں وکھریاں ڈُہل دی اے۔ تے فیر نعرہ
"PEACE IS THINE" دا لگ جاندا اے۔ ایس منزل دی تلاش لئی

صبر، توکل تے تحمل پہلی لوڑ ہندے نیں۔ حق دی تلاش لئی صبر دا اختیار کر لینا بڑا ای ضروری ہندا اے۔ جیہڑے تے دنیا دار ہندے نیں اوہ اپنیاں ایہناں پھاہیاں وچ ای پھسے رہندے ہن کہ دُنیا نوں کس طراں سنواریا جاوے یاں باہر لی حالت نوں کنج بنایا جاوے۔ تے جنہاں نوں حقیقت دے علم دا علم ہو جاندا اے اوہ فیر اپنے آپ نوں ایس دنیا وچ نہیں کھبن دیندے۔ ایہناں دو طراں دیاں لوکاں دا ذکر قرآنِ کریم وچ دی آوندا اے۔ تے ایتھے ـــ

" وَكُنْتُمْ اَزْوَاجًا ثَلٰثَةً ؕ فَاَصْحٰبُ الْمَيْمَنَةِ ۙ مَاۤ اَصْحٰبُ الْمَيْمَنَةِ ؕ وَاَصْحٰبُ الْمَشْئَمَةِ ۙ مَاۤ اَصْحٰبُ الْمَشْئَمَةِ ؕ وَالسّٰبِقُوْنَ السّٰبِقُوْنَ ۚۙ اُولٰٓئِكَ الْمُقَرَّبُوْنَ ۚ "

ـــــــــــ (سورۃ الواقعہ ٧ - ١١)

اللہ کریم نے تن حصے کر دتے نیں۔ اک نوں اصحاب شمال آکھیا گیا اے۔ اک نوں اصحاب یمین تے تریجی جماعت اصحابِ مقربین دی اے۔ اصحابِ شمال جیہڑے کہ اپنیاں ضرورتاں تے لوڑاں لئی بندیاں اگے ہتھ کھلار دے نیں۔ تے دعاواں لئی غیر اللہ نوں پکار دے نیں۔ اوہ مخلوق نوں ای الٰہ من دے نیں تے اوہ کون ہن ؟ ـــــــ مغضوبین تے ضالین ہن۔

دوجی تھاں تے اصحاب یمین آوندے نیں۔ ایہہ لوک خدا یاں خالق نوں ای اپنا معبود من دے نیں آوہدی ای عبادت کردے نیں تے آپنیاں لوڑاں تے ضرورتاں دا تعلق اوہدے نال ای رکھ دے نیں۔ ایہناں لئی دنیا تے آخرت وچ سلامتی ای سلامتی اے۔ تے مرن توں پچھاں ایہناں لئی جنت دا وعدہ کیتا گیا اے۔

تریجی جماعت ـــــ مقربین ـــــ دی اے۔ ایہہ لوک صرف خالق نوں ای الٰہ جان دے نیں۔ تے خالق تے مخلوق دے تعلق نوں دی جان دے نیں۔ ایہناں لئی قریبی جنت دی بشارت دتی

گئی اے۔ حضرت شیخ شہاب الدّین سہروردیؒ دا ایہہ فرمان اے کہ "فلیعلم انا معنی بالصوفیہ المقربین" یعنی اسی صوفیاں دا مطلب مقربین ای لینے آں۔ تے ایہہ گل ٹھیک اے۔ تے ایہہ لوک ای ہندے نیں جیہڑے کہ "تلاشِ حق" وچ مارے مارے پھردے نیں تے نال ای اطمینان، سکون تے صبر توکل نوں سمجھوں نہیں جان دیندے

تصوف بارے بہت ساریاں غلط فہمیاں جم پیاں نیں تے اوہناں دی کئی اک وجہاں ہین۔ کجھ لوکاں نے تصوف نوں فرار تے گریز داناں دتا اے۔ اوہ آکھدے نیں کہ قرآن تے رسول مقبول صلی اللہ علیہ وسلم نے کدی وی تے کدھرے وی ایہہ حکم نہیں دتا کہ کھانا پینا چھڈ دیو تے نکرے لگ کے عبادت وچ پے جاؤ تے دنیا توں۔ بچیاں توں تے دنیاوی ضرورتاں توں بالکل ای دوڑے ہو جاؤ تے ایہناں نوں چھڈ دیو۔ حقیقت وچ اوہناں دا ایہہ آکھنا بذاتِ خود تصوف دی حقیقت کولوں اک چنگا بھلاتے ڈاہڈا گریز تے فرار دی کیفیت دا حاصل اے ——

پہلے باب وچ اصحاب صفہؓ نے خلفائے راشدین دے متعلق مفصل تذکرہ کیتا گیا اے۔ کہ حضرت ابا بکر صدیقؓ دا سب کجھ راہِ خدا وچ دے دینا توکل، رضا، صبر تے اطاعت نہیں تے ہور اسی ایس نوں کیہہ آکھاں گے؟ حضرت سیّد علی مرتضیٰؓ دا علم۔ اندر لا علم نہیں تے ہولہ اے؟ جیدوں اوہ سینے وَل اشارہ کر کے فرماندے نیں کہ دیکھن والیاں لئی ایتھے اک دنیا لے ایہہ ویکھن والے، ایہہ تکھن والے کون ہن —— صوفی تے عالم ——

ہاں ایہہ ضرور آکھیا جا سکدا اے کہ کجھ من گھڑت قسم دیاں روایتاں یاں منکر ذہناں نے غلط تے پُٹھی روش اختیار کر کے اہلِ علم تے اہلِ طریقت نوں بدنام کر دتا اے ایہو جیہے خود ساختہ صوفیاں نے ایس دنیا نوں عجیب و غریب بھل بھلیاں وچ پا دتا اے۔ ورنہ شہنشاہِ بغداد حضرت شیخ عبدالقادرؒ الحسنی والحسینی، حضرت علی ہجویریؒ

خواجہ خواجگان حضرت معین الدین اجمیریؒ، حضرت بختیار کاکیؒ، حضرت شیخ العالم بابا فرید گنج شکرؒ، محبوب سبحانی شہنشاہِ دہلی حضرت نظام الدین اولیاءؒ، حضرت سید گیسو درازؒ تے بہت سارے بزرگ ماں پیو دونواں ولوں سید النسب سن ــــــ حسنی و الحسینی یاں حسینی و الحسنی تے ایہناں بزرگاں وچوں بہت سارے صاحب تصنیف سن۔ تے اوہناں دیاں تصنیفاں قرآن تے شریعتِ محمدی صلی اللہ علیہ وسلم دی تشریح ای نیں۔ تے ایہناں کولوں کسے قسم دی ایسی گل دی توقع نہیں کیتی جاسکدی جیہڑی خلافِ قرآن تے خلافِ شرع ہووے جدوں کہ ایہناں دی زندگی ول نظر ماریئے تے اوہناں دی زندگی دا سب توں لازمی تے ضروری جز شریعتِ محمدی صلی اللہ علیہ وسلم دے ظاہری تے داخلی احکامات دی تکمیل ای اے۔ نماز۔ روزہ۔ زکوٰۃ۔ حج تے اقرارِ توحید عملی لحاظ نال اوہناں کول اے۔ ایس توں علاوہ اوہ "اپنے آپ نوں پچھانن لئی اپنے من اندر جھاتیاں ماردے نیں"۔ پر ایہدا مطلب ایہہ نہیں کہ اوہ غیر شرعی فعل دے مرتکب ہندے سن یاں اوہ دنیاوی زندگی کولوں گریزاں سن۔

صاحب "گمراہ صوفی"، نے بہت سارے اعتراضات کیتے کہ منصورؒ نے اپنے آپ نوں خدا آکھیا تے حضرت شبلیؒ خود نوں "قرآن" آکھیا۔ تے ایتھے وی میں نوں معذرت نال ایہہ اعلان کرنا پیندا اے کہ 'گمراہ صوفی' لکھ کے اوہناں نے گمراہی ای کھلاری اے۔ حضرت ابو یزید بسطامیؒ دا ایہہ آکھنا ــــــ سُبحانی سُبحانی الوہیت دا دعویٰ نہیں بلکہ توحید دا اثبات اے۔ جس طراں اک بندہ ایہہ آکھ دا ہووے۔

"انني انا اللّٰہ لا الٰہ الا انا فاعبدنی"۔ یقین جانو کہ میں ای خدا داں۔ میرے سوا کوئی معبود نہیں سو میری عبادت کرو"۔ تے ایہدا مطلب ایہہ ہرگز ہرگز نہیں ہووے گا۔ کہ اوس نے الوہیت دا دعوےٰ کیتا اے۔ گل ایہہ ہندی اے کہ جیہڑے ویلے اک شخص ــــــ صوفی ــــــ اپنے نفس نوں پچھان لیندا اے

تے فیر اوہ حضور علیہ الصلوٰۃ والسلام دے ارشاد مبارک دے مطابق اپنے
اللہ نوں پچھان جاندا اے۔
شطحیات نوں دکھریاں ہو کے معجزیاں تے وی بہت سارے
اعتراضات کیتے جاندے نیں۔ حالانکہ جس ویلے انسان اپنی تکمیل تے تعمیر
کر لیندا اے تے فیر اوہ کل دا حصہ نہیں رہندا بلکہ کل نال رل جاندا اے۔
قطرہ اوس ویلے تک ای قطرہ اے جس ویلے تک، اوہ پانیوں باہر ہووے
جدوں اوہ پانی وچ ڈگ پیا تے فیر اوہ قطرہ دریا ہو گیا، سمندر ہو گیا
تے اوس دا عمل تے فعل تے قول انفرادی حیثیت نال مک گیا بلکہ دریائی
تے سمندری حیثیت نال شروع ہو گیا
حضرت غوث الاعظمؒ کول خلیفہ بغداد مستنجد باللہ اوندا اے تے
آپ نوں دس تھیلیاں اشرفیاں دیاں پیش کردا اے۔ آپ نے
اوہناں وچوں دو تھیلیاں، اک ہتھ وچ تے اک اک ہتھ وچ پھڑ
کے نچوڑ دتی تے اوہناں تھیلیاں وچوں لہو رڑھن لگ پیا تے نال ای
فرمایا کہ ابوالمظفر! تینوں شرم نہیں اوندی توں خلق خدا دا خون
چوستا ایں۔ خدا دی قسم جے تینوں پیغمبر صلی اللہ علیہ وسلم نال نسبت
نہ ہندی تے میں ایہناں نچوڑدا، کہ ایہہ لہو وگ کے تیرے محل تک اپڑ
جاندا۔ ہن ایتھے آکھن والے آکھ سکدے نیں کہ ایہہ گل اوہناں دے ناں
مڑھی گئی اے۔ "خوئے بدرا بہانہ بسیار" والی گل آ جاندی اے۔ آپ
دی ولادت مبارک ای اک بہت وڈا معجزہ اے۔ آپ دی مادر گرامی دی
عمر اوس ویلے سٹھاں سالاں توں اُتے سی۔ دراصل ایہہ روحانی معجزے
ہندے نیں اسی جسمانی تے سائنسی گلاں تے من لینے آں۔ اصل گل ایہہ اے
کہ جیہڑی چیز ساڈی عقل وچ نہ آ سکے اسی اوس نوں منن توں انکار کر دینے
آں حالانکہ دماغ دے نال پرکھن والا اک ہور آلہ وی ساڈے کول اے۔

——— دِل ——— پرچے صاف، شفاف تے نورِ ایمانی نال منور ہووے۔
قیصرِ روم اپنے ایلچی حضرت امام شافعیؒ کول مناظرے لئی گھلدا اے۔
امام صاحب خلیفہ ہارون الرشید نوں اکھوا بھیجدے نیں کہ کل دجلہ دے کنڈھے
تے مناظرہ ہووے گا۔ دوجے دن اوتھے بڑا ای کٹھ ہویا۔ آپ تشریف لیائے
سلام کیتا تے سدّھے لنگھ گئے۔ دجلہ دیاں وگدیاں لہراں اُتے مصلٰے سٹیا تے
دو رکعت نماز نفل ادا کیتی۔ فیر نصرانیاں نوں آکھیا، آجاؤ گلّاں کریئے۔ تے
اوہ بغیر گلّاں کرن توں ای مسلمان ہو گئے۔ ایس دی خبر جدوں قیصرِ روم
نوں اپڑی تاں اوس نے شکر کیتا کہ امام صاحب نوں اوس نے روم نہیں سی
بلا لیا ورنہ سارا ای روم مسلمان ہو جاندا۔
مخالفین اک سوال چکدے نیں کہ انبیاؑ کولوں تے معجزے ہوئے پر
صحابہؓ ——— ہر نبیؑ دے ——— ایس توں کیوں خالی رہے تے
جے صحابہؓ رسولِ اکرم صلی اللہ علیہ وسلم معجزے دکھان دے قابل نہیں سن
تے فیر ہور کوئی نہیں ہو سکدا۔ پہلی گل بقول حضرت امام حنبلؒ دے کہ ———
"——— صحابہ کرام دا ایمان ایناں کو مکمل سی کہ اوہناں نوں کرامات ظاہر کرن
دی لوڑ ای نہیں سی۔ بعد وچ لوکاں دا ایمان کمزور ہوندا گیا۔ ایس لئی
کراماتاں دا ظہور ضروری ہو گیا"۔ حضرت عبدالوہاب لکھدے نیں کہ ———
"——— انبیاؑ، مشرکین تے معجزات دے ذریعے غلبہ پاندے نیں تے اولیا کرامات
دے ذریعے، تاکہ اوہ اصلاح پذیر ہو سکن"۔ ———
صحابہ کرامؓ کولوں وی معجزے تے کراماتاں دا ظہور ہویا اے۔ حضرت عمرؓ
دوجے خلیفہ حضور علیہ الصلوٰۃ والسلام دے ساتھی تے اک جلیل القدر تے
عظیم الشان ناظم وی سن۔ آپ منبر تے کھلوتے ہوئے خطبہ فرما رہے سن کہ
چیک پیندے نیں، "یا ساریۃ الجبل" تن واری آکھدے نیں تے اک ہزار
میل تے لڑن والی فوج دا کمانڈر ایس آوازیاں حکم نوں سُن لیندا اے تے

دشمن دی چال کولوں بچ جاندا اے۔ ایس دی تصدیق حضرت علی مرتضےٰ رضی اللہ عنہٗ قنبر رضؓ دے کمن تے کر دے نیں۔ درہ خیبر دا شیر خدا حضرت علی رضؓ دی تنہا ذات کولوں اکھڑ جانا ناں معجزہ نہیں اے پر ایس واسطے ایہہ آکھنا کہ صحابیاں کولوں معجزے یاں کراماتاں دا ظہور نہیں ہندا صحیح نہیں لے۔ حضرت صدیق رضؓ دا اخلاق ای سب توں وڈا معجزہ لے۔ مولانا جامیؒ نفحات الانس وچ کرامات دی وضاحت بڑے اے پیارے انداز وچ کر دے نیں کہ

"خلاصہ ایہہ دے کہ جدوں حق سبحانہٗ و تعالیٰ اپنیاں دستاں وچوں بعض نوں اپنی قدرت کاملہ دا مظہر بنا دیندے نیں تے جس طراں اللہ پاک چاہندے نیں، استعمال کر دے نیں۔ حقیقت وچ اوہ اثر تے تصرّف خداوند کریم دا ای ہندا لے جیہڑا ظاہر ہندا اے ایس وقت اوہ درویش وچکاروں غائب ہندا اے"

تے ایہہ گل سو فیصدی درست اے۔

سائنس دے تجربے ساڈے سامنے ہن۔ جیہڑیاں گلاں اج تک نا قابلِ یقین سن ہن اوہ منن دیاں حدّاں توں وی اگاں لنگھ گیاں نیں۔ چن اک سیّارہ سی تے اج اوہ امریکناں دے پیراں ہیٹھ اے۔ فرانس دا مشہور جسمانی سائنس دا ماہر کیملی خلامریاں لکھدا اے کہ ہیروڈوٹس دیاں تحریراں وچ ایہہ پڑھیا سی کہ اک عورت دی ران وچ چھاتیاں سن جنھوں اوہ اپنے بچیاں نوں دودھ پلاندی سی۔ تے اسی سارے ہس پئے ساں۔ پر پیرس وچ اک علمی کانفرنس ۲۶ جون ۱۸۷۲ء وچ ہوئی تے ایہہ واقعہ اساں اکھاں نال ڈیکھیا اے۔ ایسے طراں مرد دے ڈھڈ وچ بچے دا ہونا دی فطرت دے خلاف سی تے اسی نہیں ساں من دے ہندے۔ پر اساں اک مرد دے ڈھڈ وچ ۵۶ ورھیاں تک پلن والا بچہ ویکھیا۔ لندن وچ ۱۸۸۹ء دی کانفرنس وچ جیہڑی رپورٹ پیش کیتی گئی اوہ اٹھاراں مہینیاں دی محنت توں بعد تیار ہوئی۔ کرامات دے ظہور تے ایمان لے آئی ہوڈسن باراں ورھے تک ایس معاملے وچ تحقیق کر دا رہیا۔ آخر کار اوس نے ۱۸۹۹ء

وچ ایہہ لکھیا کہ ——— "مینوں امید اے کہ میں سال دے اندر اندر ساری دنیا نوں دلیلاں نال ثابت کر کے دساں گا کہ ایس عالم فانی توں بعد اک ہور دنیا اے جنھوں میں اپنیاں اکھاں نال دیکھ گیاں دا آں ———"

یاد رہوے کہ ہوڈسن کنٹر قسم دا دہریہ سی۔ میلان دے مقام دے وچ ۱۸۹۳ء وچ اک کانفرنس ہوئی سی تے کافی غور و خوض دے بعد روحانیت تے کشف و کرامات نوں من لیا گیا۔ ایہہ اوہ گلاں سن جیہڑیاں میں کتاب دے اندر نہیں کیتیاں ایس لئی ایہناں نوں دیباچے وچ کھول کے رکھ دتا اے۔

اک اک صوفی شاعر تے میرے دماغ وچ دساں باراں سالاں دا کھپ دا سی پیا۔ پر موقعہ ای نہ لبھیا۔ وارث شاہؒ ہوراں توں بعد کجھ طبیعت ایس پاسے مائل ہوئی کہ ساریاں نوں کٹھیاں کر کے غور کیتا جاوے تے اوس دا نتیجہ تہاڈے سامنے رکھ دتا اے۔ پنجابی دے صوفی شاعر تے بہت سارے سن ——— پر میں صرف اُتلیاں شاعراں نوں ای آپنے سامنے رکھیا اے۔ میرے کول اک صوفی شاعر دا قلمی نسخہ وی موجود اے جدے تے سن ۱۲ سو ہجری تے کجھ اپر سال درج اے۔ پر اوس دے اگلے پچھلے ورقے گل گئے ہوئے نیں۔ ایہہ شاعر موضع ہوبلہ دا رہن والا اے۔ پر ایہہ دا تذکرہ میں کتاب وچ نہیں کیتا۔ کسے ویلے دکھریاں ایس تے کجھ آکھن دی کوشش کراں گا۔

سرفراز حسین قاضی
ایم۔ اے
خرف آول۔ ۱۴ اگست ۱۹۶۷ء

تصوّف دی تعریف

تے

تاریخ

تصوّف کیہ ہندا اے؟

تصوّفؔ دی تعریف مکمّل تے پوُرے انداز وچ کسے ویلے دی تے نہ ای کسے طراں ہوسکی اے۔ ایدھر اودھر دیاں گلاں کر کے ایہدی وضاحت یاں تشریح تے کرلئی جاندی اے، پر پوُری طراں ایہہ ساڈے ہتھ نہیں آوندا۔ تصوّف انسانی دِل دی اک کیفیت دا ناں اے، کیفیت، سر توں لے کے پیراں تک، اک سرور تے اک وجدان دا دوُجا ناں اے۔ ہن ایہہ کہ وجدان یا سرور کیہ ہُندا اے؟ ایہہ وی اک اندر لی دُنیا دی گل اے۔ کیوں جے شراب دسے نشےّ نوں سے اسی کھول کے دس لینے آں پر اکھاں دی مستی نوں کیہ آکھاں گے؟

۱۔ تصوّف نوں مغربی مفکراں تے ہند پاک دیاں غیر مسلم فلاسفراں نے رہبانیت (MYSTICISM) نال جا رلایا اے۔ جے ایس دی کوئی انگریزی کرنی ای ہے تے اوہ ' SUFISM ' اے۔ پر صرف انگریزی نال گل نہیں بن دی۔ کیوں جے آربری ARBERRY ہوراں نے انگریزی دا ایہہ ناں درت کے وی ایس دا مطلب رہبانیت ای کڈھیا اے۔ ایس دی تشریح اگلیاں صفحیاں تے آوے گی۔ ایتھے ایہہ ای ڈھیرا اے کہ تصوف خالص عربی دا لفظ اے تے نری اسلامی چیز۔

حام وچ ڈب جان دی گل تے ہو جاوے گی پر اوہدے وچ ڈبکی کویں لاواں گے یا چھال کس طراں ماراں گے؟ ایہو گل ایس سرور، وجدان تے مستی والی اے۔ امام غزالیؒ نے جدوں ایہہ فیصلہ کیتا کہ ہن اوہناں نوں[1] باہرلی دنیا توں اکھاں بند کر کے اندرلی دنیا ول دی جہات مارنی چاہی دی اے۔ ایہہ دا کیہ مطلب سی؟ اوہناں نوں یقین سی کہ دل دے وچ معرفت دے کجھ سوتے ضرور لکے چھپے نیں تے اوہناں لکیاں چھپیاں ہویاں سوتیاں دی تلاش ای ایس کیفیت دا ناں اے، ایہو وجدان تے

---

[1] - کجھ لوک آکھدے نیں کہ باہرلی تے اندرلی دنیا دی گھڑائی فلسفیاں تے مغربی مفکراں دے ہتھوں بہت بعد وچ ہوئی۔ اسلام دے شروع وچ ایس دا کوئی ذکر تے ورتن نہیں لبھدی۔ ایہہ خیال درست نہیں اے۔ کیوں جے "اہل علم" نوں اللہ پاک نے بصیرت دتی اے تے اوہ ایس اندرلی تے باہرلی دنیاواں نوں سمجھ لیندے نیں۔ سرورِ کونین حبیبِ کبریا حضرت محمدؐ صلی اللہ علیہ وسلم دے کئی ارشادات نیں۔ جنھاں توں ایہناں دوواں دنیاواں دا علم ساہنوں ہندا اے۔ "ان للقرآن ظاهراً و باطناً وحداً و مطلعاً" ("قرآن کریم دا اک ظاہر تے اک باطن اے، اک حد اے تے مطلع اے۔") "نحن معاشر الانبیاء امرنا ان نکلم الناس قدر عقولھم"۔ (اسی گروہِ انبیاء (ایس گل تے) مامور آں کہ لوکاں نال اوہناں دی عقلی سطح دے مطابق گل بات کریئے) حضرت علی مرتضیٰؓ دا فرمان اے کہ "یا بنی انک جرم صغیر و فیک عالم کبیر" (اے میرے بیٹے بظاہر توں اک چھوٹا جسم ایں پر تیرے اندر اک وڈا عالم چھپیا ہویا اے۔) اک واری اوہناں اپنے سینے ول اشارہ کر کے فرمایا۔ "ایتھے علماں دیاں فراوانیاں نیں۔ کاش ایہناں دا کوئی حامل ہندا۔"

سر دا اے۔

کجھ بزرگاں تے صوفیاں نے ایس دی مادی لحاظ نال تشریح کرن دی کوشش تے کیتی اے پر نتیجہ نہیں کڈھیا جا سکیا۔ اسی وکھو وکھ اوہناں نوں ویکھنے آں فیر بھانویں ایہہ گل ذرا کھل کے مت وچ آجاوے، کہ تصوّف کیہ ہندا اے؟

حضرت شیخ الاسلام زکریا انصاریؒ فرماندے نیں کہ "تصوّف[1] اوہ علم اے جدے نال نفس دی صفائی، اخلاق دی صفائی، اندرلی تے باہرلی دنیا دی تعمیر و تشکیل تے اندرلی تے باہرلی دنیا دا علم ہو جاندا اے تاکہ ہمیشہ دی سعادت حاصل ہو جاوے۔ ایہہ دا موضوع دی اخلاق و نفس دی پاکیزگی و طہارت تے نال لے ظاہر و باطن دی تکمیل اے۔ تے ایس دی غرض تے مطلب ہمیشہ دی سعادت حاصل کرنا اے۔"

---

[1] ۔ التصوف ھو علم تصرف به احوال تزكية النفوس و تصفية الاخلاق و تعمير الظاهر والباطن لنيل السعادة الابدية موضوعه التزكية والتصفية والتعمير وغائيته نيل السعادة الابديه ۔
(رسالہ قشیریہ ۔ ص ۔ ۷)

امام قشیریؒ (۴۶۵ھ - ۳۷۶ھ) دی تصوف دے معنی ایہو لکھدے نیں کہ "باطنؔ[۱] دی تعمیر تے اصلاح تے نالے ای اخلاق دی طہارت۔" ایس دے نال ای اوہناں اک ارشادِ سرورِ کائنات صلی اللہ علیہ وسلم دی لکھیا اے۔ جدے وچ صفائی دے معنیاں وچ "صفت الدنیا" دا لفظ ورتیا گیا اے۔ تے ایہہ حدیث حضرتِ ابی صحیفہؓ کولوں روایت کیتی گئی اے۔

حضرت امام غزالیؒ (۵۰۵ - ۴۵۰ھ) لکھدے نیں کہ[۲]

"جدوں میں ایہناں علماں توں وہیلا ہو گیا تے فیر میں صوفیاں ول دھیان دتا تے فیر میں نوں علم ہویا کہ اوہناں (صوفیاں) دا طریقہ علم تے عمل دی تکمیل کردا اے۔ اوہناں

۱۔ الصفا محمود بکل لسان وضدہ الکدورۃ وھی مذمومۃ۔ رسالہ قشیریہ۔ شیخ ابونصر سراجؒ دی "کتاب اللمع" توں بعد تصوف اُتے دوجی کتاب لبھدی اے۔ حضرت داتا گنج بخشؒ دی "کشف المحجوب" توں وی چند ورہے پہلاں ای لکھیا گیا اے۔

۲۔ رسالہ سلسبیل۔ فروری سنہ ۱۹۶۴ء حوالہ "المنقذ من الضلال"

دا علم نفس دی خواہشات نوں مکا دیندا اے۔ اخلاقِ ذمیمہ تے صفاتِ خبیثہ نوں ختم کردا اے تاکہ ایس ذریعے نال دل نوں "غیر اللہ" توں پاک کردتا جاوے تے اللہ تعالیٰ دے ذکر نال اوس نوں سجا لیا جاوے۔"

حضرت ابوالحسن نوریؒ فرماندے نیں۔ [1] "تصوف ناں اے غیر شرعی نفسانی خواہشاں نوں ترک کر دین دا۔ اک صوفی ہوا و ہوس توں بالکل آزاد ہندا اے۔"

حضرت ابو علی قزوینیؒ آکھدے نیں۔ [2] "تصوف پسند کیتیاں جان والیاں اخلاقاں داناں اے۔"

ابو محمدؒ الجریریؒ ہوراں آکھیا اے۔ [3] "تصوف ہر نیک خصلت نال سجیا ہندا اے۔ تے ساریاں بھیڑیاں عادتاں نوں دل وچوں کڈھ دیندا اے۔"

حضرت محمدؒ بن القصابؒ دے کول [4] تصوف سوہنے اخلاق ہن۔ جیہڑے چنگے زمانے وچ، چنگے بندے ہتھوں، چنگی قوم دے نال جم دے نیں۔

حضرت کتانیؒ نے فرمایا اے کہ [5] "تصوف خلق دا ای تے ناں اے جیہڑا شخص تیرے نالوں اخلاقِ حسنہ وچ ودھ گیا اوہ تیرے نالوں دل دی صفائی وچ وی ودھ گیا۔"

---

[1]۔ التصوف ترک کل حظٍ للنفس۔ "کشف المحجوب۔ باب تصوف" (ص۔ ۲۷)

[2]۔ التصوف ہو الاخلاق الرضیہ۔

[3]۔ التصوف الدخول فی کل خلق سنّی والخروج من کل خلق دُنی۔

"رسالہ قشیریہ۔ ص۔ ۱۲۷"

[4]۔ التصوف اخلاق کریمہ ظہرت فی زمان کریم من رجل کریم مع قوم کریم۔

"رسالہ قشیریہ۔ ص۔ ۱۲۷"

[5]۔ التصوف خلق فمن زاد علیک فی الخلق فقد زاد علیک فی الصفا۔

حضرت معروف کرخیؒ نے تصوف نوں ایس طراں آکھیا اے [1] "تصوف حقیقتاں دی پکڑ تے خلق توں مایوسی داناں اے"

حضرت رویمؒ دا فرمان اے کہ [2] "تصوف نفس نوں حق دے نال اللہ تعالیٰ دے ارادے تے چھڈ دین داناں اے"

حضرت نظام الدین اولیا محبوب الٰہیؒ دا ارشاد گرامی اے کہ [3] "مذہب دی بنیاد خدا نوں پچھانناں تے اپنے آپ نوں جانناں اے تے اپنے اندر دل غور و فکر نال جھاتی مارنا ای تصوف اے۔ تے دین دا مقصد وی ایہو ای اے۔

حضرت علامہ شوکانیؒ کول تصوف دے معنی دنیا کولوں بے تعلق ہو جان دے نیں تے ایتھوں تیک بے تعلق ہو جاناں کہ مٹی تے سونا تے لوکاں دی تعریف تے بدتعریفی اوہدے نیڑے سانویاں ہو جان۔ ہر ویلے خدا دی عبادت وچ مشغول رہنا۔ حضرت شیخ علی بن عثمان ہجویریؒ [5] المعروف گنج بخشؒ نے بہت ساریاں لوکاں دے قول کشف المحجوب وچ دتے نیں۔ اوہناں نوں وی ویکھ دے چلئے [4] ۔

حضرت جنید بغدادیؒ دا ارشاد اے کہ [6] "تصوف ناں اوس صفت دا اے جدے وچ بندے دی "اقامت" ہووے۔ لوکاں پچھیا۔ ایہہ صفت بندے دی اے یا حق دی؟ فرمایا، حقیقتاً ایہہ صفت حق دی اے پر ظاہری بندے دی"

1۔ التصوف الاخذ بالحقائق والیاس مما فی ایدی الخلائق (رسالہ قشیریہ ص ۔ ۱۲۷)

2۔ استرسال النفس مع اللہ تعالیٰ علیٰ ما یرید (رسالہ قشیریہ ص ۔ ۱۲۷)

3۔ رسالہ سلسبیل فروری ۱۹۶۴ء

4۔ التصوف ھو الزھد فی الدنیا حتی یستوی عندہ ذھبھا و ترابھا، ثم الزھد فیما یصدر من الناس من المدح والذم حتی یستوی عندہ ۔

5۔ پاک و ہند دی اوہ بزرگ ہستی نیں جنہاں نوں ہر طبقے تے ہر عقیدے دے لوک اکو جیہا سمجھدے نیں۔ پیر و مرشد حضرت خواجہ معین الدین چشتیؒ دا کدی نہ بھلن تے دسن (صد ۳ تے)

حضرت ابو عمرو دمشقیؒ ارشاد کردے نیں کہ[1] "تصوف ناں اے کائنات دی جانب نگاہِ عیب جوئی نال ویکھن دا۔ بلکہ سرے توں ای نہ ویکھن دا۔"

حضرت شیخ حصریؒ دا فرمان اے کہ[2] "تصوف ناں اے دل نوں مخالفتِ حق دی کدورت توں پاک رکھن دا۔

حضرت شیخ علی بن بندار نیشاپوریؒ آکھدے نیں کہ[3] تصوف ایہہ وے کہ صوفی نوں اپنا اندر تے باہر نہ دِسّے۔ سب حق ای حق دِسدا ہووے۔"

شہنشاہِ بغداد پیرانِ پیر حضرت سید عبدالقادر جیلانیؒ دا ارشادِ گرامی اے کہ[4] "تصوف اٹھاں چیزاں دا ناں اے۔ (۱) سخاوت ابراہیمؑ (۲) رضائے اسحٰقؑ (۳) صبر ایوبؑ (۴) مناجاتِ زکریاؑ (۵) غربتِ یحییٰؑ (۶) خرقہ پوشیِ موسیٰؑ (۷) سیاحتِ عیسیٰؑ تے (۸) فقرِ سرورِ کونین صلی اللہ علیہ وسلم۔

(بقیہ حاشیہ از صفحہ ۳۰) دا اشعر ایس دی دلیل اے۔

گنج بخشؒ فیضِ عالم مظہرِ نورِ خدا
ناقصاں را پیرِ کامل، کاملاں را راہنما۔

ﷺ۶۔ التصوف اقیم العبد فیہ قیل لغت للعبد امر للحق فقال لغت الحق حقیقتہ و لغت العبد رسما۔ (کشف المحجوب، باب التصوف۔ ص۔ ۲۶)

۱۔ التصوف رویۃ الکون بعین النقص بل محض الطرف عن الکون۔

۲۔ التصوف صفاء السر من کدورۃ المخالفۃ۔

۳۔ التصوف اسقاط الرؤیۃ للحق ظاہراً و باطنا۔

۴۔ التصوف مبنیٌ علیٰ ثمان خصال السخا لابراہیم والرضاء للاسحاق والصبر للایوب والاشارۃ لزکریا والغربۃ لیحییٰ ولبس الصوف لموسیٰ والسیاحۃ لعیسیٰ والفقر لمحمدؐ صلی اللہ علیہ وسلم (فتوح الغیب۔ ص۔ ۳۹۶)

حضرت شیخ سہروردیؒ دا فرمان اے کہ شیخ عبدالواحد بن زید نے تصوف دی تعریف کیتی اے کہ تصوف اوہناں لئی ہندا اے ۔ [1] "جیہڑے اپنی عقل نوں سنتِ رسولؐ تے ترجیح کر دے نیں تے اپنیاں دلاں نوں اوس دل متوجہ رکھ دسے نیں۔ تے آپنے نفس دیاں خباثتاں توں اپنے سردار (رسولِ اکرم صلی اللہ علیہ وسلم) دے دامن وچ پناہ لیندے نیں۔ ایہناں لوکاں تے صوفی دا اطلاق ہندا اے۔" ایہہ لکھ کے تے فرماندے نیں کہ [2] ایہہ اوہناں دی بہترین تعریف کیتی گئی اے۔"

حضرت شیخ ابوالحسین بن محمد شیرازیؒ فرماندے نیں کہ [3] "تصوف وعدہ پورا کرن داناں اے۔ تے صوفی اپنے ایس وعدے نوں پورا کرن توں بعد واصل بالحق ہندا اے۔"

ایہناں چند فرماناں توں ایہہ گل سامنے آ گئی کہ تصوف نفس دی پاکیزگی تے اخلاق دی صفائی داناں اے۔ قرآنِ حکیم نے وی نفس تے اخلاق دی طہارت ول بڑا ای زور دتا اے تے حضور سرورِ کائنات صلی اللہ علیہ وسلم دی اپنی زندگی دی ایس دا اک سب توں اعلیٰ تے عمدہ نمونہ سی۔ حضور علیہ الصلوٰۃ والسلام نے اپنی بعثت [4] دا مقصد ای ایہہ دسیا اے۔ تے قرآنِ کریم [5] وچ وی آپؐ دے آون دا بنیادی مقصد ایہو دسیا گیا اے۔

---

[1] ۔ قال القائمون بعقولهم على فهم السنة والعاكفون عليها بقلوبهم والمعتصمون بسيدهم من شر نفوسهم هم الصوفيه۔"
(عوارف المعارف۔ ص۔ ۲۷)

[2] ۔ هذا وصف تام وصفهم به۔ (عوارف المعارف ۔ ص۔ ۲۷)

[3] ۔ سفینۃ الاولیا ۔ (ص۔ ۱۹۶)

[4] ۔ بعثت لِاُتمّم مکارمِ اخلاق۔

[5] ۔ یزکیهم ویعلمهم الكتب والحكمة ۔ (قرآن کریم)

تصوف توں بعد ہن ذرا "صوفی" ول ویکھ دے چلئے۔ تاں جے گل ذرا ہور کھل جاوے کہ تصوف جے اخلاق دی صفائی تے نفس دی پاکیزگی داناں اے تے "صوفی" کیہ ہندا اے تے آیا اوہ ایہناں گلاں تے پورا وی اتردا اے کہ نہیں۔

حضرت جنید بغدادیؒ جنہاں نوں تصوف دا جد آکھیا جاندا اے، اوہناں دا صوفی متعلق ایہہ فرمان اے کہ[1] "صوفی اپنی ذات وچ اک لاش ہندا اے تے حق تعالیٰ دی ذات کولوں ایس نوں زندگی (بقا) حاصل ہندی اے۔"

حضرت ذوالنون مصریؒ آکھدے نیں کہ[2] "صوفی اوہ ہندے نیں جنہاں نے ساریاں چیزاں اُتے خداوند کریم نوں ترجیح دتی ہووے تے اوس نوں ای پسند کیتا ہووے۔"

حضرت عمر بن عثمان المکیؒ ہوری فرماندے نیں کہ[3] "صوفی حاضر ویلے نوں اپنا جاندا اے تے ہر ویلے جدھا ہندا اے۔ اوہدا ای ہو کے رہندا اے۔"

حضرت شیخ شبلیؒ آکھدے نیں کہ[4] "صوفی دنیا (خلق) توں وکھرا تے حق نال ملیا (متصل) ہویا ہندا اے۔"

شیخ ابوالنصر سراجؒ آکھدے نیں کہ[5] "صوفی دی سب توں پہلی خوبی ایہہ وے کہ اوہ خدا تے نظر رکھدے نیں۔ ایہناں دا مقصود و مطلوب سارے دا

---

[1]۔ هو ان یمیتك الحق عنك و یحییك به (قشیریه - ۱۲۶)

[2]۔ هم قوم اثر الله عزوجل علی كل شیء ۔ (قشیریه - ۱۲۷)

[3]۔ ان یكون العبد فی كل وقت بما هو اولی به فی الوقت (قشیریه ۱۲۷)

[4]۔ الصوفی منقطع عن الخلق و متصل بالحق ۔ (قشیریه - ۱۲۷)

[5]۔ فاول شیء من التخصیصات للصوفیة ..... ترك مالا یعنیهم وقطع كل علاقة تحول بینهم و بین مطلوبهم و مقصودهم اذ لیس لهم مطلوب ولا مقصود غیر الله تعالیٰ ۔ (تصوف اسلام - ص - ۱۷)

سارا خدا ای ہندا اے۔ ماسوا نال تے لایعنی مشغلیاں نال ایہناں نوں کوئی واسطہ نہیں ہندا"۔

حضرت شیخ ابوالسعید ابوالخیرؒ نے فرمایا اے کہ ع۱ "صوفی اوہ وے جیہڑا ایدی تے حقیقی رازاں نوں اپنے سینے وچ چھپائی رکھے۔ تے جو کجھ اوہدے ہتھ آوے اوس دی بخشش کر دیوے تے جو جو اوکڑاں تے مشکلاں اوہدے سر تے اون اوہناں نوں خوشی تے تحمل نال برداشت کرے"۔

لفظ صوفی بارے

لفظ صوفی بارے دی بڑیاں بڑیاں قیاس آرائیاں کیتیاں گیاں نیں۔ تے حالی تیک ایہہ بحث چلدی اے پئی۔ ایہناں تعریفاں نوں وی دکھو وکھ ویکھ دے چلئے تے فیر ساری بحث دا نتیجہ ساڈے سامنے آ جاوے گا۔

انسائیکلو پیڈیا برٹینیکا وچ درج اے کہ ع۲ "تصوف عربی زبان دے لفظ صوفی توں نکلیا اے جیہڑا کہ دوجی صدی ہجری وچ اوہناں لوکاں لئی استعمال ہندا سی جیہڑے اپنی زندگی نوں خدا دی راہ وچ خاموشی نال گزار دیندے سن۔ صوفی دا لفظ صف (اون) ایس لباس ول اشارہ کر دا اے جیہڑا کہ اوہ لوک

ع۱۔ سفینۃ الاولیا۔ (ص۔ ۲۰۸)

ع۲۔ Sufism-Tasawwuf - is formed from the Arabic word "Sufi" which was applied, in the 2-nd Century of Islam, to men or women who adopted an ascetic or quietistic way of life. The word Sufi from "Suf" - wool - refers to garments worn by such persons (Vol. - page-523)

پانوے ہندے سن "۔

سیّد مظفر الدین ہوری تصوف بارے گل کر دیاں ہویاں لکھدے نیں کہ ع ۱" دلیلاں تے حقیقتاں، جیہڑیاں کہ پچھے دسیاں گیاں نیں اوہناں توں واضح ہو گیا اے کہ تصوف قرآنِ حکیم تے سنتِ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم دی روشنی وچ گزارن والے روحانی طریقۂ زندگی دا ناں اے۔ سب توں زیادہ دِل وچ کھبن والی دلیل لفظ "صوفی" آپ ای اے۔ بھانویں ایہہ لفظ اہلِ صفّہ توں لیا گیا اے تے بھانویں صفا (صفائی) توں یاں فیر صف (لائن) توں تے بھانویں صوف (اون) توں ساریاں تھانواں تے ایہہ گل ظاہر ہندا اے کہ

ع ۱۔ From the facts and arguments cited in the foregoing pages the only conclusion that can be arrived at, is that Sufism is the natural evolution of the spiritual and mystical elements in which the Quran abounds and which were frequently expressed by the founder of Islam (May peace be upon him). The most convincing argument, however, is the derivation of the word "Sufi", whether it is derived from "Ahl-us-Suffa" or from "Safa" (Purity) or from "Saf" (Rank) or from "Suf" (wool), in all cases it is obvious that Sufism is an Islamic inception. The idea of deriving "Sufism" from "Sophism"

(صفحہ ۳۶ پر)

تصوّف اک اسلامی لفظ اے ۔ ایہہ خیال بالکل غلط (احمقانہ) اے کہ ایہہ (یونانی) لفظ توں کڈھیا گیا اے ۔ کیوں جے اوس ویلے مسلمان یونانی ثقافت نال بالکل واقف نہیں سن ۔"

ایہہ لفظ عربی دا ای اے ۔ کیوں جے "تَصَوَّف" دا عربی وچ مطلب ایہہ وے کہ" اوہنے اُون دا لباس پا یا" تے ایہو گل ای ٹھیک تے درست لگدی اے ۔ بہر حال ایہناں دو دلیلاں توں علاوہ ہور وی ویکھنے آں ۔

مولانا عبدالحلیم شرر نے ابن جوزی دے حوالے نال ایہہ گل آکھی اے کہ [1] "اسلام توں پہلاں جاہلیت دے زمانے وچ "صوفہ" نامی اک گروہ ایسا سی جیہڑا کہ دنیا نوں چھڈ بیٹھا سی تے ریاضت تے عبادت وچ ای مصروف رہندا سی ۔ ایہہ کعبے کول بیٹھے رہندے سن تے عبادت وچ ای لگے رہندے سن ۔ ایہناں دا تعلق غوث بن مرین دے خاندان نال سی جیہڑا

(بقیہ حاشیہ از صـ ۳۵) is absurd because Muslims were at that time unaware of Greek Culture. "Muslim thought and its Source." (P-97)

---

[1] ۔ رسالہ تصوّف لاہور ۔ جون ۱۹۲۲ء

تمیم بن مرہ دا اک قبیلہ سی۔ فیر اسلام دے آجان توں بعد جیہڑے لوک ایہناں ول متوجہ ہوئے اوہ صوفی اکھوائے۔"

مولانا شبلی نعمانی آکھدے نیں کہ ع۱ " ایہہ ہو سکدا اے کہ صوفی یاں تصوف "صوف" توں ای نکلیا ہووے جدے معنی پشمینہ دے ہین۔ پر پشمینہ پوش ہونا ایس فرقے دی کوئی خاص خصوصیت نہیں سی۔" مولانا شبلی دا ایہہ آکھنا ٹھیک نہیں اے۔ کیوں جے ایہناں لوکاں دا لباس ای تے خاص ع۲ امتیازی نشان سی۔ تے ایس دی تعریف حضرت داتا گنج بخش رحمۃ اللہ علیہ نے وی کر دتی اے۔ اوہ آکھدے ہین کہ ع۳ " اوہناں دے علم تے تحقیق دے مطابق صوف دا لباس صوفیاں دا امتیازی نشان سی" تے نال ای نبی اکرم صلی اللہ علیہ وسلم دی ع۴ اک حدیث دی نقل کر دتی نیں تاں جے وضاحت ہو جاوے"

کجھ لوکاں دا خیال اے ایہہ "صفہ" توں نکلیا اے یعنی اوہ لوک جیہڑے حضور علیہ الصلوٰۃ والسلام دے زمانے وچ ای عبادت وچ گواچ گئے ہوئے سن۔ پر گرامر دے لحاظ نال ایہہ وی صحیح تے درست نہیں لگدا کیوں جے "صفّہ" توں "صفّی" ہندا اے صوفی نہیں بنایا جا سکدا۔

اک دوجے سکول نے ایس نوں "صف" توں کڈھیا اے۔ پر ایتھے وی اوہ سوال پیدا ہندا اے کہ جے صوفی دا لفظ "صف" وچوں

ع۱۔ سوانح مولانا روم رحمۃ اللہ علیہ

ع۲۔ آب کوثر۔ (ص ۔ ۹۲ - ۹۱ - ۲۹۰)

ع۳۔ کشف المحجوب۔ (ص ۔ ۴۹)

ع۴۔ علیکم تلبس الصّوف تجدون حلادۃ الایمان فی قلوبکم (یعنی صوف دا لباس پاؤ تے تسی اپنے دلاں وچ ایمان دی حلاوت پاؤ گے۔)۔

نکلیا اے تے فیر ایس نوں صوفی نہیں بلکہ "صُفی" ہونا چاہیدا اے۔
ایس لئی ایہہ خیال وی درست نہیں اے۔

کجھ لوک جنہاں وچوں حضرت داتا گنج بخشؒ وی نیں۔ صوفی دی نسبت "صفا" نال جوڑ دیندے نیں۔ معنوی لحاظ نال تے ایہہ درست لگدا اے پر گرامر دی رو نال ایتھے وی درستی نہیں لبھدی کیوں جے "صفا" توں "صفوی" نکل دا اے نہ کہ صوفی۔ البتہ صفائی باطن دے لحاظ نال ایس دا اورتھا صحیح تے درست لگدا اے۔ پر نری قلب دی صفائی ای کم نہیں آوندی کیوں جے کجھ لوک[1] باہر لی صفائی دا ذکر وی کردے نیں۔ پر نرا "صفا" توں اسی "صوفی" نہیں کڈھ سکدے کیوں جے لغوی لحاظ نال وی ایہہ درست نہیں لگدا۔

حضرت ذوالنون مصریؒ فرماندے نیں کہ[2] "صوفی اوہ لوک ہندے نیں جیہڑے سب کجھ چھڈ کے نرے خدا نوں اپنا لیندے نیں"۔ ایتھے وی دنیا نوں چھڈ دین دی ای تلقین لبھ دی اے۔ تے ایس تلقین لئی اُتلیاں لفظاں وچوں کوئی وی ٹھیک نہیں آوندا۔ لفظ صوفی بارے"

۱۔ الصوفی من لبس الصوف علی الصفا واذاق الھوی طعم الجفا ولزم طریق المصطفٰے وکانت الدنیا منہ علی القفا۔
(صوفی اوہ اے جیہڑا دل دی صفائی دے نال نال "صوف پوشی" دی اختیار کردا ہووے۔ نفس دیاں خواہشاں نوں سختی دا مزا چکھاندا اے۔ شرع مصطفویؐ نوں (اپنے لئی) ضروری کر لیندا اے تے دنیا نوں چھڈ دیندا اے۔) حضرت شیخ ابوعلی روزباریؒ

۲۔ رسالہ سلسبیل۔ مارچ ۱۹۶۱ء

[1] "پچھلیاں زمانیاں توں ای لڑائیاں تے جھگڑے ٹرے آوندے نیں تے
اینوں "صوف" توں نکلیا ہویا سمجھیا جاندا اے۔ پر میں تے صوفی دا لفظ اوس
شخص توں علاوہ ہور کسے لئی پسند نہیں کردا جیہڑا اصاف باطن تے صاف معاملہ
ہووے ایتھے تک کہ ایس دا لقب صوفی ہو جاوے"!

کجھ لوک [2] ایس نوں "صوفانہ" توں کڈھدے نیں جدا مطلب اک ترکاری
اے۔ تے کجھ لوک ایس نوں "صفوۃ الکفا" یعنی وال موہنڈھیاں توں تھلے یعنی
پیٹے توں کڈھدے نیں۔ پر ایہہ دونویں گلاں بحث طلب نہیں ہن۔ کیوں جے
کسے صوفی یاں صوفیاں دا تعلق نہ تے کسے سبزی یاں ترکاری نال خصوصی لحاظ نال
رہیا اے۔ تے نہ ای والاں دے ودھان تے لمبائی چوڑائی نال۔

اک خیال [3] ایہہ وی کیتا جاندا اے کہ تصوف دا لفظ پہلاں "ص"
دی بجائے "س" نال سی تے ایس دا مادہ "سوفا" سی جدے معنے یونانی زبان
وچ ۔ حکمت تے سوچ ۔ دے ہن تے دوجی صدی ہجری وچ جدوں یونانی
کتاباں دے ترجمے عربی وچ ہوئے تے ایہہ لفظ عربی زبان وچ آ گیا چنانچہ ایہاں
لوکاں نوں "سوفی" ۔ حکیم ۔ آکھنا شروع ہو گیا تے ویلا گزرن دے نال نال

۱۔ تنازع الناس فی الصوفی واختلفوا ۔ قدمًا وظنوہ مشتقًا من الصّوف
ولست احل ھٰذا الاسم غیر فتیً ۔ صافی فصوفی الی ان لقب الصوفی
شیخ ابوعلی رودباری دا شعر حوالہ جلال الدین سیوطی دی کتاب (تایید الحقیقۃ العلیا)
حاشیہ قرآن اور تصوف ۔ ص ۔ ۱۰)

۲۔ انسائیکلوپیڈیا آف اسلام ۔ (ج ۔ ۴ ۔ ص ۔ ۶۸۱)

۳۔ مرکس (MERX) دا خیال وی ایہو ای اے کہ ایہہ یونانی لفظ ۔
"SOROS" توں نکلیا اے۔

ایہہ "صوفی" بن گیا۔ پر ایہہ گل درست نہیں لگدی کیوں جے "س" نوں "ص" وچ بدلن دی کوئی تُک نظر نہیں آوندی تے نہ ای کوئی لسانی ضرورت ایہو جیہی محسوس ہندی اے جدے تحت ایہہ تبدیلی معرضِ وجود وچ آئی ہووے۔

اے۔ جے آربری لکھدا اے کہ صوفی لفظ بغیر کسے شک وشبہ توں عربی دے لفظ "پشمینہ" ـ صوف ـ توں ای نکلیا اے۔ جنوں سب توں پہلاں اک شخص ابو ہاشم عثمان نے ورتیا اے۔ تے ایہہ ناں تریجی صدی ہجری دا وچ بالکل عام ہو چکیا سی۔[1]

ایس ساری بحث دا نتیجہ اینج کڈھیا جا سکدا اے کہ صرف دو ای طریقے سامنے آوندے نیں جناں نوں اسی زیرِ بحث لیا سکدے آں ــــ

(i) صفا (ii) صوف۔ تے ایہناں دوہاں وچوں دی ویکھیئے تے دوجا یعنی صوف ای ساڈے سامنے آوندا اے۔ کیوں جے "صفا" توں "صوفی" دا

---

1. The nickname Sufi, which undoubtedly derived from the Arabic word for wool, appears to have been applied in the first place to a certain Abu Hashim Uthman b. Sharik of KUFA, who died about the year 160/776; by the middle of the third/ninth century it had become the regular appellation of those who practised austerity in the fourth/tenth century it also acquired a Theosophical Connotation. — (Sufism — P-35)

نکلنا لغوی یاں گرامری معنیاں وِچ کسے طراں دی ٹھیک نہیں اے ۔ ہاں البتہ دوجا لفظ ۔ صوف ۔ ای درست تے ٹھیک لگدا اے ۔ تے ایتھوں ای صوفی نکلیا ہویا ٹھیک لگدا اے ۔ ہاں کجھ صوفیاں نے ایس لباس نوں وی ورتیا اے تے کجھناں نے نہیں وی ورتیا پر پسند ضرور کیتا گیا اے ۔ حضرت شہنشاہِ بغداد پیرانِ پیر سید عبدالقادر شاہ جیلانی رحؒ نے تے عمدہ توں عمدہ تے ودھیا توں ودھیا کپڑے پائے نیں پر اندر اوہ وی ٹاٹ یا بوری دیاں کرتیاں پانڈے سن تے اُتے سوہنے لیڑے پا لیندے سن ۔

ایہناں ساریاں تعریفاں توں بعد ساہنوں ایہہ پتہ چل گیا اے کہ تصوف عملی لحاظ نال اوہ طریقہ اے زندگی گزارن دا جدھا مقصد ستے منزل اللہ تعالیٰ دا قرب حاصل کرنا اے بغیر کسے دنیاوی خواہش یاں لذّت وِچ پین توں تے ایہہ قرب حاصل کرن لئی اک صوفی نوں بڑیاں اوکڑاں تے مشکلاں توں گزرنا پیندا اے تے ایہہ اوکڑاں یاں تجربے ای اوہناں دا بہترین سرمایہ ہندے نیں جنہاں دی بنا توں اوہ زندگی دیاں رازاں دے نال نال ذاتِ باری تعالےٰ دے وجود دا دی یقین کر لیندے نیں ۔ اوہناں دا علم کتابی یاں نرا اکتسابی نہیں ہندا بلکہ اوہ ایس چیز نوں اپنے نفس دیاں گہرائیاں وچوں کڈھ دے نیں ۔ ڈِپ کے ویکھ دے نیں تے فیر جیہڑا تجربہ یاں مشاہدہ اوہناں نوں حاصل ہُندا اے اوس نوں اوہ کشف دا ناں دیندے نیں ۔ کشف دا بیان کرناں اک صوفی لئی مشکل ای نہیں سگوں ناممکن ہو جاندا اے تے نہ ای اوہ ایس نوں کھول کے بیان کرن دی ہمّت تے طاقت رکھدا اے ۔ ایسے گل نوں امام ابوالقاسم قشیری رحؒ ہوری ایس طراں لکھدے نیں کہ "صوفی دی مثال برسام دے مرض ورگی ہندی

۱۔ تصوفِ اسلام ۔ (ص ۔ ۲)

اے۔ شروع وچ اوس نوں ہذیان ہندا اے تے اخیر تے سکوت یعنی جدوں اوہ اپنے کمال تے اپڑ جاندا اے تے اوس دی جیبھ آپنے آپ ای بند ہو جاندی اے"۔

زبان کیوں بند ہو جاندی اے؟ ایس لئی کہ تصوف دی بنیاد جیویں اُتے دسیا گیا اے محبت، ذوق تے وجدان تے ای رکھی جاندی اے۔ تے محبت تے وجدان یاں پیار نوں ایہہ کدوں گوارا ہندا اے کہ اوہ رسوائی خریدے یاں مُفت وچ اپنے گلے بدنامی نوں لاوے، تے ایس رسوائی تے بدنامی کولوں بچن دی خاطر اک صوفی چپ سادھ لیندا اے تاکہ اوہدا تے اوہ دے رب دا پیار تے میل ظاہر نہ ہو جاوے یاں ایہہ راز نہ کھل جاوے جدھے افشا ہون توں یاں ظاہر کرن توں خود اسلام نے منع فرمایا اے[1]۔ اوہناں دا پیار تے محبت تقدیرِ الٰہی ای ہندی اے۔ پر اللہ تعالیٰ نے ایسے اوہناں دی نشان دہی وی کر دتی جنہاں اُتے ایہہ راز فاش کر دتا جاندا اے۔ کیوں جے اوہ لوک ایسے قابل ای ہندے نیں[2] یعنی اوہناں کول دل وی ہندا اے تے نالے کن وی لا لیندے نیں جیہنوں اوہ حاضر تے شاہد ہون۔ تے ایہہ لوک صوفی ای ہندے نیں تے ایہناں دا مسلک تصوف ای ہندا اے۔ زندگی وچ ایہہ ویلا ہر اک اُتے اک واری ضرور آوندا اے۔ بھانویں اوہ اوس ویلے کولوں کجھ لبھ لوے تے بھانویں اوس نوں گوا دیوے۔ ساڈے سامنے ایہو جیہاں کئی مثالاں ہن کہ ایسے پیار تے محبت دی اگ وسے

---

[1] ۔ لاتکلموا فی القدر فانہ سر اللہ فلا تفشوا اللہ سرہ

[2] ۔ لمن کان لہ قلب او القی السمع و ھو شھید۔

نور ستھوں کئیں دل سڑ کے تے نور ای ہو گئے تے کئیں اکھاں اوس نور دی روشنی لوں وی تاہ جھل سکیاں ۔ حضرت موسیٰ علیہ السلام ہوراں نوں طور دے پہاڑ تے کیہ دسیا سی جے اوہ بے ہوش گئے سن ۔ حضرت ابراہیم بن ادھمؒ شہنشاہ بلخ نوں کیہڑی تجلی دِسی سی جے تاج تے تخت چھڈ کے فقیری اپنائی سی ۔ تے حضرت خواجہ فریدالدین عطارؒ نوں اوس درویش دے مرن تھوں کیہ لبھیا سی ۔ ایہہ بے انتہا محبت دیاں تھوڑیاں جیہیاں مثالاں ہن ۔ ورنہ ایہناں دا تے کوئی حساب ای نہیں اے ۔

ایہہ زبان بندی تے محبت دی انتہا نری اسلامی تصوف وچ ای نہیں بلکہ دوجیاں مذہباں وچ وی ایس دی مشق کیتی گئی ۔ کیوں جے اوہناں کول توحید دا تصور ای موجود نہیں سی ہندا ایس لئی اوہ مقام حاصل نہیں سن کر سکدے جیہڑا اک مسلمان صوفی نوں لبھ جاندا سی ۔ خورے ایسے اشتراک ولوں ویکھ کے ہندوستانی مؤرخ ڈاکٹر تاراچند لکھدا اے کہ "؎۲ تصوّف اک ایہو جئی ندی اے جدھی روہڑ بہت ساریاں دریاواں دے ملن نال بہتی ای کھلر جاندی اے تے ہر پاسے وگن لگ پیندی اے" تے ایتھے ای فیر ساہنوں را مانند، کبیر، سنائیؒ، رومیؒ، ولیم بلیک، اکہارٹ تے آگسٹائین ہوری سارے اکو جیہے دِسن لگ پیندے

؎۱ ۔ اے ۔ جے ۔ آربری حضرت ابراہیم بن ادھم دے متعلق آکھدا اے کہ اوہناں تصوف اک عیسائی کولوں سکھیا سی ۔ جدا ناں اوہ سائمن SIMEON لکھدا اے ۔ پر ایہہ غلط اے ۔ ایس دی مفصّل تشریح اگے ہووے گی ــــــ (SUFISM – P– 37)

؎۲ INFLUENCE OF ISLAM ON HINDU CULTURE –(P–63)

نیں۔ تے ایتھوں ای کجھ لوکاں نے اسلامی تصوف نوں کجھ دا کجھ بنا دتا اے
فیثاغورث[۱] (۵۰۰ ق م) نے آپنیاں شاگرداں لئی پنج ورہیاں تک چپ
رہن دی تعلیم لازمی قرار دے دتی سی۔ جنہوں پورا کر لین توں بعد اوہ
اوہناں نوں آپنے روحانی سکول دے اندر وڑن دی اجازت دیندا ہندا سی
ذرا پچھاں ٹر جاؤ تے پرانے یونان ول نظر مارو۔ اوہناں دی ناسٹیت[۲] کیہ
سی؟ فینی لان تے گاتییس[۳] دا اعتکاف تے حجرہ نشینی نوں کیہ آکھاں گے
الماتیاں[۴] دے کشف لوں کیہہ ناں دیواں گے؟ [۵] سوئیڈن برگ دی حضوری
تے تجلی نوں کدے نال تشبیہہ دیواں گے؟ پر ایتھے اک گل نکھڑ جاندی اے
کہ اسلامی تصوف وچ ایہہ گلاں کسے دوجی تھاں چوں نہیں آئیاں بلکہ
اسلام دیاں آپنیاں نیں۔ جیویں اسلام اک حقیقت اے تے فطرت اے
ایسے طراں تصوف دی اک حقیقت اے تے فطرت دے عین مطابق اے۔
جیویں اسلام عملی مذہب اے ایسے طراں تصوف[۶] وی عملی طریقہ اے بلکہ
اک مسلسل تے لگاتار عمل اے نہ کہ نرا نظریاتی طریقہ۔

۱۔ STUDIES IN TASAWWUF (P-118)

۲۔ "CONSFICISM" ڈکشنری آف اسلام از ہگ "Hugh" (ص-۴۲۶)

۳۔ "QUIETISM" 〃 〃 〃

۴۔ "DOCTRINE OF ILLUMINATION" 〃 〃 〃 〃

۵۔ "VISIONS" 〃 〃 〃 〃

۶۔ SUFISM WAS ORIGNALLY A PRACTICAL RELEGION, NOT A SPECULATIVE SYSTEM.
Encyclopeadia Britenica - 1946 Edi- Vol -
P - 523

اسلامی تصوّف بارے نظریئے۔ [1]

اسلامی تصوف دی شروع تے ابتدا دے متعلق وکھو وکھرے نظرئیاں دا اظہار کیتا جاندا اے۔ ایتھے اوہناں دا مفصل تجزیہ کرن دی کوشش کیتی جاندی اے۔ کجھ لوگ ہن جیہڑے ایس دی بنیاد عیسائی مذہب اُتے رکھ دے نیں۔ ایہہ دے وچ نصرانی لکھاروان دا ہتھ اے۔ اوہناں نے ایس تعلیم نوں عام کر دتا کہ اسلام عیسائیت وچوں ای نکلیا اے۔ یعنی حضور علیہ الصلوٰۃ والسلام نوں حضرت عیسیٰ[1] دی تکمیل قرار دتیاں جان دا اوہناں ایہہ مطلب کڈھیا اے۔ ایس[2] لئی اوہ ثابت کردے نیں کہ تصوف اسلامی وی عیسائیت دی پیداوار اے۔ اوہناں نے مسلمان عالماں تے مفکراں دے عجز و انکسار تے چنگیاں چیزاں دی خوشہ چینی توں ایس غلط فہمی نوں آپنے وچ پیدا ہون دِتا۔ عیسائیت وچ بعض فرقیاں نے روحانیت تے عرفان و وجدان حاصل کرن لئی گوشہ نشینی اپنا لئی سی۔ تے اوہ راہبانہ زندگی گذارن لگ پئے سن۔ رہبانیت تے اسلامی تصوف وچ زمین تے آسمان دا فرق اے۔ رہبانیت دنیا توں الگ تھلگ تے وکھریاں ہو جان دا ناں اے۔ جدوں کہ اسلام وچ ایس دی اجازت

---

[1] SUFISM - (P. 37)

(حاشیہ از صفحہ ۴۶) [1] قرآن حکیم نے ایس دی درستی فرمائی اے تے ایس طراں آکھیا اے "ربی و ربکم" میرا رب تے تہاڈا رب۔ ایہہ تفسیر عبرانی دے عین مطابق اے

[2] یوحنا دی انجیل۔

ای نہیں دتی گئی۔ انجیل۔ جیہڑی کہ قرآن کریم ونگر اسمانی صحیفہ ای اے۔ وِچ ساریاں گلاں اسلام والیاں ای موجود ہن تے جے اصلی تے اسمانی کتاب ـــ انجیل ـــ نوں وی بُنیاد بنا لیا جاوے۔ تے فیر وی ایہہ اسلامی تصوف ای رہندا اے۔ البتہ بعد دیاں انجیلاں وِچ جیہڑے جیہڑے وادھے گھاٹے اپنے ویلے دی ضرورت نے لوڑ نوں ویکھدیاں ہویاں کیتے گئے اوہ ضرور اسلام کولوں وکھرے راہیں ٹرپئے۔ انجیل ـــ اصلی انجیل وِچ اوہو گلاں ای موجود سن جنہاں نوں صحیح تے اصلی صورت وِچ قرآن کریم وِچ دسیا گیا اے۔ جس طراں "[1] اے باپ توں میرے وِچ ایں تے مَیں تیرے وِچ آں"۔ [2] یاں فیر "خدا محبت اے، خدا نور اے، خدا روح اے"، ورنہ جیہڑیاں گلاں بعد وِچ بنائیاں گئیاں اوہناں دا تعلق نہ اللہ نال اے تے نہ ای حضرتِ عیسیٰ علیہ السلام نال۔ پولوس۔ حضرت عیسیٰ علیہ السلام نوں خواب وِچ دیکھ کے عیسائیت قبول کردا اے۔ تے جدوں گلاں کردا اے بغض تے عناد دیاں بھریاں ہویاں اوہدے کول شریعتِ عیسوی دا ناں ای نہیں موجود۔ حضرتِ عیسیٰؑ نوں غریباں تے مسکیناں نال محبت سی۔ نالے اوہناں دا حکم سی کہ بے دیناں، گنہ گاراں تے بدراہواں نوں وی اسمانی بادشاہت دا حصہ دار بنا لیا جاوے۔ جدکہ ایہہ گل فریسیاں ـــــ قانونِ موسوی دے پابنداں ـــ نوں پسند نہیں سی۔

دوجی گل ایہہ کہ یہودیاں کول مذہبی رسوم دی پابندی نوں اولیت حاصل سی۔ غریب پروری تے مسکین دوستی نوں اوہ ایڈا ضروری نہیں سن سمجھدے۔ مثلاً دین دار یہودی عام لوکاں نوں ملن جلن وِچ بڑے ای محتاط سن۔ تے

---

[1] ، [2] دی تشریح صفحہ ۴۵ تے درج کیتی گئی اے

عین ممکن اے کہ انجیل وچ لبعد دیاں اختراعواں وچ یہودیاں دا ہتھ وی عیسائیاں دے نال ای ہووے۔ کیوں جے عیسائیاں دے عقیدے دے مطابق حضرت عیسیٰ نوں صلیب تے چڑھا دتا گیا سی تے یہودیاں دے ایس گروہ دے مطابق[1] صلیب تے چڑھ کے مرن والا انسان "لعنتی" ہندا اے۔

حضرت[2] عیسیٰؑ دے قریبی چاہن والے دنیا دے حالات توں مایوس ہو کے گوشہ نشین ہو گئے تے ایسے گوشہ نشینی وچ ہولی ہولی نویاں نویاں چیزاں تے خودساختہ اصول داخل ہندے گئے۔ تے رہبانیت نے جنم لیا۔ اوس ویلے دی رہبانیت بالکل درست سی۔ پر جیوں جیوں ویلا لنگھدا گیا تے ہور ہور بدعتاں اوہدے اندر وڑ دیاں گیاں تے اصلی تے صحیح مقصد ای بدل کے رہ گیا۔ حالانکہ جس کتاب تے اوہناں دا ایمان سی اوہ مکمل تے صحیح سی۔ ساری دنیا تے اکو ای کتاب گھلی گئی اے۔ تے آدم[3] ؑ دی اولاد اکو مکو سی۔ حضرت[4] نوح ؑ دی قوم وی مسلمان سی تے حضرت[5] ابراہیم ؑ دی وی۔ حضرت[6] موسیٰ ؑ دی قوم وی اسلام دی تعلیم حاصل کر دی رہی تے فیر جدوں فرعون دے درباری جادوگر[7] ایمان لیا وندے نیں تے اوہ وی ایہوای پکار دے نیں۔ "ابن آدم" دا اک ہونا اک منی ہوئی گل اے پر انسان

۱۔ اسلام اور مذاہب عالم ۔ (ص۔ ۱۳۵)

۲۔ حضرت عیسیٰؑ نے مسلمان ہون دی شہادت دتی۔ قَالُوا آمَنَّا وَاشْهَدْ بِأَنَّا مُسْلِمُونَ (آل عمران ۔ ۵۲)

۳۔ كَانَ النَّاسُ أُمَّةً وَاحِدَةً فَبَعَثَ اللَّهُ النَّبِيِّينَ مُبَشِّرِينَ وَمُنْذِرِينَ وَأَنْزَلَ مَعَهُمُ الْكِتَابَ ۔ (البقرہ ۔ ۲۱۳)

۴۔ وَأُمِرْتُ أَنْ أَكُونَ مِنَ الْمُسْلِمِينَ ۔ (النمل ۔ ۹۱)

۵۔ فَلَا تَمُوتُنَّ إِلَّا وَأَنْتُمْ مُسْلِمُونَ ۔ (البقرہ ۔ ۱۳۲)

۶۔ فَعَلَيْهِ تَوَكَّلُوا إِنْ كُنْتُمْ مُسْلِمِينَ ۔ (یونس ۔ ۸۴)

۷۔ رَبَّنَا أَفْرِغْ عَلَيْنَا صَبْرًا وَتَوَفَّنَا مُسْلِمِينَ (الاعراف ۔ ۱۲۶)

دیاں عقلی جہتاں نے دکھرو دکھرے رنگ اپنا لئے تے اصلی تے سچی گل کجھ دی کجھ ہندی گئی۔ عیسائی مذہب نے خصوصاً اپنے آپ نوں سو فیصد بدل لیا تے "حق" دی تعلیم انھیرے وچ مڑ گئی۔ ایہدے وچ کوئی شک نہیں رہندا کہ عیسائیت دی توحیدی مذاہب وچوں اک سی۔ بلکہ یہودیت دی تنگ نظری، ظاہری ضابطیاں دی پابندی تے نسل پرستی دے خلاف اک تیز تے طاقت در رد عمل سی۔ ادہناں ——— عیسائیاں ——— نے یہودیاں دے توحید دے عقیدے نوں نالے تے ٹھیک کیتا یاں ٹھیک کرن دی کوشش کیتی تے نالے ای ادس نوں ذرا ہور وسعت دتی۔ ساری قوم نوں اک اہو جیہے خدا دی، عبادت کرن دی ترغیب دتی جیہڑا اک نسلی تے ظاہری وڈیائیاں توں پاک تے اُچا سی۔ حضرت عیسیٰؑ نے جیہی باپ دا ذکر کیتا اے اوہ اک تمثیلی سی۔ اوہناں دا مطلب ایہو سی کہ [1] جس طراں اک پیو اپنیاں پُتراں دھیاں نال پیار کردا اے ایسے طراں خدا ساریاں نال شفقت تے پیار تے محبت دا جذبہ رکھدا اے خدا کل مخلوق دا محافظ، نگہبان تے کل مخلوق نوں ہدایت دین والا اے۔ جیہڑی اکھ وچ نہ کوئی نسل اے تے نہ ای قوم اے جیہڑی کہ اُچی ہووے تے دوجی نیتوں ہووے۔ عیسائیت نے توحید دا عقیدہ ایس طراں پیش کیتا کہ اسرائیلی نسل پرستی دے سارے اثرات یاں تے بالکل ای مک گئے یاں کسے حد تک زائل ہو گئے تے انساناں نوں اک تے واحد برادری وچ پرو دتا۔ ایہہ انسانی برادری دی اخوت ول پہلا حقیقی تے سچا قدم سی۔ ایس توں پہلاں عالمی تاریخ وچ دکھریاں دکھریاں قوماں نوں اک سیاسی پلیٹ فارم تے کٹھیاں ہون دا موقع نہیں سی ملیا۔ روم دی سلطنت دے قیام توں بعد

---

[1]۔ انگریزی دے مشہور صوفی شاعر ولیم بلیک کول ایس دی تشریح ای لبھدی اے۔

مشرق تے مغرب دیاں کئی قوماں، مختلف نسلاں نال تعلق رکھن والیاں، اک سیاست ہیٹھاں اکٹھیاں ہوگئیاں۔ جیدی وجہ نال انسانی برادری وچ اک بھائی چارے دی فضا پیدا ہوگئی تے نالے ای عیسوی تعلیم لئی موقعے ہتھ آ گئے۔ دوجی گل ایہہ کہ عیسائیت نے قانون دی احدوں ودھیک پابندیاں دے خلاف زور لایا تے اخلاقی زندگی دی اہمیت تے زور دتا۔ نالے ای بندیاں نوں ایس حقیقت نال واقف کرذایا کہ مذہب دراصل اخلاقی قانوناں دی سیردا دا ای ناں اے نہ کہ بے روح قسم دی ضابطہ پرستی تے قانونی پابندیاں دا۔ ایس تعلیم نوں زور دار بنان لئی حضرت عیسیٰؑ نے آون والی دنیا تے اوس دنیا دی زندگی دا بہتا زور دتا۔ ایہہ گل تے ہر دیلے کول ہے ای نہیں سی۔ تے جے ہے وی سی تے بڑی ای کمزور تے ادنےٰ ترین حالت وچ سی۔ دوجی دنیا دا خیال ای اخلاق تے نفس نوں پاکیزہ بنان دا چنگا تے سوہنا طریقہ اے۔ کیوں جے ایس عقیدے دا اک فائدہ ہندا اے کہ انسان آپنیاں عملاں دے سوہن تے کوہج دا فیصلہ یاں اندازہ فوری تے وقتی نتیجیاں نال نہیں کڈھ لیندا تے اخلاقی قانوناں نوں اپنے سامنے ادس ویلے وی رکھدا اے جدوں کہ نتیجہ بھیڑا نکلدا ہووے۔ یاں کسے مادی نفع دی۔ بھانویں توقع وی نہ ہووے فیر وی اوہ عمل تے لگیا رہندا اے۔ آخری دنیا دا عقیدہ وی یہودیاں دی ظاہر پرستی دا اک فطری تے قدرتی ردِعمل سی کیوں جے جدوں اک بندے دا ایہہ عقیدہ ہووے کہ ایس دنیا دی جزا تے سزا کسے دوجی تے آون والی دنیا وچ لبھے گی تے اوہ ظاہری، مادی تے وقتی نتیجیاں نوں آپنے سامنے نہیں رکھدا۔ ایہو وجہ سی کہ عیسائی جیہڑے کہ پہلے پہل شروع وچ ایس مذہب نوں قبول کر دے نیں اوہ دنیاوی زندگی نوں بالکل عارضی تے دنیا دیاں لذتاں نوں حقیر تے گھٹیا سمجھ دے سن۔ تے

ایہہ رجحان ایناں کو ودھیا کہ عیسائیت ترک دنیا تے مجبور ہو گئی تے ایتھوں
ای رہبانیت، تشقف تے خانقاہی نظام عیسائیت وچ وڑ آئے۔ حالانکہ
حضرت عیسیٰؑ دا منشا تے اوہناں دی تعلیم ایہہ قطعاً نہیں سی کہ انسان تمدنی
مسئلیاں تے معاشرتی ذمہ داریاں توں بالکل ای وکھ ہو جائے یاں بے پرواہ
ہو جاوے۔ بلکہ آون والی زندگی تے اوہناں نے ایس لئی زور دتا سی کہ یہودیاں
دے اندر ایسے جذبیاں نوں ابھاریا جاوے جیہڑے اخلاق نوں پیدا کرن تے
اوہ لوک مذہب دے قانوناں دی ظاہری تے باہرلی پابندی نوں پچھان چھڈ
دین تے ترا اینوں ای دین یاں مذہب نہ سمجھ لین۔

ایتھوں ایہہ ظاہر ہندا اے کہ عیسائیت توحیدی مذہب دے
ارتقاء دی اک اعلیٰ تے اچی منزل سی۔ ایس نے پہلی واری قبیلیاں تے قوماں
دی تھاں اک عالمی مذہب دی بنیاد رکھی۔ اگرچہ حضرت عیسیٰؑ نے اوس نوں
محدود کیتی رکھیا۔ یاں اوہ ساریاں عالماں دیاں انساناں نوں ای اپنیاں
بھیڈاں سمجھ دے سن۔ بہر حال ایس مذہب دا دروازہ ہر مذہب تے ہر نسل
لئی کھلا ہو یا سی۔ گل جے ایتھے ای مک جاندی تے ٹھیک سی۔ پر ہر مذہب دی
طراں ایتھے وی کجھ اندرلے تے باہرلے ایہو جیہے اسباب پیدا ہو گئے کہ ایہہ مذہب
گمراہی تے فساد وچ پے گیا تے توحید دے عقیدے نوں کئی طراں دیاں باہرلیاں چیزاں
نال ملا کے خلط ملط کر دتا گیا۔ باہرلی خرابی ایہہ سی کہ عیسائیاں تے غیر قوماں نال ملن جلن
وچ کسے قسم دی کوئی احتیاط نہیں سی ورتی۔ یونانیاں مصریاں تے شامیاں نے
کثرت نال عیسائیت نوں قبول کر لیا پر انہاں نویاں آون والیاں لئی صحیح تے درست
تعلیم دا کوئی بندوبست نہیں سی کیتا گیا۔ جدا نتیجہ ایہہ ہویا کہ ایہہ لوک تھوڑے جیہے
رد و بدل نال آپنیاں پرانیاں عقیدیاں تے رسماں تے ای قائم رہے تے ایسے
روشنی وچ مذہب دی تشریح کجھ ایس انداز وچ شروع کر دتی جدے نال
عیسائی مذہب وی پرانیاں عقیدیاں ونگر اک عقیدہ ای بن کے رہ گیا۔ مثلاً

حضرت عیسیٰؑ دا مصلوب ہونا تے عیسائیاں دے گناہواں دا کفارہ ادا کرجانا ایہہ متھرائی مذہب[1] دی پیداوار لگدا اے جیہڑا کہ ایران وچ بڑا ای مقبول سی۔ ایسے طراں خدا، پتر تے ماں[2] دا تصور وی مصر دیاں تناں دیویاں[3] کولوں لیا گیا لگدا اے[4]۔ نال ای عیسائیت[5] افلاطونیت دا شکار ہو گئی۔ ایہہ گل اتانیوس ATHANASIUS تے آریس ARIUS دے مباحثیاں توں وی ثابت ہو جاندی اے۔ باہر لیاں حالتاں دے نال نال کجھ اندر لے محرک وی سن کہ حضرت عیسیٰؑ اپنے ایس نظام نوں پوری طراں مرتب دی نہیں سن کر سکے تے نہ ای احادیث عیسویؑ نقل کیتیاں گیاں کہ انجیل دیاں حکماں دی تشریح ٹھیک تے صحیح طریقے نال ہو سکدی تے اگوں آون والیاں نے اپنی مرضی نال جس طراں چاہیا اوس خلا نوں پر کر لیا۔ ایہدے نال عقیدۂ توحید نامکمل رہ گیا تے آون والے دور وچ بندیاں دیاں فکری تے عملی تقاضیاں نوں پورا نہ کر سکیا۔ پہلاں تے اک ایہہ چیز سامنے آ گئی کہ عیسائیت نے انسان دی مذہبی تے سیاسی زندگی دے وچکار اک ایہو جیہی ایک پرچھ دتی جدے نال کہ انسانی زندگی دی وحدت بالکل ای فمک کے رہ گئی۔ فیر کیوں کہ عیسائیت یہودیت دی ضابطہ پرستی دے خلاف اک ردِّ عمل سی تے انسان نوں اوس دے روحانی تے اخلاقی عملاں ول لے جانا چاہندی سی ایس لئی اوس نے قانون تے سیاست لئی کوئی واضح گل نہ دسی بلکہ پوری طراں خاموش رہی۔ حضرت عیسیٰؑ دا ایہہ اعلان کہ "میری بادشاہت ایس دنیا لئی نہیں اے[6]" لوکاں لئی ایہہ خیال چھڈ گیا کہ سیاست دنیاوی گلاں دا مذہب نال کوئی تعلق ای نہیں۔ فیر حضرت عیسیٰؑ نے سیاسی فرماں برداری تے

۱۔ MITHRAISM. ۲۔ تثلیث۔

۳۔ ISIS — SERAPIS — HORUS.

۴۔ اسلام صراطِ مستقیم۔ ص۔ ۱۱۳ (ترجمہ)

اسلام اور مذاہب عالم (ص۔ ۱۲۷)

مذہبی اطاعت دے راہ ای وکھرے کردتے تے آپنیاں پیروداں نوں ایہہ آکھیا کہ "جو کجھ خدا دا اے اوہ خدا نوں دیو تے جو کجھ قیصر دا اے اوہ قیصر نوں دیو[1]"۔ یعنی اخلاقی زندگی تے سیاسی زندگی دیاں راہواں وکھو وکھ ہوگیاں۔ جدا نتیجہ ایہہ نکلیا کہ عیسائیت رومیاں دیاں ظلماں دے باوجود اک بہت ای وڈی تے مضبوط طاقت بن گئی۔ حکومت دے تخت ایہدے پیراں تھلے سن پر اوس نے کیوں کہ وکھریاں وکھریاں راہواں اساریاں سن ایس لئی حکومت تے قبضہ نہ کیتا بلکہ اک متوازی حکومت بنا لئی یعنی عیسائی کلیسا سلطنت دے اندر اک سلطنت بلکہ مضبوط سلطنت بن گیا۔ کیوں جے لوکاں دی ساری طاقت کلیسا نال سی۔ ایس وجہوں کلیسا تے شہنشاہیت وچ اک مسلسل تے لگاتار جنگ چھڑ گئی جدے نال الٹا مذہب نوں ای نقصان ہویا۔ دنیاوی سلطنتاں نال ٹکر لیندیاں لیندیاں اوہناں دیاں اخلاقی قوتاں دی کمزور تے ماڑیاں پے گیاں تے شمال مغربی یورپ دیاں عیسائیاں نے ہولی ہولی کلیسا ناں اپنے آپ نوں وکھ کر لیا۔ جس طراں یہودیاں نے آخرت نوں بالکل ای چھڈ دتا سی عیسائیت نے نرا آخرت تے ای زور دتا۔ توازن تے اعتدال نہ رہیا تے عیسائی آخرت تے دنیا نوں دو وکھریاں وکھریاں بلکہ متضاد چیزاں سمجھن لگ پئے۔ دوجے لفظاں وچ دنیا دے کماں وچ مصروف رہنا آخرت لئی نقصان دہ سی۔ یاں فیر دوجیاں لفظاں وچ جیہڑا اپنی آخرت نوں سنوارنا چاہندا اے اوہ دنیاوی زندگی دیاں کماں تے لوڑاں نوں بالکل ای چھڈ دیوے۔ ایس طراں توحید دا عقیدہ دی مادہ تے روح دنیا تے آخرت سیاست تے اخلاق دے ٹکراؤ نوں دور نہ کر سکیا۔ ایس لحاظ نال اوہ عیسائیاں نے مکمل نہیں سی سمجھیا۔ تے اوہ نامکمل ہوگیا کیوں جے اوہ انسان دیاں دوہ دیاں ہوئیاں قدرتی ضروراں نوں پورا نہ

---

[1] اسلام اور مذاہب عالم (ص - ۱۲۷)

کر سکیا۔ ایتھوں پتہ لگدا اے کہ عقیدۂ توحید وچ حالی ہور اصلاح ہونی سی۔ تاں جے اوہ"ـــــــ[1] انسان نوں بلندی، عقل تے اخلاق دی ترقی دیاں نویاں منزلاں تک اپڑا سکے تے ایہہ کم اسلام نے کر دتا" جس عقیدے وچ ــــ توحید ــــ دے متعلق ای خیالات صحیح نہ ہون اوس نوں اسلامی تصوف دی بنیاد دیاں شروع بنا دینا کسے طراں وی ٹھیک تے درست نہیں ہو سکدا۔

اک ہور گھڑ اے جیہڑا کہ ایہہ گل آکھدا اے کہ عیسائیت توں وی پرانا توحیدی مذہب ــــ یہودیت ــــ اے۔ ایس لئی تصوف[2] دی ابتدا یہودیت توں ہوئی تے اسلامی تصوف اُتے یہودیت دے گہرے اثرات مرتب ہوئے۔ ایہہ نظریہ اگرچہ بہتا بحث طلب تے ہے ای نہیں پر فیر وی تھوڑا جیہا ایہدے اُتے وی سوچاں لگے کہ ایہہ گل ٹھیک ہو سکدی اے کہ نہیں۔

ہریکلیٹس HERACLITUS کول ساہنوں وحدت دا تصور ضرور لبھدا اے۔ ایہہ ۵۳۸ قبل مسیح توں ۴۷۵ قبل مسیح وچ ہویا اے۔ پر ایہہ تصور عام نہیں سی ہو سکیا۔ اوس نے ــ کلمہ ــ LOGOS ولے اشارہ کیتا اے۔ کہ کلمہ نوں غور نال سنو۔ اوہ ایہہ وی من دا اے کہ ساریاں چیزاں اک وحدت وچ پروئیاں ہوئیاں نیں۔ عیسائیت اُتے وی یہودیت[3] دا چنگا بھلا اثر سی تے ایسے اثر پھتوں عیسائیت ٹھیک راہیں نہ ٹر سکی۔ پر یہودیت شروع توں ای پچھلے پاسیاں ول پے گئی سی۔ اگے چل کے اک ہور صوفی یاں فلاسفر ساہنوں لبھدا اے جدا ناں فیلو PHILO اے۔ ایہہ دونویں یونانی فلسفے دے

---

[1] حقیقت توحید۔ ص ۷۱
[2] یہودی تصوف کے عمومی رجحانات۔ ص، ۷۳
[3] اسکندریہ دے سکول دا خصوصاً بہتا اثر سی

مخالف سن نالے ای ایہناں دا تصوف یاں صوفیانہ فکر۔ مادہ پرستی تے اوہ دی یونان دی مادہ پرستی۔ دے خلاف اک ردِ عمل سی۔ صاحب تصوف قبل از اسلام ایہہ گل آکھ دے نیں کہ "[1] یہودی تصوف دیاں تحریراں پہلی صدی ہجری دے لگ بھگ ضبطِ تحریر وچ آئیاں"۔ پہلاں تے ایتھوں ای ایہہ گل ثابت ہو گئی کہ پہلی صدی ہجری دیاں تحریراں ——— اسلامی تصوف ——— نوں کس طراں تے کیوں کر متاثر کر سکدیاں سن۔

ایہدے وچ کوئی شک نہیں کہ یہودی مذہب تے توحید دے عقیدے دلوں ای بہت ساریاں ——— خداواں ——— دی تردید کیتی۔ یہودیاں دے زمانے دیاں دوجیاں قوماں ایسے عقیدے۔ POLYTHEISM ——— وچ مبتلا سن کہ فطرت اُتے بہت سارے دیوتا قابض ہن تے اوہ سخت، طاقت ور تے ڈاہڈے ہن۔ سوائے ایرانیاں دے جنہاں کول دو طاقتاں ساہنوں لبھ دیاں نیں ——— خدا تے شیطان ——— خیر تے شر ——— مصر، یونان تے بابل دے رہن والے فطرت دے ہر اک مظہر نوں اک مستقل دیوتا سمجھدے سن۔ ایہدا نتیجہ ایہہ سی کہ اوہناں دی داخلی زندگی وچ کوئی وحدت موجود ہو ای نہیں سی سکدی۔ کیوں جے جدوں تک ذہنی لحاظ نال کائنات دی وحدت دا تصور موجود نہ ہووے اوس ویلے تک عملی زندگی وچ وحدت دا ہونا ممکن ای نہیں ہو سکدا۔ وحدت نہ ہون دی وجہ سیتھوں تے بہت ساریاں خداواں نوں من لین بعد انسان عاجز تے بے بس ہو جاندا اے۔ اوہدے اُتے فطری مظاہراں دا اک خوف چھایا رہندا اے تے کم حوصلگی پیدا ہو جاندی اے۔ ایسے ڈر تے خوف دی وجہ سیتھوں قربانیاں نذر و نیاز تے مختلف طریقے۔ جادو منتر وغیرہ جنم لیندے سن۔ نال ای فطرت دی ہر شئے

---

[1] ـ ص: ۱۱۴

نوں خدا من لین توں بعد اوہناں وچ حوصلہ مندی تے جرأت ناں نوں نہیں سی رہی کہ اوہ ایہناں طاقتاں نال ٹکرلے سکدے نیں۔ نالے ای "یولی تھی ازم" دی دین توں اوہناں لئی ایہہ وی ناممکن ہو گیا سی کہ اوہ اجتماعی زندگی دا کوئی قانون یا ضابطہ بنا سکن کیوں جے کسے قانون دا تصور وحدانیت دے تصور توں وکھرا کدی وی نہیں ہو سکدا جیہنے حیاتی ای دکھریاں دکھریاں خانیاں وچ ونڈی ہوئی ہووے، تے ہر خانہ دوجے نالوں بالکل ای وکھرا ہووے، اوتھے کسے زندگی نوں اک کلّے قانون ہیٹھاں لیاونا بڑا ای مشکل تے اوکھا ہندا اے۔ یہودی مذہب نے توحید دا عقیدہ پیش کر کے اک بہت ای وڈا اقدام چکیا سی۔ شرک نوں تروڑ دتا تے نالے ای یہودیاں وچ حوصلہ مندی تے جرأت پیدا کر دتی سی۔

بنی اسرائیل دیاں پیغمبراں نے انسانی تاریخ وچ پہلا کم ایہہ کیتا کہ معاشرتی تے سیاسی نتائج دی اہمیت نوں واضح کر دتا۔ یہودیاں کول آخرت دا تصور ایس انداز وچ موجود نہیں سی جس طراں دا کہ عیسائیت نے پیش کیتا سی۔ یہودی جزا و سزا دے قانون نوں ایسے دنیا دے نال ای متعلق سمجھ دے رہے۔ عقیدۂ آخرت تے سب توں بہتا زور دانیال نبی نے دتا سی۔ ایہناں ساریاں گلاں دے باوجود یہودیت وچ عقیدۂ توحید ناقص تے نامکمل سی۔ کیوں۔؟ سب توں پہلی گل تے ایہہ سی کہ یہودیاں دا خدا اک نسلی خدا سی۔ جیہڑا صرف بنی اسرائیل لئی ای سی۔ یہودیاں نوں ایہہ گل کدی وی اپیل نہ کر سکی کہ ساری انسانیت اک برادری اے تے ساری برادری دا خدا اک ای اے۔ ایسے لئی اوہ ایس تعلیم تے ای عمل کر دے رہے کہ دوجے عبرانی قبیلے ـــ عمانی AMMONITES، موآبی MOABITES تے عمالقہ اوہناں توں گھٹ درجے دے نیں۔ نال ای آہندے سی ـــ آرمی، فنیقی تے مصری ـــ اقوام نال وی کوئی تعلق نہ رکھیا جاوے۔ بلکہ وکھریاں رہ کے زندگی گزاری جاوے۔ اوس ویلے دے لحاظ نال تے ایہہ گل ٹھیک سی

کیوں جے بعد دیاں تجربیاں تے تاریخ نے ایہہ ثابت کر دتا کہ غیر قوماں دے میل جول نال یہودیاں وچ وقتاً فوقتاً بُت پرستی تے شرک دے رجحانات پیدا ہو گئے جنہاں دے خلاف بنی اسرائیل دیاں نبیاں تے پیغمبراں نوں کئی واری جہاد کرنا پیا۔

بہر حال یہودی عقیدۂ توحید کیہہ دی اہو وے ایس دی اک خرابی ضرور سی کہ اک نسلی برتری دا خیال ایہدے وچ جم پیا سی۔ نہ صرف جم ای پیا سی، بلکہ پوری شدت تے زور نال چھا دی گیا سی۔ ایس تھوں اوہ عالمی برادری دے سوہنے تصور کولوں بالکل ای ناواقف رہے۔ یہودیاں نے اجتماعی زندگی وچ مذہب تے اخلاق دیاں دائریاں نوں بالکل ای نکھیڑ کے رکھ دتا سی۔ مذہب، قانون تے اخلاق جے کٹھے ہو جان تے فیر توحیدی مذہب کامیاب تے مکمل ہندا اے تے ایہہ اسلام جیہڑا اک تریجا تے آخری توحیدی مذہب اے وچ پوری تے مکمل صورت وچ موجود اے۔ یہودیاں نے اخلاقی احساساں تے جذبیاں نوں ٹھیک کرن دی جگہ محض قانون دی جبری قوت تے اعتماد کیتا۔ ایہدا نتیجہ ایہہ ہویا کہ اوہناں وچ رسم پرستی، منافقت، ریاکاری تے مذہبی تشدد دیاں خصوصیتاں جم پیاں۔ نالے ای اوہناں دی اجتماعی زندگی وچ مذہبی قانون تے اخلاقی قانون دے درمیان کوئی زندہ تعلق تے رشتہ باقی نہ رہیا۔ یعنی یہودیاں نے مذہب نوں صرف چند ظاہری قواعد تے ضابطیاں دا مجموعہ سمجھ لیا تے مذہب دی اخلاقی بنیاد نوں کوئی اہمیت نہ دتی۔ جدکے اسلام تے اسلامی تصوف اک مکمل اخلاقی ضابطہ اے۔

کجھ لوک ایس توں وی پچھاں ٹر جاندے نیں کہ تصوف یونان دی پیداوار اے۔ اوہ ایس طراں کہ جدوں بنی اسرائیل دے پیغمبر اپنی قوم دی اخلاقی اصلاح وچ مصروف سن تے اوہناں دے مذہبی عقیدیاں نوں سنوار دے سن پئے۔ یونان دی اوس ویلے اخلاقی مسئلیاں اُتے غور

کر رہیا سی ۔ یونانی الٰہیاتی فکر دی شروع سقراط توں ہوئی ۔ اللہ تعالیٰ دی وحدانیت دا تصور ایتھے دی شروع وچ موجود سی ۔ افلاطون نے دو عالم دا نظریہ دسے کے ایہہ ثابت کیتا کہ ایس عالم دی کوئی شے دی فنا ہون والی نہیں اوہ بھانویں عالم جسمی نال تعلق رکھدی ہووے تے بھانویں عالم روحانی نال ۔ ارسطو کول دی وحدت دا تصور موجود اے ۔ رواقی فلسفے وچ دی اسلامی مساوات والیاں گلاں موجود ہین تے فیر بعد وچ نو فلاطونی فکر وچ دی ایہہ اشارے موجود ہین ۔ رواقیاں نے دی رہبانیت دنگر انسان نوں باہرلی دنیا نالوں بالکل وکھریاں کرن دی تعلیم دتی اے ۔ ایتھوں اسلامی تصوف نہیں سی جم سکدا ۔ البتہ کجھ کجھ گلاں مشترک دی لبھدیاں نیں تے اوتھوں ای ایہہ شک پیندا اے کہ اسلامی تصوف دی بنیاد ایہو ای اے ۔ یعنی رواقیاں کول خوشی تے مسرت دے سوتے انساناں دے اندر ہندے نیں نہ کہ باہر ۔ فلاطینوس خدا نوں انسانی عقل، علم، فہم تے وجدان توں بہت ای اچا تصور کردا اے ۔ اوہ آکھدا اے کہ خدا نہ حواس دے ہتھ آ سکدا اے تے نہ ای عقل کولوں پھڑیا جا سکدا اے ۔ فلاطینوس آکھدا اے ــــــــ کہ بندہ اوس ویلے خدا نوں پا سکدا اے جس ویلے کہ اوہ فنا ہو جاوے ۔ ایس دی تردید لئی تاریخ نوں دی سامنے رکھیا جا سکدا اے ۔ اشراقیت جدید ــــــــ NEO-PLATONISM ۔ توں اسلامی تصوف کینویں نکل سکدا اے ۔ مسلماناں نے جیہڑے ویلے یونانی فلسفے نوں پڑھنا شروع کیتا اوہ عباسی دورِ خلافت سی ۔ تیسری صدی ہجری وچ یونان دے فلسفے دی آمد مسلماناں وچ شروع ہوئی ۔ پر ذرا غور کریئے تے تصوف ایس توں پہلاں ای میدان وچ آ چکیا سی ۔

ملہ[1] پیغمبراں وچوں خدا نوں ویکھن والے ــــــــ حضرت موسیٰ علیہ السلام ۔ حضور نبی کریم علیہ الصلوٰۃ والسلام ــــ موجود ہین ۔ اولیاء دا آئمہ وچوں ۔ حضرت امام شافعی رح تے حضرت امام ابو حنیفہ نے دی خدا نوں ویکھن دا ذکر کیتا اے ۔

ایہدے وچ وی شک نہیں کہ صوفیائے اسلام دے توحید دے عقیدے اوہدے دوجیاں مسئلیاں وچ اشراقیت جدید دے کجھ عنصر موجود ہن۔ پر فرق صاف ظاہر اے کہ فلاطینوس دا فلسفہ ایہہ آکھدا اے کہ

"احد ا موجود فی العلم وی اے تے اوس توں ماورٰی وی اے۔ چونکہ ساریاں چیزاں دی علّت اے ایس لئی ہر تھاں تے موجود اے تے نالے ساریاں چیزاں توں علیحدہ تے دکھرا وی اے۔ ایس لئی کدھرے وی نہیں تے مسلمان صوفی یاں اسلامی تصوف وچ اوہدی ذات ہر تھاں موجود اے۔ ایہہ نہیں آکھیا جاسکدا کہ اوہ کدھرے وی نہیں اے۔"

خانقاہی نظام یونان وچ وی موجود اے۔ آرفیس نے ایس نوں مذہب قرار دتا۔ ایس دی تعلیم چھینویں یاں ستویں صدی قبل مسیح سارے یونان وچ موجود سی۔ ایہدے کول دو وڈے مسئلے موجود سن۔ اک تے اوہ گوشت تے انڈے کھان توں سختی نال منع کردا سی۔ تے دوجے روزے رکھن دی بڑی پابندی نال ہدایت کردا سی۔ البتہ اوس نے مرن توں بعد سزا تے جزا لئی اک ہزار سال رکھیا اے تے فیر اوس توں بعد اوہ روح کسے نویں بندے وچ مڑ آجاندی اے۔ ایس مسئلے تے فکر توں اسلامی تصوف دا جنم لینا کسے طراں وی درست نہیں ہوسکدا۔

کجھ لوکاں نے ایس نوں خالص ہندوستانی چیز آکھیا اے۔ اوہ ایس لئی کہ ہندوستان وچ اسلام دی تعلیم توں پہلاں ای ایسے عظیم مفکر دی نشان دہی لبھدی اے جہنوں کجھ لوک پیغمبر وی آکھ دے نیں۔ مہاتما گوتم بدھ نے ہندوستان وچ جیہڑی تعلیم قبل مسیح وچ دتی اوہدے وچ ضمنی لحاظ نال تے

۱۔ فلسفۂ عجم (ص ۱۰۰-۱۱۰)

۲۔ غلام جیلانی برق۔ "ایک اسلام"۔

بہت ساریاں چیزاں اسلامی ہین۔ پر ایہہ آکھ دینا کہ اسلام نے اپنے صوفیانہ افکار دی تشکیل لئی بدھ دے نظام کولوں سو فیصدی مدد لئی اے، ٹھیک نہیں اے۔ بدھ مت توں پہلاں اُپنشد لکھے جا چکے سن۔ ایہناں وچ اگرچہ مذہبی آزادی موجود اے۔ اپنشداں توں پہلاں دی برہمنیت تے پرانے ویدک مذہب دے متعلق ایہناں وچ چنگی بھلی بے زاری پائی جاندی اے۔ کیوں جے ایہدے وچ بہت ساریاں دیوتاواں تے لکشمیاں دی تھاں تے اک دیوتا دی پوجا دا تصور ابھریا ہویا لبھدا اے۔ تے ایس اک تصور دی بنا تے کجھ لوک خیال کردے ہن کہ اسلامی تصوف وچ وحدت الوجود دا فلسفہ ایتھوں آیا۔ حالانکہ ایس ہمہ اوستی وچ تے اسلامی تصوف دے فکر وچ ٹبرا ای فرق اے۔ ایہہ یعنی اپنشداں دی ہمہ اوستی اک ردِّ عمل سی برہمنیت دے خلاف ایہناں نے قربانیاں تے رسمی عادتاں تے عباداتاں نوں خیر باد آکھ دتا یعنی دوجیاں لفظاں وچ ظاہری عملاں دی پابندی نوں غیر ضروری قرار دتا گیا اے۔ مسلمان صوفی پہلاں ظاہری علوم دی تکمیل کردا اے فیر اوہ اندرلی دنیا ول جھاتی ماردا اے۔ علم ـــ ظاہری یاں شریعت ـــ ای باطن دے دروازے کھول دیندا اے۔ سرورِ کونین حضور علیہ الصلوٰۃ والسلام نوں اللہ پاک نے ایہہ آکھیا ـــ قُلْ رَّبِّ زِدْنِیْ عِلْمًا ـــ
یعنی کہہ دو کہ مینوں چوکھے توں چوکھا علم عطا فرما۔ میرے حضور صلی اللہ علیہ وسلم کول کیہڑے علم دی کمی سی؟ حضرت امام غزالیؒ آکھدے نیں کہ عمل خواہ عبادت نال تعلق رکھدا ہووے تے بھانویں معاملیاں نال۔ بغیر علم توں کدی وی فائدے مند نہیں اے۔ برہمنزم تے وید کی مذہباں وچ جے رسمی قانوناں دی پابندی نوں اصل قرار دتا گیا اے۔ پر اوتھے اندرلی روح غائب اے

(۱)۔ علم تصوف (ص ۲۶) حوالہ منہاج العارفین۔

ایتھوں ای پتہ لگ گیا کہ ایتھوں تے اسلامی تصوف جم ای نہیں سی سکدا۔
گوتم بدھ نے اپنشداں نوں وی رد کر دتا۔ اوہناں نوں ظاہری علوم دی نفی کیتی پر نال ای باطن لئی کوئی خاص نظام وی نہیں دتا۔ ویدانت دی رو نال بندے دا کمال ایہہ وے کہ انسانی نفس روح کل یاں برہمن وچ جذب ہو جاوے۔ پر بدھ مت وچ ذات دا فنا ہو جانا تے ہوساں دا چھڈ دینا ای زندگی دا آخری مقصد اے۔ کیوں جے "[1] بدھ کول خدا دا یاں رب اسمان دا یاں برہمن دا کوئی تصور یاں وجود موجود نہیں اے" تے جتھے خدا دے وجود دا ای انکار ہو جاوے اوہ اک توحیدی مذہب دے پیروکاراں لئی کینڑیں تے کس طراں پیشوا ہو سکدا اے۔ ایہہ ممکن ای نہیں اے بدھ مت والے تے مافوق الفطرت موجودات دے سرے توں ای منکر ہن۔ نالے اوہناں کول "[2] انسان دا تعلق صرف انسان نال ای اے" اوہنوں کسے باہرلی یاں اسمانی ہستی دا سہارا لین دی لوڑ ای نہیں رہندی مہاتما بدھ دی تعلیم ایہہ سی کہ "[3] انسان دی روحانی نجات نہ تے خدا دی توفیق نال ہندی اے تے نہ ای اوس دی بخشش تے کرم دا نتیجہ اے بلکہ ایہہ انسان آپنی ذاتی کوششاں، ارادے دی قوت تے اخلاقی کشمکش دا پھل ہندی اے"۔

البتہ مہاتما بدھ دیاں دو تن گلاں ایہو جیہیاں ضرور ہن جنھوں اتوں اتوں ویکھن والے لوں ایہہ شک پے جاندا اے اسلامی تصوف دا سلسلہ ایس نال ضرور ملدا اے۔ اوہناں چوں پہلی گل تے ذات پات دا

---

[1] - اسلام اور مذاہب عالم - (ص، ۲۸)

[2] - ہندوستانی فلسفہ جلد چہارم (ص، ۱۵۷) ترجمہ

[3] - اسلام اور مذاہب عالم - (ص، ۲۹)

خاتمہ اے۔ ایہہ گل مساداتِ اسلامی نال لگا کھاندی اے۔ پر ایتھے ایہہ دی آکھیا جا سکدا اے کہ عیسائیت نے دی ایہہ قبول کیتا سی۔ حضرت عیسےٰؑ دی تعلیم کیہہ سی؟۔ دوجی گل مجاہدہ اے۔ پر اوہ وی بے مقصد ہو جاندا اے۔ خارج دچوں حقیقت دی تلاش، جدوں کہ انساناں نوں باہر کسے دوجی ہستی نوں منیا ای نہ جاوے۔ کینویں ممکن ہو سکدی اے۔ تریجی گل دنیا کولوں بے زاری اے۔ ایتھے دی ایہہ راہبانیت نال تے ضرور مل جاندی اے پر اسلام نے راہبانیت کدھرے دی قبول نہیں کیتی تے نہ ای ایس دی تعلیم دتی اے۔ بدھ مت وچ خدا تے بالکل ای غائب ہو گیا۔ ساری کائنات تے اوہدے واسی بے حقیقت بن گئے۔ ہر اک خواہش تے سدھر اک دھوکہ تے فریب قرار دتی گئی۔ بدھ مت نے نری اک آرزو دی تعلیم دتی اے کہ کوئی آرزو نہ ہووے۔

اسلام نے زندگی نال پیار کرنا سکھایا اے جد کے بدھ مت ایس گل نوں کھول کے آکھدا اے کہ "[۱] زندگی اک لعنت اے جدے کولوں انسان نوں نس نکلنا ای چاہی دا اے۔" ایہناں گلاں توں بعد اسی ایہہ آکھ سکنے آں کہ اسلامی تصوف کسے طراں دی ہندوستانی فکر دی پیداوار نہیں اے۔

اسلامی تصوّف دا اصلی ماخذ

اسلامی تصوف دی بنیاد اللہ پاک دی کتاب

قرآنِ حکیم تے حضور علیہ الصلوٰۃ والسلام دی حیاتِ طیّبہ اے۔ عام طور تے ایہہ اعتراض کیتا جاندا اے کہ تصوف دینِ اسلام وچ اک نویں اختراع سی۔ ایہہ اعتراض درست نہیں اے۔ کیوں جے اسلام قانونِ فطرت اے تے فطرت

۱۔ ہندوستانی فلسفہ (ص۔ ۱۶۷)

روزِ ازل توں لے کے روزِ ابد تک اکو جیہی رہوے گی۔ صوفیاں تے ولیاں نے جسے کجھ اندر دل جھاتی مار کے لبھ لیا اے تے اوہ پہلے دی موجود سی، اج وی موجود اے۔ تے اخیر تک رہوے گا۔ بیھن[۱] والا لبھ لیندا اے تے دنیا دار دنیا وچ ای کھبیا رہندا اے۔ حضور نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم دی نبوت توں پہلاں دی زندگی دل نظر ماریئے۔ تے ساہنوں اوتھے دی اک خاص فلسفہ لبھدا اے جتھوں اگاں چل کے ایس مسلک دیاں بنیاداں استوار ہندیاں نیں۔ تصوف دی ابتدا دی ایتھوں ای ہندی۔ تے ایسے لئی ای ایس نوں اسلامی[۲] آکھ سکنے آں۔ حضورِ انور صلی اللہ علیہ وسلم نے بعثت توں پہلاں دی زندگی وچ ای کسے چیز دی تلاش شروع کر دتی سی۔ اوہ کیہ چیز سی؟ اوہ اللہ تبارک و تعالیٰ دی ذاتِ ازلی و ابدی ای سی۔ غارِ حرا والی زندگی تے عبادت ایسے تلاش لئی سی غارِ حرا دی ریاضت آپؐ دی فطرت دے کمال دا بہترین نمونہ اے۔ معرفت تے آپنے آپ نوں پچھانن لئی تنہائی تے خلوت از حد ضروری تے لازمی ہو جاندی اے ایس خلوت نشینی یاں تنہائی وچ بہن دی کوئی خاص حد یاں مدّت وی مقرر نہیں ہو سکدی۔ اوس ویلے تک جدوں تک کہ سینہ نور دی تجلی نال نہ چمک پوے۔

۱۔ ؎ توہی ناداں چند کلیوں پر قناعت کر گیا
ورنہ گلشن میں علاجِ تنگیٔ داماں بھی تھا (علامہ اقبالؒ)

۲۔ "The etymological meaning and true significance of the terms Sufi and Wali clearly indicate that sufism cannot be anything but Islamic." (P- 94)
"Muslim thought and its Source."

ایہہ جاری تے ساری رہندا اے۔ حضور نبی کریم علیہ الصلوٰۃ والسلام دی
تنہائی دی ریاضت جدوں مکمل ہو گئی تے فیر آپؐ اک خاص سرور نال پر ہو گئے
سوہنے سوہنے سفنے آون لگ پئے۔ کجھ سفنے جاگ دیاں ہویاں دی آوندے
تے حضور علیہ الصلوٰۃ والسلام دا فرمان اے کہ سچیاں خواباں دا آونا ں
نبوت دا چھیالیواں حصہ اے۔ تے ایتھے ای حضرت جبرئیل علیہ السلام تشریف
لیائے تے آپؐ نوں ہک نال تن واری لایا تے اوس خلوت دی انتہا ——
اِقْرَأْ —— توں ہوئی جدا جواب حضور علیہ الصلوٰۃ والسلام نے
دتا کہ —— مَا اَنَا بِقَارِئٍ —— تے فیر قرآن کریم دی پہلی آیت
نازل ہوئی —— اِقْرَأْ بِاسْمِ رَبِّكَ الَّذِىْ خَلَقَ ۚ خَلَقَ الْاِنْسَانَ
مِنْ عَلَقٍ ۚ —— انسان دی حقیقت تے علم دی عظمت ول ایس پہلی
آیت وچ ای حکم دے دتا گیا۔ تے آپؐ نے واپسی تے —— زَمِّلُوْنِیْ —— فرمایا۔
ایتھوں ای ایس فرمان دی سمجھ آجاندی اے کہ —— مَنْ عَرَفَ نَفْسَهٗ فَقَدْ
عَرَفَ رَبَّهٗ —— تے حضرت سیدؓ علی مرتضےٰؓ دا فرمان کہ یا بُنَیَّ!
اِنَّكَ جِرْمٌ صَغِیْرٌ وَفِیْكَ عَالَمٌ كَبِیْرٌ ۔ "اے میرے بیٹے! توں بظاہر اک
چھوٹا جیہا جسم ایں پر تیرے اندر اک بہت وڈا عالم چھپیا ہویا اے" کیہ اے ؟ کہ
اپنے اندر —— سینے —— ول جھات مارئیے تے پتہ لگدا اے کہ بندہ
کیہ شے اے۔ ایہہ دی انسان نوں اشرف المخلوقات آکھیا گیا اے۔ کس لئی ؟
کہ اوہ اپنے اخلاق نوں درست کرے اپنے آپ نوں پچھانے۔ حضورؐ دے پہلے
چالی ورہے ایسے پچھان وچ لنگھے تے اخیر اوہناں نے اپنے نال نال اپنے خدا
نوں وی پچھان لیا۔ تے اک عام صوفی لئی شریعت توں طریقت تے طریقت توں حقیقت

---

۱. "Sheikh Makhdoom-i-Bihari says in one of his letter to his disciple." "Who ever
(صفحہ ۶۴ تے)

دل جانا ضروری ہو جاندا اے۔

سب توں پہلاں قرآنِ کریم وِلّوں ویکھئے کہ اوہ تصوف بارے کیہہ آکھدا اے۔ قرآنِ حکیم وچ شریعیت اسلامی اتے ٹرن دی بار بار ہدایت کیتی گئی اے۔ اللہ پاک دا فرمان اے کہ ۱؎ "فیر اساں تہانوں (حضور نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم) دین دے اک خاص طریقے یعنی شریعیت اُتے کر دتا۔ سو تُسی ۲؎ ایسے طریقے تے ٹر دے جاؤ۔ تے ایہناں جاہلاں دیاں خواہشاں تے نہ چلّو۔ ایہہ شریعیت عام لوکاں لئی دانشمندیاں دا سیب تے ہدایت دا ذریعہ نالے یقین کرن والیاں لئی رحمت اے۔"
شریعیت خداوند کریم دا قانون اے تے اسی ایہہ وی جان دے آں، کہ قانونِ فطرت ساڈی کسے خواہش یاں ساڈے چاہن نال بدلیا نہیں جاسکدا

(صفحہ ۶۳ توں اگے) Seeks this path (Sufism) must make his provision from the materials of Islam, so that he may proceed from Shariat (External path) to Tareeqat (Internal path) and thence to Haqeeqat (Reality). Who ever is not well versed in Shariat cannot know Tareeqat and none can know Haqeeqat without knowing Tareeqat. (P-107)

Muslim thought & its Source.

۱؎ ۔ ثم جعلنٰک علیٰ شریعۃٍ من الامر فاتّبعھا ولا تتّبِعْ اھوآءَ الّذین لایعلمون (الجاثیہ-۱۸)

ھٰذا بصائرُ للناس وھُدًی وّرحمۃٌ لّقوم یوقنون (الجاثیہ-۲۰)

ہاں البتہ ایہہ ہوسکدا اے کہ قانون بنان والا ـــــــ خدا ایس نوں بدل دیوے۔ ایس آیت توں ایہہ پتہ لگیا کہ مسلماناں عالم دا شریعت اسلامیہ ای پسندیدہ نظامِ حیات اے۔ ایس دے خلاف جنّے دی طریقے ہن اوہ اللہ تعالیٰ دے کول ناپسندیدہ ہن۔ باقی رہ گئی ایس قانون دی فرمان برداری یاں نافرمان برداری۔ دونواں طریقیاں نال اللہ تعالیٰ دی ذات لئی کوئی فرق نہیں پیندا ہندا۔ اوہ دی بادشاہت قائم تے دائم ای رہوے گی۔

شریعت کیہ اے؟ شریعت یاں دین اکو ای چیزاں نیں۔ تے دین ــ شریعت ــ دے پنج جزّ ہین۔ پہلے جزّ دا ناں عقیدہ اے۔ ایہدے وچ دل تے زبان نال اقرار کرنا اے کہ اللہ اک اے تے حضور علیہ الصلوٰۃ والسلام اوہدے پیغمبر ہن۔ یعنی عقیدے وچ کلمہ طیبہ اوندا اے۔ دوجے جزّ نوں عبادت داناں دتا جاندا اے یعنی نماز۔ روزہ۔ زکوٰۃ تے حج وغیرہ۔ تریجا جزّ اے معاملیاں دا۔ ایہدے وچ نکاح تے طلاق، جزیئے تے کفّارے تے خرید و فروخت وغیرہ دے معاملے ہندے نیں یعنی انصاف تے ایمان دیاں تقاضیاں نوں وی آپنے سامنے رکھنا۔ چوتھا جزّ معاشرت ــــ اٹھن بہن دے طریقے۔ ملن جلن دے آداب وغیرہ ہندے نیں تے پنجواں جزّ اصلاحِ نفس۔ تصوف ــــ دا ہندا اے۔

ایہناں پنجاں چیزاں وچوں اک دی گھٹ ہووے تے دین مکمل نہیں ہندا۔ ایتھوں ایہہ ثابت ہویا کہ شریعت یاں دین اک اعتدال دا دوجا ناں اے۔ کسے جزّ دی زیادتی یاں کسے دوجے جزّ دا گھاٹا، انسان نوں دین وچوں خارج کر دیندا اے۔ شریعت نے ساہنوں ایہو جیہی تعلیم دتی اے۔ جدے وچ ساریاں مصلحتاں تے دوجیاں کمزوریاں نوں آپنے سامنے رکھ کے اسی ہر کم چنگیاں ونگر کر سکدے آں۔ ہن ساہنوں ایہہ پتہ لگ گیا کہ شریعت ظاہری تے باطنی دونواں اعمالاں دے مجموعے داناں اے۔

"[1] امام ابوحنیفہؒ نے ایس نوں نفس دے نفع تے نقصان دیاں چیزاں نوں پچھانن داناں دتا اے۔ فیر ہور اگاں چل کے شریعت دے دو حصے ہوگئے اک دا تعلق باہرلیاں عملاں نال ہوگیا تے ایس داناں فقہ پے گیا تے دوجے حصے دا تعلق اندرلی دنیا نال سی۔ ایس نوں تصوف آکھ دتا گیا تے تصوف دیاں طریقیاں نوں طریقت داناں دے دتا گیا۔

قرآن کریم دا اک ہور ارشاد اے کہ "[2] آگاہ ہو جاؤ کہ بے شک اللہ دیاں ولیاں اُتے نہ کوئی خوف اے تے نہ ای اوہ غمزدہ ہون گے۔ ایہہ اوہ لوک ہن جیہڑے ایمان لیائے تے تقویٰ کردے نیں۔ ایہناں لئی ایس دُنیا دی زندگی تے آون والی زندگی دی بشارت اے۔ اللہ دیاں گلاں وچ تبدیلی نہیں لے تے ایہو بڑی مراد اے"۔ ایتھے ولی ہون لئی دو گلاں دسیاں گیاں نیں۔ اک ایمان نے دوجی تقویٰ۔ جنہاں کول ایہہ دو گلاں ——— عمل ——— موجود ہن اوہناں نوں نہ ایس دنیا وچ کوئی تکلیف اے تے نہ ای آون والی دُنیا وچ اوہناں لئی کوئی عذاب اے تے ایہہ دوویں چیزاں اصلاح باطن لئی ضروری ہن۔ ایمان[3] دا گڑھ تے دِل اے۔ تے اصل تے حقیقی تقویٰ دی دِل نال ای تعلق رکھ دا اے۔

---

[1]۔ معرفۃ النفس مالھا وما علیھا۔

[2]۔ اَلَآ اِنَّ اَولیاءَ اللّٰہِ لاخوفٌ علیھم ولاھم یحزنون الذین اٰمنوا وکانوا یتّقون لھم البشریٰ فی الحیوٰۃ الدنیا وفی الاٰخرۃ لاتبدیل لکلمات اللّٰہ۔ ذٰلک الفوز العظیم ؕ

[3]۔ ولمّا یدخل الایمان فی قلوبکم۔

نبی[1] کریم صلی اللہ علیہ وسلم نے وی تقویٰ دی تھاں دل ای دسیا اے۔ جدوں ایمان مکمل تے پورا تقویٰ حاصل کرنا دی فرض ٹھہریا جیہڑا کہ اندر لی اصلاح لئی ضروری اے تے ایہہ قرآنی حکم تے رضائے خداوندی ہو گئی۔ تے فرض ایسا حکم اے جیہنوں ٹالنا اک مومن تے مسلمان مکمل دے وس دی گل نہیں ہندی بلکہ ذرا غور کریئے تے ساہنوں ایہہ پتہ لگدا اے کہ شریعت دے ظاہری احکام وی باطن دی اصلاح لئی ای نیں۔ اندر لی صفائی نجات دا وسیلہ اے تے گندگی ہلاکت اے۔ اللہ تعالیٰ فرماندے نیں کہ۔

"[2]بے شک جس نے (آپنے) نفس نوں صاف کیتا کامیاب رہیا تے جس نے ایس نوں میلا کیتا اوہ ناکام رہیا"۔

یاں اک ہور تھاں تے فرمان اے کہ "[3] اوس دن (قیامت والے دن) مال تے اولاد کم نہیں آون گے۔ پر اوہ بندہ جیہڑا اللہ دے کول سلامت دل لے کے آیا"۔

نماز پڑھن دا حکم قرآن کریم وچ موجود اے تے جتھے "قَدْ اَفْلَحَ الْمُؤْمِنُوْنَ الَّذِیْنَ هُمْ فِیْ صَلٰوتِهِمْ" دا ذکر آوندا اے اوتھے نال ای "خَاشِعُوْنَ" دا وی تذکرہ لبھدا اے یعنی خشوع کرن والے۔ ایہدا مطلب اے کہ صرف نماز ای شرعی نہیں اے بلکہ نال خشوع دی ہووے یعنی خشوع دی شریعت اے"

---

[1] قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم التقویٰ ھھنا واشار الی الصدر۔ (مسلم)

[2] قد افلح من زکّٰھا وقد خاب من دسّٰھا۔

[3] یوم لا ینفع مال ولا بنون الا من اتی اللہ بقلب سلیم۔

تے ایہو ای اہل طریقت دا ایمان اے۔ اندر لی دنیا دا علم تے حضوری ای تصوف دا دوجا ناں اے۔

حضور علیہ الصلوٰۃ والسلام نے ایس نوں "احسان[1]" دے ناں نال یاد کیتا اے۔ ایہہ احسان ای اندر لی دنیا ول جھاتی مارن دا ناں اے۔ ایہدا ذکر قرآن حکیم وچ وی آیا اے۔ اِنَّ رَحْمَتَ اللّٰہِ قَرِیْبٌ مِّنَ الْمُحْسِنِیْنَ ہ یاں فیر جَزَاءُ الْاِحْسَانِ اِلَّا الْاِحْسَان۔ نماز پڑھو پر انج کہ تسیں خدا نوں ویکھ رہے او یاں جے ایہہ نہیں تے فیر خدا تہانوں ویکھ رہیا اے تے ایسے خشوع و حضوری دا ناں تصوف اے۔

حضور نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم دے آپنے زمانے وچ کسے نوں اینی ویلہہ ای کدوں لبھدی سی جے اوہ اپنے طور نال ای کسے مسئلے تے غور کر سکے۔ حضور پُر نور علیہ الصلوٰۃ والسلام دی ذات اوہناں وچ موجود سی۔ ایس لئی اوہ سب کجھ اوتھوں ای حاصل کر لیندے سن تے جدوں حضور مبارکؐ دا وصال ہویا تے اوہ لوک موجود سن جنہاں نے براہِ راست نبی پاک صلی اللہ علیہ وسلم کولوں فیض حاصل کیتا ہویا سی۔ جس ویلے آقائے دوجہاںؐ دی قبر مبارک تے مٹی پائی گئی تے حضرت انسؓ نے فرمایا کہ "روشنی جاندی رہی" یعنی آپؐ دے دم قدم نال ای چانناں سی۔ بعد دے انھیرے وچ روشنی دی لوڑ پے گئی[2]۔ اوہ کسے

1۔ وَقَالَ رَسُوْلُ اللّٰہِ صَلَّی اللّٰہُ عَلَیْہِ وَسَلَّمَ اَلْاِحْسَانُ اَنْ تَعْبُدَ اللّٰہَ کَاَنَّکَ تَرَاہُ فَاِنْ لَّمْ تَکُنْ تَرَاہُ فَاِنَّہٗ یَرَاکَ۔

2۔ اگے تے حضور علیہ الصلوٰۃ والسلام دے وصال مبارک دے نال ای ایہہ لو بھڑکن لگ پئی سی پر حضرت صدیق اکبرؓ، حضرت عمر فاروقؓ، حضرت عثمان غنیؓ تے حضرت علی المرتضیٰؓ دے دور تک تے ایہہ دیوا بلدا رہیا۔ اگاں چل کے ایہہ لو بھڑکن لگ پئی۔ جدوں لشکر ٹریع یزید توں ہو گئی

حد تک صحابہ کرام رضؓ نے پوری کر دتی۔ فیر صحابہ کرامؓ دیاں عملاں نوں ویکھن والیاں
نک اوس روشنی دیاں تھوڑیاں تھوڑیاں لاٹاں موجود سن۔ ایسے گل نوں ویکھ کے تے
پیراں پیر[۱] حضرت غوث اعظمؒ نے فرمایا سی کہ "حضرت امیر معاویہؓ تے حضرت
عمر بن عبدالعزیزؓ وچ ایہناں ای فرق اے کہ حضرت معاویہؓ دے گھوڑے دی
نک وچ جیہڑی مٹی جمی ہوئی اے اوہ ہزاراں عمر بن عبدالعزیزؓ دی آجاں تے ودھیک
اے۔ ایس لئی کہ حضرت عمر بن عبدالعزیزؓ اوہ اکھ کتھوں لیاون گے جدے نال کہ حضرت
معاویہؓ نے حضور علیہ الصلوٰۃ والسلام نوں ویکھیا سی۔ تے اوہ زمانہ کتھوں لیاون گے
جدے وچ اوہ حضور صلعم دے نال رہے تے حضور صلعم دے کول اٹھے بیٹھے"۔
حضور پرنور صلی اللہ علیہ وسلم دے زمانے وچ ایس دی لوڑ نہیں سی پئی کیوں جے
آپؐ دی ذات بابرکات اوس معاشرے تے دور وچ موجود سی۔ اوس توں بعد
صحابہ تے صحابہ توں بعد صحابہ نوں ویکھن والے موجود سن۔ ہاں البتہ تبع تابعین وی
مُک گئے تے فیر ایس نوں نویں شکل دین دی ضرورت محسوس کیتی گئی۔ پر اوتھے وی اسلام
دیاں بنیادی تعلیماں نوں اولیت دتی گئی۔ شریعت تے حضور سرور کائناتؐ دی تعلیمات
نوں چھڈن والا کدی وی صوفی نہیں ہو سکدا اے سی تے نہ ای ہو سکدا اے۔
کشف المحجوب وچ حضرت علی ہجویری المعروف داتا گنج بخشؒ نے حضور علیہ الصلوٰۃ والسلام
دا اک فرمان لکھیا اے۔ کہ[۲] "جیہڑا صوفیاں دی آواز سن کے آمین نہیں آکھدا
اوہ خدا دے نیڑے غافلاں وچ لکھیا جاندا اے"۔ ایس حدیث دے متعلق شک
وشبہ دا اظہار کیتا جاندا اے۔ ساڈا ایہہ خیال اے جے ایہہ درست اے۔
تصوف دا لفظ حضور علیہ الصلوٰۃ والسلام نے صفائی واسطے ورتیا اے۔

۱۔ شریعت اور طریقت۔ (ص۔ ۳۷)
۲۔ سَمِعَ صَوْتَ اَهْلِ التَّصَوُّفِ فَلَا یُؤَمِّنْ عَلٰی دُعَائِهِمْ کُتِبَ عِنْدَ اللّٰهِ مِنَ الْغَافِلِیْنَ ۔

صفائی توں مراد دِل تے قلب دی صفائی اے ۔ باطن دی جلا اے ۔ تے حضور نبی کریمؐ صلی اللہ علیہ وسلم نے تعلیم ای ایہہ دتی اے کہ دل صاف ہووے ۔ تے نہ اوہدے وچ میل ہووے ۔ نہ ای بغض، حسد تے جلاپا ۔ دل گُڑھا اے پیار دا تے اسلام دی تعلیم دی بنیاد ای محبت تے پیار اے ۔ جے ایہہ آکھ لیا جاوے کہ ساریاں نبیاں دی تعلیم ـــــ محبّت ـــــ ای سی تے غلط نہ ہووے گا ۔ پر محبّت ایہو جیہی جیہڑی لبے لاگ تے بغیر کسے غرض تے لوڑ توں ہووے ۔ جدے وچ مایوسی تے زوال نہ ہووے جس طراں کہ پہلاں ایہہ بیان ہو چکیا اے کہ ہر انسان، ہر نبیؑ تے ہر نبیؑ دی اُمّت بنیادی طور تے مسلمان ای اے ۔ تے تعلیم وی ساریاں نبیاں دی اکّو ای ہو گئی ـــــ

ـــــ "ہر بچہ اسلام دی فطرت تے جم دا اے (ہاں) اوہدے ماں پیو اوس نوں یہودی نصرانی یاں مجوسی بنا دیندے نیں"[۱] ۔ تے ایہہ فطرت کیہ ای ؟ تے ایس فطرت دی محبّت کس نوعیت دی اے ۔ ایتھوں مراد اوہدیاں پیدائشی خواہشاں ہن ۔ ایہہ دو طراں دیاں ہُندیاں نیں ۔ اک تے حیوانی یاں حیاتیاتی ہندیاں نیں ۔ جدے وچ جسم نوں سنوارن تے قائم رکھن دیاں گلاں آندیاں نیں ۔ ایتھے انسان تے حیوان اکّو سطح تے ہندے نیں ۔ جیویں حیوان دے اندر اک فطری حیاتیاتی[۲] دباؤ موجود ہندا اے ۔ ایسے طراں انسان وچ وی ہندا اے ۔ تے دونویں ایسے دباؤ دے ہتھوں مجبور ہو کے ایس دی تکمیل کر دے ہن ۔ پھر انسان حیاتیاتی دباؤ دے نال نال نفسیاتی دباؤ[۳] وی رکھدا اے تے ایہہ ای اوس نوں اک حیوان توں اُچا کر دیندا اے ۔ یعنی ایہہ دا مقصد جسم دی ترقی یاں حسن ای نہیں ہندا سگوں نفس تے

---

۱ ۔ ما من مولودٍ الّا یولد علیٰ فطرۃ الاسلام فابواہ یھودانہ او ینصرانہ او یمجسانہ" ـــ (حدیث مبارک)

۲ ۔ "Biological"

۳ ۔ "PSYCHOLOGICAL."

روح دی ترقی دی خواہش دی ایہدے وچ ہندی اے۔ تے ایس دی تکمیل لئی اوہ اک نصب العین دی تلاش کرن لگ پینڈا اے۔ نصب العین جیہڑا لازوال ہووے۔ مکمل ہووے۔ سوہنا ہووے تے پیار دا جواب پیار نال دیوے تے اوہ ذات خُدا دی اے۔ حضور علیہ الصلوٰۃ والسلام دے زمانے وچ اوس ذاتِ حقیقی نوں لبھن لئی حضور نبی کریمؐ دی اپنی ذات مبارک موجود سی۔ روشنی[۲] دے اوہلے ہو جانا توں بعد فیر اوس محبوب ـــــ خدا ـــــ دی تلاش دی لوڑ پئی تے اندر لی دنیا ول جھاتی مارن دا رجحان جم پیا۔ جدا ناں تصوف ہو گیا۔ سورۃ آلِ عمران وچ اندر دل جھاتی مارن دا پتہ لگدا اے۔ اللہ پاک فرماندے نیں۔ ـــــ

"[۱] خدا نے ایمان داراں اُتے بڑا ای احسان کیتا اے کہ اوہناں دی اپنی قوم وچوں ای اک رسول بنایا جیہڑا اوہناں نوں خدا دیاں آئیتاں پڑھ پڑھ کے سناندا اے تے اوہناں دا تزکیہ کردا اے تے اوہناں نوں کتاب و حکمت دی تعلیم دیندا اے"۔

حکمت کتاب دی تعلیم کولوں مختلف اے ایسے لئی ایہدا ذکر کتاب توں وکھرا رکھیا گیا اے جے[۲] اکو[۳] ای تعلیم مقصود ہندی تے فیر وکھو وکھ ذکر کرن دی ضرورت کیہ سی۔ ایتھوں ایہہ پتہ لگیا کہ حکمت، اوس فکر دا ناں اے جیہڑا اک صوفی اپنی ذات وچ گُم ہو کے کردا اے تے کتاب دی تعلیم ظاہری احکاماتِ شرعی دی تکمیل دا ناں اے تے خُدا دی کتاب ظاہری تے باطنی دوناں علماں دے حاصل کرن دی تعلیم دیندی اے۔ ایہہ ثابت ہو گیا کہ تصوف[۳] خالص اسلامی چیز اے تے اسلام دیاں اُصولاں تے

۱۔ لَقَدْ مَنَّ اللّٰهُ عَلَى الْمُؤْمِنِيْنَ اِذْ بَعَثَ فِيْهِمْ رَسُوْلًا مِّنْ اَنْفُسِهِمْ يَتْلُوْا عَلَيْهِمْ اٰيٰتِهٖ وَيُزَكِّيْهِمْ وَيُعَلِّمُهُمُ الْكِتٰبَ وَالْحِكْمَةَ۔ (آلِ عمران ـ ۱۶۴)

۲۔ MYSTIC TENDENCIES IN ISLAM. (P-152)

۳۔ شروع شروع دا تصوف بنیادی طور اُتے اسلام دے بیج توں پھٹیا سی۔ تے ایہدی وجہ خدا بارے اسلامی تصور سی جس توں روحانی طبیعت والے بندیاں دی تسلی نہیں سی ہوندی (پنجابی دے صوفی شاعر۔ (ص ـ ۲ ـ ۳)

پکّیاں ہو کے ٹرنا ای تصوف اے۔

ایتھے اک سوال ضرور پیدا ہندا اے۔ کہ اک مذہب، اک دین، اک کتاب تے اک رسولؐ دے ہندیاں ہویاں تصوف دی لوڑ کیوں پئی ؟ ایہدا جواب بڑا ای سوکھا اے۔ اک گل تے پچھے وضاحت نال لکھی گئی کہ حضور علیہ الصلوٰۃ والسلام دی ذاتِ مقدس دے ہندیاں ہویاں کسے دوسری چیز دی لوڑ ای نہیں سی۔ اوہناں دی اپنی روشنی ای اینی کو سی کہ دونویں عالم روشن سن۔ جے مجوسیاں دیاں اگاں بجھ کے سواہ ہو گئیاں سن تے نصرانیاں دے گرجے دی گھنٹیاں توں خالی ہو گئے سن۔ تے مسلماناں دے نال نال قیصر و کسریٰ دے دلاں دے وچ وی ایہہ چاننا موجود سی۔ جے اسی ایہہ آکھ لیئے کہ مذہب ونگر اسلام دی حقیقی معنیاں وچ تصوف دا ای دوجا ناں اے تے غلط نہیں ہووے گا۔ تصوف دا مطلب کیہ اے ؟ اک محبوب نوں لبھنا تے اوس نال ای پیار کرنا، او ہدے واسطے ای جیونا تے او ہدے لئی ای مرنا۔ اوس توں دکھ کسے ہور ول اکھ وی نہ چکنا۔ تے مذہب وی ایہو ای اے۔ حقوق اللہ تے حقوق العباد کیہ نیں۔ محبّت تے سراسر محبت۔ انسان تے اللہ پاک دے وچکار جے کر محبت، پیار تے ملن دا جذبہ موجود نہیں اے تے فیر مذہب تے محض چند بے جان رسماں دا دوجا ناں بن گیا۔ صحیح تے ٹھیک مذہب بندیاں دیاں ساریاں لوڑاں نوں پورا کردا اے۔ ایتھے جدوں عقل تے سوچاں دے چشمے پھٹ دے ہن اوتھے نال ای جذبیاں دی تسکین دا سامان وی موجود ہندا اے۔ تصوف فرار یاں گریز دا ناں نہیں اے یاں نری رہبانیت، جذباتیت ای نہیں بلکہ ایتھے عمل و فکر تے علم تنوں کٹھے ہو جاندے نیں۔ مذہب بغیر عمل تے علم توں کجھ وی نہیں تے تصوف وی بغیر علم تے عمل توں نہ ہون دے برابر اے۔

تصوف جنم دا کیوں اے تے اوہ کیہڑے حالات ہندے نیں کہ انسان توحیدی مذہب دی موجودگی وچ وی تصوف ول کھچیں دی کردا اے۔ یاں توحیدی مذہب کیہڑے مرحلیاں وچوں لنگھ دا پیا ہندا اے۔ جدوں تصوف جمدا اے۔

جدوں تک تے انسان خدا دی تلاش لئی بغیر کسے وسیلے نوں ٹُردا رہندا اے
تے راہواں وچ کوئی ٹوٹ پھُوٹ محسوس نہیں کردا یاں اندر لے تے باہر لے، دونواں
لحاظاں نال کوئی رُکاوٹ اوہدے راہ وچ نہیں آوندی اوس ویلے تک تے
تصوف نہیں جم دا۔ حضور علیہ الصلوٰۃ والسلام دی حیاتی دیلے ایہہ کم فکری لحاظ نال
موجود نہیں سی۔ اہل صُفہؓ نے صرف روحانی انداز نال تے محبت تے پیار دے
حصول لئی اپنے آپ نوں عبادت وچ پالیا سی۔ ایسے طراں ہر پیغمبر دی موجودگی
وچ تصوف لئی اندر دل جھاتی مارن دی ضرورت نہیں پیندی۔ ایس اسطوری دور
وچ واقعی تصوف دی گنجائش دی نہیں ہندی۔ کجھ چر پچھوں انسان ایہہ محسوس
کرن لگ پیندا اے کہ انسان تے خدا دے وچکار اک کندھ بن گئی اے جیہڑی کہ
کدی نہ ٹُٹن والی محسوس ہندی اے۔ ایتھے آ کے خدا انوں اوہ بہت دور تے بہت
ای اُچا سمجھن لگ پیندا اے۔ تے اپنے آپ نوں بالکل کمزور تے نہ سمجھا تے نا اہل
ایتھے اوہ ایس کوشش وچ پے جاندا اے کہ اوہ ایس خلا تے دوری نوں کس طراں
پاٹ سکدا اے۔ ایس کوشش وچ اوہ واسطیاں تے وسیلیاں دی تلاش
وچ دوڑن بھجن لگ پیندا اے۔ ایس وسیلے یاں واسطے یاں طریقے ۔ طریقت
دا جاناں تصوف اے۔ ہادی و رہنما صلی اللہ علیہ وسلم تے دوجیاں پیغمبراں دی
موجودگی ای ایہہ وسیلہ ہندی اے۔ تے اوس روشنی دے اوجھل ہو جان توں بعد
فیر اوہ طریقت نوں اپنان دی کوشش کردا اے تے صوفی بن جاندا اے۔ شروع
وچ تے اک بندہ کثرتاں وچوں ای وحدت کڈھ لیندا اے پر اگے اگے جیوں جیوں اوہ
ٹُردا جاندا اے تے فیر اوہ ایس مسئلے وچ پھس جاندا اے کہ کیویں ساریاں گلاں
____ کثرتاں ____ اک نال متعلق ہو سکدیاں نیں تے ایتھے فیر اوہ وحدت
دی تلاش کردا اے۔ تے اپنے اندر دل جھاتی ماردا اے۔ ایتھوں ای تصوف دا
مڈھ پھُٹ پیندا اے۔ یعنی دوجیاں لفظاں وچ ایہہ کہ انسان گواچ جاندا اے
تے اوہ اپنی تلاش نویں سرے توں کردا اے۔ بقول ہاکنگ (HOCKING)

کہ تصوف دی اک نمایاں خوبی ایہہ وے کہ صوفی اپنی خودی تے انفرادیت نوں نویں سرے توں محسوس کردا اے۔ ایہہ خودی انسان دی عام زندگی دی انفرادیت نہیں ہندی بلکہ اک بہت ای وسیع تے کھلری ہوئی خودی ہندی اے۔ جدیاں جمن تے پیدا کرن والیاں تخلیقی قوتاں ـــــ کدی نہ مکن والیاں ہندیاں نیں تے ایتھے انسان زمان و مکان دیاں قیداں وچوں آزاد ہو جاندا اے تے فیر ایتھے آ کے بقول فلاطینوس "اک واحد اک واحد نال مل جاندا اے" تے دوجے دی کوئی گنجائش نہیں رہندی۔

اسلامی تصوف دا ارتقاء

اسلامی تصوف دی تحریک حضور پرنور صلی اللہ علیہ وسلم دے اپنے زمانے وچ ای شروع ہو گئی سی بلکہ پہلاں وی ذکر ہویا اے کہ حضور علیہ الصلوٰۃ والسلام دی بعثت توں پہلاں دی زندگی ول نظر ماریئے تے ساہنوں ایس تلاش تے ایس سرور دا علم ہندا اے۔ تے ایس توں پہلاں دی آپؐ دی حیاتی سچائی، خلوص، پیار، درد تے محبت نال پرسی، آپؐ نوں امین آکھیا جاندا سی۔ یعنی پرہیزگاری، توکل تے خلوص دل آپؐ دیاں بہترین خصوصیتاں سن۔ اوس توں پچھاں تجارت لئی قافلیاں نال جانا تے مالک نوں مکمل تے صحیح نفع لیا کے دینا ایہہ وی اوہناں دی سچائی تے لگن تے دل دی صفائی تے پاکیزگی دیاں نشانیاں سن۔ حضرت خدیجہؓ نے جس دل نوں پچھانیاں تے اپنایا اوہ دل پاکیزگی، تقدس، عمدگی نفاست، عظمت، پرہیزگاری عبادت، اخلاص مندی، سچائی، بلندی، ہمدردی تے پیار محبت دیاں جذبیاں نال بھربا ہویا سی۔ فیر غارِ حرا دیاں تنہائیاں وچ سرسٹ کے کسے عظیم تے اچی شے نوں ڈھونڈنا کسے مراقبے نالوں گھٹ نہیں سی۔ قرآنِ حکیم[1] وچ ایس کوشش تے تلاش دا

۱۔ لَیْسَ لِلْاِنْسَانِ اِلَّا مَا سَعٰی۔ (سورۃ نجم۔ ۳۹)

ذکر بار بار آیا اے کہ "انسان نوں صرف اوہ کجھ ای لبھدا اے جدی اوہ کوشش کردا اے"۔ تے ایتھوں ای انسانی جدو جہد دا صحیح پہلو نکل دا اے جیہڑی کہ نبوت لبھن توں پہلاں آقائے نامدار صلی اللہ علیہ وسلم کر دے رہے۔

فیر نبوت توں بعد دی حیاتی ول آ دیئے تے اوتھے وی ایس محنت دا ساہنوں پتہ لگدا اے۔ حضور علیہ الصلوٰۃ والسلام داراتاں دے پچھلے پہراں نوں اٹھ اٹھ کے رونا تے اللہ پاک کولوں دعاواں منگنیاں تے اچی اچی آہ و زاریاں کرنیاں وی ایسے دی اک شاخ اے۔ اسلام نے وی بندے لئی تناں حقوقاں ول دھیان کروایا اے۔ اوہ ہن۔ حقوق اللہ، حقوق العباد تے حقوق النفس یعنی اللہ دے حقوق، بندیاں دے حقوق تے نفس دے حقوق۔ تے قرآنِ کریم نے دی دُنیا نوں بنان دی غرض نری تے نری عبادت[2] ای دسی اے۔ تے ایتھے حقوق النفس ول اشارہ اے۔ حضور نبی کریم علیہ الصلوٰۃ والسلام دی زندگی اک مثالی زندگی سی۔ آپؐ نے کدھرے دی تے کدی دی ایہہ تعلیم نہیں سی دتی کہ دنیا چھڈ دیو۔ دنیا وچ رہ کے بندیاں دیاں حقاں نوں پوریاں کر دیاں ہوئیاں، اللہ دے حق پورے کرن داناں ای مسلمانیت اے۔ ایتھوں وی ایس گل دی تردید ہو جاندی اے کہ اسلامی تصوف عیسائیت دی پیداوار اے۔ ڈاکٹر لاجونتی[3] دا ایہہ آکھنا" پر دوسری

۱۔ انّ القرآن ربیعۃ القلبی۔ اک واری آپؐ اک انھے کافر نوں راتیں نال لے آئے۔ جو کجھ حاضر سی اوس دی خاطر خدمت کیتی تے سویرے اوس نوں اوسے تھاں چھڈن ٹر گئے جتھوں اوہنوں لیا ندا سائیں۔ انھے نے نصیحت کیتی "پتر میں سنیا اے ایتھے اک جادوگر محمد (صلی اللہ علیہ وسلم) اے۔ تے توں (قربان جاواں) مینوں بڑا ای چنگا تے نیک بندہ لگنا ایں، اوہدے کولوں بچیں"۔ میرے آقا صلی اللہ علیہ وسلم نے ارشاد فرمایا۔
"اوہ میں ای آں" اوہ چیک پیا۔ "فیر تیرے جادو توں کوئی نہیں بچ سکدا"۔

۲۔ وما خلقت الجن والانس الا لیعبدون (سورۃ ذاریات۔ ۵۶) ۳؎ ص ۳۰۔

صدی ہجری دے شروع وچ صوفیانہ خیالاں اپر یونان دے اشتراکیاں
تے ڈائیونیسیس والے فلسفے دا پرچھاواں پین لگا۔ عیسائیت دا جس دے
آپنے روپ وچ نوافلاطونی فکر دا رنگ نظر آندا اے۔ خانقاہوان دے ماحول
تے تنظیم اُتے خاصا اثر سی۔ عبرانی نے تصوف دی خاص زبان بنان وچ کسے
حدتک خاصہ حصہ لیا۔ پر یونانی اثر دا احاطہ سبھ توں بہتا وسیع لگدا اے "۔
حضور علیہ الصلوٰۃ والسلام دی حیاتی وچ ای کجھ لوک ایہو جیہے ہین
سن جنہاں عبادت نوں اپنا اولین فرض بنا لیا سی تے مسلمان صحابہ کرام سارے
رل کے اوہناں دے رکھاں پین دا بندوبست کردے سن۔ اوہ نری عبادت
ای کردے رہے سن۔ اوہناں نوں اصحابِ صفہ[1] آکھیا جاندا اے۔ عملی تصوف
شروع ای ایتھوں ہویا۔ اگرچہ اوہناں نے دنیا دی فرضاں توں آپنے آپ
نوں اک پاسے کر لیا ہویا سی۔ جنہوں بعد وچ لوکاں نے رہبانیت دا ناں چک
دتا۔ پر ایہہ نہیں سوچیا کہ حضورِ اقدس صلی اللہ علیہ وسلم دے زمانے وچ اوہناں
دے منن والے۔ اوہناں دے پیروکار کس طراں کوئی غلط گل کر سکدے سن
ایہدا سوال ای پیدا نہیں ہندا۔ حضور نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم دی تعلیم کولوں
اوہناں دے اپنے ویلے وچ مسلمان ہون دی حیثیت وچ کوئی وی اکھڑ نہیں

---

[1] - The people of The SUFFA stimulated the development of Asceticism and meditation among the Muslims. The Tradition "WHOSOEVER KNOWETH HIMSELF KNOWETH HIS LORD" was the chief guide in the matter.
Muslims thought and its Source. (P-95)

سی سکدا۔ منافقاں دا اک گروہ ضرور موجود سی پر اوہناں نوں مسلمان نہیں سی آکھیا جاندا۔ اصحابِ صفہؓ جنہاں دی پوری دی پوری تے ساری دی ساری توجہ اللہ پاک دی ذات ول سی، صوفیاں دے گروہ دے قائد تے رہبر ہون دی حیثیت رکھدے نیں۔

اصحاب صفہؓ دی جذب دی ایہہ کیفیت سر توں نے لے کے پیراں تک اسلامی سی۔ کیوں جے خود نوں کسے دوجی ذات یاں ہستی وچ فنا کر دینا۔ دنیا توں غافل ہو جان دے ای مترادف ہندا اے۔ تے تصوف یاں جذب دی منزل اوس ویلے تک نہیں لبھ سکدی جدوں تک پوری طراں اپنے آپ نوں بھلا نہ دتا جاوے۔ حضور علیہ الصلوٰۃ والسلام نماز وچ دنیا و ما فیہا توں بے خبر ہو جاندے سن۔ اک واری کافراں نے اونٹ دی اوجھڑی آپؐ دے اتے نماز دی حالت وچ سٹ دتی آپؐ نوں پتہ نہیں سی لگا۔ حضرت علی مرتضیٰؓ دا تیر نماز دی حالت وچ کڈھیا گیا سی تاں جے اوہناں نوں پیڑ نہ ہووے یا پیڑ دا احساس نہ ہووے۔ تے ایہو ای عملاں دی دنیا اصحاب صفہ کول سی ـــ دوجی گل ایہہ وی پتہ لگدا اے کہ حضور علیہ الصلوٰۃ والسلام نے اوہناں نوں اجازت بخشی ہوئی سی، کیوں جے ایس مناہی ول دی کوئی اشارہ نہیں لبھدا۔

، کہ اوہ صرف تے صرف اللہ پاک دی عبادت ای کرن تے اللہ پاک اوہناں نوں دی دس پووے گا۔ کیوں جے "ایمان اوہناں چیزاں نوں منن داناں اے۔ جیہڑیاں دسدیاں نہیں تے ایس ایمان دا انعام تے

۱۔ بقول حضرت شاہ حسینؒ دے ـــ

رانجھن رانجھن میںنوں سب کوئی آکھو، ہیر نہ آکھو کوئی

ماہی ماہی کوک دی میں آپے رانجھن ہوئی،

صلہ ایہہ ہندا اے کہ اوہ نظر آون لگ پیندیاں نیں" ایہہ گل سینٹ آگسٹائن (ST. AUGUSTINE) کیتی اے۔

حضور علیہ الصلوٰۃ والسلام دے وصال مبارک توں بعد پہلے خلیفہ حضرت ابوبکر صدیق رضی اللہ عنہ سن۔ تے صدیق دا ناں حضور نبی کریم علیہ الصلوٰۃ والسلام نے آپ ای اوہناں نوں دتا سی۔ اوہناں دے صدق، خلوص، سچائی تے قربانیاں سبقوں۔ تے اوہناں دے قول نوں ای پہلا صوفیانہ قول آکھیا جاندا اے حضور علیہ الصلوٰۃ والسلام نے ارشاد فرمایا کہ بچیاں جوگا کیہ کجھ چھڈ کے آئے او حضرت ابابکر صدیق رضؓ نے فرمایا "خدا تے خدا دے رسولؐ نوں"۔ ایہہ گل نری حضرت ابابکر صدیق رضؓ تک ای محدود نہیں سی بلکہ سارے ای خلفاء راشدین دا کردار، اعمال تے رہن سہن دے طریقے انتہائی ای سادہ تے سدھے سن۔[۲]

۱۔ "FAITH IS TO BELIEVE WHAT WE DO NOT SEE AND THE REWARD OF THIS FAITH IS TO SE WHAT WE BELIEVE."

ایس گل نوں ایسے طراں وی آکھیا گیا اے کہ

"We walk by FAITH and not by SIGHT."

۲۔ When ABU BAKAR رضؓ succeeded to the Leadership, and the world in its entirety came to him in abasement, he did not lift up his head on that accont, or make any pretensions; He wore a single Garment, which he used to pin together, So that he was known as the man of the

(باقی صـ ۲۹)

حضرت عمرؓ دیاں گُڈریاں نوں کئی کئی ٹوٹے لگے ہوندے سن جنہاں وچوں بہت سارے چمڑے دے وی ہوندے سن۔ ایس گل نوں تے انگریز وی من دے نیں۔ جنہاں کولوں کہ توقع ای کیتی نہیں جا سکدی ی۔ حضرت عمرؓ دی سادگی نوں یروشلم دی فتح دے ویلے ولیم میور لنے وی منیا اے۔ جدوں آپؓ نے اونٹھ دی نکیل پھڑی ہوئی سی تے غلام اُتے سوار سی۔ حضرت عثمانؓ تے اوہناں دے غلام دیاں کپڑیاں وچ کوئی فرق نہیں سی ہوندا۔ تے حضرت علی مرتضیٰؓ دے فقر دا تے جواب ای نہیں سی۔ ایسے لئی تصوف دی ابتدا اوتھوں ای ہوندی اے

تصوّف دی بنیاد تے صحیح ابتدا حضرت علی مرتضیٰ رضی اللہ عنہٗ توں ای ہوندی اے۔ اوہ "ابو التصوف" ای نیں۔ تصوف دے سارے ای سلسلے آپؓ دی ذات مبارک نال جا کے ملدے نیں۔ آپؓ دے فقر تے علم نوں حضور علیہ الصلوٰۃ والسلام نے وی چمکایا تے جلا دتی تے دعا دتی تے نالے ای ——— باب العلم ——— آکھیا۔ حضرت علی مرتضیٰؓ دی ذاتِ گرامی دی سراپا نیاز تے سپردگی نال پرسی، عبادت، تلاوت، جذب تے علم آپؓ تے مُکیا ہو یا سی۔ خود سپردگی دا علم ایتھوں ای ہوندا اے کہ بالکیاں وچوں آپؓ ایمان لیاون وچ سب توں پہلاں ایمان لیائے۔ حالانکہ نکی عمر وچ سوچاں کچیاں ہوندیاں نیں۔ پر آپؓ مکمل سن۔ صبر، توکل، خلوص، ایثار تے قربانی

(بقیہ از ص۷۸) two pins." Umer-Al-Khattab رضی who also ruled the world in its entirety, Lived on bread and olive-oil, his clothes were patched in a dozen places, some of the patches being of leather."

SUFISM. (P-32)

ساریاں ای صحابیاں کول موجود سن پر علم صرف حضرت علی مرتضیٰ رض کول سی۔ علم ای بنیاد اے باطن ول جھاتی مارن دی۔ ایمان[1] دا پھل علم ای اے۔ تے نبوت دے نیڑے اہل[2] علم تے مجاہدین ای ہین تے علم تے نالے ای جہاد تے بہادری نبوت دے نیڑے حضرت علی مرتضیٰ رض کول سب توں سوہناں، ستھرا تے ودھیا سی۔

ایس نوں جے تصوف دا پہلا دور آکھ لیئے تے جھوٹ نہیں ہووےگا حضرت حسن بصری رض۔ ۲۱ھ توں ۱۱۰ھ ــــــ نہ بڑے چشتیہ سلسلے دے بانی سن بلکہ سب توں پہلے صوفی وی سن۔ انج تے حضرت سلمان فارسی ــ متوفی ۳۳ھ ــــ دا ناں وی لیا جا سکدا اے۔ پر خلفائے راشدین دا دور ایمان تے نور دی بلا واسطہ تجلی دا دور سی۔ ایس لئی اوہناں نوں صوفی نہیں آکھیا جاندا۔ ایس لئی حضرت حسن بصری رض نوں ای پہلا صوفی آکھاں گے۔ حضرت حسن بصری رح ہوراں نے حضرت علی مرتضیٰ رضی اللہ عنہ کولوں فیض حاصل کیتا سی۔ آپ ۱۹ ورہیاں دے سن جدوں حضرت علی مرتضیٰ رض دی شہادت ہوئی۔ اوہناں نے روحانی تے

۱۔ حدیث رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم اے۔ "الایمان عریان ولباسہ التقویٰ وزینتہ الحیاء وثمرتہ العلم۔"

۲۔ اقرب الناس من درجۃ النبوۃ اہل العلم والجہاد واما اہل العلم فدلوا الناس علی ما جاءت بہ الرسل ... ...

باطنی علم حضرت علیؓ کولوں ای حاصل کیتا سی۔ تے ایتھوں ای چشتیہ[1] سلسلے دی نینہہ رکھی گئی۔ پہلا دور ——— "احسان" ——— دا دور سی۔ ایہدے وچ شرعی حکماں دی پابندی لازمی تے ضروری رہی۔

دوجا[2] دور حضرت جنید بغدادیؒ، حضرت بایزید بسطامیؒ، حضرت ذوالنون مصریؒ تے حضرت رابعہ بصریؒ توں شروع ہندا اے۔ ایہہ دور اطاعت تے فرماں برداری دا سی۔ ایتھے آکے کجھ لوکاں نے محسوس کیتا کہ حضور نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم دا زمانہ کجھ دور ہو گیا اے۔ ایس لئی اوس زمانے نوں روحانی لحاظ تے انداز نال اپنے نیڑے لیا ندا جاوے۔ ایس لئی اوہناں اپنی ساری قوت ——— توجہ ——— یاں اطاعت ول لا دتی۔ تے دنیا دی گلاں کولوں اپنے آپ نوں بالکل ای وکھ کر لیا۔ حضرت بایزید بسطامیؒ ہوراں عورت کولوں بالکل بے نیاز تے بے تعلق ہون دی دعا منگی سی تے اوہناں نوں عورت کولوں نفرت جئی ہو گئی سی۔ ایہناں تے ایس دور دیاں صوفیاں نے اپنے نفس قل

ملا۔ حضرت حسن بصریؒ توں خواجہ عبدالواحدؒ توں حضرت فضیل بن عیاضؒ توں ابراہیم بن ادھمؒ توں خواجہ حذیفہ مرعشیؒ توں خواجہ ہبیرہ بصریؒ توں شیخ علی دینوریؒ توں شیخ ابواسحٰق شامیؒ توں حضرت خواجہ ابدال چشتیؒ توں خواجہ محمد چشتیؒ توں خواجہ یوسف بن سمعانؒ توں خواجہ مودود چشتیؒ توں خواجہ شریف زندنیؒ توں حضرت شیخ عثمانی ہارونیؒ توں حضرت خواجۂ خواجگان بندہ نواز معین الدین چشتیؒ۔

ملا۔ لمعات۔ ص ۱۴۷۔ حضرت جنید بغدادیؒ (۲۹۷ھ) حضرت بایزید بسطامیؒ (۲۶۱/۲۳۴ھ) حضرت ذوالنون مصریؒ (۲۴۰ھ) تے حضرت ام الخیر رابعہ بصریؒ (۱۳۵ھ)۔

دھیان کیتا تے اوہنوں ۔ نفس نوں پچھان دی کوشش شروع کر دتی جیہڑی دی گل ہندی، جیہڑی دی سوچ ہندی، جیہڑا دی اشارہ ہندا، جیہڑی دی لوڑ پیندی اوس دا سدّھا تعلق خدا دی ذات نال ہندا تے ہر گل دا مقصد تے مطلب تے اخیر اوہدی ای ذات ہندی۔ حضرت جنید بغدادیؒ ۔ سید الطائفہ ۔ ای پہلے بزرگ ہن جنہاں سلوک دی پہلی منزل ۔ اطاعت ول دھیان دتا تے تصوف دے بہت سارے قانوناں نوں ترتیب دتا۔ چنانچہ آپ دے زمانے دے ساریاں صوفیاں نے سلوک دی نسبت حضرت جنید بغدادیؒ کولوں ای درست کیتی۔ حضرت رابعہ بصریؒ ۔ ام الخیر ۔ دی تصوف دی راہ وچ سب توں اگے سن۔ اللہ دی محبت تے اطاعت وچ فنا سن تے صرف اللہ پاک تے ای یقین تے بھروسے دی بنا اُتے اک چور نوں ولی بنا دتا سی۔ اک چور آیا تے خالی ہتھ ٹر چلیا تے آپ نے بلا لیا تے آکھیا۔ "اوس حجرے وچ جا۔ دو نفل نماز پڑھ، اللہ تینوں دولت نال مالا مال کر دے گا۔" تے آپ باہر مصلّے تے کھلو گئیاں تے آکھیا "میرے مولا! میرے کولوں ایہہ بندہ خالی ٹر چلیا سی میں تیرے کول گھل دتا اے۔ توں جان تے تیرا بندہ جانے۔" سویرے اوہ بندہ ولی بن کے اوس کمرے وچوں نکلیا سی۔ آپ دی بشریت دی روح نوں زوال آ گیا ہویا سی تے روحانیت ای رہ گئی سی۔ تے ایس منزل تے مقام تے اپڑ کے "من تو شدم تو من شدی" والی گل آ جاندی اے۔

۱؎ ۔ خواتین ۔ ص ۔ ۱۲۳

۲؎ ۔ اللہ یَجْتَبِیْٓ اِلَیْہِ مَنْ یَّشَآءُ وَیَھْدِیْٓ اِلَیْہِ مَنْ یُّنِیْبُ ۔
اللہ پاک اپنے ول جس نوں چاہندا اے چن لیندا اے تے اپنے ول (ٹرن لئی) اوس دی رہنمائی کردا اے (پر) جیہڑا اوہدے ول مائل ہووے ۔

تصوف دا تیجا دور حضرت شیخ ابو سعید بن ابی الخیر ۳۵۷ھ - ۴۴۰ھ تے شیخ ابوالحسن - م - ۵۷۸ھ دا دور اے۔ ایس دور وچ "توجہ" نوں سب توں اچا تھاں دتا گیا اے تے جذب دی ایہو جیہی کیفیت پیدا کر لئی کہ توجہ دے رستے اپنے آپ ای گل کے اکھاں کے ساہمنے کھلر گئے تے ایس "توجہ" نے ــــ وحدت نال روشناس کروا دتا۔ ایس ویلے نری "توحید" ای سی۔ حالی ایہدے وچ فلسفیانہ خیال ــــ توحید وجودی، توحید شہودی وغیرہ۔ نہیں سی جمیا۔ ایتھے نرا ایہہ ای ضروری تے چنگا سمجھیا جاندا سی۔ کہ ذاتِ باری تعالیٰ وچ اپنے وجود نوں جذب کر دتا جاوے۔ جیس طراں دوجے دور وچ۔ اطاعت ول دھیان سی تے کسے دوجے مسئلے ول غور نہیں سی کیتا گیا۔ ایسے طراں ایس تریجے دور وچ وی نری "توجہ" ای سی۔ ہن اللہ دی ذات ول ای دھیان رہوے۔ تاکہ اوس دی ذات نوں ویکھیا جا سکے۔ جے توجہ ڈھیر ہووے تے ایہہ ناممکنات وچوں نہیں اے۔ حضرت ابی بن کعبؓ توں اک حدیث روایت اے کہ[2] "جدوں رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم نے میری ایہہ حالت ویکھی جیہڑی میرے اتے غالب آ رہی سی۔ آپؐ نے میرے سینے اُتے ہتھ ماریا میں پسینہ پسینہ ہو گیا تے ڈر نال میری ایہہ حالت ہو گئی کہ گویا میں اللہ پاک نوں ویکھ رہیا ہوواں"۔

تصوف دا چوتھا دور شیخ اکبر محی الدین بن عربی - ولادت ۵۵۵ھ - دے ویلے دا اے۔ ایس دور وچ فلسفے نے وی جنم لیا۔ کثرت تے وحدت دے مسئلے ساہمنے آ گئے۔ تے کیفیتاں توں اگاں ودھ کے تصوف دیاں حقیقتاں بحث وچ آ گئیاں۔ ایہناں چاراں دوراں دے صوفی ظاہری لحاظ نال وکھو وکھ دسدے۔

۱۔ لمعات - ص - ۴۹

۲۔ فلما رای رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم ما قد غشینی ضرب فی صدری ففضت عرقا وکانما انظر الی اللہ خوفا۔ (مسلم)

نیں پر ایہناں نے مختلف پوہڑیاں بنائیاں تے ادہناں راہیں چڑھنا شروع کر دتا۔ اگے چل کے دیکھئے تے سارے اکو ای تھڑے تے کھلو تے دسدے نیں۔ راہواں وکھریاں نیں۔ منزل اکو ای اے۔ سوچاں مختلف نیں تے نتیجے اکو ای نیں۔

تصوّف دے مسئلے

تے

اُوہناں دا نکھیڑا

ایہہ گل پچھلے باب وچ کھُل کے آگئی اے کہ تصوف دی بنیاد ارشادات ربّانی تے فرمودات حضرت محمدؐ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم توں علاوہ ہور کوئی شے نہیں اے۔ تے فیر ظاہر اے کہ تصوف دے مختلف مسئلے دی قرآن حکیم تے سنتِ محمدی صلی اللہ علیہ وسلم توں ای لئے گئے ہونے چاہی دے نیں۔ اوہناں دی پوری پوری پیروی کیتی گئی ہونی چاہی دی اے۔ صوفیا کرام نے دی سب توں بہتا زور احکاماتِ الٰہی دے پورے کرن تے، تے حضور نبی کریم علیہ الصلوٰۃ والسلام دی سنت تے ٹرن تے ای دتا اے۔ ایہہ گل وی ٹھیک اے کہ ـــــ "اخلاقِ حسنہ" وی تصوف دی روح تے جان نیں۔ پر اوہ اوس صورت وچ کہ صحیح، سدّھے تے ٹھیک راہیں پے جائیے۔ نہیں تے اکھڑ گئے۔ ایہہ سدھی راہ کیہڑی اے؟ ـــ صراط الذین انعمت علیھم ـــــ والی ای ہونی چاہی دی اے۔ تے ایہہ اوسے ویلے دس سکدی اے یاں لبھ سکدی اے جے ساڈا کوئی عقیدہ ہووے ـــــ پر اوہ قومی یا نسلی عقیدہ نہ ہووے بلکہ نرا مذہبی عقیدہ۔ مذہب تے اوہ وی توحیدی مذہب ای اک ایہو جیہا راہ دس سکدا اے جدے تے ٹر کے انسان فلاح و بہبود تے نیکی دیاں منزلاں ول ٹر پیندا اے۔ توحیدی مذہب دی بنیادی خصوصیت کیہہ اے؟ کہ ساریاں انساناں دا فائدہ بغیر ایس احساس یاں سوچ توں کہ فلاں یہودی اے تے فلاں عیسائی تے فلاں مسلمان۔ انسان نال انسان دی محبت ای مذہبی عقیدے دی بنیاد بھندی اے

ABOU SPOKE MORE LOW. ؎۱

But cheerly still, and said, 'I pray thee, then,

(صفحہ ۸۸ پر)

جدوں اسی خاندانی تے نسلاں دے امتیاز نوں پچھاں چھڈ دیواں گے تے فیر کسے اک تھاں تے کٹھیاں ہو جاناں بڑا ای لازمی تے ضروری ہو جائے گا۔ پر کیہڑی تھاں؟ توحیدی مذہباں نے اوس نوں اللہ جل دا ناں دتا اے۔ تے عام و خاص انساناں دی بھلائی ایسے وچ ٹھہرائی کہ نری اوس دی عبادت کرن۔ اِیَّاكَ نَعْبُدُ وَاِیَّاكَ نَسْتَعِیْنُ ۰ ایہہ ای نتیجہ اے۔ اللہ تعالیٰ دی نظر وچ سارے بندے اکو جیہے ہن۔ اوہ اوہناں وچ کوئی فرق نہیں رکھدا

"ساری مخلوق اللہ پاک دا خاندان اے[۱]" دا کیہہ مطلب اے؟ تے قرآن حکیم وچ دی ایس گل نوں دہرایا گیا اے۔ اللہ تعالیٰ اپنیاں بندیاں نوں مخاطب کر کے آکھ دیندے نیں کہ " یا عبادی الذین اسرفوا لا تقنطوا من رحمۃ اللہ ۰" "اے میرے بندو جنہاں نے زیادتی کیتی اے، اوہ اللہ دی رحمت کولوں مایوس نہ ہون" ایتھوں اللہ دی رحمت بلکہ عام رحمت ول کھلم کھلا اشارہ لبھدا اے۔

ساریاں انساناں لئی جد اوس دا خیال، اوس دا احساس، اوس دا کرم تے رحم تے اوس دی نظر عنایت اکو جیہی ہوئی تے ایس توں ایہہ ظاہر ہویا کہ اوہ وی اک ای اے۔ چنانچہ اسلام نے ایس نوں ۔ توحید دا ناں دتا اے۔ تے تصوف دا پہلا مسئلہ وی ایہو ای اے۔

Write me as one that loves his Fellow-men. (مثلاً
The Angel wrote, and vanished. The next night
It came again with a great wakening light
And showed the names who love of God had blessed
And, Lo! Ben Adhem's name Led all the List.
(LEIGH HUNT)

۱؎ الخلق کلھم عیال اللہ۔

توحید

تصوف دا پہلا احساس — توحید — ای اے۔ نہ نرا تصوف دا بلکہ ہر مسلمان دا پہلا تے بنیادی عقیدہ، توحید اے تے اسلام دا رکن اوّلین۔ اسلام دے دوجے سارے دے سارے فرض تے نوافل شاخاں دی حیثیت رکھدے نیں۔ تے توحید پورے دا پورا درخت تے بیں اے۔ جے اک مسلمان دا عقیدہ توحید درست تے ٹھیک اے تے اوس دے باقی اعمال و افعال آپنے آپ ای درست ہو گئے۔ دوجیاں توحیدی مذہباں دے مقابلے وچ اسلام[1] دا توحید دا عقیدہ پکا، پورا تے سالم اے۔ ایہہ جڑ اے تے باقی جو کجھ اے اوہ شاخاں دی حیثیت رکھدے نیں۔ شاخاں تے پتے سکدے تے سڑدے رہندے نیں تے نویں پھٹدے تے اگدے رہندے نیں۔ قرآن حکیم نے وی روحانی زندگی نوں اک بوٹے نال تشبیہہ دتی اے۔ جدی اصل ثابت تے سالم ای رہندی اے۔ اسلام دی رو نال دین دے باقی سارے ارکان، ساری شریعت، سارے طریقے ساریاں عبادتاں، ساری معاشیات تے سارے عقیدے ایس بیں یا ایس جڑ وچوں ای پھٹدے نیں۔ ایہو ای زندگی دی سچی تے اصلی حقیقت اے جدے وچوں کہ ساری ہستی دی — توحید ہو سکدی اے۔ قرآن پاک سارے دا سارا شرک[2] دے

---

[1] ایہدی تفصیل پچھلے باب وچ موجود اے۔

[2] ومن کل شیء خلقنا زوجین لعلکم تذکرون ٭ ففروا الی اللّٰہ انی لکم منہ نذیر مبین ٭ ولا تجعلوا مع اللّٰہ الٰھًا اٰخر انی لکم منہ نذیر مبین ٭ (ذاریات۔ ۴۹۔۵۰۔۵۱) "تے اساں پیدا کیتے ہر چیز دے جوڑے تا کہ تسی یاد دہانی حاصل کرو۔ پس اللہ ول نسو۔ میں تہاڈے لئی اوہدے۔ اللہ۔ ولوں صاف تے کھلم کھلا ڈران والا واں۔ تے اللہ دے نال کسے دوجے نوں شریک نہ بناؤ۔ میں تہاڈے لئی اوہدے — اللہ۔ ولوں صاف تے کھلم کھلا ڈران والا واں"

(صفحہ ۹۰ پر)

خلاف اک مسلسل جہاد اے تے توحید دیاں دلیلاں دی تکرار اے۔ قرآنِ کریم آکھ دا اے کہ جے ایہہ عقیدہ چنگی طراں دل وچ کھب جاوے تے اوہ دل تے اوہ شخص زندگی دیاں اصلیتاں تے سچائیاں دا واقف ہو جاندا اے۔ احادیث[1] رسولِ مقبول صلی اللہ علیہ وسلم دیاں حدیثاں دی ایس گل دی شہادت وچ موجود نیں کہ توحید ای دین دی بنیاد اے۔ توحید دا اقرار زباناں تے دلوں کر لیا جاوے تے فیر ساری حیاتی اک وحدت وچ پردئی ہوئی نظر آوے گی۔ عیسائیت دی توحید ایتھوں ای پُٹھے راہ تے ٹُر پئی سی جدوں کہ اوہناں نے تثلیث دا عقیدہ اپنایا تے حضرت عیسیٰ علیہ السلام نوں نعوذ باللہ، نعوذ باللہ، اللہ دا پتر بنا دتا۔ جدوں اللہ پاک پُتراں دھیاں والا ہو گیا تے اوس دی ابدی تے ازلی حیثیت اپنے آپ ای مُک گئی۔ اس دے واحد تے احد ہون دی اکو ای وجہ اے تے اکو ای ثبوت کافی اے اوہ ایہہ وے کہ اوہ بے نیاز اے۔ نہ[2] اوس نے کسے نوں جنم دتا اے تے نہ ای اوس نوں کسے نے جمیا اے۔ اللہ دا ہم پایہ ہور کوئی نہیں اے۔ جے اسماناں تے دو بادشاہ

(حاشیہ صد ۸۹ توں اگے)۔ ایتھے ای گل نہیں مُک نہیں جاندی سارے دا سارا قرآنِ کریم ایس ہدایت نال بھریا ہویا اے۔ یونس ۳، ۲۷، ۲۸، ۲۹ تے نحل، ۵۰ تے زمر، ۳ تے اعراف، ۱۹۱ تے عنکبوت، ۱۷ تے النجم، ۲۳، ۳۱، ۳۳، ۴۸، ۴۹ تے بقرہ، ۱۶۵، ۲۵۵ صافات، ۱۵۸، ۱۵۹، ۶، ۸ تے شعرا، ۱۲۴ تے انعام، ۱۲۸ تے جن، ۹ تے حم السجدہ، ۳۷ تے زخرف، ۸۴ بنی اسرائیل ۴۲ تے الانبیاء ۲۲ ۔ ایہہ بالکل تھوڑا جیہا حوالہ اے۔ سارے قرآنِ کریم وچ ایہہ موجود اے۔

[1] حضور علیہ الصلوٰۃ والسلام دا حضرتِ ابوذر رضؓ نوں آکھنا۔ من قال لا الٰہ الا اللہ فدخل الجنۃ۔ "جنہیں توحید دا اقرار کر لیا کہ اللہ دے سوا کوئی دوجا معبود نہیں اوہ جنت وچ داخل ہو گیا۔"

[2] قل ھو اللہ احد۔ اللہ الصمد۔ لم یلد ولم یولد۔ ولم یکن لہ کفوا احد۔

ہندے نے فیر دنیا تے قدرت دا انتظام ایس طراں دا سلسلے وار تے وقت دا پابند نہ ہندا۔ قرآن کریم[۱] ایس ول دی دھیان کرواندا اے۔

اللہ پاک دے تصور بارے بہت سارے نظریئے تے عقیدے موجود رہے نیں تے اوہ مختلف وقتاں وچ مختلف قوماں نے اپنائے رکھے نیں۔ پر مشہور دو ای نیں۔ اوہناں تے مفصل گل ہووے گی۔ پر ذرا چلدیاں چلدیاں سرسری جیہی نظر اوہناں نظریاں ول دی مار دے چلیئے۔ تاکہ اللہ پاک دے "وجود" دے متعلق اک ارتقائی جائزہ ساڈے سامنے آجائیگا۔

سب توں پہلاں کثرت پرستی (POLYTHEISM) آوندی اے۔ یعنی ایس عقیدے[۲] دے تحت بہت ساریاں خداواں تے دیوتاواں دی پوجا کیتی جاندی اے۔ نال ای فطرت دے وکھریاں وکھریاں مظہراں نوں دی پوجیا جاندا اے۔ دوجا نظریہ خدا پرستی (THEISM) دا اے۔ ایہدا مطلب ایہہ ہندا اے کہ اللہ موجود اے تے اوہدے ولوں بندیاں دی ہدایت لئی وحی نازل ہندی اے۔ تریجا نظریہ توحید[۳] وجودی (PANTHEISM) اے۔ یعنی کائنات دی ہر جاندار تے بے جان شے نوں خدا دا وجود تصور کر لینا۔ چوتھی گل توحید[۴] شہودی ——— ( ) دی اے۔ یعنی ہر ذی روح تے ہر بے جان چیز وچ خدا دا عکس تے پرتو ہندا اے۔ پنجویں تھاں تے توحید ناقص ——— (HENOTHEISM) آوندی اے۔ یعنی ایس نظریئے والا اک خدا دا قائل تے ہندا اے پر اوس نوں "لاشریک" تصور نہیں کردا ———

۱۔ لوکان فیہما آلہۃ الا اللہ لفسدتا۔ (انبیاء۔ ۲۲)

۲۔ THE DOCTRINE OF A PLURALTY OF GODS.

۳۔ ایس نظریئے نوں ابن عربی نے پیش کیتا۔

۴۔ ایس دے پیش کرن والے شیخ احمد سرہندی نیں۔

چھینواں نظریہ" وحدانیت " (MONOTHEISM) دا اے۔ یعنی توحید دا قائل ہونا تے خدا نوں لاشریک دی تصور کرنا۔ ستویں سوچ داناں ـــــ مسلکِ انسانیت (HUMANISM) اے۔ یعنی انسان دی ذات نوں ای کائنات دا مرکز خیال کرنا، آون والی دنیا یاں عالمِ طبعی دی تھاں تے انسان دی زندگی دا مطالعہ کرنا، انسانیت دی ترقی دی کوشش کرنا تے مافوق الفطرت ہستی دا وجود تسلیم نہ کرنا۔ اٹھویں تھاں تے "فطری دین دی مافوقیت" ـــــ (DEISTIC SUPERNATURALISM) دا تصور آوندا اے۔ یعنی ایسا عقیدہ جدے وچ خدایاں کسی مافوق الفطرت دا اقرار تے ہووے پر وحی توں انکار ہووے۔ ناواں خیال "لاشخصی تصوریت" (IMPERSONAL IDEALISM) دا اے۔ ایہدا منن والا اللہ پاک نوں انسانی شخصیت توں ماورا تصور کردا اے۔ دسویں تھاں تے "مذہبی فطرت پرستی" (RELIGIOUS NATURALISM) آوندی اے یعنی مادہ تے فطرت دی عبادت ایہہ سمجھ کے کرنا کہ ایہہ ای مذہب اے۔ یارہویں تھاں تے "بدل دیاں رہنا یاں ارتقاء پذیری" ـــــ (Revolutionary or Revolutionary Conception) دے۔ جدا مطلب ایہہ وے کہ خدا بڑیاں ای ڈاہڈیاں تبدیلیاں نال دوچار اے۔ یاں اوہ ارتقاء پذیر اے۔ تے۔ بارہواں نظریہ "لاادری حقیقت شناسی" (AGNOSTICS REALISM) دا اے۔ یعنی اللہ یاں کسے دوجی مادی ہستی دے متعلق کجھ وی علم نہ ہووے۔ ایہناں وچوں صوفیاں نے خصوصی لحاظ نال دو مسئلیاں نوں بہتا ورتیا اے۔ اک توحیدِ وجودی اے تے دوجا توحیدِ شہودی۔ سچے ایہناں دوواں نوں کٹھیاں کرلیئے تے وحدانیت دا تصور لبھدا اے۔ دوجیاں لفظاں وچ وحدانیت ای اصل اے تے اگوں دو سوچاں وکھریاں ہو گیاں نیں۔

سب توں پہلاں وحدت الوجود۔ توحیدِ وجودی۔ ـــــ

(PAN-THEISM) دے متعلق وکھریاں وکھریاں نظریاں نوں ویکھنے آں وحدت الوجود دا مسئلہ صوفیاں دا بڑا ای مرغوب مسئلہ اے ۔ تے ایہہ دے تے بڑی ای بحث ہوئی اے ۔ اسلام وچ ایہہ نظریہ شیخ اکبر حضرت محی الدین ابن عربیؒ دا پیش کردہ اے ۔ اج تے ایہہ نظریہ عالمگیر[1] اے ۔ صوفی شاعراں کول ایس دا تذکرہ بہت ہی لبھدا اے ۔ تے صوفیاں نے ایس دی تشریح کھول کھول کے کر دتی اے ۔ حالانکہ وحدت الوجود دی تشریح بڑی ای اوکھی تے مشکل اے ۔ ایس دی مثال مولانا شبلی نعمانی دے ایس بیان توں ساہنوں لبھ جاندی اے ۔ اوہ آکھدے نیں کہ "[2] درحقیقت خدا کے سوا کوئی اور چیز سرے سے موجود ہی نہیں ہے یا یوں کہو کہ جو کچھ موجود ہے سب خدا ہی ہے " ——
کئی واری ایس دی تعبیر کفر دی حد تک جا اپڑدی اے ۔ جے اسی ایہہ گل من لیئے جیہڑی کہ مولانا شبلی نعمانی نے لکھی اے تے فیر تے ہر چنگی، بھیڑی تے اچی نیویں ہر شے ای خدا ہو جاندی اے ۔ تے ایہہ گل بالکل ای پُٹھی ہو گئی ۔ ہاں جے ایس طراں لکھ دتا جاندا کہ " جو کچھ ہے وجود دے لحاظ نال سب ای خدا اے پر ذوات خلق دے اعتبار نال کوئی شے وی خدا نہیں " تے فیر گل ٹھیک بن جاندی اے ۔

---

[1] ۔ عالمگیر ایس طراں کہ ایس دی تعلیم اپنشداں دے زمانے وچ وی موجود اے ۔ ایس دا سب توں وڈا علمبردار مشترکہ پاکستان و بھارت وچ شری شنکر اچاریہ (متوفی ۸۲۰ء) اے ۔ مغربی فکر وچ افلوطین (متوفی ۔ ۲۶۵ء) اسپنوزا (متوفی ۔ ۱۶۷۷ء) — ہیگل (متوفی ۔ ۱۸۳۱ء) ہوراں نے وی ایس نوں پوری پوری وضاحت نال پیش کیتا اے ۔ ایہہ سارے لوک ایس گل تے اصول لحاظ نال متفق ہن کہ ذات درحقیقت اکو ای تے حقیقی معنیاں وچ وجود دا اطلاق اوسے اُتے ای ہندا اے یعنی اوہدا وجود ای حقیقی (Real) اے ۔ ایس گل نوں ہر فلسفی نے اپنے اپنے انداز وچ بیان کر دتا اے ۔ جس طراں فلوطین نے " الواحد " آکھیا اے ، شنکر نے ایس نوں " برہمن " دا ناں دتا اے ۔ شیخ اکبر نے " الحق " سدیا اے ۔ اسپنوزا ایس نوں " جوہر " آکھدا اے ۔ تے ہیگل نے " مطلق " دے ناں نال پکاریا اے ۔

[2] ۔ شعر العجم جلد پنجم ۔ ص ۔ ۱۳۷

ایسے لئی وحدت الوجود نوں منن والے "ہمہ اوست" تے آکھ دیندے نیں پر ایہہ نہیں آکھ دے کہ "ہر یک اوست" کیوں جے ایہہ کلمہ کفر دا بن جاندا اے ہمہ اوستی ——— وحدت الوجود دے منن والے آکھ دے نیں کہ عالم وچ اصول وحدت کارفرما اے۔ جو کجھ موجود اے اوہ ذات الٰہی توں وکھرا نہیں اے۔ پر جدوں اسی دنیا دل اکھاں کھول کے ویکھنے آں تے ساڈے سامنے وحدت دی جگہ کثرت ای کثرت کھلری ہوئی نظر آوندی اے۔ جیدی حقیقت نوں منن توں کھٹو گھٹ عقل تے دماغ انکاری نہیں ہندے۔ فیر جے سب کجھ وحدت اکو رشتے وچ اے تے ایس دا علم انسان نوں کس طراں ہندا اے۔ خاص کر کے باہرلی دنیا دا علم تے اوسے ویلے ای ممکن ہو سکدا اے جدوں کے ذہن واضح طور نال ایس نوں وکھریاں وکھریاں شکلاں دے دیوے۔ ساڈی دنیا فرداں تے چیزاں دی دنیا اے۔ جنہاں نوں اسی بغیر کسے توں محسوس کرنے آں۔ جے تے وحدت وجود ٹھیک اے تے فیر خدا تے انسان وچ کوئی فرق ای نہیں رہندا۔ ایہہ گل تے سمجھ وچ آجاندی اے۔ کہ انسانی وجود دی اہمیت وجود الٰہی نال وابستگی دی وجہوں ای اے پر ایہہ گل سمجھ نہیں آوندی کہ ذات الٰہی دا وجود انسان تے انحصار کردا اے۔ ذات باری تعالیٰ اوس ویلے وی موجود سی جدوں کہ ایہہ کائنات تے انسان موجود نہیں سن۔ خدا تے انسان دی مکمل وحدت وچ اخلاقی ذمے داری تے خیر و شر دی تمیز کس طراں برقرار رہ سکدی اے۔ اسلامی نقطۂ نظر نال کائنات تے انسان دا وجود ذات واجب توں وکھرا اے۔ ورنہ "تخلقوا باخلاق اللّٰہ" دا مطلب کیہہ ہووے گا۔ جدا اشارہ کھلم کھلا ایہہ وے کہ انسان ارتقا پذیر اے۔ جیدی کوئی حد ای نہیں اے۔ ذات خداوندی جدکہ انسانی خودی توں وکھ ہووے گی۔ اوسے ویلے انسان لئی ممکن ہووے گا کہ اوہ اپنی حیاتی تے کائنات دیاں تبدیلیاں تے اوہناں بدلن والیاں قدراں دا دھیان کرے۔ جدوں ذات واجب تعالیٰ نوں کائنات تے انسانی وجود وچ جاری و ساری من لیا جاوے تے چیزاں دی

دکھری وکھری شکل پچھاننا اوکھا ہوجاندا اے۔ جدوں کہ ہر چیز وچ ای خدا دا جلوہ موجود اے تے فیر کوئی چیز دی بھیڑی نہیں ہوسکدی۔ جے ایس گل نوں من وعن من لیا جاوے تے اخلاق تے قدراں دا سارا نظام ای ادھڑ کے رہ جاندا اے۔

پر دوجی تھاں تے جے اللہ تعالیٰ دی ذات نوں کائنات تے زندگی توں ماورا منیا جاوے تے اوس دی حیثیت اک بے تعلق تماشائی دی ہو جاندی اے جیہڑا کہ اسماناں پرے بیٹھا حکمرانی کردا ہووے۔ تے اوہ[1] اللہ تعالیٰ ای کیہ اے جیہڑا کہ بندیاں توں پرہیز کرے۔ مذہب تے سائنس[2] اپنیاں اپنیاں راہواں وکھو وکھ کیتی بیٹھے نیں۔ پر دوناں دے کول مقصد اکو ای لگدا اے۔ اوہ کیہ اے؟ دوناں دے دونویں اصلیت تے حقیقت دی کھوج لانا چاہندے نیں۔ فرق ایہہ وے کہ سائنس وچ حقیقتاں دیاں باہر لیاں چیزاں دا جائزہ لیا جاندا اے تے مذہب حقیقت دی اندرلی تے وچلی ماہیت دا سراغ لاندا اے۔ روحانیت دا پیر وکاریاں تحقیق کرن والا اک تجربے توں دوجے تجربے ول ٹردا اے تے آپنیاں تجربیاں دیاں وکھریاں کڑیاں نوں ملا کے اک نقطۂ نظر بناندا اے۔ ایس روحانی دنیا وچ "انائے مطلق" دی تلاش دا مقصد ایہہ نہیں اسے کہ انفرادیت دی حدلوں تروڑ کے آزادی حاصل کیتی جائے۔ بلکہ ایس دی ہور بہتی "تحدید تے تعریف[3]" کیتی جاوے۔ مذہب ایس مکمل "انا" دی تلاش وچ پریشان اے جدی کہ مرضی تے اشارے نال کائنات تے زندگی وجود وچ آسے نیں۔ ستے

عا۔ ؎ بٹھا کے عرش پہ رکھا ہے تو نے اے واعظ،
خدا وہ کیا ہے جو بندوں سے احتراز کرے

عا۔ ویکھو دیباچہ۔ کراماتاں تے سائنس دی تشریح۔

عا۔ اسلامی الٰہیات کی جدید تشکیل۔ ص۔ ۱۸۵۔

جڈی قوت، طاقت رستے اثر دے جلوے اج ساہنوں فطرت دیاں بے پناہ قوتاں، وددھن تے ٹرن دے لگاتار سلسلے تے کدی نہ کھلون یا رُکن والے عمل تے حادثیاں دا لگاتار ظاہر ہندیاں جاناں، دسدے سنے پیئے۔ تے ایسے "انا" یاں ذاتِ واجب تعالیٰ دی منشا و مرضی دا یقین ای ساڈیاں ایمانی ضرورتاں تے لوڑاں نوں پورا کردا اے۔ جیس طراں ساڈیاں خارجی، مادی تے دنیاوی لوڑاں نوں فطرت پورا کردی اے۔ فطرت دا سارا "سلسلۂ اسباب وعلل" جیہڑا کے مظاہر نوں اک دوجے نال پیوست نے کٹھیاں کرن دا عمل کردا اے، اوہ ایسے رضائے الٰہی۔ مشیتِ ایزدی — دی کارفرمائی دا نتیجہ اے۔ ایہناں ظاہری چیزاں وچ اک ارادہ ای نظر آوندا اے۔ ایہناں وچ کوئی تضاد نہیں اے۔ ایہہ مظاہر اک دوجے نالوں وکھریاں ہون دے باوجود اک دوجے نال اپنا تعلق ضرور قائم رکھدے نیں۔

هو الذی احسن کل شیءٍ خلقه ۔ ذاتِ باری اوہ ای اے جس نے ہر چیز نوں خوب بنایا

صنع الله الذی اتقن کل شیءٍ ۔ ایہہ وی اللہ دی صفت کاملہ ای اے جنہیں ہر چیز نوں خوب پختہ طور تے بنایا۔

ما تریٰ فی خلق الرحمٰن من تفاوت ، خدا دی آفرینش وچ تینوں کجھ وی فرق نہیں دسے گا۔

فارجع البصر هل تریٰ من فطور ۔ ذرا اکھ چک کے ویکھ کہ تینوں کوئی خرابی

ثم ارجع البصر کرّتین ینقلب دسدی اے۔ فیر اکھ چک کے ویکھ تے

الیك البصر خاسئا وهو حسیر ۰ فیر ویکھ، فیر ویکھ، تیری اکھ ناکام ہو کے واپس آجاوے گی۔

یاں اک ہور تھاں اللہ پاک فرماندے نیں کہ "ۓ ہن اسی وکھاواں گے دنیا وچ اپنے

ۓ۔ سنریهم اٰیٰتنا فی الاٰفاق وفی انفسهم حتیّٰ یتبیّن لهم انه الحق ؕ اولم یکف بربك انه علیٰ کل شیءٍ شهید ۰ الا انهم فی مریة من لقاء ربهم ؕ الا انه بکل شیءٍ محیط ۰
(پ ۲۵ ۔ ع ۱-)

نمونے، تے خود اوہناں دیاں جاناں وچ، ایتھے تک کہ اوہناں تے کھل جاوے کہ اوہو ای حق اے۔ کیا تیرا رب کفایت نہیں کردا، جو ہر شے وچ (پر) حاضر و موجود اے۔ آگاہ رہو کہ بلاشک اوس دی ذات ہر شے نوں گھیرے ہوئے وے۔"

ذاتِ الٰہی جے کر زندگی تے کائنات توں وکھری نہیں تے فیر اوہ ایس تبدیلی تے کثرت دی کس طراں دشمن ہو سکدی اے۔ جیہڑی کہ فطرت تے انسان نال وابستہ اے۔ کائنات تے زندگی دے ظاہر ہون دیاں شکلاں مختلف نیں۔ ایس اختلاف تے تضاد توں بغیر ایہناں دا وجود "مبہم" تے "غیر یقینی" رہوے گا۔ انسانیت اک اے پر نسلاں دا فرق کس طراں نمایاں اے ہر بندہ دوجے بندے نالوں وکھرا اے۔ ہر درخت، تے ہر درخت دے پتے، اک دوجے نالوں وکھرے رنگ، وکھری شکل تے وکھری خوشبو دے مالک ہین تے ایس اختلاف دی تہ وچ وحدت ای وحدت اے۔ تے فیر ایس ظاہر دی لوڑ کیوں پئی؟ ایس سوال دا جواب بڑا ای اوکھا تے الجھیا ہویا اے۔ ایس دے جنے وی جواب لبھے گئے نیں اوہ اوکھے، الجھے ہوئے تے پیچیدہ نیں۔ ایہو ای وجہ اے کہ اوہ پوری طراں کدی وی حقیقت تے پورے نہیں اتر سکے ذاتِ باری تعالیٰ دی کوئی صورت یاں شکل تے بنا نہیں سکدے، پر عالم وچ سوائے صورتاں دے ہور کجھ ہے وی نہیں اے۔ ایہناں توں بناں انسان دا ذہن چیزاں تے اوہناں دیاں خصوصیتاں دا اندازہ نہیں کر سکدا۔ کائنات دیاں مظاہراں دی کثرت اس قدر ظاہر اے کہ ایس دے ثبوت دی لوڑ ای نہیں۔ ایس کثرت دا اظہار وکھریاں وکھریاں صورتاں دے ذریعے ای ممکن سی پر بے صورت ہونا اصل وچ "تعین" دا "تضاد" نہیں اے سگوں ذاتِ باری دی آزادی تے "فعلیتِ مطلقہ" دا اثبات ای اے۔ ایتھوں اسیں ایہہ نتیجہ کڈھ لیندے آں کہ ذاتِ باری تعالیٰ نہ قطعی طور نال عالم وچ جاری

تے ساری اے تے نہ ای پوری طراں ماورا اے۔ اوہ اک خاص حد تک جاری وساری دی اے۔ تے اک خاص حد تک ماوراء وی اے۔ ماورائیت توں ایہہ احساس جم دا اے کہ انسان جس ذات دیاں صفتاں تے کمالاں نوں حاصل کرنا چاہندا اے اوہ اوہدے کولوں اچا تے بلند اے۔ انسان دی روحانی تے اخلاقی زندگی دا نصب العین ایہوای اے کہ اوہ اللہ تعالیٰ دے نیڑے توں نیڑے ہو جاوے تے اوہدیاں صفتاں نوں اپنے اندر پیدا کر لیوے۔ صوفی لوک ایسے کوشش وچ آپنیاں زندگیاں لا دیندے نیں تے فلاسفر ایسے لئی ساری عمر گال دیندے نیں۔ نتیجہ ایہوای اے کہ صوفی اپنے مقصد تے منزل نوں پا جاندے نیں تے فلسفی ٹکراں مار دے مار دے مر جاندے نیں۔

حضرت شاہ عبدالعزیزؒ ہوری آکھدے نیں کہ ________

"ایہہ جان لینا چاہی دا اے کہ وحدۃ الوجود دا قائل ہونا ایس طراں کہ شریعت دے خلاف نہ ہووے بالکل اسلام تے ایمان اے۔ ایہدے وچ کفر دا شائبہ وی نہیں اے یعنی سارے موجودات نوں مظاہر حق جانے تے ایہہ سمجھے کہ وجود اکو ای اے (یعنی وجود بزاللہ لئی ثابت اے) پر وجود دے ہر مرتبے لئی وکھرا حکم اے۔ جیویں وجود کجھ مرتبیاں تے "عبدیت" نال موصوف اے تے بعض تھاواں تے "الوہیت" نال۔ بعض مرتبے وچ حرام نال تے بعضاں وچ حلال نال اے" [۱] ________ ایتھوں تے ایہوای ثابت ہندا اے کہ "وحدۃ الوجود" قرآنی تے اسلامی ای اے۔ حضرت علامہ اقبالؒ نے وی حضرتِ ابنِ عربیؒ دے نظریۂ "وجودِ بدیہی" نوں حقیقت منیا اے۔ حضرتِ ابنِ عربیؒ نے ایس دی تشریح انج کیتی اے۔

---

[۱] ۔ فتاویٰ عزیزیہ ، جلد دوم ۔ ص ۲۴۰۔

"لفظ وجود کو دو معنوں میں استعمال کیا جاتا ہے ——

(۱) وجود کا ایک تو مصدری مفہوم ہے جس کا ترجمہ بودن۔ ہستی — یا ہونے سے کیا جاتا ہے۔ یہ مصدری مفہوم تمام مفاہیم مصدریہ کی طرح ایک اعتباری مفہوم ہے اور ان معقولات ثانیہ میں سے ہے جو ظرفِ خارج میں منشا کے سوا کچھ نہیں ہے۔ ہاں تصورِ ذہنی کے اعتبار سے اشیاء کو عارض ہوتا ہے۔ حکماء اور متکلمین نے اسی مفہوم مصدری کے پیشِ نظر وجود کو اعتباری قرار دیا ہے۔ ——

(۲) وجود کا دوسرا مفہوم وہ حقیقت ہے جو بذاتِ خود یعنی بلا احتیاج و افتقار، بلا حلول و قیام، بلا مکان و زمان موجود ہے۔ اور اس کا وجود عین ذات ہے۔ یعنی حکماء کی اصطلاح میں وہ وجود واجب لذاتہٖ ہے اور تمام موجودات خارجیہ اسی کی وجہ سے اور اسی کی جانب انتساب کی بدولت موجود ہیں یعنی ممکنات کا وجود حقیقی نہیں ہے بلکہ عکس یا ظل ہے۔ اس وجودِ حقیقی کا جو حق میں منحصر ہے۔ اس مفہوم کے اعتبار سے وجود اصل ہے اور تمام ماہیاتِ اشیاء اس کے عوارض ہیں۔ ——"

ایسے گل نوں علامہ اقبالؒ ہوری انج آکھ دے نیں کہ ——

"(۱) یہ کائنات اپنی تفصیل کے اعتبار سے، سالمات مادی کی غیر شعوری حرکت سے لے کر، انسانی انا کی بالارادہ حرکتِ فکر تک، انائے کبیر (حق) کا جلوۂ ذات ہے۔"

۱۔ لیکچر سوم ص ۔ ۷۱

حضرت مجدد الف ثانیؒ[1] ہوری لکھدے نیں کہ

(i) وجود حقیقت حق سبحانہٗ اے۔

(ii) اوس دے وجود وچ کسے چیز دی ملاوٹ نہیں اے۔

(iii) وجود حق ہر خیر تے کمال دا منشا اے تے ہر حسن تے جمال دا مبدا اے۔

(iv) وجودِ حق "کلی طبعی" نہیں اے بلکہ "جزئی حقیقی" اے۔

(v) وجودِ حق بسیط اے۔ یعنی ایہدے وچ اجزا نہیں ہن، نہ ای "ذہناً" تے نہ ای "خارجاً"۔

(vi) وجود نرا واجب لئی ای ثابت اے۔

(vii) واجب توں علاوہ کسے ہور شے تے وجود دا "اطلاق" نہیں ہندا۔

قرآنِ کریم ساہنوں دسدا اے کہ اللہ پاک دی ذات واحد اے، احد اے، واجب الوجود تے واجب لذاتہٖ اے۔ قدیم اے۔ باقی اے۔ ہمیشہ توں موجود اے۔ لازوال اے۔ وسیع اے۔ لامحدود اے۔ خالق (اللہ) تے مخلوق (انسان) وچ غیریت اے۔ اللہ تعالیٰ دی ذات مستقل وجود رکھدی اے تے انسان دی ذات مستقل نہیں اے بلکہ الیس دا۔ انسان۔ وجود واجب۔ اللہ تعالیٰ۔ دے وجود توں "متضاد" اے۔ یعنی "بندہ بندہ ای اے بھانویں اوہ لکھ ترقی کرلوے تے اللہ، اللہ ای اے بھانویں اوہ کتنا ای نزول کیوں نہ کرے"۔

قرآنِ حکیم دی تشریح حضور علیہ الصلوٰۃ والسلام دے ارشادات[2] وی کردے نیں۔ آپؐ نے وی "توحیدِ الوہیت" تے "توحیدِ ربوبیت" تے روشنی پائی اے تے جدوں اللہ نے انسان نوں اپنی شکل تے پیدا کیتا تے فیر ایتھوں ایہہ وی پتہ

---

[1] مکتوبات جلد اوّل مکتوب۔ ۲۳۴

[2] خلق الآدم علیٰ صورتہٖ۔ (اللہ پاک نے آدم نوں اپنی صورت تے پیدا کیتا اے۔

لگدا اے کہ انسان وچ ساریاں صفتاں خدا دیاں موجود نیں جے اوہ پچھانے یاں پچھانن دی کوشش کرے۔ ایہہ ساریاں صفتاں اوہدے وچ "صورت پذیر" ہن۔ ایسے لئی نفس[1] نوں جانن لیناعرفانِ الٰہی دا ذریعہ قرار دتا گیا اے۔

دوجا نظریہ وحدتِ شہود دا اے۔ شہودی وی وجودیت نوں من دے نیں۔ جے ذرا غور کیتا جاوے تے ساہنوں علم ہو جاوے گا۔ کہ ایہہ اک لفظی[2] بحث توں علاوہ کجھ نہیں اے۔ وحدتِ شہودی ایہہ وے کہ ہر ذی روح تے بے جان چیز وچ خدا دا عکس تے پرتو موجود اے۔

حضرت مجدّد الف ثانی[3] ہوراں دی رائے وچ صوفی لئی "توحید وجودی" پہلی پوڑی دا درجہ رکھدی اے۔ عقیدہ وحدت توں جدوں اک صوفی لنگھ جاوے تے فیر اوہدے تے وحدتِ شہودی دا راز کھل جاندا اے۔ اوہ فرماندے نیں کہ[4] "توحیدِ شہودی دے معنے اک نوں ویکھن دے ہن یعنی اک صوفی یاں سالک لئی اک دے علاوہ کوئی دوجا مشہود نہ ہووے تے توحید وجودی جاننا تے اوہدے غیر نوں "معدوم" سمجھنا ایں۔ ایس لئی توحیدِ وجودی علم الیقین دا درجہ رکھدی اے۔ تے توحیدِ شہودی عین الیقین اے۔ تے عین الیقین دا درجہ تے رتبہ علم الیقین توں بغیر حاصل نہیں ہو سکدا"۔

حضرت شاہ ولی اللہ[5] ہوراں دی رائے وی ایہو ای اے۔ یعنی اوہ یعنی اوہ توحید وجودی تے شہودی نوں اکو ای آکھدے نیں۔

1۔ من عرف نفسہ فقد عرف ربہ

2۔ پنجابی دے صوفی شاعراں کول ایسے لئی ایہناں وچ کوئی فرق نہیں اے۔ شہودی تے وجودی دونویں دونویں توحیداں اوہناں کول ورتیاں ہویاں لبھدیاں نیں۔

3۔ Mujaddid's Conception of Towhid – P–119

4۔ مکتوبات۔ جلد اول ص ۴۳ ۔ 5۔ فیصلہ وحدت الوجود والشہود۔ ص ۳

خواجہ میر ناصر عندلیبؒ ہوری وحدتِ شہود نوں اچا درجہ دیندے نیں۔ پر اوہناں کول وی وحدتِ وجود پہلی کرٹی اے۔ آپ دے صاحبزادے حضرت خواجہ میر دردؒ ہوری وی ایس تے بحث کردے نیں۔ اوہ وحدت وجود دا مطلب صرف ایہہ لیندے نیں کہ "[1] موجود بالذات صرف اوہو ای اے"۔ دُوجا مسئلہ وحدتِ شہود دا اے۔ ایس دا مطلب اوہ ایہہ لکھدے نیں کہ:۔ "[2] ذات واجب دے بغیر موجوداتِ ممکنہ دا وجود نہیں ہو سکدا تے ساریاں موجودات اوسے اک ذات دے نُور نال موجود ہن"۔

پچھے ذکر ہویا کہ ــــ توحید ــــ دا مطلب لَآ اِلٰہَ اِلَّا اللّٰہُ اے۔ یعنی اللہ دی ذات دا اثبات تے غیر اللہ دی نفی کرنا۔ اللہ دی نسبت دو طریقیاں نال اے۔[3] ایہہ اوہی ذکر ہویا کہ اک توحید الوہیّت اے تے دوجی توحیدِ ربوبیت اے۔ توحیدِ الوہیت ایہہ کہ اللہ تعالیٰ نوں اوس دی ذات، ناواں تے صفتاں۔ تقدس تے کمال وچ اوس دا کوئی ثانی نہ گنیا جاوے۔ جنہاں دی عجز و انکسار تے عبادت ہو سکے ــــ اوسے واسطے ای ہووے۔ توحیدِ ربوبیت ایہہ کہ اوہ ای پالنہار اے۔ رزق دا اسباب پرورش اوہ ای پیدا کردا اے تے اوہ ای دیندا اے۔ ثابت ہویا کہ توحیدِ الوہیت ای وحدت اے یعنی کہ اللہ اک اے، اوہدے توں علاوہ ہور کوئی عبادت دے لائق نہیں اے۔

---

[1] علم الکتاب۔ ص۔ ۶۶۵م

[2] علم الکتاب۔ ص۔ ۱۸۴

[3] "MONOTHEISM" ای اصل اے۔ یعنی وحدانیت۔ اگوں ایس توں وجودی، شہودی، ذاتی تے صفاتی توحید نے جنم لیا اے۔

ایس لئی تے قرآن کریم وچ اک تھاں تے نہیں بلکہ تھائیں تھائیں ذکر آیا اے۔ "او[1] اسے لوکو۔ اپنے رب دی عبادت کرو جنہیں تہانوں پیدا کیتا تے اوہناں نوں جیہڑے تہاڈے توں پہلاں سن۔ تاکہ تسی متقی ہو جاؤ"۔ یاں " الله[2] دی تے صرف اللہ دی عبادت کرو"[3] ہر چیز دا پیدا کرن دا سو اوہدی اے عبادت کرو"[4] "اللہ دسے سوا کسے دی عبادت نہ کرو"[5] اللہ ای میرا رب تے تہاڈا رب اسے اوس دی عبادت کرو تے ایہو جیہاں کلمیاں[6] نال قرآن شریف بھریا پیا اے۔ ذرا کو ہور غور کریئے تے اک سوال پیدا ہندا اے کہ ایسا" عالم" دی تخلیق دی لوڑ کیوں پئی سی، جن تے انسان کیوں بنائے گئے سن۔ صرف اک تلاش تے اک لوڑ تے اک سکون لئی تے ایتھے نہ نرے مسلمان بلکہ ہر مذہب تے ہر عقیدے وچ ایس تلاش تے موڑ دا پتہ لگدا اے۔ کہ انسان[7] ادھورا اے تے اوہ اپنی تکمیل لبھدا اے۔ تے ایہہ تکمیل کس طراں

---

[1] - یاایها الناس اعبدوا ربکم الذی خلقکم والذین من قبلکم لعلکم تتقون (البقرہ-۳)

[2] - واعبدوا اللہ (النساء-۶) [3] - خالق کل شئ فاعبدوہ۔ (الانعام-۱۳)

[4] - الا تعبدوا الا اللہ۔ (ہود-۷)

[5] - ان اللہ ربی وربکم فاعبدوہ (آل عمران-۵، مریم-۳، الزخرف-۶)

[6] - یونس ۱-۱۱، حٰم سجدہ ۵، المومن ۷، بنی اسرائیل ۲-۳-۴-۱۲، الجن ۱، تل-۱، النمل ۷، یوسف ۵، لقمان ۲، الشعرا ۱۱، القصص ۹، التوبہ ۱۶، الذاریت-۳، تے ہور دی دنبے شمار تھانواں تے توحید الوہیت دا حکم تے ذکر موجود اے۔

[7] - EVERY SOUL IS DESTINED TOBE PERFECT.

BHAKTI-YOGA . P-23.

ہو سکدی اے۔ ایس دی تشریح تے وضاحت قرآن کریم وچ کھلیاں لفظاں وچ کیتی گئی اے کہ ما خلقت الجن والانس الا لیعبدون ۰ تے حضرت عباس رض دا قول اے کہ قرآن کریم وچ جتھے دی عبادت دا ذکر آیا اے اوس دا مطلب توحید ای اے۔ ایتھے توحید ہور ای کھل کے ساہمنے آ گئی کہ عبادت جس طراں دی وی ہووے اوہ صرف اللہ پاک لئی ای ہووے تے ساریاں پیغمبراں تے رسولاں نے ایسے عبادت دی تلقین کیتی اے تے ایسے توحید ول ای بلایا اے۔ حضور علیہ الصلوٰۃ والسلام نے قریش نوں آکھیا سی تے نسی جے اک کلمے دا اقرار کر لوو تے سارا عرب تہاڈے تابع ہو جاوے تے سارا عجم تہاڈی خدمت گذاری وچ لگ جاوے۔ ابوجہل نے خوش ہو کے آکھیا کہ اسی ایہو جیہے دس کلمے یاد کرن نوں تیار آں تے اقرار کرن لئی تیار آں نسی دسو تے سہی۔ آپ نے فرمایا کہ کلمہ طیبہ پڑھو تے یاد کرو تے دلوں اقرار کرو۔ ایہہ گل سن کے اوس نوں اگ لگ گئی سی تے اوہ چیک اٹھیا سی کہ آپ نے تے بہت ساریاں خداواں نوں چھڈ کے اک اللہ دی عبادت کرن لئی آکھیا اے تے ایہہ تے بڑی ای عجیب گل اے۔ سورۃ انعام وچ اٹھاراں پیغمبراں دا ناں لے کے آکھیا گیا اے کہ جے ایہہ لوک اللہ تعالیٰ دی عبادت کسے دوجے نوں شریک کر کے کر دے تے ایہناں دیاں ساریاں طاقتاں باطل ہو جاندیاں کیوں جے شرک دے نال کوئی وی عمل قابل قبول نہیں ہو سکدا۔ عبادت دا دوجا ناں توحید تے توحید دا دوجا ناں عبادت ای اے۔ ایس توحید الوہیت تے نہ صرف امام المفسرین حضرت ابن عباس رض نے روشنی پائی اے۔ ساریاں نبیاں تے پیغمبراں دی دی ایس تے اجماع اے تے جیہڑا وی پیغمبر آیا اوس نے توحید دی تعلیم ضرور دتی۔ توحید الوہیت۔ یعنی اللہ پاک دی

ع ا۔ وما ارسلنا من قبلک من رسول الا نوحی الیہ انہ لا الہ الا انا فاعبدون ۰۔

(پ ۱۷ ع ۲) اساں تہاڈے توں پہلاں کوئی وی پیغمبر ایسا نہیں گھلیا جدے کول اساں ایہہ وحی نہیں گھلی کہ میرے (رب) سوا کوئی معبود نہیں۔ پس میری (رب) ای عبادت کریا کرو۔

ذات نوں ای احد، واحد تے اکو تے ہمیشہ توں تے ہمیشہ رہن والی سمجھنا اے، توں کسے وی انکار نہیں کیتا۔ حتیٰ کہ مشرکین وی اللہ تعالیٰ دے وجود دے انکاری نہیں سن۔ اوہ وی اللہ دے قائل سن، اوہدے تے ایمان رکھدے سن تے ایس گل دا اقرار وی کردے سن کہ اللہ ہی اوہناں دا خالق اے۔ یعنی ایہہ اللہ دی ذات دے برابر کسے نوں "واجب الوجود" یاں ازلی تے ابدی نہیں سن جاندے تے نہ ای ایہناں نوں اللہ تعالیٰ دی الوہیت توں انکار سی۔ پر اوہ اک ایسے حاکم نوں وی من دے سن جدا حاکم[1] اللہ تعالیٰ سی۔ پر اوہ بتاں کولوں موہنہ نہیں سن موڑدے تے اوہناں نوں وی "خدا" من دے سن پر خدا تعالیٰ اوہناں دا حاکم سی تے شرک ایتھوں ای جنم لیندا اے۔

ایہناں ساریاں گلاں نوں نرا توحید دا ناں دتا جاوے تے پنجابی دے صوفی سامنے آجاندے نیں کہ اوہناں تے صرف توحید دا استعمال اپنی شاعری وچ کیتا اے۔ شہودی تے وجودی دونویں دونویں اک اک صوفی نے استعمال کیتیاں نیں پر بغیر ایس خیال دے کہ اوہ کیہ ورت رہے نیں۔ حضرت بابا فرید گنج شکرؒ توں لے کے حضرت خواجہ فرید مٹھن کوٹیؒ تک سارے دے سارے صوفی شاعراں نے صرف وحدانیت دا ذکر ای کیتا اے۔ نہ نرا پنجابی شاعری بلکہ فارسی تے[2] اردو شاعری وچ صوفیاں نے ایس نوں بہتا نہیں نکھیڑیا۔ مرزا ادیب کول جے "وجود" دی بحث لبھدی اے تے نال ای "شہودی" ہوں

۱۔ لبیک لا شریک لک الا شریک ھولک تملکہ وما ملک۔ یعنی اے اللہ! میں تیری خدمت وچ حاضر آں، تیرا کوئی دوجا شریک نہیں اے پر اوہ شریک کہ توں ای اوہدا مالک ایں تے اوہ کسے شے دا مالک نہیں اے۔

۲۔ حضرت خواجہ میر دردؒ دی صوفیانہ شاعری تے حضرت علامہ اقبالؒ دے کول دونویں نظریئے لبھدے نیں۔

دیاں گلاں دی ادہ کردے نیں۔ مرزا بیدل نے وی دونویں چیزاں ورتیاں نیں۔ ایس لئی جدوں صوفی شاعراں نوں ویکھن دی وادی آوے تے نری "توحید" دی گل ای کرنی پووے گی۔ ہاں جتھے کوں ذرا وکھرا اشارہ دسے اوتھے اوس نوں ذرا نکھیڑ کے دسنا وی لازمی تے ضروری ہو جاندا اے۔

جبر و قدر

صوفیاں دی زندگی وچ جبر و قدر، آزادی و محکومی، بے وسی تے مجبوری تے آزادی تے وی بڑی ای بحث ہندی رہی اے۔ یعنی دوجے نمبر تے متنازعہ فیہ مسئلہ جبر تے اختیار دا ای اے۔ حضرت علامہ اقبالؒ "اسلامی الٰہیات کی جدید تشکیل"[۱] وچ لکھدے نیں کہ

"زمانے کو جب ایک عضوی کل کی حیثیت سے دیکھا جائے تو قرآن کی زبان میں اس کو تقدیر کہتے ہیں۔ لفظ تقدیر کی مسلمانوں کے ہاں اور غیر مسلموں میں بھی بالکل غلط تعبیر پیش کی گئی ہے۔ تقدیر زمانے ہی کی ایک شکل ہے۔ جبکہ اس کے امکانات کے ظہور سے قبل اس پر نظر ڈالی جائے۔ تقدیر وہ زمانہ ہے جو سلسلۂ اسباب کے پھندے سے آزاد ہو چکا ہو۔ فہم منطقی اس پر اپنی مخصوص اشکال عائد کر دیتی ہے۔ مختصراً یوں کہہ سکتے ہیں کہ تقدیر وہ زمانہ ہے جسے ہم محسوس کرتے ہیں نہ کہ وہ جس کا ہم تفکر کرتے ہیں یا جس کے متعلق حساب لگاتے ہیں اگر آپ مجھ سے دریافت کریں کہ بادشاہ ہمایوں اور شاہ طہماسپ کیوں ہم عصر تھے تو میں اس کی کوئی علت نہیں پیش کر سکونگا۔ اس کا جواب صرف یہ دیا جا سکتا ہے کہ فطرت کی ماہیت کا اقتضا یہی تھا کہ مستقبل کے لامتناہی امکانات میں ہمایوں اور شاہ طہماسپ

---

[۱] ۔ ص ۔ ۸۷

کی زندگیاں یعنی جو احکانات سے عبارت تھیں، ساتھ ساتھ وقوع پذیر ہوں۔ زمانے کو جب تقدیر خیال کیا جاتا ہے تو وہ اشیاء کی ماہیت بن جاتا ہے۔ چنانچہ قرآنِ کریم میں ہے۔ خلق کل شیٔ وقدرہ تقدیرا۔ (۔ خدا نے ہر چیز کو پیدا کیا اور اس کی تقدیر یا اندازہ مقرر کیا) غرض کہ کسی شے کی تقدیر نہ ٹلنے والی مقسوم نہیں ہے جو خارج سے جبریہ طور پر عائد کی گئی ہو بلکہ خود وہ شے کی اندرونی رسائی اور اس کے قابل تحقیق امکانات ہیں جو اس کی فطرت میں پوشیدہ تھے۔ ان امکانات کا ظہور متواتر طور پر بلا کسی خارجی جبر کے عمل میں آتا ہے۔"

اقبالؒ ہوراں ایہہ مسئلہ انج پیش کیتا اے۔ اوہ زمانے دی فتح نوں تقدیر تے قابو پاین لئی بڑا ای ضروری خیال کردے ہین۔ اک ہور تھاں تے لکھدے نیں کہ۔

"[1] انسان کے لیۓ یہ مقدر ہو چکا ہے کہ وہ اپنے گردوپیش کی کائنات کی گہری آرزوؤں میں شریک ہو اور اس طرح خود اپنے مقدر کی اور کائنات کی تقدیر کی تشکیل کرے۔ کبھی وہ کائنات کی قوتوں سے اپنے آپ کو مطابق بناتا ہے اور کبھی ان کو پوری قوت کے ساتھ اپنے مقاصد میں ڈھالتا ہے۔ اس تدریجی تغیر کے عمل کو میں خدا اس کا شریک کار ہوتا ہے۔ بشرطیکہ انسان کی طرف سے اقدام کیا گیا ہو۔ ان اللہ لایغیر مابقوم حتیٰ یغیروا مابانفسہم اگر انسان کی طرف سے اقدام نہیں ہوتا اور وہ اپنے وجود کے تولی کو ترقی نہیں دیتا، اگر زندگی کے بڑھتے ہوئے دھارے کا زور نہیں محسوس کرتا تو اس کی روح پتھر بن جاتی ہے اور وہ مثل مردہ مادے کے ہو جاتا ہے۔"

[1] ۔ ص ۱۲۔

ایس دا مطلب ایہہ ہویا کہ جے انسان اپنے نفس وچ مناسب تبدیلیاں پیدا کر دا رہووے۔ جدوں تے اوس نوں بڑی حد تک اختیار وی حاصل اے تے تقدیراں بدل سکدیاں نیں۔ جو کہ الہٰی حکم اے۔ ایہہ حکم نویں حالاتاں دے لحاظ نال آپ ای اپنی نوعیّت نوں بدل لووے گا۔ بلاشبہ۔ ایہہ تبدیلی خود اللہ تعالیٰ دے علم وچ پہلاں ای موجود سی۔ انسان جے اپنے نفس دی۔ آپنے آپ دی تربیت کر لووے تے اوہ اپنی زندگی نوں نویاں راہواں ول ٹور سکدا اے۔ اک بندہ اپنے ارادے تے عمل نال، آپنے آپ نوں جس سچے وچ ڈھالنا چاہوے ڈھال سکدا اے۔ اگرچہ اوہ پوری طراں آزاد نہیں پر بڑی حد تک آزاد وی اے۔ قرآنِ حکیم ول نظر ماریئے تے ساہنوں ایہہ دونویں پاسے دسدے نیں۔ آئیتاں نوں وکھریاں وکھریاں کر کے جے پڑھئے تے بعض وچوں جبر لبھدا اے تے بعضاں وچوں اختیار دسدا اے انسان نوں جیہڑا اختیار لبھیا اے اوہ اک حد دے اندر اندر اے۔ ایسے طراں جس طراں فطرت دیاں قوتاں دا اختیار اے۔ اللہ تعالیٰ خالقِ کل تے قادرِ مطلق اے۔ اوس نے ساری مخلوق نوں خلق کیتا تے ہر چیز دی پیدائش دے قانون بنائے۔ جو کجھ وی "وجود" وچ آیا اوس دی مرضی تے رضا نال آیا۔ اوس دی "مرضی توں بغیر اک پتا وی نہیں ہل سکدا" ہر عامل نوں عمل دی قوت تے تحریک وی اللہ تعالیٰ نے ای عطا کیتی اے۔ دنیا وچ تے انسانی زندگی وچ بے شمار علّتاں کم پیاں کر دیاں نیں تے ہر علّت لازماً اپنا معلول پیدا کر دی اے۔ پر ساریاں علّتاں اخیر تے اک "علّت العلل" تے ختم ہو جاندیاں نیں تے ایہہ اخیر اللہ تعالیٰ دی ذات ای اے۔

قرآنِ کریم دا ارشاد ایہہ وے کہ کائنات تے انسان دی لگام خدا دے ہتھ وچ اے۔ پر اوس نے انسان نوں کجھ اختیار دے رکھیا ہویا اے۔ اک خاص دائرے دے وچ رہ کے اوہ آزادی نال کم کر سکدا اے۔ اللہ پاک نے دو راہواں انسان نوں دس دتیاں نیں۔ خیر تے شر۔ انسان نوں اختیار اے کہ ایہناں دوناں راہواں وچوں

جیہڑی راہ چاہوے اپنا لووے۔ نیکی دی یاں بدی دی۔ اوہناں دی جزا تے سزا دے قانون مقرر ہین۔ تقدیر دا اصلی مقصد تے ایس توں مراد ایہو ای اے کہ خیر تے شر دے قانون معین ہین تے ایہناں وچ کسے قسم دی کوئی تبدیلی نہیں ہوسکدی۔ انسان نوں جنہاں حداں دے اندر رہ کے آزادی تے اختیار دتا گیا اے اوہ وی اللہ دی مرضی تے رضا ای اے۔ کیوں جے جس طراں علامہ اقبالؒ نے فرمایا اے کہ اللہ تعالیٰ انساناں دی اخلاقی تربیت تے سیرت دی ترقی تے تعمیر کرنا چاہندا اے۔ ایس لئی اختیار تے آزادی دا دے دینا، بڑا ای ضروری تے لازمی ہو جاندا اے۔ دنیا وچ آدم دی زندگی دا آغاز ای اختیار دے استعمال توں ہویا۔ اللہ پاک نے نہ حضرت آدمؑ نوں معاف کر دتا بلکہ اوہناں نوں زمین تے اپنا خلیفہ وی بنا دتا یعنی آدمیت دی شروع تے ابتدا ای اختیار توں ہوئی اے۔ مادیت دے فلسفے نے انسان نوں ترا مجبور بنا دتا اے۔ "مادہ" اپنے کورانہ جبر" تے عمل کردا اے۔ اوس دے نیڑے انسان دا جسم تے اوس دا نفس وی مادی اے۔ ایس لئی انسان دا ہر عمل اسمانی تاریاں دی ٹور و نگر اے۔ کوئی شخص کسے وی حالت وچ جیہڑا وی کم کرے گا۔ اوہ اوس دا کرنا لازمی ہووے گا۔ کیوں جے مادی علتاں" لزوم" دے نال نال اپنا" معلول" پیدا کر دیاں نیں۔ جے ایہہ نظریہ من لیا جاوے تے فیر اخلاق دی تعلیم بے معنی ہو کے رہ جاندی اے کیوں جیہڑا نیک اے اوہ نیک ہون تے مجبور اے تے جیہڑا برا اے تے بھیڑا اے اوہ بھیڑا تے برا ہون تے مجبور۔ مادہ تے" نفس" دے مستقل وجود توں ای منکر اے ایس لئی اوہدے کول" اختیار" دے ہون دا سوال ای نہیں جمدا۔

قرآن حکیم دا اسلام نہ جبری اے تے نہ ای قدری۔ انسانی زندگی وچ قدر وی اے تے جبر وی، اختیار وی اے تے مجبوریاں وی ہین۔ حضرت علیؓ کولوں اک شخص نے پچھیا سی کہ انسان مجبور اے کہ مختار اے۔ آپؓ نے فرمایا کہ توں اک پیر چُک کھلو جا، اوہ کھلو گیا۔ فیر آپؓ نے فرمایا کہ ایس دے نال ای دوجا پیر وی چک لے۔ اوس نے آکھیا ایہہ نہیں ہوسکدا۔ آپؓ نے فرمایا ایس توں انسان دے جبر تے

اختیار دا علم لایا جا سکدا اے۔ قدرت دا قانون ایہو ای اے کہ خداوند کریم نے انسان نوں کجھ خاص حداں وچ رہن دا اختیار دے دتا اے۔ انسانی زندگی جبر و اختیار دے وچکار وچکار اے۔ انسان نہ مختارِ مطلق اے۔ تے نہ ای مجبورِ محض۔ اسلام نے انسان دے وقار تے عزت نوں ایس دے اختیار دے نال وابستہ کر دتا اے۔ جتھے اختیار نہیں اوتھے اخلاقی ذمہ داری کوئی نہیں۔ جتھے ایہہ ذمہ داری کوئی نہیں اوتھے ارادہ کوئی نہیں ہویا تے جس انسان کول ارادہ ای نہ ہویا اوہ ڈنگراں توں وی بدتر ہو گیا۔ توحیدِ اسلامی نے انسانیت نوں بہت ساریاں دیوتاواں تے معبوداں دی، غلامی توں نجات دلوائی سی تے ایس نوں احساس دلوایا کہ اوس دا مقام فرشتیاں نالوں وی اُچا اے۔ اوہ کائنات دا حاکم اے۔ ذہنی غلامی تے جسمانی غلامی جبری غلامی جتھے اک اسلام نے ہر طراں دی غلامی کولوں انسانیت نوں آزاد کر دتا۔ ارسطو جیہے شخص نے غلامی نوں معاشرت دا جزو لاینفک قرار دے دتا سی تے نال ای حکم لا دتا کہ ایہہ اک فطری امر اے۔ جیہڑا ختم نہیں ہو سکدا پر اسلام نے ایس نوں معاشرے لئی اک بیماری تے لعنت قرار دتا۔

اسلام نے شروع وچ عمل تے زور دتا۔ عبادت تے جہاد دیاں مصروفیتاں ای ایہنیاں سن کہ بحث تے جھگڑے ول دھیان ای نہیں سی دتا جاندا۔ ایہہ دی حضور نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم نے ایہناں خیال آرائیاں توں دور رہن دی تلقین تے تاکید فرمائی اے۔ اک واری[۱] کجھ صحابہ تشریف فرما سن تے مسئلہ تقدیر تے بحث ہو رہی سی۔ حضور نبی کریم علیہ الصلوٰۃ والسلام تشریف لے آئے تے اوہناں دی گفتگو سن کے ناراض (غضب ناک) ہو گئے تے فرمایا "تسی ایس لئی پیدا کیتے گئے او کہ قرآن دے اک حصے نوں دوجے حصے نال ٹکراؤ۔ یاد رکھو اگلیاں اُمتاں ایہناں گلاں توں ای ہلاک ہو گئیاں۔"

۱۔ کیا موجودہ تصوف اسلامی ہے۔ (ص ۲۰-۲۱)

پھر جس آزادی تے اختیار دا اُتے ذکر ہویا اوہ اک حد دے اندر تے کجھ شرطاں دے نال موجود اے۔ ایس اختیار دا مطلب ایہہ وے کہ ایس دی اندرلی زندگی میکانکی جبر توں آزاد اے۔ پھر اوس دی باہرلی زندگی تے طبعی اثرات اوسے طراں ہندے نیں جس طراں کہ دوجیاں فطری منظراں دے اُتے۔ ایس حدبندی نوں من لینا خود آزادی دی شرط اے کہ بغیر ایس دے ایس دا وجود ممکن نہیں اے۔ انسان نوں اپنے عمل نوں متعین کرن لئی اپنے سامنے بہت سارے امکانات دسدے نیں۔ دوجے لحاظ نال ویکھیا جاوے تے ایہہ وی درست اے کہ اوس دی چنن والی قوت یاں طاقت بالکل ای محدود اے۔ اوہ ایس توں باہر نکل کے چناؤ نہیں کر سکدا جیہڑا کہ پہلاں توں ای مقرر اے۔ یعنی انسان دی آزادی زنجیر دے کھلار دنگر آزاد اے جدے توں اگاں اوہ اک پیر دی نہیں پُٹ سکدا۔ ایسے لئی "ایمان نوں جبر تے اختیار دے وچکار" آکھیا گیا اے۔ ذاتِ باری دی آزادی مطلق اے انسان دی آزادی "محدود" تے "مشروط" اے ــــ تے "فطرت مجبورِ محض" اے۔ انسانی فطرت وچ جیہڑیاں تبدیلیاں اپنیاں ارادیاں نال کر سکدا اے، اوہ اک حد دے اندر تک نیں پھر آپنی اندرلی اخلاقی حیاتی وچ تبدیلیاں کرن دا اوہ بڑی حد تک مختار تے مالک اے۔ یاں دوجیاں لفظاں وچ انسان دی زندگی خارجی طور نال تعلق رکھدی اے۔ پر اوہ اندرونی لحاظ نال آزاد تے مختار اے۔ انسان دے تخیل تے فہم دیاں صلاحیتاں محدود ہن پر اوس دی قوتِ ارادی دی کوئی حد نہیں اے۔ اپنے اختیار تے ارادے دی وجہوں اوہ محسوس کردا اے کہ اوس نوں اللہ تعالیٰ دے خلق تے پیدا کیتا گیا اے اوہ مختار تے آزاد اے کہ کجھ کم کرے تے کجھ کم نہ کرے۔ انسان ایہناں گلاں نوں نہ منن تے مجبوریاں پابند نہیں ہو سکدا ایہناں نوں اوہدا ذہن، وجدان یاں علم دے ذریعے اپنے قابو وچ لیا وندا اے۔ اللہ پاک دی "توفیق" ساڈی ایس آزادی وچ ہر طراں دی مدد دے نال شامل ہندی اے۔ ارادہ اک کدی نہ تقسیم ہون والی ماہیت دا مالک اے۔ ایس دے استعمال دا حق انسان نوں ہے وے ایہہ گل ساڈی بے کمالی تے مکدی اے۔ جے اسی اپنے ارادے نوں صحیح مقصداں

نوں حاصل کرن لئی تہ ور تیے۔

آزادی تے محکومی اپنی اپنی تھاں دونویں قائم نیں۔ کسے خاص قانون دی پابندی انسان دے اندر لیاں جوہراں نوں ہور نمایاں کر دیندی اے تے اوہ اپنے حالات تے آپ ای قابو پاین دی کوشش کردا اے تے ایس وچ کامیاب وی ہو جاندا اے۔ پابندیٔ قانون ——— اطاعتِ الٰہی ——— ای اوس وچ اعتماد، بھروسہ تے اک خاص عزّت تے وقار پیدا کر دی اے یعنی ایہہ مجبوری ای اوس نوں آزادی دا احساس دیواندی اے تے فیر آزادی دیواندی وی اے۔ حضور علیہ الصلوٰۃ والسلام دا فرمان اے کہ "بلا دا نزول شروع ہندا اے پر دعا اوس نوں روک لیندی اے" یعنی ایتھے جبر[۱] وچ اختیار دا دخل وی ہو گیا۔ انسان نوں دو راہ دس دتے گئے نیں۔ اوس نوں مکمل اختیار دے دتا گیا اے کہ اوہ اک راہ جیہڑی پسند کرے پھڑ لووے پر بھیڑی راہ پھڑن والے لئی آون والی زندگی دا خوفناک عذاب رکھ دتا گیا اے۔ عمل کرن دا اختیار دے دتا اے۔ پر بھیڑیاں عملاں دا ذمہ دار انسان خود اے کیوں جے اللہ تعالیٰ دی ذات خیر تے نیکی ای اے۔

صوفیاں تے صوفی شاعراں نے عالمِ جبر ای منیا اے۔ اوہ سارے دا سارا اختیار اوس ذاتِ واجب کول ای رکھدے نیں۔ حضرت علامہ اقبالؒ نے ایس دا رخ تبدیل کرن دی کوشش کیتی اے اوہ آکھدے نیں کہ "نگاہِ مردِ مومن" تقدیراں نوں بدل سکدی اے۔ پر ایتھے وی "مشیتِ ایزدی" دا دخل ضرور ہندا اے۔

---

[۱] ۵

در اطاعت کوشش اے غفلت شعار
می شود از جبر پیدا اختیار

ذِکر[1]

اِک ہور مسئلہ جدھے تے صوفیاں نے بہتا زور دتا اے اوہ ذِکر اے۔ ذکر تے ورد دی کثرت لئی۔ تے ایہہ قرآنی حکم دی اے۔[2] امام الصوفیہ حضرت جنید بغدادیؒ نے چار گلاں تے بڑا ای زور دتا اے۔ ذکر، توحید عشق[3] تے وجد۔ ایس توں بعد اک سالک اللہ دی ذات نال اک یک ——— COHERENCE ——— ہو جاندا اے۔ انج دی اللہ پاک دا ذکر، شکر، اوس دی یاد تے احسان مندی دا تذکرہ اک فطری گل اے۔ حضرت شاہ ولی اللہؒ ہوری لکھدے نیں کہ ——— ایہہ وِ دے وچ کوئی شک نہیں کہ اللہ تعالےٰ دی طرف رغبت تے اوس دے ذکر دے نال مسلماناں دا اکٹھ رحمت نوں اپنے ول کھچ لیا وندا اے۔[2] ایس گل نوں تے غیر مسلمان وی منّدے نیں۔ اوس دی توحید دے نال نال اوس دے ذکر ول وی اوہناں توجہ دتی اے۔ مسلماناں لئی ذکر دی اہمیت انج دی بہت ای ضروری ہوگئی کیوں جے مسلمانیت تے اسلام ای اک مکمل تے سچا نظام اے تے جے ایتھوں دی انسان ——— مسلمان ——— ڈگ پوے تے فیر اوس نوں ہور کوئی کتاب یاں نبی ہدایت لئی نہیں لبھے گا۔ اک ایسں ذکر نال دوجیاں ساریاں مُصیبتاں مگروں لہندیاں جاندیاں نیں۔ حضرت بابا بلھے شاہ ہوری ایسے گل نوں انج لکھدے نیں۔

---

[1]۔ قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم لایقعد قوم یذکرون اللہ الا حفتھم الملئکۃ و غشیتھم الرحمۃ و نزلت علیھم السکینۃ و ذکرھم اللہ فیمن عندہٗ۔ (ابو ہریرہؓ فرماندے نیں کہ حضور نبی اکرم علیہ الصلوٰۃ والسلام نے ارشاد فرمایا کہ جدوں کوئی قوم ذکر الٰہی لئی بہندی اے تے اوس نوں فرشتے گھیر لیندے نیں تے اوہناں (قوم) تے رحمت چھا جاندی اے۔ تے سکینہ اوہناں تے اتردی اے تے اللہ پاک اوہناں دا ذکر اپنی مجلس وچ (فخر نال) کردا اے۔

[2]۔ حجۃ اللہ البالغہ (ص۔ ۲۲۳)

"الف" اللہ نال رتا دل میرا مینوں "ب" دی خبر نہ کائی،
"ب" پڑھدیاں مینوں سمجھ نہ آوے لذت "الف" دی آئی
"ع" تے "غ" نوں سمجھ نہ جاناں، گل "الف" سمجھائی،
بلھیا قول "الف" دے پورے جیہڑے دل دی کرن صفائی

کیوں جے ایسے ذکر بھوں ای "رانجھن رانجھن مینوں سب کوئی آکھو، ہیر نہ آکھو کوئی" تے "ماہی ماہی کوکدی میں آپے رانجھن ہوئی"، والا مقام سالک نوں لبھ جاندا اے۔ ایتھے اپڑ کے اوس نوں دوجی کوئی چیز نظر نہیں آوندی تے نہ ای کوئی دوجی گل سمجھدی اے تے نہ پھبدی اسے۔ تے اوہ چیک پیندا اے ــــــ اندروں توں باہروں توں، روم روم وچ توں" ایہہ مقام یاں ایہہ ویلا اوسے ویلے آوندا اے جس ویلے کہ اک صوفی یاں سالک ذکر الٰہی توں اک لمحہ دی غفلت نہ ورتدا ہووے۔ حضرت بختیار کاکیؒ ہوراں ویاہ کروایا تے "ذکر و درود" توں ذرا غافل ہوگئے۔ آقائے دو جہان صلی اللہ علیہ وسلم خواب وچ تشریف لیائے تے آکھیا کہ "بابا اوہ تحفہ آج کل نہیں اپڑ رہیا۔ کیہہ وجہ اسے۔" تے حضرت بختیار کاکیؒ فیر ذکر وچ مشغول ہوگئے۔ ایسے طراں کجھ فقیر ایراؤں ٹرے کہ حضرت بہاؤالدین ذکریا ملتانیؒ ہوراں نوں مل آئیے۔ راہ وچ اک درخت ہیٹھاں بیٹھے سن کہ اُتے کجھ چڑیاں آپس وچ "دکھ" نال گلاں پیاں کردیاں سن کہ ــــــ "حضرت زکریا ملتانیؒ مر گئے نیں" ــــــ اوہ درویش بہتے ای پریشان ہوگئے کہ اوہناں دی محنت تے کوشش دا ستیاناس ہوگیا۔ فیر اوہ فاتحہ آکھن دی خاطر ملتان اپڑ گئے۔ ویکھیا تے حضور ذکریا ملتانیؒ تشریف فرما سن تے وعظ فرما رہے سن آپ نے درویشاں دے دل وچ جمّن والے خیال تے مُنہ تے لکھیاں ہویاں سوالاں نوں پڑھ لیا تے فرمایا کہ ــــــ "میں کجھ لمحیاں لئی اللہ دے ذکر کولوں غافل ہوگیاں ساں تے ذکر توں غافل ہوجانا "مرن" دے ای برابر اے"۔

ذکر دی اہمیت نوں قرآنِ حکیم تے ارشاداتِ رسول مقبول صلی اللہ علیہ وسلم نے وی واضح کردتا اے۔ قرآنِ کریم وچ تھائیں تھائیں "اللہ نوں یاد

کرن دا حکم لبھدا اے "[1] پس تسی مینوں یاد کرو (میرا ذکر کرو) تے میں تہانوں یاد رکھاں گا"۔ آلِ عمران[2] وچ ذکر دی کثرت دے نال نال "صبح تے شام" دا وادھا کر دتا گیا اے کہ "کثرت نال اپنے رب نوں یاد کریا کرو تے سویرے شامیں تسبیح کریا کرو"۔

قرآنِ کریم نے ایتھے ای گل نہیں مکا دتی کہ سویرے شام یاد کر لیا تے بس۔ بلکہ ایس نوں ہور کھول کے لکھ دتا اے کہ "اوہ[3] ایہو جیہے لوک ہن جیہڑے اللہ تعالیٰ نوں یاد کردے نیں (ذکر کردے نیں) کھلوتیاں دی، بیٹھیاں دی تے لیٹیاں ہوئیاں وی"۔

ایسے گل دا ذکر سورۃ نساء وچ دی آیا اے کہ "جدوں[4] تسی نماز پوری کر لوو تے اللہ دی یاد (ذکر) وچ مشغول ہو جاؤ کھلوتیاں دی، بیٹھیاں دی تے لیٹیاں وی"۔

قرآنِ حکیم توں بعد فرمودات نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم وچ دی ذکر بارے بار بار تاکید کیتی ہوئی لبھدی اے۔ اللہ نوں یاد کرن تے اوہدا ہر ویلے ذکر کرن دی تلقین حضور علیہ الصلوٰۃ والسلام دیاں حدیثاں وچ موجود اے۔ اللہ دی یاد نوں ہر ویلے اپنے نال رکھن دا حکم لبھدا اے۔ قرآنِ کریم وچ جد کے ایہناں آئیتاں دا حساب نہیں اے تے حدیثاں جیہڑیاں کہ قرآنِ کریم دی تفسیر تے تشریح دا کم دیندیاں

ع۱۔ فاذکرونی اذکرکم۔ بقرۃ۔ ع ۱۸

ع۲۔ واذکر ربک کثیرا وسبح بالعشی والابکار۔ آلِ عمران۔ ع ۴

ع۳۔ الذین یذکرون اللہ قیاماً وقعوداً وعلیٰ جنوبہم۔ آلِ عمران۔ ع ۲۰

ع۴۔ فاذا قضیتم الصلوٰۃ فاذکروا اللہ قیاماً وقعوداً وعلیٰ جنوبکم۔ نساء ع ۱۵

تے ایہو احکامات: بقرہ ع ۲۵، نساء ع ۲۱، انعام ع ۶، اعراف ع ۳ - ۲۴ - ۲۱، انفال ع ۱، رعد ع ۴، کہف ع ۴ - ۱۱، مریم ع ۱ - ۳، طٰہٰ ع ۱ - ۲، انبیاء ع ۶، حج ع ۵، مومنون ع ۶، نور ع ۵، عنکبوت ع ۵، سجدہ ع ۲ وچ ای موجود نہیں بلکہ ہور دی بہت ساریاں تھاواں تے ہن۔

نیں، اوہناں دا دی کوئی حساب تے حد نہیں اے تے۔ فیر ایتھوں ای پتہ لگدا اے کہ ذکر الٰہی دی اہمیت کیہ اے تے صوفیاں نے ایس دل کیوں بہتی توجہ دتی اے۔ کیوں جے جیہڑا بہتا ذکر کرے گا اللہ پاک اوس دل بہتی توجہ دین گے۔ جیہڑا گھٹ ذکر وچ مشغول ہووے گا اوہدے ول اللہ دی توجہ وی گھٹ ہووے گی۔ حضور رسول اکرم علیہ الصلوٰۃ والسلام فرماندے نیں کہ "[1] اللہ تعالیٰ فرماندا اے کہ میں بندے نال اوہو جیہا ای معاملہ کرداواں جیہو جیہا اوہ میرے نال گمان رکھدا اے۔ تے اوہ جدوں مینوں یاد کردا اے تے میں اوہدے نال ہوناں واں۔ پس جے اوہ مینوں دل وچ یاد کردا اے تے میں وی اوس نوں دل وچ یاد کرناواں۔ تے جے اوہ میرا ذکر اک مجمع وچ کردا اے تے میں اوس مجمع نالوں بہتر یعنی فرشتیاں دے مجمع وچ (جیہڑے معصوم تے بیگناہ نیں) اوہدا ذکر کرناواں جے بندہ میرے ول اک گٹھ ودھدا اے تے میں اوہدے ول پورا ہتھ ٹرناواں تے جے اوہ اک ہتھ میرے ول آوندا اے میں اوہدے ول دو ہتھ ودھناں واں۔ اوہ میرے ول ٹر کے آوندا اے تے میں اوہدے ول نس کے جاواں گا۔"

ایس حدیث رسول مقبول صلی اللہ علیہ وسلم توں کئی سارے مضمون ساڈے سامنے آوندے نیں۔ پہلاں تے ایہہ کہ اللہ تعالیٰ بندے دے نال اوہدے گمان دے مطابق ای معاملہ کردا اے جدا مطلب ایہہ اے کہ اللہ تعالیٰ کولوں اوس دے

---

[1] قال رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم یقول اللہ تعالیٰ انا عند ظن عبدی بی وانا معہٗ اذا ذکرنی فان ذکرنی فی نفسہٖ ذکرتہٗ فی نفسی وان ذکرنی فی ملاٍ ذکرتہٗ فی ملاٍ خیرٌ منھم وان تقرب الیّ شبرًا تقربت الیہ ذراعًا وان تقرب الیّ ذراعًا تقربت الیہ باعًا وان اتانی یمشی اتیتہٗ ھرولۃً ــــ (متفق علیہ)

لطف ذکرم دی اُمید رکھنی چاہی دی اے۔ دوجی گل ایہہ کہ جدوں بندہ اوہنوں یاد کردا اے۔ اوہ اوس دے نال ای رہندا اے۔ تریجی گل ایہہ کہ اللہ تعالیٰ اوس دے ذکر دا ذکر فخر تے غرور نال فرشتیاں نال کردا اے۔ اللہ پاک نوں اک واری بلاؤ تے اوہ دو واری آوندا اے۔ ایہدا مطلب ایہو ای اے۔ پُر خلوص[1] تے عقیدت خوف تے پیار نال جے اوس نوں بلایا جاوے گا تے فیر۔ ورنہ سالک، صوفی یاں مومن جے اک قدم پچھاں ہٹے گا تے اللہ تعالیٰ دو قدم پچھاں ہٹ جائے گا۔ شیطان خلوص تے پیار نوں لٹن لئی موجود اے۔ "احیاء العلوم" وچ بنی اسرائیل دے اک عابد دی داستان درج اے۔ کہ اوہ ہر ویلے عبادت وچ لگیا رہندا سی۔ اوہدے کول کجھ لوک آئے کہ اک جماعت ایسی جیہڑی اے کہ اوہ اک درخت نوں پوج دی اے۔ اوہنوں بڑا ای غصہ آیا۔ اوہنے اک کلہاڑا پھڑیا تے اُٹھ ٹریا۔ راہ وچ اوس نوں شیطان مل پیا۔ شیطان نے آکھیا کہ تینوں اوس درخت نال کیہ ضد اے تُوں اپنی عبادت کر دا رہو۔ عابد نے آکھیا کہ ایہہ وی عبادت اے۔ شیطان نے آکھیا کہ میں تینوں اوس درخت نوں نہیں وڈھن دیواں گا۔ لڑائی ہو گئی تے عابد لڑائی جت گیا تے شیطان تے غالب آگیا۔ شیطان نے اک ہور پینترا بدلیا۔ آکھن لگا کہ ایہہ درخت تیرا کیہ لیندا اے پیا۔ نالے تیرے تے درخت دے کپن دا فرض عائد نہیں ہندا۔ جے ایہہ گل ہندی تے کوئی نبی یا رسول ایس نوں وڈھ دیندا یاں وڈھ دین تے مامور ہو جاندا۔ فیر لڑائی ہوئی۔ فیر عابد غالب آگیا۔ شیطان نے اک ہور واری پاسا ماریا تے آکھیا کہ توں غریب بندہ ایں تینوں روز دے تن دینار دلیواں گا۔ تیرا کم وی ہو جاوے گا تے توں خیرات، صدقہ تے غریباں دی مدد کر کے اللہ دی خدمت تے عبادت وی کر لویں گا۔ عابد من گیا۔ دو دیہاڑے تے دینار لبھدے رہے۔ تریجے دیہاڑے بند ہو گئے۔ عابد نوں فیر غصہ آیا۔ فیر کوہاڑا پھڑیا تے ٹر پیا۔ راہ وچ

---

[1]۔ "نیت روح اے تے عبادت جسم اے"۔ حجتہ اللہ البالغہ (ص۔ ۲۵۹)

شیطان مل گیا۔ لڑائی ہوئی تے شیطان غالب آگیا تے عابد ہار گیا۔ عابد نے پچھیا ہُن توں کیویں ڈاہڈا ہو گیا ایں۔ شیطان ہسیا تے آکھن لگا کہ پہلوں توں تے نرا اللہ لئی درخت نوں وڈھن ٹر پیا سائیں پر ہُن توں اشرفیاں لئی۔ اوس ویلے تیرے نال اللہ دیاں قوتاں سن۔ پر ہُن توں کلاّ سائیں ایس لئی میں تینوں مار سٹیا اے۔

ایس حکایت توں ظاہر ہندا اے کہ جے ذکر نال خلوص تے نیت نہ رہوے تے اوہ عبادت عبادت یاں ذکر ذکر نہیں رہندا اے۔ ایسے لئی شیطان کولوں بچن دی تھاں تھاں تلقین کیتی گئی اے۔ شیطان ایہو ای زور لاندا رہوے گا۔ کہ گناہ کر دے رہو تے اللہ بخشش کردا رہوے گا۔ پر اللہ پاک دا ارشاد اے کہ " ولا یغرنکم باللہ الغرور " یعنی نہ دھوکے وچ پا دے تہانوں (اوہ شیطان) دھوکے باز۔ اک واری اک صحابی رضؓ نے عرض کیتا کہ " یا[1] رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم شریعت دے حکم تے بہت سارے ہن مینوں کوئی اک چیز دس دیو جنہوں میں آپنا شعار تے مشغلہ بنا لوواں۔ حضور علیہ الصلوٰۃ والسلام نے ارشاد فرمایا کہ اللہ دے ذکر نال ہر ویلے زبان ہلدی رہووے "۔

اک ہور[2] حدیث مبارک اے کہ حضرت معاذؓ آکھدے نیں کہ " جدائی " دے ویلے اخیرلی گل بات جیہڑی حضور نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم نال ہوئی اوہ ایہہ سی ——

" میں پچھیا کہ ساریاں عملاں وچوں اللہ دے کول کیہڑا عمل محبوب ترین اے۔ حضور علیہ الصلوٰۃ والسلام نے ارشاد فرمایا کہ " ایس حال وچ تیری موت آوے کہ اللہ دا ذکر

۱۔ قال یا رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم ان شرائع الاسلام قد کثرت علیّ فاخبرنی بشیء استن بہ قال لایزال لسانک رطبا من ذکر اللہ۔

(ترمذی۔ ماجہ۔ احمد)

۲۔ حضرت معاذؓ یمن دے امیر مقرر ہوئے تے اوس ویلے اوہناں نصیحت منگی۔ ان تفارق الدنیا ولسانک رطب من ذکر اللہ و رقم لہٗ بالضعف۔

تیری زبان تے ہووے"۔ اک ہور حدیث اے کہ "۱ صحابہؓ نے پچھیا یا رسول اللہ ﷺ جنت دے باغ کیہ ہن۔ فرمایا" ذکر الٰہی دے حلقے"۔

اک ہور حدیث وچ ارشاد اے کہ چار چیزاں ایسیاں ہن جنہاں نوں اپنان والا دین تے دنیا وچ سرخرو ہندا اے۔ اوہ چیزاں ایہہ ہن۔ اوہ زبان جیہڑی ہر ویلے ذکر وچ مشغول رہووے۔ دوجا اوہ دل جیہڑا شکر وچ لگا رہووے۔ تریجا اوہ بدن جیہڑا مشقت دا عادی ہووے تے چوتھی اوہ بیوی جیہڑی اپنے نفس تے خاوند دے مال وچ خیانت نہ کردی ہووے۔ اک ہور حدیث اے کہ اللہ نال محبت دی علامت اوہدے ذکر وچ اے تے اللہ نال بغض دی علامت اوہدے ذکر نال بغض وچ اے۔ اک تھاں حضور علیہ الصلوٰۃ والسلام نے صحابہ کرام نوں ارشاد فرمایا کہ میں تہانوں ایہو جیہی گل نہ دس دیواں جیہڑی ساریاں عملاں توں چنگی تے مالک حقیقی دے کول سب توں بہتی پاکیزہ تے تہاڈیاں درجیاں نوں اچیاں کرن والی اے۔ زکوٰۃ توں وی اچی اے۔ جہاد توں وی اگلی اے۔ صحابہ نے عرض کیتی ضرور دسو۔ آپ ﷺ نے فرمایا "۲ اللہ دا ذکر اے"۔ ایتھوں ذکر دی برتری دا پتہ چلدا اے۔ پر ایہہ برتری عام حالت تے ہر وقت دے اعتبار نال اے۔ ورنہ اپنی اپنی تھاں تے ضرورت تے لوڑ دے لحاظ نال سارے امور ای۔ زکوٰۃ تے جہاد۔ افضل تے بلند ہین۔ ہاں البتہ ایہہ ضرور پتہ لگدا اے کہ اللہ پاک دے ذکر نالوں ودھیک کوئی شے نہیں جیہڑی کہ اوہدے عذاب کولوں بچا سکدی ہووے۔ نال ای ذکر دا مطلب ایس حدیث وچ ایہہ دی اے کہ دل دی صفائی لئی ذکر الٰہی دی کثرت بڑی ای ضروری اے۔ بعض صوفیاں دا خیال سی کہ ایس حدیث توں مراد "قلبی ذکر" اے نہ زبانی۔ ———— صوفیاں دا

۱۔ قالوا وما ریاض الجنۃ یا رسول اللہ قال حلق الذکر (ترمذی)

۲۔ قال ذکر اللہ (ترمذی۔ احمد۔ ابن ماجہ)

کم دی" ذکر قلبی[۱] نال ای اے۔ تے ایتھوں ای دل دیاں چھپیاں ہوئیاں سنے وجدانی قوتاں دے آسرے تے اوس حقیقی منزل نوں پالین دا خیال ـــــ تصوف ـــــ جم دا اے۔ جد اُیہہ عبادت اک صوفی، مومن، سالک یاں اک مسلمان نے اپنائی تے فیر ساریاں عباداتاں ایس دے تحت آگیاں۔ حضرت سلمانؓ نوں کسے نے پچھیا سی کہ سب توں وڈا عمل کیہ اے؟ اوہناں فرمایا کہ قرآن پاک وچ ایس دا ذکر ہندا اے تے نال ای اوہ دس دتا[۲] "کوئی چیز اللہ دے ذکر کولوں افضل نہیں اے"۔ حضرت ابن عباسؓ فرماندے نیں کہ جنّت دے اُٹھ دروازے ہن جنہاں وچوں اک صرف اوہناں لئی اے جیہڑے اللہ دا ذکر وافرتے ہر ویلے کردے رہندے نیں۔ ایس توں ہور کھول کے بیان کرن والی حدیث ایہہ وے کہ ـــــ[۳] "جو شخص اللہ دا ذکر کردا اے تے جیہڑا نہیں کردا۔ ایہناں دوہواں دی مثال جیوندے تے مُردے دی اے۔ ذکر کرن والا جیوندا اے۔ تے ذکر نہ کرن والا مُردہ اے"۔

صوفیاں نے ذکر نوں بڑی اہمیت تے افضیلت دتی اے۔ بعض[۴] صوفی دُنیا کولوں صرف ایس لئی دوڑ دے نیں کہ اوہناں دے ذکر تے ورد وچ خلل آوندا اے۔ ایہہ اغافل کدھرے جوگا نہیں اے تے ایہہ اعاقل سب کجھ پالیندا اے خلیفہ ہارون نے دربار سجایا تے حکم دتا کہ جہنوں جیہڑی شے پسند آوندی اے

۱۔ ایتھوں ای صوفیاں نے مراقبہ (Meditation) دا نظریہ اپنایا۔ ایس حدیث وچ دی کہ" اک گھڑی دا سوچنا ستر وریاں دی عبادت ناکوں افضل اے" ذکر قلبی ول اشارہ ہندا اے۔

۲۔ ولذکر اللہ اکبر۔ (العنکبوت۔ ۴۵)

۳۔ قال النبی صلی اللہ علیہ وسلم مثل الذی یذکر ربہ والذی لایذکر ربہ مثل الحیّ والمیت (بخاری مسلم)

۴۔ ملامتیہ تے جلالی درویشی۔

چُک لے جاوے۔ سب چُک دے گئے تے ٹُر دے گئے۔ اک لونڈی کھلوتی رہ گئی۔ اوہنے پچھیا، "توں کیوں کھلوتی ایں" اوہنے آکھیا، "خلیفہ جو چیز پسند آوے"۔ خلیفے نے جواب دِتا "ہاں"۔ اوس نے جواب دتا "مَیں خلیفہ تینوں پسند کیتا اے"۔ مقصد کیہ ہے کہ جدہا خُدا ہو جاوے گا اوس دی خُدائی ہو جاوے گی جے خدائی لبھ گئی تے ہور کیہ چاہی دا اے۔

عشق

اللہ تعالیٰ دا عشق دو طراں نال پلے پے سکدا اے۔ اک تے، جماہندرو[1] عشق لے کے جم دے نیں تے کجھ تزکیہ نفس[2] تے دل دی صفائی تے روح دی جلا دیاں وادیاں طے کرن توں بعد ایس حقیقت نوں پاندے نیں تے اپناندے نیں نفس دی پاکیزگی ایس دی بُنیاد اے۔ آقائے دو جہاں صلی اللہ علیہ وسلم دا فرمان اے کہ "توں اُوس نفس نوں آپنا دشمن جان جیہڑا تیرے دوہنہ پہلوواں دے وچکار اے"۔[3] فلاسفراں نے نفس نوں "رُوح حیوانی" آکھیا اے تے صوفیا کرام دی اصطلاح وچ نفس توں مراد اوہ "لطیف جاری" اے جیہڑی دِل وچ جم دی اے۔ ایتھوں بُرائیاں جم دیاں نیں۔ ایسے واسطے اللہ تعالیٰ نے حکم دِتا اے کہ ــ اِنّ النفس لامّارۃ بالسّوء۔ "بے شک نفس بُریاں گلّاں دا حکم دیندا اے"۔ تے ایہہ نفس انسان دے اک اک عضو نوں جکڑ کے کھلوتا اے

۱۔ کجھ لوک جم دیاں ساری اوہدی تلاش وچ پریشان ہندے نیں۔ جیویں حضور نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم دی غارِ حرا دی لوڑ تے تلاش یا پھر شہنشاہ بغداد غوث الاعظمؒ۔ روزیاں وچ دودھ نہیں سن پیندے ہندے۔

۲۔ کجھ لوکی بعد وچ دنیا نوں ویکھ کے اوس اصلیت دل کھچدے نیں تے "عشق" دی اصطلاح نوں پچھان لیندے نیں۔ جیویں حضرت شہباز قلندرؒ سیون شریف والے۔ ۳۔ اعدیٰ عدوّک نفسک الّتی بین جنبیک۔

جس طراں کہ "اخروٹ تے تل دے ہر اک حصے وچ زرد روغن موجود ہندا اے"۔
مسلماناں کول صدیاں توں حقیقی تے مجازی عشق دیاں اصطلاحواں رائج ہن۔ عشق حقیقی توں مراد بعض اوقات انساناں دی باہمی تے بے لوث محبت ہندی اے۔ جدھے وچ خود غرضی، نفسانیت یاں جنسیت دا کوئی دخل یاں خیال تک وی نہیں ہندا۔ تے بعض واری ایہدے معنی عشق الہٰی لئے جاندے نیں یعنی بندیاں تے چیزاں توں ماورا خدا دا عشق، تے ایہہ عشقِ حقیقی دل وچ اوس ویلے پیدا ہندا اے جدوں انسان دا دل ہر طراں دے حرص تے ہوس تے دنیاوی لغویات کولوں پاک ہووے۔ صوفیاں نے عشق دے مطلب وچ بڑی ای ڈونگھائی پیدا کر دتی اے۔ صوفیاں نے ایس نوں ای دین دا جوہر سمجھیا اے۔ مولانا رومیؒ آکھدے نیں کہ

ع مذہب عشق از ہمہ دیں ہا جدا است

عشق جدے اُتے صوفیاں تے فلسفیاں ــــ حکمائے ــــ نے بہت کجھ لکھیا تے آکھیا اے۔ کدھرے نے ایس نوں تاثراتی تے جذباتی بنا دتا نیں تے کدھرے عشق دا استعمال نظریاتی ہویا اے۔ ایہہ دونویں پہلو اک دوجے کولوں وکھرے وی نیں تے اک مک وی ہو جاندے نیں۔ جنہاں فلسفیاں نے نری عقل دے میدان وچ ای گھوڑے بھجائے نیں اوہناں کول عشق دے نظریات وی لبھدے نیں جیہڑے اوہناں نے کائنات تے زندگی دے مشاہدے دی مدد نال دلیلاں دے کے پیش کیتے نیں۔ پر ایسے صوفی وی ہن۔ جنہاں کول عشق دی کیفیت بڑے ای جوش تے چاء نال موجود اے۔ پر اوہ ایس نوں عقل نال نہیں پرکھدے۔ کیوں؟ دلیلاں دیاں اوکڑاں وچ بین والا تے پھس کے رہ جاندا اے تے فیر دی تسلّی نہیں ہندی۔ پر وارداتی یاں کیفیاتی عشق وچ اک عاشق یاں صوفی دی توجہ اک لمحے وچ ہور دی ہور ول ہو جاندی اے۔ تے اوس دی کایا ای پلٹ کے رکھ دیندی اے۔ ایہو جیہاں مثالاں کتیں لبھدیاں نیں کہ اک نگاہ[1] مار کھاکے اک شخص اپنان

---

[1] - یک زمانے در حضورِ اولیا ـ بہتر از صد سالہ طاعت بے ریا (مولانا رومیؒ)

نوں بدل گیا۔ کہ اوس دے جیون ساتھی اوس نوں کوئی دوجا آدمی سمجھن لگ پئے۔ جذبۂ عشق جد روں مجاز دیاں منزلاں توں لنگھ کے "شاہدِ حقیقی" نال ہم کنار ہوندا اے۔ تے امام بنے عقل، سوچ تے فکر بس ہو کے رہ جاندی اے[1]۔ زندگی تے حیاتی دی ساری رونق ایسے عشق دی بدولت اے۔ ایہہ احساس یاں خیال کہ عشق دی بدولت ای انسانی روح نوں "دوام" نصیب ہندا اے۔ جدید فلسفے دا اک لڑن جھگڑن والا مسئلہ اے، عشق ای حیاتی دی تخلیق دا سب توں وڈا محرک اے۔ نظریاتی تے واردانی عشق دا موازنہ کردیاں ہویاں امام غزالیؒ ہوراں بڑی سوہنی گل کیتی اے۔ لکھدے نیں کہ اک بندہ شراب پی لیندا اے تے اوہ آپنے ریشے ریشے وچ تے پنڈے دے اک اک انگ وچ اک عجیب قسم دی سرمستی محسوس کردا اے بہ نسبت اوس حکیم یاں مصنّف دے جیہڑا کہ شراب تے پیندا نہیں پر اوس نے اک لمی چوڑی کتاب "شراب نوشی" تے لکھ ماری اے۔ تے اوہ اوس "اصلی" حالت یاں سرمستی کولوں بالکل ناآشنا اے۔ ایہو حال نظری تے عملی عشق دا اے۔ پر کدی کدی تے کدھرے کدھرے ایہو جیہے صوفی وی لبھ جاندے نیں جیہڑے کہ اوس "تاثراتی" کیفیت نال وی واقف ہندے نیں تے اوس دے متعلق حکیمانہ نظریئے[2] وی اوہناں کول ہندے نیں۔ تے ایسے لئی ایہناں دیاں گلاں عقل تے عشق دوناں لوں پسند آ جاندیاں نیں۔ حالانکہ العشق نار یحرق ماسوی اللہ۔ یعنی عشق ایہو جیہی اگ اے جیہڑی اللہ توں سوا سب کجھ ساڑ دیندی اے۔

---

[1] ۔ من بندۂ آزادم عشق است امام من + عشق است امام من عقل است غلام من (علامہ اقبالؒ)

[2] ۔ ایس دیاں بہت ساریاں مثالاں ہن۔ پر سب توں عمدہ حضرت مولانا رومیؒ نیں۔

ایتھے اک سوال ایہہ پیدا ہندا اے کہ عشق وسرمستی مسلماناں وچ کد دی تیم دی اے۔ کیا ایہہ شے حضور علیہ الصلوٰۃ والسلام دے اپنے زمانے وچ ہے سی۔ یاں صحابۂ کرام رضؓ دیاں زندگیاں وچ ای ایس دا وجود یاں احساس لبھدا اے کہ نہیں۔ ایہدا جواب ایہہ وے کہ عشق محبت تے پیار دی انتہا یاں شدت داناں اے۔ تے قرآن کریم وچ مومن دی ایہو شان یاں صفت دسی گئی اے کہ "اشد حبا للّٰہ"۔ تے ایہہ خصوصیت ظاہر اے کہ آقائے کونین صلی اللہ علیہ وسلم وچ موجود ہونی چاہی دی اے تے ہے دی سی۔ سارے ای صوفی ایس گل دا دلوں اقرار کردے نیں کہ اوہ صوفی ایس عشق وچ حضور نبی کریم علیہ الصلوٰۃ والسلام دے عشق تک نہیں اپڑ سکے۔ عشق دا کمال ایہہ وے کہ عاشق دا اٹھنا، بیٹھنا، کھانا پینا، سونا جاگنا غرضیکہ ہر سوچ، ہر عمل تے ہر جذبے وچ محبوب تے اوس دے عشق دا تصور موجود ہووے۔ قرآن کریم وچ حضور علیہ الصلوٰۃ والسلام نوں عاشق الٰہی آکھیا گیا اے۔ عشق اُچا پورا اوہ ای عشق اے کہ عاشق دی مرضی محبوب دی مرضی وچ ضم ہو جاوے۔ اسلام دے وی ایہو ای معنے نیں کہ اللہ دی مرضی اگے انسان پوری طراں آپنے آپ نوں جھکا دیوے۔ تے ایسے تسلیم تے رضا دے ہتھوں حضرت محمدؐ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم نوں ایہہ رتبہ نصیب ہویا کہ

ے "گفتۂ او، گفتۂ اللہ بود گرچہ از حلقوم عبداللہ بود"

جس طراں دا عشق رحمت اللعالمین صلی اللہ علیہ وسلم نوں اللہ پاک دی ذات نال سی ایسے طراں دا عشق صحابۂ کرام رضؓ نوں حضور نبی کریمؐ دی ذات نال سی۔ کسے وجہ علت یاں معجزے دی بناں تے اوہ حضور نبی کریم علیہ الصلوٰۃ والسلام نوں نہیں سن چاہندے بلکہ قرآن کریم دی اوس "صفتِ مومن" نال اوہ متصف سن۔ مولانا رومیؒ دے آکھن مطابق ایہہ وے کہ ساریاں روحاں اللہ توں صادر ہندیاں نیں تے اوہناں دی جوہر ماہیت۔ اے اوہ "الٰہی" اے۔ ایس لحاظ نال ارواح دی "غیر مخلوق" تے قدیم ہوئیاں۔ خدا توں لے کے جمادات تک موجودات دا اک تدریجی نظام موجود اے۔ ہر روح خدا توں وکھریاں ہو کے پہلاں "اسفل السافلین" وچ ڈگدی اے۔ پر فیر اپنی اصل ول اوس دا رجحان ہو جاندا

اے۔ تے ایہہ رجحان ہر وقت قائم تے ودھ دا رہندا اے۔ ایس طراں ساری دی ساری کائنات ارتقاء ول مائل اے۔ ایس "تدریجی نظام" وچ اک جذبہ ایہو جیہا اے جیہڑا اک دنیا دیاں ساراں جُزاں نوں کٹھیاں کر کے تے اتحاد دی صورت پیدا کردا اے تے اوہ عشق ای اے۔ تے ایسے عشق وچ بقا اے۔ بقا دیاں دی دو قِسماں نیں، اک تے اوہ وے جیہڑی ہمیشہ توں اے تے ہمیشہ رہوے گی۔ ایہہ پروردگار عالم دی بقا اے۔ دُوجی ایہہ کہ جیہڑی پہلاں تے ظاہر نہیں سی۔ فیر ظاہر ہوئی تے ہمیشہ لئی باقی رہووے گی۔ ایہہ ملائکہ دیاں روحاں تے عالمِ آخرت دی بقا اے۔ نفسِ انسانی وچ ایہہ دونویں طراں دیاں بقاواں موجود نیں۔ اللہ دی بقا دا اثر ایس نوں آدم علیہ السلام دی مٹی توں حاصل ہویا اے کیوں جے "بیدِی" دی خوبی نال مشرف ہوندیاں ہویاں آدم[ؑ] دی مٹی تے پانی نوں بقا دی جیہڑی طاقت نصیب ہوئی اوہ کسے دوجی مٹی یاں پانی نوں حاصل نہیں ہو سکی تے "بقائے ارواح" دی چاشنی دا اثر ایس توں دل تے روح دے ملن دے ویلے لبھیا۔ ایہناں دے ملاپ نال نفس تے دل جمے نیں۔ دل، جیہڑا اک روحانیت دیاں صفتاں نال پُر اے تے نفس وچ خاکی تے سفلی صفاتِ رذیلہ موجود ہن لیکن چونکہ روح تے قالب دا بنیا ہویا اے ایس لئی ایہدے وچ چنگیاں تے کجھ نیک صفتاں ایہو جیہیاں وی موجود ہن جنہاں دا تعلق روحانیت نال اے۔ تے بقا جیہڑی کہ روح دی صفت اے۔ موجود اے ایس لحاظ نال انسانی نفس نوں حیوانی نفس تے فضیلت حاصل اے۔ دل جیہڑا اک منبع اے روحانیت دا۔ اوس دے متعلق نبی اکرم صلی اللہ علیہ وسلم دا فرمان اے کہ "[۱] وجودِ آدم وچ گوشت دا اک ٹکڑا اے۔ جدوں ایس دی حالت بہتر ہندی اے تے سارا جسم سنور جاندا اے تے جدوں اوہ وگڑدا اے۔

---

[۱]۔ ان فی جسد ابن آدمؑ لمضغۃً اذا صلحت صلح بھا سائر الجسد واذا فسدت، فسد بھا سائر الجسد الا وھی القلبُ۔

تے سارا اپنڈا اِگڑ جاندا اے تے اوہ دل اے"۔ تے ایسے ٹوٹے وچ روحانی جان اے۔ ایہہ دل عام جانوراں کول نہیں ہندا بلکہ خاص انسان دا ای حصہ اے۔ دل جذبات دی آماجگاہ اے۔ جذبات سنورے ہوئے ہون گے تے دل سُدھر جائے گا تے وگڑے ہون گے تے دل دا وگڑ جانا بڑا ای ضروری تے منطقی امر ہو جائے گا تے ایہہ گلاں محبت ـــ سنورنا تے نفرت ـــ وگڑنا توں ای جمدیاں نیں۔ دل دی سلامتی حواس دی سلامتی تے منحصر اے۔ دل وی پنجاں طراں نال ای محسوس کردا اے۔ دل دیاں اکھاں وی ہین جنہاں نال اوہ غیب دا مشاہدہ کردا اے۔ دل دے کن وی ہین جنہاں نال اوہ اہلِ غیب تے حق دا کلام وی سُن دا اے۔ دل غیبی خوشبوواں نوں وی سُنگھ لیندا اے تے دل دی زباں وی اے جیہڑی ایمان دی حلاوت، محبت دے ذوق تے عرفان دے طعام وی چکھ سکدی اے۔ دل کول عقل وی اے جدے نال اوہ معقولات توں نفع اٹھاندا اے۔ تے جیہڑے شخص کول ایہہ "دلی حواس" قائم ہون اوس دا اصلاح دی وجہوں ای بدنی تے جسمانی اصلاح ہو جاندی اے۔ تے جے ایہناں حواساں وچ خرابی ہو جائے تے گویا اوہ فیر دوزخی ہو گیا"۔ اساں بہت سارے جن تے انسان دوزخ لئی ایسے بنائے نیں جنہاں دے دل تے ہن پر سمجھ دے نہیں اکھاں تے رکھ دے نیں، پر ویکھ دے نہیں، کن تے ہن، پر سُن دے نہیں"۔

۱؎ ۔ ولقد ذرأنا لجهنم كثيرا من الجن والانس لهم قلوب لا يفقهون بها ولهم اعين لا يبصرون بها ولهم آذان لا يسمعون بها۔ اک ہور تھاں تے ذکر اے کہ۔ فانها لا تعمى الابصار ولكن تعمى القلوب التي في الصدور۔ (اوہ ظاہری اکھاں توں انھے ہن بلکہ سینیاں وچ اوہناں دے دل (وی) انھے ہن۔

دل دی اصلاح کیویں ہو سکدی اے۔ ایہدے لئی اک صاحب ولایت یا خضر راہ دی لوڑ ہندی اے۔ ایہدے لئی بیعت دی ضرورت اے۔ تے ایہہ[1] سنت اے بدعت نہیں۔ مولانا اشرف علی تھانوی ہوراں دے فرمان دے مطابق ایسے پیر نوں چُن لینا، جیہڑا اک نال نال ٹرن توں علاوہ اگلیاں منزلاں دی جان واہووے۔ تے فیر اوس[2] دا طریقہ اختیار کر کے اوہ آپنے دل دی اگ نوں ہوا دے سکدا اے۔ حضور نبی کریم علیہ الصلوٰۃ والسلام دا اک ہور فرمان اے کہ تبلیغ[3] و ہدایت دی رو نال شیخ دا مرتبہ اپنی قوم وچ اوہو ای اے۔ جیہا نبی دا اپنی امت وچ ہندا اے"۔ حضرت موسیٰ علیہ السلام دس ورھے[4] حضرت شعیب دی خدمت وچ رہے۔ اللہ نال گلاں کیتیاں پر فیر دی اک پیر کامل دی لوڑ پے ای گئی۔ چنانچہ حضرت خضر علیہ السلام نال اوہناں نوں کجھ چر رہنا پے گیا تے اوہ گلاں اوہناں دیاں سمجھ توں بالا تر سن۔ مرشد ای دل وچ اوہ بھانبڑ لا دیندا اے کہ فیر اوہ دن بدن ودھدا ای جاندا اے۔ گھٹدا نہیں، بلکہ بقول شیخ نجم الدین کبریٰؒ "سعادتاں[5] ساریاں سعادتاں دی جائے پیدائش ایہو بے قراری تے عاشقی اے"۔ سید[6] مظفر الدین ہوراں نے وی عشق نوں ای تصوف دی بنیاد آکھیا اے"۔

ط[1]۔ شریعت اور طریقت (ص۔۵۲)

ط[2]۔ المرء علیٰ دین خلیلہ فلینظر احدکم من یخالل (ترمذی، ابوداؤد)
یعنی آدمی اپنے دوست دے طریق تے ہندا اے۔ سو ذرا ویکھ چاکھ لیا کرو، کہ کدے نال دوستی کردا اے۔

ط[3]۔ الشیخ فی قومہ کالنبی فی امتہ۔

ط[4]۔ اسلام کی بنیادی حقیقتیں۔ (ص۔۳۳)

ط[5]۔ رسالہ سلسبیل فروری ۱۹۶۴ء۔

ط[6] "LOVE IS THE FOUNDATION STONE OF SUFISM" (P-80)

عمل

تصوف دیاں مسئلیاں وچوں عمل ـــــ صالح عمل ـــــ دی اک اے۔ وارث شاہؒ دا "بناں عملوں" تے حضرت بلھے شاہؒ ہوراں دا "باجھ عملوں" توں مراد چنگے تے سُچّے عملاں دی نفی نہیں اے اوہ جدوں ایہہ آکھ دے نیں مراد چنگے عمل کرن دی تلقین تے اخیر اوہناں دا نتیجہ دس دے نیں۔ کسے مقصد یاں منزل نوں حاصل کرن لئی جتھے عشق، محبت تے لگن تے آہ وزاری تے آرزو تے خواہش دی لوڑ ہندی اے۔ اوتھے ای اوس عشق تے خواہش دی تکمیل لئی عمل دا ہونا وی بڑا ای ضروری اے۔ عمل لئی علم الاخلاق والے ارادے نوں وی بڑا ای لازمی تصور کردے نیں۔

"[۱] دنیا تے ماوراءِ دنیا وچ کوئی شے وی ارادے توں سوا نہیں اے ۔ ۔ ۔ ۔ ۔ ۔ ۔ ارادہ اک جوہر یکتا اے جیہڑا اپنے خاص نور نال چیزاں نوں روشن کردا اے" تے ایتھوں ای گل اگے ٹردی اے کہ جے ارادے "طیب" تے "عمدہ" ہون گے تے عمل اپنے آپ ای صالح، نیک تے عمدہ ہووے گا۔ تے قوتِ ارادی نال ای انسان دنیا و ما فیہا دیاں اوکڑاں تے فتح حاصل کر سکدا اے۔ صوفیاں نے ایسے قوتِ ارادی نال ای آپنیاں ساریاں اوکڑاں تے مشکلاں تے قابو پا لیا اے۔ تے ایسے عمل دی تکمیل لئی شیرِ میسور حضرت سلطان ٹیپو شہیدؒ "ناممکن" دا لفظ سن کے چیک پیندے "اگاں چلو۔ دنیا وچ ناممکن کجھ وی نہیں اے۔ ارادہ کرو۔ ارادہ ـــ نرا ارادہ"

عمل لئی کسے نہ کسے محرک دا ہونا بڑا ای ضروری ہندا اے۔ کہ کیہڑی شے نے اک شخص نوں عمل تے ابھاریا اے یاں کس شے لئی اوہ عمل کرن لئی اٹھیا اے۔ ایہہ محرک ـــ تحریک دین والا جذبہ جے تے ذاتی اے تے فیر اوہ عمل صالح نہیں ہو سکدا۔ کیوں

۱۔ اخلاق اور فلسفۂ اخلاق۔ (ص۔۸۶)

جے اوہدے وچ اک عالم گیریت نہیں موجود ہووے گی بلکہ اوہ عمل اوس شخص یاں خاص اشخاص دی ذاتی برتری یاں ذاتی فائدے دا سبب بنے گا۔ اوس نوں "صالح عمل" نہیں آکھاں گے۔ صالح، طیّب تے عمدہ عمل اوہ ای ہووے گا جیہڑا خود دے نقصان دے بعد دوجیاں نوں فائدہ دیوے۔ حضور نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم دا ایہہ فرمانا کہ "لوکاں نال اوہ معاملہ کرو جیہڑا (تسی) دوجیاں کولوں اپنے واسطے پسند کردے او، اپنے بھرائی اوہ پسند کرو جو تسی اپنے لئی پسند کردے او"۔ ——

ایتھوں بندیاں دیاں حقاں ول دی اشارہ لبھدا اے۔ برٹن (BURTON) ہوری آکھدے نیں کہ"۔ ——

"Relijion is nothing else but love to GOD and MAN." ——

چنانچہ عمل لئی "اللہ دے حقوق" تے "بندیاں دے حقوق" لازمی تے ضروری قرار دتے گئے۔ جتھے وی "نفس دے حقوق" اگے آوندے اوتھے ای ایثار تے قربانی مک گئی اوتھے ای ذاتی فائدہ سامنے آگیا۔ تے عمل دی صالحیت مُک گئی۔ ایثار جیہڑا بقول حضرت امام غزالیؒ دے "خلق دیاں اعلیٰ درجیاں وچوں اے"۔ عمل نوں نیک تے صحیح بنان وچ مددگار ہندا اے۔ پر ایہدا مطلب ایہہ ہرگز ہرگز نہیں کہ انسان اپنی ذات نوں اُکّا ای نظر انداز کر دیوے۔ اپنے کول کجھ ہووے گا تے اوہ انسان دوجے لئی کجھ کر سکے گا۔ مبالغہ اسلام نے کدھرے وی نہیں دتا!

عا۔ قال لا یؤمن احدکم حتی یحب لاخیہ او قال لجارہ ما یحب لنفسہ (مسلم۔ بخاری) یاں ایسے گل نوں ذرا کو بدل کے PETER SENN لکھدا اے کہ

"We tire of those pleasures we take, but never of those we give."

عا۔ شہنشاہِ ملتان حضرت زکریاؒ نے اک لکھ سکہ رائج الوقت، تاتاریاں نوں دے دتا تے اوہ ملتان تے حملہ کرن کولوں ٹل گئے۔

قبول نہیں کیتا بلکہ وچکار ٹرن دا حکم اِی لبھدا اے ۔

ذاتی فائدے نوں گھٹو گھٹ پیش نظر رکھ کے عمل کرنا لازمی ہو گیا۔
ایہہ مثل عام مشہور اے کہ "عالمِ بے عمل عالم مسخرہ شیطان"[1] بغیر عملوں بھانویں مقصد کِنّاں ای اُچّا کیوں نہ ہووے بے معنی ہو جاندا اے۔ زندگی دیاں اندرلیاں تے باہرلیاں رازاں نوں کھولن والی شے داناں عمل اے۔ فلسفے والے ایس نوں "اجتماعی" آکھ لین تے بھانویں اخلاق والے ایس نوں "انفرادی" سد لین۔
ہاں جے ایس عمل نال اوس نے اپنی زندگی دیاں اندرلیاں گھنڈیاں کھول لیّاں تے ایہہ "صالح عمل" ہو گیا۔ تے ایسے عمل نال ای انسان دی اندرلی زندگی سدھر دی، بن دی تے سنور دی اے۔ سیرت ایتھوں ای نکھر دی اے۔ باہرلا عمل وی ہونا ضروری اے۔ پر نِرے باہرلے عمل نال[2] وڈیاں وڈیاں قوماں دا زوال آگیا۔ کیوں؟ تیکنیک تے سائنسی قوتاں رکھن والیاں قوماں صرف ایس لئی ڈھے گیّاں کہ اندرلے عمل کوئی نہیں سن۔ باہرلی تے مادی دنیا دی تسخیر تے فتح لئی باہرلی ترقی تے علم بڑا ای ضروری اے۔ پر ایہدی بقا تے سلامتی لئی اندر دی دنیا دا چمکنا وی بڑا ای ضروری اے۔ تے جدوں اندرلی دنیا بن جاندی اے۔ تے فیر باہرلے اعمال اپنے آپ ای نکھر جاندے نیں۔ عقیدہ درست ہو جاندا اے

۱۔ حضرت قطب الدین بختیار کاکیؒ دا فرمان اے۔

۲۔ جرمن نازی پارٹی ایس دی عمدہ مثال اے۔ تے اسپارٹا دی فوجی تربیت تے مہارت دی گواہ تاریخ اے۔ پر سپارٹا والیاں دی زندگی نفسیاتی تے تہذیبی پاسیوں بڑی ای گھٹیا سی۔ ایسے لئی اوہناں دی ترقی رک گئی۔

تے عمل نیک تے صالح بن جاندے نیں۔ جان فونٹین[1] دے مطابق "لوک کڈے سوکھے ہو جاندے جے اوہ ایہی گل سمجھ جاندے کہ اوہناں دی فلاح تے بہتری نیکی (اعمالِ صالح) وچ اے۔" یاں فیر لقول بینجمن[2] "آپنیاں بچیاں نوں دولت نہ دیوو، بلکہ نیکی دی ہدایت کرو کہ اوہناں نوں نیکی نال ای خوشی لبھ سکدی اے۔"

ایتھے فیر اوسے عمل دی گل آگئی کہ جیہڑا ذاتی نہ ہووے۔ کیوں؟ اوہدے وچ طمع تے لوبھ لالچ نہیں ہون لگا۔ تے ایہہ کم اپنے نفس تے قابو پان توں بغیر حاصل نہیں ہو سکدا تے جس نے اپنے نفس نوں پالیا اوس نے سب کجھ پالیا حتے کہ اپنے رب نوں پالیا۔ افلاطون[3] دے قول دے مطابق "سب توں وڈی فتح نفس دی فتح اے۔" اصل وچ اک آدمی دی شخصیت عمل نال ای بن دی اے۔ تے عمل کرن تے اوہو ای مجبوریاں اوکھا ہندا اے جدوں دل وچ کوئی پیڑ ہووے۔ کوئی خلش ہووے تے اوہ پیڑ اوس نوں مجبور کرے کہ رانجھیا پک وچھلی تے ہیر دے من وچ اگنی جالا۔ تے ایہو خلش ای عمل دل کھیڈی اے۔

مازِ تخلیقِ مقاصد زندہ ایم — از شعاعِ آرزو تابندہ ایم

عمل اک جامد یاں کھلوتی ہوئی شے نہیں اے۔ بلکہ ہر دم رواں تے ہر دیلے بدلن والی خصوصیت دا حامل اے۔ جیویں زندگی اک دائمی فعلیت دا ناں اے اوسے طراں دائمی زندگی لئی ارادہ تے اوس ارادے دی تکمیل لئی عمل تے عمل لئی اک مقصد تے اوس

---

1. *Happy were men if they but understood, there is no Safety but is doing good.*
2. *Recommend to your children virtue, that alone can make them happy not gold.*
3. *Self conquest is the greatest Victory.*

افکارِ افلاطون — P- 137

مقصد لئی اک منزل ۔ عشق ۔ داہونا بڑا ای ضروری اے ۔ تے ایہو زندگی اک نیک، صالح تے سدھی زندگی ہووے گی ۔

نیک عمل یاں نیکی کوئی گھڑی گھڑائی چیز نہیں لے بلکہ نیکی نوں انسان بناندا اے تے مسلسل تے برابر عمل نال ای نیکی دی شکل تے صورت گھڑی تے بنائی جا سکدی اے ۔ ایتھوں ایہہ ظاہر ہویا کہ نیکی دا یاں بدی دا وجود وچ آنا عمل دی ای بدولت ہو گیا ۔ تے بے عمل زندگی نوں اوس رُکھ ورگا آکھیا جا سکدا اے جنہوں کہرے نے مار چھڈیا ہووے ۔ نے اوہدے پُھل کھڑن توں پہلاں ای مرجھا گئے ہون ۔ تے با مقصد یاں باعمل زندگی موسم بہار دیاں پھلاں ورگا اے بھانویں اوہ ذری جنی دیر لئی کیوں نہ ہون ۔ تے ایہہ گلاں عمل تے بے عملی دیاں ای پیدا کیتیاں ہویاں نیں ۔ گوئٹے دا فاؤسٹ وی ایہو ای آکھدا اے کہ "شروع وچ عمل تے نرا ای عمل موجود سی" ۔ عمل زندگی تے حقیقی زندگی دیاں حقیقی رمزاں دی جڑ اے ۔ عقل تے فہم ایس توں بڑی چر پچھوں پیدا ہوئے ۔ جے ایہہ آکھ لیا جاوے کہ عمل اونا ای پراناں اے جناں کہ انسان تے ایہہ جھوٹ نہیں ہووے گا ۔

صوفیاں نے اپنی زندگی ——— اندرلی زندگی ——— نوں مکمل کرن لئی تصرف نوں اپنایا ۔ ایہدے لئی اخلاقی طاقت تے زور داہونا دی ضروری ہو گیا ۔ تے ایس "اخلاقی طاقت" نال عمل ول اپنے آپ نوں کھچیا جا سکدا اے ۔ تے ایسے قوت دی بنا توں عمل نیکی تے اچھائی ول بہت بیندا اے تے اوہ شخص اپنے ویلے دی ہر برائی تے باں کم از کم اپنے اردگرد تے اپنے نفس دیاں منفی طاقتاں تے حاوی ضرور ہو جاندا اے ۔

معاشرتی علوم دے ماہر نیک عمل تے بُرے عمل نوں انفرادی سمجھن توں انکاری نیں ۔ اوہ آکھدے نیں کہ اک شخص بُرے ماحول یاں گندے معاشرے وچ رہ کے چنگا تے نیک عمل کر ای نہیں سکدا ۔ ایہدے لئی اوہ بہت ساریاں مثالاں دیندے نیں کہ

"جے کسے قوم تے جہالت کھلری پئی ہووے ۔ معاشی لحاظ نال غربت پھیلی ہووے ۔ معاشی لحاظ

ماہر شہریت ایف جے گولڈ تے ای ایم وائیٹ توں علاوہ ہور وی بہت سارے ایس نوں من دے نیں ۔

نال سماج غریب ہو دے۔ سیاسی نظام ادھڑیا ہووے تے ایسے حالات وچ روحانی تے اخلاقی ترقی دے دروازے بند ہو جان گے"۔ ایہہ گل منن وچ نہیں آوندی۔ جے تاریخ، عالم تے ادب نوں چک کے ویکھ لیئے تے ایس اصول دے مخالف ای ساہنوں گلاں لبھدیاں نیں۔ ایہدے لئی مولانا رومیؒ، خواجہ میر دردؒ تے علامہ اقبالؒ توں علاوہ پنجابی ادب دے سارے ای صوفیانہ افکار "ظاہری زوال انحطاط" دی پیداوار نیں۔ حضرت بابا فرید گنج شکرؒ دا زمانہ، حضرت بلھے شاہؒ تے وارث شاہؒ دا ہندوستان تے ماحول، علی حیدرؒ دا معاشرہ، تے حضرت خواجہ فریدؒ دے ویلے دیاں انگریزی زنجیراں، ایہہ کجھ کیہہ سی؟ سیاسی، معاشرتی تے اقتصادی گراوٹ وچ اخلاقی تے روحانی بندیاں تے عملاں دیاں گلاں۔ حضرت امام غزالیؒ دا زمانہ ویکھ لوو۔ ایتھوں تے ایہہ ای ثابت ہوندا اے کہ زوال دے دور وچ اچیاں اچیاں گلاں تے کدی نہ مکن والے عمل تے صالح عمل ڈھیراں دے حساب نال ہوندے نیں۔ مولانا حالیؒ وی ایہہ فرماندے نیں کہ ادب تے خصوصاً شاعری بڑے حالات وچ ای جم دی اے۔ "معاشرتی عالماں" نوں تے رکھ ای دکھ دیوو۔ کیوں جے اوہناں لئی مراقبہ تے تنہائی دی عبادت وی گناہ اے۔ کیوں جے اوہناں دے آکھن دے مطابق جے اک آدمی عبادت لئی معاشرے توں وکھرا ہو جاندا اے تے ایہدا مطلب اے اوہ ذمہ داریاں کولوں جان پیا چھڑان دی کوشش کردا اے تے اوہناں دے مطابق اوہ خود غرضی دی راہ تے ٹر پیا۔ ایہہ تے من لیئے آں کہ فرد دی نجات دوجے دی نجات نال وابستہ اے۔ پر ایہدا ایہہ مطلب نہیں اے۔ کہ عبادت گذاری لئی جے کوئی فرد اپنے تعلقاں نوں تنگ کر لیندا اے تے اوہ "گنہگار" ہو گیا اے۔ نیکی تے خیر دیاں قدراں دا وجود انسانی زندگی توں باہر کوئی وجود نہیں رکھدا بلکہ اوہ انسان دے اپنے عمل دے اندر ای لکیاں تے چھپیاں ہوندیاں نیں۔ تے ایہہ اوس ویلے ظاہر ہندیاں نیں جس ویلے انسان لگاتار کوشش توں بعد "نفسی تضاد" دور کر لیندا اے۔ تے اپنی شخصیت وچ تسلسل تے وحدت پیدا کر لینڈا اے۔ سماج یاں معاشرے وچ نہیں، بلکہ اپنی ذات وچ۔ ایتھوں ایہہ ثابت ہویا کہ اوس دی ذات عمل تے عمل دے نتیجے دی محرک اے۔ نہ کہ معاشرہ۔ تے ایہہ

تسلسل تے وحدت فطرت دے قانوناں دے ضبط تے نظم دے عین مطابق ہندا اے۔ اوس تے اوہ راز بڑی آسانی نال کھل جاندا اے جدی تلاش لئی اوہ پریشان سی۔

عمل لئی اک جذبے دا ہونا وی بڑا ای ضروری اے۔ تے اوہ جذبہ اوسے خلش، آرزو، لگن دا دوجا ناں اے جنہوں اسی عشق آکھ گئے آں۔ جے ایہہ جذبہ پورا تے مکمل اے تے اوہ انسان جیوندا اے پیا نہیں تے مُردہ۔ صوفیاں دا عمل۔ ذکر۔ اے۔ تے "ذاکر جیوندیاں وچوں اے تے بے ذکرا مُردیاں چوں"۔

سماع

صوفیاں دیاں وکھریاں وکھریاں سلسلیاں وچ سماع تے چنگا چوکھا جھگڑا اتے تضاد لبھدا اے۔ بہر حال ایہہ شے سب توں بہتی مقبول تے "اصل دین" دا رتبہ صرف چشتیہ سلسلے دے بزرگاں وچ ای حاصل کر سکی اے۔ اُنج تے سوائے نقش بندیہ سلسلے دے صوفیاں توں باقی سارے ای سلسلے سماع دے قائل رہے نیں بلکہ سہروردیہ تے قادریہ سلسلے والے سماع تے شاعری دے سلسلیاں وچ چشتیہ سلسلے توں گھٹ نہیں لبھدے۔

موسیقی ہندی کیہ اے؟ (موسیقی اک ایسا علم اے جدے وچ نغمیاں تے لحنیاں دے قانوناں نال بحث کیتی جاندی اے۔[1]) جوہری طنطاوی ہوری اگے ٹر کے لکھدے نیں کہ ایہدا اثر یقینی طور نال وِلاں تے ہندا اے۔ ابنِ خلدون ہوری آکھدے نیں کہ معاشرے دے کمال دے دور وچ موسیقی اُچی تے عمدہ ہندی اے تے زوال دے نال ای ایہہ فن غائب ہو جاندا اے۔ اوہ آوازیاں سُر جیہڑی "لے" وچ ہووے۔ "موسیقار" اک ایسے جانور نوں وی آکھیا جاندا اے جدی آوازیاں بولی "سُر تے لے" وچ ہندی اے۔ اک ہور روایت دے مطابق

---

[1] "واما الموسیقی فهو علم یتبین فیه قوانین النغمات والالحان"۔
جوہری طنطاوی۔

اوہ آپنیاں ای سراں وچ سٹر جاندا اے۔ ایہہ داناں "سمندر" دی دسیا جاندا اے۔ جنہوں دیپک راگ دی پیدائش دسّی جاندی اے۔

ایس بنوں دی "غیر اسلامی" آکھیا جاندا اے۔ ایس لئی کہ ایہہ نشہ آور شے دے۔ تے جیہڑی چیز مست کر دیوے اوہ "شرعوں" باہر ہو گئی۔ پر صوفیاں دے نیڑے مستی مستی وچ فرق نظر آوندا اے۔ اوہ مستی جیہڑی جذب دی کیفیت یا حالت پیدا کر دیوے، اوہ آکھدے نیں کہ عین ایمان اے۔ اوہ آکھدے نیں کہ فطرت دی دھڑکن سٹھ واری اک منٹ وچ دھڑکدی اے تے بندے دے دل دی دھڑک اک منٹ وچ پنجھتر توں نوّے واری تیک اے۔ ایہہ پندراں توں اتے ایہہ دا فرق اے۔ پر جدوں اک بندہ اپنے رب نال "موسیقی" یاں "سماع" دے ذریعے یاں وسیلے نال ملن دی کوشش کر دا اے تے اوس دی دھڑکن کھلے ڈگنی شروع ہو جاندی اے تے ڈگدیاں ڈگدیاں سٹھاں تے آجاندی اے۔ تے ایتھے اپڑ کے فطرت نال یک رنگی (COHERENCE) پیدا ہو جاندی اے تے "وجد" یاں "حال" دا سماں ظاہر ہو جاندا اے۔ تے اوہ صوفی منٹیں سکنٹیں اللہ دی ذات دا "عرفان" حاصل کر لیندا اے۔ عام مراثی فجریں اٹھ کے "پیا ملن کی آس۔ پیا ملن کی آس"۔ یاں "کہاں گذاری رینا۔ بالم دا" دیاں ہیکاں بار بار جدوں لاندا اے تے۔ "وصال تے فراق" دے حقیقی مسئلیاں دی روح سامنے آجاندی اے۔ تے فیر ایسے "خیال" وچ اوہ مست ہو جاندا اے۔ تے استاد چیک پیندا اے کہ ——

—— "پتر بس کر، تیرا ریاض قبول اے۔"

ایتھے اک سوال پیدا ہندا اے کہ فطرت یاں کائنات کیہ اے؟ -

اسلام وچ کائنات دا نظریہ اصل وچ توحید ای اے۔ توحید، کائنات دا اک ایسا سائنٹفیک نظریہ اے جدے بغیر علم تے فن تے تہذیب و تمدن ترقی نہیں کر سکدے انسان تے انسانیت دی ترقی صرف تے صرف ایس نظریے دی بدولت سامنے آئی۔ توحیدی مذہباں نے جدوں وی توحیدیاں کائنات نوں پیش کیتا، اوس دا پہلا قدم ترقی دا ل

ہندا سی۔ ایہہ نظریہ ایہہ وے کہ کائنات اُتے بہت ساریاں قوتاں یاں طاقتاں دی حکمرانی نہیں اے۔ بلکہ ساریاں شعبیاں تے اِکّوای قوت مالک تے حاکم اے۔ تے توحید دا مطلب وی ایہوای اے۔ قرآن کریم وچ بار بار "توحید" دے متعلق احکامات نیں۔ "جے ایس کائنات وچ دو خدا ہندے تے نظم تے خلق دے سلسلے وچ زبردست فتور پیدا ہو جاندا" تے ایہو توحید کل دُنیا دیاں علماں۔ فناں تے سائنس دی بُنیاد اے۔ کیوں جے کائنات دا اک واحد قانون دے تحت ہونا تے حقیقت دا اک کلیّت (TOTALITY) ہونا۔ جدے جزاں دی کلّیاں کلّیاں پرستش گمراہی تے کفر اے۔ ایس توں بغیر علم، سائنس تے فلسفے ہور ی اک قدم وی اگے نہیں چک سکدے۔ صوفیاں نے وی کائنات دے مطلعے نوں تصوف دی اہم کڑی تصور کیتا اے۔ کائنات —— "مظہرِ صفات" ہون دی حیثیت نال "آئینہ ذات" اے۔ تے ایسے شیشے وچوں نے عکس ای عکس نظر آوندا اے عکسے تھاں تے کائنات حقیقت دا پردہ دی اے کیوں جے کائنات دا اپنا وجود کوئی نہیں اِے پر لگدا ایہہ اے کہ ایس دا وجود موجود اے۔ ایہہ احساس وحدت یاں توحید دا پردہ وی بن جاندا اے۔

ثابت ایہہ ہویا کہ کائنات دا دوجاناں ای توحید اے۔ توحید اصل دین دی تے ایمان دی اے۔ تے جے توحید دی دھڑکن نال عکس دی دھڑکن مل جاوے تے اوہ عکس کیہ ہو جاویگا؟ اوتھے فیر جذب دی کیفیت یاں حالت دا جمنا بڑا ای ضروری، منطقی تے سائنٹیفک ہو جاندا اے۔ تے ایہہ دھڑکن اصل یاں گل نال مل جاندی اے۔ سماع دے قائل صوفیاں نے ایس نوں صرف اللہ نوں جھینی اپڑن دا وسیلہ بنایا اے۔

موسیقی فن لطیف وچوں ہے۔ تے لطیف آرٹ دا تعلق احساس جمالی نال اے ایہہ "احساس جمال" خوبصورتی حق اے۔ حق یاں سچائی کیہ اے؟ خدا اے۔ ستے گل بڑی ای تھوڑی جیہی دیر وچ ثابت ہو گئی کہ "موسیقی خدا اے تے خدا موسیقی"! پر نہیں۔ تھوڑا جیہا ہور اگاں ٹراں گے۔ "اللہ سوہنا اے تے حسن نال پیار کردا اے" یعنی اوس دی اک صفت سوہنا ہونا دی ہوئی تے نال ای ایہہ وی کہ سوہنیاں نوں پسند وی

کردا اے۔ اسلام نہ تے بہتی مادہ پرستی نوں پسند کردا اے تے نہ ای "رہبانیت" نوں۔ بلکہ ہر معاملے وچ بین بین ٹرن دی تعلیم دیندا اے۔ موسیقی مادی اے کہ روحانی؟ ایتھے اوہو گل آوندی اے کہ دوہنواں وچوں جیہڑی وچکار لی گل اے۔ اسلام حسن تے جمال دے معاملے وچ دوہنواں وچوں اوس نوں پسند کردا اے۔ جیہڑا احسن تے ہووے۔ قرآن کریم دے ایس احساسِ جمال ول نظر مارو تے بقول عبدالرحمان سلمی گھٹ دو کوئی تن سو آئتاں ایہو جیہیاں لبھدیاں نیں جنہاں وچ جمالیات دے فلسفے تے روشنی پائی گئی اے۔ زینت، مزیّن، سلیقہ مندی، جمال، حسن، حسین، خوبصورت ترین اجرِ عظیم، حسن کاری، عمدہ وغیرہ وغیرہ بہت سارے ناں تے بار بار آئے نیں۔ آقائے نامدار سرورِ کونین صلی اللہ علیہ وسلم دا ذوقِ جمال ایناں نازک سی کہ ذوقِ سلیم دے خلاف حضورِ پرنور علیہ الصلوٰۃ والسلام نوں کوئی چیز گوارا نہیں سی ہندی۔ کھڑیاں ہویاں والاں نوں آپؐ نے شیطان آکھیا اے۔ آپؐ دے ذوقِ جمال دی تے انتہا ای کوئی نہیں سی۔ ایس لئی آپؐ دے فرمودات بے شمار نیں۔

مزامیر[1]۔ مزمور تے مزمار۔ یاں موسیقی نوں اسی علم[2] دی حیثیت نال ویکھاں گے تے ایہہ گل ثابت نہیں ہوون لگی کہ صوفیاں کول ایس دی سُنائی وچ کیہ اے۔ ذرا تاریخ عالم

ع[1]۔ گیت۔ بربط۔ باجا۔ بانسری۔ مزمار واحد اے۔ ایہہ دا مطلب اوہ ساز جد دے نال گایا جاتے مزمور اوہ گانے جیہڑے ساز نال گائے جان۔

ع[2]۔ علمی لحاظ نال صوفیاں نے انتریاں سنے کومل سراں والیاں راگنیاں نوں ای پسند کیتا اے۔ بھیرویں ٹھاٹھ، تے جیڑھا ٹھاٹھ (کلیان) دیاں اوہ سراں جنہے تیور سراں دے نال کومل سراں دا وی استعمال ہندا ہووے۔ یعنی دوہنواں مدہماں دا ورتاوا۔

نے نظر مار دے چلئے تے شاید کوئی جواز لبھ ای پوے۔ سب توں پہلاں ساڈی نظر اسمانی کتاب "مزامیرِ داؤد" تے پیندی اے۔ جدا ناں زبور اے۔ ایہہ کتاب حضرت داؤد علیہ السلام تے نازل ہوئی۔ ایہہ ساری کتاب ای نظم اے۔ ایس کتاب دے پنج (٥) باب ہن تے اک سو پنجانہہ (١٥٠) سارے باب ہن۔ بلکہ ہر[1] باب اک گیت دی صورت وچ لبھدا اے۔ ایس کتاب دے پڑھن توں بعد ایہہ پتہ لگدا اے کہ حضرت داؤد کول بہت سارے گاؤن والے سن تے کوئی نہ کوئی گائیک جنہاں دا "افسر" (میر مغنی) ہندا سی۔ نے عام طور تے بانسری، ستار ورگا ساز، دف، بربط تے جھانجھر دا استعمال ہندا لبھدا اے۔ نال ای خاص سُراں[2] دی تخصیص کر دتی گئی اے۔ جیویں ہندوستانی سنگیت[3] دے وچ سینکڑیاں راگنیاں موجود ہین۔ حضرت سلیمانؑ تے اوہناں دا وزیر وی

ع ١۔ باب ٤ "میر مغنی واسطے تاراں والے سازاں دے نال داؤد دا مزمور"۔ باب ٥ "بانسلیوں دے نال داؤد دا مزمور"۔ باب ٦ "شمینیت دے سراتے داؤد دا مزمور"۔ تے ایسے طراں اٹھواں (٨)۔ نوواں (٩)۔ سولھواں (١٦)، بائیواں (٢٢)، تریہواں (٢٣)، پنجالیواں (٤٥)، چھتالیواں (٤٦)، ترونجواں (٥٣)، چرونجواں، چھونجواں (٥٦)، ستونجواں (٥٧)، سٹھواں (٦٠)، باٹھواں (٦٢)، بہترواں (٧٢)، تریہترواں (٧٣)، نویاں (٩٠)، پچانویاں (٩٥)، بانویاں (٩٢) چھیانویاں (٩٦) تے اک سو ویہواں (١٢٠) ایہہ سارے دے سارے انجے ای نیں۔ ١٢٠ ویں توں ١٣٤ ویں تک "ہیکل دی زیارت دے گیت" ای سرخی اے۔

ع ٢۔ شمینیت، گتیت، الیتیں۔ ستجر، شوشنیم، علالوت، محلت، یونت۔ ایلیم، رقوتیم وغیرہ وغیرہ

ع ٣۔ ہندو پاکستانی موسیقی دے استاد لوک چھ راگ تے چھتی (٣٦) راگنیاں ای گن دے نیں۔ پر میرے آپنے کول اک سو باونجاں (١٥٢) راگنیاں موجود نیں تے ایسا توں دونیاں ہور ناں داوی پتہ لگدا اے۔ جیہڑیاں مینوں نہیں لبھ سکیاں سمپین۔ افرلقین نے فلسطینی (عربی) سنگیت دا مطالعہ وی بڑا کیتا اے پر حضرت داؤد دی زبور وچ بیان کیتیاں گیاں راگنیاں دا علم مینوں نہیں ہو سکیا۔ عبرانی موسیقی کولوں وی کوئی خاطر خواہ مواد حاصل نہیں ہو سکیا۔

گیت گانو دے سن بلکہ پیغمبر علیہ الصلوٰۃ والسلام نے آپ دی گیت گاون تے ساز وجاون دا حکم دتا اے۔ آیاتِ زبور دے اخیر تے کدھرے کدھرے نہیں بلکہ اکثر صرف " سلاہ " لکھیا ہویا اے۔ جدا مطلب ایہہ وے کہ ایتھے اپڑکے گاون والا چپ ہو جاوے پر ساز وجدے رہن۔ تے ایہہ طریقہ تے ایج دا انداز سا ہنوں صوفیاں کول وی لبھدا اے۔ زبور دے اخیرلے باب دیاں تن توں پنج تک دیاں آیتاں وچ حضرت داؤد علیہ السلام دا حکم ایج درج اے کہ "۱ نرسنگھے دی آواز دے نال اوس دی حمد کرو۔ بربط تے ستار تے اوس دی حمد کرو دف وجاندے تے نچدیاں ہوئیاں حمد کرو، تاردار سازاں تے بانسری دے نال اوس دی عبادت کرو۔ اُچی آواز والی جھانجھ دے نال اوس دی حمد کرو، زور نال کھنکدی ہوئی جھانجھ نال اوس دی حمد کرو"۔

آقائے دو جہاں سرورِ کائنات تاجدارِ مدینہ حضرت محمد رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم نے وی موسیقی یاں موسیقیت نوں پسند فرمایا اے۔ حضورؐ دا ارشاد حضرت ابو موسیٰ اشعریؓ توں روایت اے کہ " لو رایتنی البارحۃ انا استمع لقراءتک لقد اعطیت مزمارا من امزامیر آل داؤد" (مسلم۔ نسائی)۔ کہ رات میں تہاڈی تلاوتِ قرآن کریم سن رہیا ساں تہانوں تے لحنِ داؤدی عطا ہویا اے"۔ ایتھوں قرآنِ کریم۲ عمدہ آواز نال پڑھن دا حکم وی لبھدا اے یعنی اوس آواز وچ حُسن ہووے تے دلکشی ہووے تے ایہہ چیز تے ساریاں دے ای علم وچ اے کہ جدوں حضور علیہ الصلوٰۃ والسلام مکیوں ہجرت فرما کر مدینے تشریف لے گئے تے دفاں دے اُتے حضورِ پُرنور صلی اللہ علیہ وسلم نوں خوش آمدید آکھیا۔ نہ نرا دف اُتے بلکہ سُر نال تے گاون دے انداز وچ پیش کیتا گیا تے حضور علیہ الصلوٰۃ والسلام نے پسند فرمایا۔ اوہ ایہہ سی کہ ——— "۳ ساڈے تے چن

۱۔ فتح الباری ج ۲ ص ۶۳ ۲۔ زینوا القرآن باصواتکم (ابو داؤد۔ نسائی)

۳۔ طلع البدر علینا۔ من ثنیات الوداع۔ وجب الشکر علینا۔ ما دعا للہ داع۔
ایھا المبعوث فینا۔ جئت بالامر المطاع

نکلیا اے۔ جیہڑا اوداع دیاں ٹیلیاں توں چڑھیا اے۔ساڈے تے شکر واجب ہندا اے۔ جدوں تک دعا کرن والا دعا کردا رہوے۔ اے اوہ جو ساڈے وچ گھلے گئے۔ تسی تے اوہ دین لیائے او جیہڑا واجب الاطاعت اے"۔ میرے آقا صلی اللہ علیہ وسلم نے موسیقی نوں منع نہیں فرمایا ——— "حضور علیہ الصلوٰة والسلام نے پچھیا کہ اوس یتیم بچی دا (جیہڑی کہ حضرت عائشہ کول سی) کیہ ہویا؟ حضرت عائشہؓ نے فرمایا۔ اساں اوس نوں اوس دے شوہر کول ٹور دتا اے۔ فرمایا کہ تساں کوئی عورت اوہدے نال نہ کر دتی جیہڑی ذرا گاؤندی تے دف وجاندی ہوئی نال جاندی۔ حضرت عائشہؓ نے فرمایا۔ گیت دے بول کیہ ہندے۔ فرمایا[1] کہ

اتیناکم اتیناکم فحیونا نحییکم۔ لولا الذہب الاحمر ما حلت بوادیکم

اسی تہاڈے گھر آئے تسی ساڈے دوارے آئے۔ تسی ساڈے تے سلامتی گھلو اسی تہاڈے تے یاں فیر "جدوں مری دھی (ربیعؓ) دی رخصتی ہوئی تے حضور علیہ الصلوٰة والسلام میرے غریب خانے تے رونق افروز ہوئے تے میرے ای بسترے تے بہہ گئے۔ کجھ کڑیاں دف وجا وجا کے بدر دے شہیداں دی مدح سرائی کرن لگیاں۔ اک نے ایہہ آکھ دتا کہ ـــ "ساڈے وچ اک پیغمبرؐ ایسا وی اے جیہڑا[2] ایہہ جاندا اے کہ کل کیہ ہووے"۔ آپؐ نے فرمایا کہ ایہہ نہ آکھو اوہو ای آکھو جو پہلاں آکھ رہیاں ساؤ"۔

۱۔ ما فعلت فلانتہ ؟ لیتیمۃ کانت عندھا فقلت اھدیناھا الی زوجھا فقال ھل بعثتم معھا جارتہ تضرب بالدف وتغنی قلت ماذا ؟ قال یقول ـــ (طبرانی)

۲۔ حین بنی علیؓ فدخل بیتی وجلس علی فراشی فجعل جویریات لنا یضربن بالدف ویندبن من قتل من آبائھن یوم بدر اذ قالت احداھن "فینا نبیؐ یعلم مافی غد" قال لھا صلی اللہ علیہ وسلم دعی ھذہ وقولی بالتی کنت تقولین۔

صحابہ کرامؓ نے وی موسیقی نوں پسند فرمایا۔ حضرت عبداللہ بن زبیرؓ دے کول بربط وجان والیاں باندیاں موجود سن۔ حضرت عمرؓ جدوں گھر وچ کلّے ہندے تے اک یاں دو شعر گاوندے سن۔ حضرت عثمانؓ کول دو باندیاں سن جیہڑیاں اوہناں نوں راتیں گا ناساندیاں سن "۔

تاریخی لحاظ نال سماع دا رواج صوفیاں وچ کدوں ہویا؟ صوفیاں نے شروع توں ای شاعری نوں اپنا پیشہ رکھیا اے تے شاعری تے موسیقی دا آپس وچ جیہڑا تعلق اے اوہ جسم تے جان والا اے۔ مولانا رومیؒ پہلے صوفی لبھدے نیں جیہڑے وجد اشوق تے مستی نال سرنال شعر پڑھدے سن تے نچ دے وی سن۔ آپ دا سن ولادت ۶۰۴ھ اے۔ یعنی سماع دا ورتارا ستویں صدی ہجری توں ٹیا۔ پر کجھ روائیتاں ایس توں پہلاں دی لبھدیاں نیں۔ امام غزالیؒ نے وی احیا العلوم وچ مزامیر تے اوس دیاں قسماں تے بحث کیتی اے۔ امام غزالیؒ ایس گل نوں من دے ہن کہ کجھ آوازاں فرحت بخش دیاں نیں۔ کجھ سراں غم زرہ بنا دیندیاں نیں۔ کجھ سوان دے کم آوندیاں نیں تے کجھ موسیقی ایہو جیہی ہندی اے کہ ہاسا آجاندا اے۔ یاں اوس دے سن دیاں ای وجد طاری ہو جاندا اے۔" نیر اگے چل کے لکھدے نیں کہ "سماع دی قلبی تاثیر محسوس ہندی اے۔ سماع جے دل نوں حرکت وچ نہ لیا سکے اوہ سماع ناقص اے۔ رُوحانیت توں دُور اے۔ موزوں سُر توں سارے ای اثر قبول کردے نیں۔ ایہو ای وجہ اے کہ حضرت داؤد علیہ السلام دے نغمے سنن لئی پرندے اوہناں

۱۔ ابن حجر عسقلانی۔ التلخیص الجبیر۔ (ص۔ ۴۰۸)

۲۔ " السماع "۔ الو منصور بغدادی وچ ایہہ ساریاں روائیتاں موجود نیں۔

۳۔ ولادت ۴۵۰ھ وصال ۵۰۵ھ۔ جدوں کہ مولانا رومیؒ دی ولادت ۶۰۴ھ اے۔

۴۔ دل نے نرا بندیاں دے ای اثر نہیں ہندا بلکہ پرندے دی پھڑکن لگ پیندے نیں تے بے جان چیزاں وی۔ مالکونس جھڑھیاں دریاواں نوں لاہ دیندا اے۔ ملہار بے موسمی مینہ وسا دیندا اے۔ دیپک انھیریاں وچ چانناں کر دیندا اے۔ روح دی غذا ایہی ٹھاٹھ " بھیروں "، سب توں اگے تے اچا دے۔

دے سرتے آ بہندے سن " اک بڑی ای سوہنی مثال دیندے نیں کہ اونٹ اپنے حدی بان دے گاون تے ای ٹردا اے تے اک واری اک غلام دی آواز تے کئی اونٹھ دوڑ دے دوڑدے مر گئے سن پر کھلوتے نہیں سن "

سفینۃ الاولیا وچ درج اے کہ حضرت شیخ شبلیؒ[1] (ص ۱۴۱-۶۳) حضرت ذوالنون مصریؒ[1] (ص - ۱۶۵) تے حضرت ابوالحسینؒ[2] دراجؒ (ص - ۱۸۷) دی سماع دے شوقین سن تے سُن دی اوہناں اجازت دے رکھی سی۔ تاریخی لحاظ نال ثابت ہویا کہ حضرت مولانا رومیؒ نوں پہلاں سماع موجود سی۔ نالے ای ایہہ کہ ایہہ لوک چشتیہ سلسلے نال متعلق وی نہیں سن۔ اُنج وی صوفیاں دا سماع عام سماع نالوں وکھرا تے مختلف ہو جاندا اے۔ اورنگ زیب دے استاد ملّا جیون ہوری سماع دے سخت مخالف سن۔ پر اوہناں نے وی صوفیاں دے سماع تے کوئی اعتراض نہیں کیتا بلکہ آکھدے نیں کہ " اولیائے حق دا معاملہ لہو حدیث توں وکھرا نہیں اے بلکہ ایہہ سماع اوہناں دی بلندئی درجات تے کمالاں دے حصول دا ذریعہ ہندا اے۔ بخلاف اوہناں لوکاں دے جیہڑے مجلساں سجاندے نیں تے مے خواری تے لونڈیاں دا خاص بند وبست کر کے اوس نوں سماع دا ناں دیندے نیں "۔ حضرت بختیار کاکیؒ، حضرت شیخ جلال تھانیسریؒ، حضرت شیخ ابوالحسین دراجؒ، حضرت شیخ سیدی احمد بن ابوالحسن الرفاعیؒ، حضرت خواجہ شمس الدین محمد الکوسری الحاحیؒ تے ہور کئی بزرگ حالت سماع وچ رخصت ہو گئے حضرت بختیار کاکیؒ چار دن تک وجد وچ رہے۔ نماز ویلے ہوش آ جاندا نماز پڑھدے تے قوال احمد جامؒ[3] دا ایہہ شعر سن

کشتگانِ خنجر تسلیم را ● ہر زماں از غیب جانِ دیگر است

---

[1] - وفات - ۲۴۰ھ   [2] - وفات - ۳۲۰ھ

[3] - آب کوثر (ص - ۲۴۳)

سماع دے تائیں تے ایس نوں روحانیت دا منبع قرار دیندے نیں۔ ایس توں دکھریاں حکمائے تے طبیباں نے موسیقی نال علاج معالجے نوں وی ضروری سمجھیا اے۔ افلاطون[1] لکھدا اے کہ "افسردہ تے غمزدہ انسان نوں چنگیاں آوازاں سننیاں چاہیدیاں نیں۔ کیوں جے جدوں دل تے غم پیندا اے تے اوس دی روشنی بجھ جاندی اے۔ تے فیر جدوں اوہ وجد تے کیف پیدا کرن والی چیز سن دا اے تے بجھیا ہویا جذبہ فیر گرم ہو جاندا اے۔ حکیماں نے ایس علم نوں محض کھیڈن لئی نہیں بنایا اے بلکہ ایس دا مقصد ایہہ سی کہ "داخلی منافع، روح تے روحانیت" دیاں لذتاں نوں حاصل کرنا، دل دی خوشی تے خون نوں گردش وچ لیا ونا۔ جنہوں ایس فن وچ کوئی دخل نہیں ہندا تے اوہ سمجھدا اے کہ موسیقی دا مقصد صرف کھیل تماشا ای اے۔ ہور کجھ نہیں لے"

محمد کرد علی[2] نے اوہناں مرضاں دی فہرست دی دتی اے جنہاں دا علاج موسیقی دی مدد نال ہویا یا ہو سکدا اے۔ نال اوہ لکھدے نیں کہ موسیقی طب دا ای اک حصہ اے۔

اسلام دیاں بڑیاں بڑیاں قاضیاں، صوفیاں تے عالماں نے وی موسیقی نوں نہ نراپسند کیتا اے بلکہ کتاباں دیاں کتاباں لکھ ماریاں نیں جنہاں دا حساب ای کوئی نہیں۔ اخیر تے ایہہ کہ حضرت علامہ جوہری طنطاوی دا ایہہ فرمان کہ "ایہہ پوری کائنات اک موسیقی اے" اوسے بیان ونگر اے جیہڑا شروع وچ اے کہ "موسیقی خدا اے تے خدا موسیقی اے" تے جے بیماریاں جیہڑیاں کہ جسمانی ہندیاں نیں، موسیقی نال جیہڑی کہ روح اے، دل

---

[1]۔ التذبیر والحدیث۔ ص۔ ۲۰۹۔ (بحوالہ رسالہ السماع)

[2]۔ مرگی۔ سودا۔ اشتیاقِ وطن۔ صدمے دا جنون۔ دمہ۔ کم عقلی۔ کند ذہنی۔ نیند وچ لڑنا۔ ہسٹریا۔ سکتہ۔ فالج۔ سرسام۔ اعصابی امراض مختلف قسماں دے بخار۔ نقرس۔ عرق النسا۔ گنٹھیا۔ طاعون۔ تخمہ۔ زہرِ سگ۔ زخم۔ زہرباد۔ سوئے ہضم۔ تنفس وغیرہ وغیرہ۔

ہو جاندیاں نیں تے فیر روح تے روح دی بیماری نوں کپ سٹ دی ہووے گی۔ ایسے لئی صوفیاں نے ایس نوں اپنایا تے صوفیاں وچ ایہہ مقبول ہویا۔

توکّل۔ تقویٰ[1]

صوفیاں تے مومناں نے توکل اتے وی بڑا ای زور دتا اے۔ توکل ہندا کیہ اے؟ ایہہ کہ صرف کارساز (اللہ) بنان والے تے پیدا کرن والے اتے دلوں وچھوں اعتماد تے بھروسا کر لینا توکل ہندا اے۔ تسیں وکیل کر دے او۔ کیوں؟ صرف ایس لئی کہ اوس کم نوں تسی آپ نہیں کر سکدے تے اوہدے حوالے کر دیندے او کہ اوہ آپ ای ایس نوں بھگتا لووے گا۔ ایہو حالت اک صوفی یاں مومن دی ہندی اے کہ اوہ اللہ پاک نوں اپنا وکیل بنا لیندا اے تے "فیر سارے بیڑے پار ہو جاندے نیں"۔

توکل[2] دو طراں دا ہندا اے۔ اک علمی تے دوجا عملی۔ علمی توکل تے ایہہ ہندا اے کہ ہر کم تے ہر فعل وچ اوہ ذاتِ حقیقی نوں ای سب کجھ سمجھے تے اپنے آپ نوں "مجبورِ محض" ای خیال کرے۔ ایہہ توکل دین دیاں رکناں وچوں اے۔ ایس لئی

1۔ خلیفہ ہارون الرشید نے اک واری دربار سجایا کہ حکم دتا کہ جو چیز جنہوں پسند آوندی اے اوہ چک لووے۔ درباری، غلام، لونڈیاں تے عوام و خواص سب حاضر سن، حکم سن کے ٹٹ پئے تے اپنی اپنی پسند دی چیز پھڑ کے ٹر گئے۔ پر اک باندی کھلوتی رہی۔ خلیفہ نے پچھیا کہ توں کیوں کھلوتی ہوئی ایں۔ اوہنے آکھیا کہ خلیفہ اپنا فرمان فیر دس۔ خلیفہ نے فیر ادھوا ای آکھیا۔ لونڈی آکھن لگی "جیہڑی چیز" خلیفہ جواب دتا "ہاں" تے لونڈی دی فراست، تے عقل ویکھو، آکھیا "خلیفہ میں تینوں پسند کیتا"۔ مقصد کیہ؟ جدا خدا ہو جاوے گا اوہدی خدائی ہو جاوے گی۔ تے باقی ہور کیہ اوہدے کولوں منگنا منگیا اے۔ سدھی گل ایہو ای اے کہ اوہدے کولوں اوہنوں ای منگ لیا جاوے۔

2۔ طریقت اور شریعت۔ (ص ۱۳۲)

ایس توں انکار شرک ہو جاندا اے۔ کیوں جے بندے نے اللہ دے نال اک دوجا اللہ بنا لیا یاں اوہدے نال اپنیاں آساں، امیداں تے سدھراں وابستہ کر لئیاں تے ایہہ دی شرک ہو گیا دوجی قسم عملی اے۔ ایہدے وچ دنیا تے دین دونویں آجاندے نیں۔ حرام تے حلال دا اپنا نایاں ترک کر دینا تے اوس دا فیر پابند رہنا۔ ایہہ عملی توکل اے۔

حضرت امام غزالیؒ دے آکھن دے مطابق توکل دین دیاں منزلاں وچوں اک منزل اے۔ تے یقین دیاں تھاواں وچوں اک تھاں بلکہ۔ مقربین۔ دیاں اچیاں درجیاں وچوں اک درجہ اے۔ جیہڑا کہ علمی لحاظ نال اوکھا تے عملی لحاظ نال بڑا ای مشکل اے۔ علمی لحاظ نال ایس طراں اوکھا اے کہ سبباں دا لحاظ کرنا تے اوہناں تے بھروسہ کرنا توحید وچ شرک اے۔ چنانچہ علم دا تقاضا تے لوڑ ایہہ وے کہ توکل دے مطلب تے معنیاں نوں ایس طراں سمجھنا چاہی دا اے کہ توحید دے دی موافق ہووے تے عقل تے شرع دے وی مطابق۔ تے ایہہ گل اوہ علما ای جان سکدے نیں جنہاں نوں اللہ تعالیٰ نے ویکھن، سمجھن تے کھبن والیاں اکھیاں دتیاں ہوئیاں ہون۔ تے علم یعنی قرآنِ کریم دی کول ہووے۔ تے فیر کیوں نہ غور کیتا جاوے کہ "۔۔۔ تے اوہدے تے بھروسا کر۔ تے غالب رحم کرن والے تے اعتماد رکھ۔ تے زندہ (اللہ)۔ تے توکل کر جیہڑا امر دا نہیں۔ سوا اللہ تے بھروسا کر۔ تے اللہ تے بھروسا رکھو۔ تے جے توں مومن ایں تے اللہ تے ای توکل کر۔"

۱۵۱۔ وتوکل علیہ (ہود۔ ۱۰)۔ وتوکل علی العزیز الرحیم۔ (شعرا۔ ۱۱) وتوکل علی الحی الذی لا یموت (الفرقان۔ ۵) فتوکل علی اللہ (النحل) وتوکل علی اللہ (النساء۔ ۱۱۔ الاحزاب۔ ۱، ۲)۔ وعلی اللہ فتوکلوا ان کنتم مومنین (المائدہ۔ ۴) تے بے شمار حکم قرآنِ کریم وچ موجود ہن۔

علمی توکل دیاں اگوں ترے (۳) قسماں نیں یقینی، ظنی تے وہمی۔

پہلی قسم یقینی دی اے۔ یعنی اوس دے متعلق قرآن کریم تے سرکار دو عالم صلی اللہ علیہ وسلم دے فرمان موجود ہین۔ ایس تے شک وشبہ دی گنجائش ای نہیں رہندی۔ ایس دی مثال پر اینج نہیں ہونی چاہی دی کہ جیویں اک شخص نوں ترہیہ لگی ہووے، پانی کول ہووے تے اوہ آکھ دیوے کہ میں متوکل آں۔ یاں روٹی کول ہووے تے ہتھ نہ اگاں کرے۔ کہ اوس نے توکل کیتا ہویا اے تے اومتوکلین وچوں نہیں ہووے گا۔ بلکہ بیوقوفاں وچوں اسے۔ جاہل اسے، دیوانہ اے۔ اوہ سوچدا اے کہ ہنے کوئی فرشتہ اُتوں اترے گا تے نہ مرا تردڑن مردڑن داکم دی کرے گا۔ بلکہ دنداں تے معدے داکم دی اوہ آپے ای کر جاویگا۔ تے اوہ واقعی جاہلاں وچوں ہووے گا۔ ایہہ تصوف صوفیاں کول نہیں ہبھدا۔ اوہ حال تے علم نال توکل رکھ دے نیں۔ ایس سچائی، اصلیت تے حقیقت دا اوس نوں علم ہندا اے کہ سنت خداوندی کدی نہیں بدل دی ہندی۔ فطرت دے قانوناں نوں نہیں بدلیا جاندا تے نہ ای بدلیا جا سکدا اسے۔ تے حال ایہہ کہ اپسے ایمان تے یقین دے مطابق اوس دے اعمال ہون۔ ایس یقین دے نال نال سکون وی دل وچ ہونا چاہی دا اے سکون نال یقین مکمل تے پختہ ہووے گا۔ تے عمل ضائع نہیں ہوون گے۔ ایہناں عملاں دی توفیق وی اللہ ای دیندا اے۔ ـــــ

جس طراں سبب ایس دے پیدا کردہ نیں تے عملاں دے نتیجے جس طراں اوس تے مقرر کردتے نیں اوسے طراں ظاہر ہندے جاندے نیں۔ ایس طراں اوہ شخص اپنے آپ نوں بالکل ای اللہ پاک تے اوس دی سُنت دے حوالے تے تابع کر دیندا اے۔ تے اوس دی منشا نوں سمجھ جاندا اے۔ اوہدا رخ آپنے آپ ای ادھر ہو جاندا اے۔ جدھر کہ منشائے الٰہی دا رُخ ہندا اسے۔ توکل ایس حالت وچ صحیح تے اصلی توکل ہندا اے۔ جدوں کہ اوہ شخص آپنی باہنہ دے زور نوں ذاتی زور نہیں سمجھدا بلکہ ایہہ یقین اوس نوں پختہ ہندا اے کہ ایہہ زور اللہ دا ای دتا ہویا اسے۔ تے جے اوہ چاہوے اوہ ایس زور نوں کھوہ سکدا اسے۔ بہر حال یقینی امور تے توکل اپنے آپ ای

پیدا ہو جاندا اے۔ ہاں کجھ گلاں ایہو جیہیاں وی ہن جیہڑیاں کہ یقینی نہیں ہندیاں، اوہناں تے توکل کس طراں کرنا پیندا اے۔ یاں کیتا جا سکدا اے۔ جیویں اک بندہ سفرے چڑھدا اے تے نال کجھ نہیں لیندا تے آکھدا اے کہ ایہہ توکل اے۔ حالانکہ اوس نوں پتہ اے راہ وچ جے کھان پین دا بندوبست نہ ہویا تے اوس نوں تکلیف ہووے گی۔ پر ایہہ خیال کہ شاید راہ وچ مل جاوے، ایہہ امر موہوم اے یعنی توکل توں اک وکھری شے وے۔ ایتھے یقین تے بھروسے دی کمی ہو جاندی اے تے انسان آپنے آپ نوں مدبّر تے کم نوں بناون والا، وگاڑن والا سمجھ لیندا اے۔ توکل بارے حضرت ذوالنون مصری نے ایہہ آکھیا اے ایہہ کہ "[1] توکل اپنے نفس دی تدبیر نوں چھڈ دینا تے اپنی حول تے قوت توں نکل آونا اے۔" حضرت سری سقطیؒ نے وی ایہو ای آکھیا اے۔ ایہناں قولاں دی بنیاد ارشادِ ربانی اے کہ۔ لا قوۃ الا باللہ تے سرورِ کونین صلی اللہ علیہ وسلم دا فرمان۔ لاحول ولاقوۃ الا باللہ ای اے۔

توکل توں ایہہ مراد قطعاً نہیں اے کہ عمل نوں ترک کر دتا جاوے۔ بلکہ علم و حالت دا ناں وے۔ دلی کیفیت دا ناں اے۔ اوس یقین، اعتماد تے بھروسے دا ناں اے کہ حرکت اللہ تعالیٰ ای پیدا کردا اے۔ قیاس نال کم خراب ہندا اے۔ یاں اک فرمانِ رسول اللہ صلی اللہ علیہ وسلم اے کہ "[3] اونٹھ نوں درخت نال بنھ دیو تے فیر اوس نوں اللہ تے چھڈ دیوو۔" توکل دا اصلی مطلب ایہہ وے۔ اونٹھ کھلیاں چھڈیاں تے ممکن اے کہ گواچ جاوے۔ بنھیاں ممکن اے کہ نہ گواچے۔ بنھن دا مطلب ایہہ نہیں اے کہ اوس نوں سبب تے توکل کرنا چاہی دا اے۔ سبب تے توکل شرک اے۔ ہاں سبب دا علم ہونا چاہی دا اے۔

---

[1]۔ "التوکل ترک تدبیر النفس والانخلاع عن الحول والقوۃ۔"

[2]۔ التوکل الانخلاع عن الحول والقوۃ۔"

[3]۔ گفت پیغمبر باوازِ بلند ۔ بر توکل زانوئے اشتر بہ بند

تے فیر خالق سبب تک اوہ شخص اپڑ سکدا اے۔ حضرت سہیل تستری نے آکھیا اے کہ "توکل خواہشات دا ترک کر دینا اے۔ اختیار دا ترک کر دینا تے متوکل دا آپنیاں حرکتاں تے عملاں وچ ایس طراں ہو جاوے جس طراں کہ اللہ تعالیٰ دے حضور مُردہ بدست زندہ بنڑا اے[1]"

تقوے توں مراد ڈرنا تے بچنا اے یعنی پرہیزگاری، گناہواں کولوں پہلو بچانا۔ قرآن کریم وچ جس "امر" دا سب توں بہتا حکم لبھدا اے اوہ تقویٰ ای اے "—"

تقویٰ دیاں دی وکھریاں وکھریاں صورتاں ہین۔ اک تقویٰ تے ایہہ وے شرک وکفر کولوں بچے، دوجا تقویٰ ایہہ وے کہ نیکیاں نوں نہ چھڈے۔ ایمان دی تکمیل لئی تقویٰ لازمی اے۔

حدیث شریف وچ وی ایہہ آیا اے کہ "[2] اللہ دی شان دے لائق تقویٰ اے اوہ تقویٰ اختیار کرو۔ اللہ دی شان جیہا تقویٰ تے اک انسان جیہڑا کہ غلط کار وی اے، تے گنہ گار وی، کس طراں ممکن ہو سکدا اے۔ آقائے دوجہاں علیہ الصلوٰۃ والسلام دے فرمان دا مقصد ایہہ وے کہ تقویٰ اپنی انتہا تے ای ہونا چاہی دا اے۔ اپنی وسعت تے ہمت دے موافق تے مطابق جیہڑا تقویٰ خدا دے۔ لائق ہووے اوہدے تے عمل کیتا جاوے۔ تقویٰ دکھاوے دی چیز نہیں اے۔ ایسے لئی "صادقین" نال رہن دی تلقین کیتی گئی اے۔ یٰایہا الذین آمنوا اتقوا اللہ وکونوا مع الصٰدقین ہ"۔

ایہدے وچ وی خلوص، شدت۔ پیار تے خود سپردگی Self - resignation دا ہونا ضروری اے یاں ایہناں چیزاں دا دوجا ناں تقویٰ اے۔ ایس خود سپردگی وچ ہر چیز دا نے ہر قسم دا تقویٰ آجاندا اے۔ اکھ دا تقویٰ، جیبھ دا تقویٰ، ہتھ دا تقویٰ، پیر دا تقویٰ، کناں دا تقویٰ، ڈھڈ دا تقویٰ وغیرہ نہ کسے نوں بھیڑی اکھ نال ویکھے،

۱۔ رسالہ سلسبیل - ۱۹۶۴

۲۔ فاتقوا اللہ حق تقاتہ۔

نہ کسے دی بھیڑی گل کرے نہ بھیڑی نیت نال کسے ول ہتھ ودھائے، نہ ای بریاں خیالاں تے کماں دی تکمیل لئی پیراں نال ٹر کے جائے، نہ بھیڑیاں گلاں سنے نہ حرام کھائے۔ ایہہ ساریاں گلاں تقوے وچ آ ندیاں نیں۔

قرآنی حکماں[1] نوں من لینا دی تقویٰ ای اے۔ یعنی نرا قبلے ول منہ کر کے کھلو جانا ای نماز نہیں اے۔ ایس توں لبعد اللہ تے ایمان، قیامت دا یقین، فرشتیاں تے ایمان، اسمانی کتاباں تے ایمان، تے پیغمبراں تے ایمان دی تقویٰ ای نیں۔ فیر اللہ دی راہ وچ مال نوں خرچ کرنا، زکوٰۃ دینا، وعدیاں دا پورا کرنا ای متقیاں دیاں ای نشانیاں ہن۔ قرآن حکیم وچ کئی تھاواں تے تقوے دا ذکر لبھدا اے۔ تے اک اک حکم نوں دو دو تے تناں تناں تھاواں تے دہرایا گیا اے۔ "اے[2] لوکو۔ اپنے رب دا تقویٰ اختیار کرو۔" فیر "بس[3] اللہ دا تقویٰ اختیار کرو تے (اوہدی) عبادت کرو۔" ایہہ تے ونگیاں سن، قرآن کریم سارے دا سارا ایس حکم نال پُر اے۔ کوئی سورۃ ایہو جیہی نہیں ہونی جدے وچ تقویٰ تے حکم یاں گل بات نہ لبھدی ہووے۔

---

[1] - لیس البر ان تولوا وجوھکم قبل المشرق والمغرب ولکن البر من اٰمن باللہ والیوم الاٰخر والملٰئکۃ والکتاب والنبیّن ؕ واٰتی المال علٰی حُبّہٖ ذوی القربٰی والیتٰمٰی والمسٰکین وابن السّبیل والسائلین وفی الرقاب ؕ واقام الصلٰوۃ واٰتی الزکٰوۃ والموفون بعھدھم اذا عاھدوا ؕ والصٰبرین فی الباساء والضرّاء وحین الباس ؕ اولٰئک الذین صدقوا ؕ واولٰئک ھم المتقون۔ (البقرۃ - ع ۲۲)

[2] - یاایھا الناس اتقوا ربکم۔ (الحج - ۱، النسا - ۱، لقمان - ۴)

[3] - فاتقوا اللہ واطیعون۔ (آل عمران - ۵، الزخرف - ۶، الشعرا - ۶، نوح - ۱)

خوف و رجا

خوف توں مراد کیہ اے؟ سدھا تے عام لفظاں وچ چھیتی ای سمجھ وچ آون والا مطلب تے ایہہ وے کہ کسے شخص نوں "احتمالِ عذاب" اے۔ پر عام طور تے دنیاوی خواہشاں تے سدھراں دے اُجڑ جان تے لُٹ جان دا وی خوف اوس تے سوار ہندا اے۔ پر صوفی لوک ایس دنیاوی خوف نوں تے پھکے تے دکھ دیندے نیں۔ بلکہ ایہہ کم کرلین توں بعد ای اوہ اللہ دل دھیان دے سکدے نیں۔ جے دنیاداری دا خوف ای اک بندے تے سوار رہوے تے اوہ "توحید" نوں نہیں سمجھ سکے گا۔ تے جد توحید ای پلے نہ پے سکی تے باقی کیہ رہ جائیگا۔ ایس لئی صوفیاں کول اگلی دنیا دا عذاب تے اوس عذاب دا خوف ای لبھدا اے یعنی اک صوفی سوچے کہ خورے اوس نوں[1] عذاب وچ پھسایا جاوے گا۔ ایہہ خوف ہر مسلمان بلکہ ہر شخص اتے حاوی اے۔ غیر مسلمان وی ڈر دے نیں۔ ہاں ایہہ خوف تے ایس خوف داناں اپنی اپنی تھاں تے دکھرے دکھرے ہوجاندے نیں۔ ایس دی اصلی حالت توں گریز کردیاں ہویاں نصرانیت "دنیاوی توبہ" نوں اپنا لیا اے۔ آتش پرست ڈر دیاں ماریاں اگ اگے سر سُٹ دیندے نیں، سورج کولوں خوف زدہ ہو کے چنگیز خاں جیہے ظالم نے جابر سر نیواں کر کھلوندے سن۔ عذاب قبر تے حشر دے دیہاڑے دے عذاب دے خوف سبھوں ہندو اپنیاں مُردیاں نوں ساڑ ای چھڑ دے نیں تے فیر اوہ مٹی یاں سواہ نوں گنگا دے حوالے کر دیندے نیں۔ بہرحال ایہہ خوف ہر تھاں تے موجود اے پر اک مسلمان وچ ہونا بڑا ای ضروری تے لازمی اے۔ صوفی ایس خوف نوں ایمان دی شرط بنا لیندے نیں تے خورے ایسے توں ای مغربی فکر نوں ایہہ غلط فہمی ہوئی اے کہ "مسلماناں نے خدا نوں خدا نہیں بنایا بلکہ خوف دی علامت بنایا نیں"۔ حالانکہ ایہہ گل نہیں اے۔ اللہ پاک دا خوف، دنیاوی خوف توں دکھرا تے مختلف ہندا اے۔ ایس خوف وچ اوس مالک حقیقی دی خوشنودی دا

---

[1] CONFESSION - عذا

یاں شاید مینوں اوہ بخش دیوے۔ ایتھوں پتہ لگا کہ ایس خوف دے نال نال امید دی کرن دی تھاں تے وجہ وی موجود اے تے ایہہ امید تے آس اوسے طراں لاٹاں پئی ماردی اے۔ جس طراں خوف وتر لاندا اے۔ تے فیر اللہ تعالیٰ خوف دی علامت کسی طراں بن گیا اے۔ البتہ صوفیاں کول خوف دا اخیر لا درجہ لبھدا اے۔ کہ اوہناں تے خوف ایس طراں غالب آ جاندا اے کہ فیر اوہناں دے اختیار توں باہر ہو جاندا اے کہ اوہ اوس کولوں ذرا کو وی اک پاسے ہو سکن۔ تے ایس سودے وچ اوہ گھاٹے وچ نہیں رہندے۔ حضور نبی کریم علیہ الصلوٰۃ والسلام دا ارشاد اے کہ "جیہڑا ڈردا اے راتیں ای ٹر پیندا اے تے جیہڑا راتیں ای ٹر پوے اوہ منزل تے اپڑ پیندا اے۔ سن لوکو اللہ دا سودا مہنگا اے۔ جان لوکو اللہ دا سودا جنت اے۔"[1] ایہہ جنت کیہ اے؟ ایہہ آس تے امید اے تے اوس دی رحمت ول کھُلم کھلا اشارہ اے۔ تے اوس دی رحمت[2] توں نا اُمید تے مایوس نہیں ہونا چاہی دا۔ تے[3] جے کافر وی اللہ دی رحمت دا حال جان جائے تے اوہ وی اوس دی (اللہ دی) جنت توں نا اُمید نہ ہووے۔"

جس طراں خوف دے درجے نیں ایسے طراں رجا دے وی درجے نیں۔ پہلا تے ایہہ کہ ایمان دی شرط اے کہ امید تے نجات دی امید رکھنی چاہی دی اے۔ ایسے طراں فرض کہ ضرور امیدوار ہو۔ تے نرئی اختیاروں باہر یعنی امید توں علاوہ ہور کوئی چارہ ای نہ ہووے۔ نجات دی امید لئی حق تعالیٰ دا "رحیم تے حکیم" ہونا من ناں پیندا اے۔ تے جدوں اسی اوس دی حکمت تے رحمت نوں من لواں گے تے نا امیدی آپ نے آپ ای بجھ جاوے گی۔ حکمت تے رحمت اوس دی ایس ساری کائنات وچ موجود اے۔ تے ایہہ اطمینان ساہنوں

۱۔ من خاف ادلج ومن ادلج بلغ المنزل الا ان سلعة اللہ غالیة الا ان سلعة اللہ الجنة۔ (ترمذی)

۲۔ لا تقنطوا من رحمة اللہ۔

۳۔ لو یعلم الکافر ما عند اللہ من الرحمة ما قنط من جنتہ احدٌ۔ (متفق علیہ)

ما صنع اللہ فھو خیر ———— نوں ایہہ جاندا اے۔ دوجی گل ایہہ کہ اوہ (اللہ) مومن تے رحم ضرور کردا اے — کان بالمؤمنین رحیما۔ اوہ خود ای مددگار اے، دوست اے، مولیٰ اے۔ واللہ ولیّ الذین آمنوا۔ سنے جیہڑا اللہ نوں اپنا ولی تے دوست من لووے اوس نوں خوف کاہدا۔ اوتھے تے تری محبت تے پیار ای رہ جاندے نیں۔ تے فیر اوس نوں کوئی خوف[1] نہیں رہندا۔

صوفی لوک اللہ دے خوف دے ظاہری معنی نہیں لیندے۔ ایسے لئی اوہ اوس دی عبادت تے قربت وچ ای خوش تے راضی رہندے نیں یعنی اوہ حق تعالیٰ نوں ہر ویلے اپنے نال رکھدے تے سمجھدے نیں۔ جتھے وی اوہ ہون، اللہ نال ای اے۔ پر ایہہ سمجھ کے اوہ بس نہیں کر دیندے بلکہ اوس ویلے اوہ لوک اوس نوں ہور نیڑے کرن لئی عبادت وچ ڈُب جاندے نیں۔ تے فیر اللہ اوہناں دے نال ہندا اے۔ "کیا اللہ[2] اپنے بندے لئی کافی نہیں؟ کیا تینوں ایہہ اوہناں کولوں ڈراندے نیں جیہڑے خدا توں ماسوا ہن"۔ یعنی صوفی تے سالک اللہ دی معیت وچ ایس خوف کولوں نجات حاصل کرلیندا اے۔ اوہناں دا ایہہ سلسلہ قرآنی ای اے کہ اللہ ساڈے قریب اے، نال اے، غائب نہیں تے نہ ای دور اے — "انّ ربی قریبٌ مجیبٌ"۔ میرا رب میرے نیڑے اے تے میریاں دعاواں نوں قبول کرن والا اے۔ "انّہٗ سمیعٌ قریبٌ"۔ بے شک اوہ[3] میرے نیڑے وی تے میری سُن دا اے۔

---

[1] - لاخوفٌ علیھم ولا ھُم یحزنون ۝

[2] - الیس اللہ بکافٍ عبدہٗ و یخوفونک بالذین من دونہٖ۔ (پ ۲۴ ع ۱)

[3] - اک اعرابی آقائے نامدار صلی اللہ علیہ وسلم کولوں رب دے متعلق پچھیا کہ اوہدے نال ہولی گل کیتی جاوے کہ اُچی ساری۔ اوتھے ایہہ آیتہ نازل ہوئی کہ واذا سالک عبادی عنّی فانی قریب۔ جدوں میرے بندے تینوں میرے متعلق سوال کرن تے اوہناں نوں آکھ میں نیڑے ای آں۔

ایسے لئی صوفی تے مومن تے سالک اوس دے خوف کولوں ڈر دے ڈر دے مرجاندے نیں پر نا اُمید تے مایوس نہیں ہندے کیوں جے نا اُمید[1] ہونا بڑا ای وڈا گناہ اے۔ ایتھے اپڑ کے اوہناں دا ایہہ فعل عقلی نہیں رہندا بلکہ فطری تے حسی بن جاندا اے۔ بلکہ اوہناں دا ہر عمل تے فعل اللہ دی رضا، مرضی، اختیار تے خوشنودی وچ ہندا اے۔ فیر اوہ نصیحتاں نہیں سن دے۔ بلکہ اپنی عبادت تے اپنے ای خیال وچ مست[2] رہندے نیں۔

علم

علموں[3] بغیر عمل نہیں تے عملوں بناں اللہ نہیں لبھدا۔ کیوں جے بقول حضرت قطب الدین بختیار کاکیؒ "بے عمل عالم مسخرا شیطان"۔ صوفی سب توں پہلاں علم ول ای توجہ دیندے نیں۔ حضرت بابا فرید گنج شکرؒ نوں حضرت بختیار کاکیؒ نے پہلاں تے پڑھن ول ای پایا سی۔ ایہہ تے اک مثال اے ساریاں پیراں ول نظر مارو تے اوس نے مرید نوں تھائیں تھائیں جانا تے علم حاصل کرن دا حکم دتا اے۔ نالے ایس علم دی وڈیائی تے اچیائی دا اندازہ ایتھوں ہوسکدا اے کہ آقائے دوجہاں صلی اللہ علیہ وسلم نوں وی ارشادِ ربانی ہویا سی کہ "قل رب زدنی علماً"۔ آکھ دیو کہ اے میرے پروردگار مینوں زیادہ توں زیادہ علم عطا فرما۔ اللہ پاک جہنوں علم دیندا اے اوہنوں بے شمار برکتاں دے دیندا اے۔ حضرت شاہ ولی اللہؒ تصوف دی بنیاد ای علم نوں آکھدے نیں۔ حضرتِ امام غزالیؒ تے علموں باہر پیر ای نہیں کڈھدے۔ کیوں جے علم ہووے گا تے جے صحیح علم ہووے گا تے اوہ آپنے آپ ای عمل تے اُکسائے گا۔ تے صوفی یاں عالم دے قدم آپنے آپ ای عمل ول اٹھن گے۔ قرآنِ کریم دا دوجا ناں

۱۔ حضرت علیؓ نے سب توں وڈا گناہ "اللہ دی رحمت توں مایوس ہونا" دسیا اے۔

۲۔ بلھیا تینوں کافر کافر آکھدے تو آہو آہو آکھ۔

۳۔ "گمراہ صوفی" والے نے شاید ایس گل ول دھیان نہیں ماریا جے اوہ مجاہدے، توکل تے جذب دی کیفیت نوں نہیں سمجھ سکیا۔

علم" دی اے۔ "[۱] اللہ تعالیٰ دی توحید تے جتھے فرشتے گواہ نیں اوتھے اہل علم دا دی ایہو ای آکھنا اے۔" علم دا درجہ قرآنِ کریم نے آپے ای متعین کر دتا اے۔ کہ اوہ علم ، علم نہیں تے اوہ عالم عالم نہیں جیہڑا کہ وحدت دا علم نہیں رکھدا۔ فیر قرآنِ حکیم وچ مرتبیاں دی دی گل ہوئی اے "[۲] تہاڈے وچوں جیہڑے لوک ایمان لیائے تے علم توں بہرہ مند ہوئے (اوہناں دا) رتبہ اللہ تعالیٰ نے بلند کر دتا۔" ایہناں درجیاں دی نسبت امام المفسرین حضرتِ عباس رضی اللہ عنہ دا ارشاد اے کہ علم والیاں تے عام مومناں وچ ہشت سو درجیاں دا فرق اے۔ جدوں کہ ہر ہر درجے وچ پنج پنج سو ورہیاں دے فاصلے نیں تے اینج دی "[۳] اللہ کولوں اوہو لوک ای ڈردے نیں جنہاں نوں علم بخشیا گیا اے۔"

علم نوں سوکھیاں کرکے سمجھن دی خاطر تِناں درجیاں وچ ونڈیا گیا اے۔ اک تے اوہ ہندا اے جیہڑا خدا دا تے کائنات دے بارے وچ ہووے۔ دوجا علم نبوت دا ہندا اے۔ تے تریجا علم ولایت تے کشف دا ہندا اے۔ ایتھے معاشرتی (النفسی) علم دی شامل ہندا اے تے کائناتی دی۔ صوفیاں دا کشف تے معجزہ ایسے علم دے نال ای ہندا اے۔ ظاہری علماں دی تکمیل توں بعد ای حضرت امام غزالیؒ دے قول دے مطابق "اندر دی چشمۂ ہدایت" جاری ہو سکدا اے۔ آلِ عمران۔ ۱۶ وچ دی تریجے نمبر تے عالم ای آوندے نیں۔ "الاحیاء" دے پہلے باب وچ علم تے خاصی بحث کیتی گئی اے۔ قرآنی آئیتاں توں بعد حدیثاں دا ذکر کیتا نیں۔ تے ثابت کر دتا نیں کہ علم ای صوفی۔ تے

---

[۱]۔ اشھد اللہ انہ لا الٰہ الا ھو والملٰئکۃ واولوا العلم قائماً بالقسط (آلِ عمران۔ ۱۶)

[۲]۔ یرفع اللہ الذین اٰمنوا منکم والذین اوتوا العلم درجات (المجادلہ۔ ۱۲)

[۳]۔ انما یخشی اللہ من عبادہ العلماء۔ (فاطر۔ ۲۷)

[۴]۔ العلماء ورثۃ الانبیاء۔

مومن لئی سب توں وڈی نعمت اے۔ حضور علیہ الصلوٰۃ والسلام دا فرمان اے کہ "علماء[1] نبیاں دے وارث ہن" فیر آپ لکھدے نیں کہ "حکمت و دانش شریف نوں شرف وچ ہور ودھا دیندی اے تے غلام[2] نوں ایناں اُچا چک لیندی اے کہ اوہدے وچ بادشاہواں والیاں صلاحیتاں جنم لیندیاں نیں۔" غلام دچارا جاندر غلام اے۔ جے اوہ علم توں بہرہ مند ہو جاوے تے اوس دی دنیا بدل جاندی اے تے فیر اوہ بلال حبشیؓ کے انسانیت دے افق تے ابھردا اے۔ یاں فیر اوہ قنبر مرتضےٰؓ دے لقب نال ملقب ہندا اے۔ سید الشہدا حضرت امام حسینؓ شہادت توں پہلاں اپنی حبشن باندی حضرت فِزّاؓ نوں فرماندے کہ حرمین دی ظاہری اعانت توں ای کرنی ایں ــــ تے فاتح یروشلم حضرت عمرؓ جدوں یروشلم وچ داخل ہندے نیں تے غلام اُونٹھ تے سوار ہندا اے تے آپ نے نکیل پھڑی ہندی اے۔

علم اک پاسیوں تے انسان نوں اللہ پاک دی قربت عطا کردا اے۔ تے دوجے پاسیوں فرشتیاں توں وی اچا کر دیندا اے۔ تے نالے ای دنیا وچ وی عزت تے وقار بخشدا اے۔ مثالاں توں علاوہ حضرت امیر خسروؒ دے دنیا دی مرتبے دل دیکھئے تے سلجھاؤ تے عمدگی علم دی وجہوں ای جمی سی۔ تے ایسے علم لئی تے علم دے سہارے حضرت علامہ اقبالؒ ہوری اللہ نوں آکھدے نیں کہ

ع: "تو شب آفریدی ، چراغ آفریدم"

صوفی نوں اک عالم یاں صوفی یاں سالک بنان لئی کائنات دا علم، نبوت دا علم تے فقر و ولایت دے علم توں واقف ہونا بڑا ای لازمی ہو جاندا اے۔ جد اوہ وجود تے عدم وجود، تے "عالم البشریت" دی عظمت دی بہترین مثال حضرت محمد صلی اللہ علیہ وسلم دا

۱۔ العلماء ورثۃ الانبیاء۔

۲۔ کھلتے ہیں غلاموں پر اسرارِ شہنشاہی۔ (علامہ اقبالؒ)

معراج اے۔ حضور علیہ الصلوٰۃ والسلام توں بعد عالم ای اوہناں دے علم دے وارث ہن۔ اوہ عالم جنہاں دا ظاہر تے باطن اکو ای ہووے۔ جیہڑے کہ اندر لیاں صفائیاں کرن تے ایہہ ای "علم باطن" ہندا اے۔ ایہدے نال دل پاک صاف تے شیشے دے نگر صاف تے شفاف ہو جاندا اے۔

جد ایہہ ثابت ہو گیا کہ ایہہ علم اندر لا ہندا اے تے فیر ایہہ کتاباں وچوں ای لبھے گا؟ نہیں، ایہہ دلاں وچ چھپیاں ہویا ہندا اے۔ آقائے دو جہاں صلی اللہ علیہ وسلم دا ارشاد اے کہ "[1] علم دی اک قسم ایسی وی اے جیہڑی دلاں وچ چھپی ہندی اے۔ تے ایس نوں اہل معرفت دے سوا ہور کوئی نہیں جان دا۔" ایہہ علم اللہ دا لوں خاص عنایت تے کرم ہووے تے تد ای لبھدا اے۔ ہر کسے نوں نہیں لبھ جاندا یعنی علم صرف ایس لئی حاصل کیتا جاوے یاں اوس نوں دل وچوں لبھیا جاوے کہ اللہ دی مرضی لبھ پووے تے دنیا اوس دی نظر وچ "دنیا[2]" ای بن جاوے۔ اللہ دی رضا تے مرضی نوں لبھن لئی اولیا ہئے کرام ٹھائیں ٹھائیں پھر دے رہے تے فیر کدھرے جا کے اوہناں نوں اوہ رضا تے خوشنودی لبھدی اے۔ اوہ دی ایس طراں کہ اوہناں دا ٹرنا سدھے[3] رستے ول ہوندے جے اوہ غلط پاسیاں ٹرپین تے فیر اوہ اکھڑ جان گے۔ بھٹک جان گے تے کدی وی منزل تے نہیں اپڑ سکن گے۔ ایہہ ضرور آکھیا جا سکدا اے کہ انسانی علم کدی وی مکمل نہیں ہو سکدا کیوں جے "علیم" ذات اوہو ای اے۔ اللہ پاک دی

---

[1]۔ "ان من العلم کھیئۃ المکنون لا یعلمہ الا اھل المعرفۃ"

[2]۔ حقیر ترین۔ ادنےٰ ترین۔

[3]۔ بہا تما بدھ ہوری وی اوسے "علم" دی تلاش لئی ٹکراں ماردے رہے سن۔ پر سمتاں تے پاسیاں وچ بڑا ای فرق سی۔ اوہ حقیقت تے علم من دے اندر سی نہ کہ غاراں تے کھوہاں وچ سی۔

ذات تے اوہ ای کل علم رکھدا اے۔ انسان کول کجھ کجھ حصے آندے ہن پر اوہ وی اوس طراں کہ اوہدیاں راہواں سدھیاں سمتاں ول جاندیاں ہون۔
علم سچا سچا دل دے اندر ای لکیا ہندا اے۔ ایہدی باہرلی حالت تے شکل نہ ہون دے برابر ہندی اے۔ اوس نوں اسی کوئی صورت نہیں دے سکدے۔ شیخ ابن عربیؒ دا قول اے کہ "الحق محسوس والخلق معقول" جیہڑی شے عقل تے دلیل وچ آ گئی اوہ حق، سچائی یاں خدا نہیں ہو سکدی۔ سچائی تے اللہ دی ذات مقدس نوں صرف دل دیاں ڈونگھیاں تہواں وچوں ای پھڑ لیا جا سکدا یاں لبھیا جا سکدا اے۔ شیخ احمد سرہندیؒ فرماندے نیں کہ دل وچ سوچ سوچی جاندی اے کوئی "تاج محل" اساریا جاندا اے۔ پر اوہ باہرلی دنیا وچ موجود نہیں اے بلکہ نرا ساڈے دل دے اندر ای اے۔ شیخ ابن عربیؒ وجودی سن تے احمد سرہندیؒ شہودی۔ پر علم دے معاملے وچ دوہویں ای اکو نیں۔ علم کدی نہ سمجھ آؤن والی شے اے تے نہ ای کدی مکن والی چیز اے۔ بقول حضرت مولانا رومیؒ

اے برادر بے نہایت درگہیست ہر چہ بروے می رسی بروے مایست

اوے بھرا دنیا وچ درگاہواں، سکول تے درسگاہواں تے بڑیاں نیں۔ توں جدوں وی کسے درسگاہ یاں درگاہ تے اپڑیں تے اوس نوں اخیرلی نہ جان، بلکہ اوس توں اگے گزر جا تے ہور ہور علم دی تلاش کردا رہو۔ حضرت موسیٰ علیہ السلام اللہ دے پاک نبی سن۔ تے نبوت دے درجے تے اوہ ای فائز ہو سکدا اے۔ جیہڑا "علیم" دا بہت سارا حصہ آپنے کول رکھدا ہووے۔ پر اوہناں دی تکمیل لئی وی حضرتؑ خضر دا

۱۔ ھل اتبعک علی ان تعلمن مما علمت رشدا۔ آکھیا کہ میں تیرا آکھا مناں گا۔ ایس لئی کہ توں مینوں اوہ علم سکھائیں۔ (جیہڑا میرے کول نہیں) جیہڑا تینوں اللہ دتا اے۔

ہونا لازمی سی۔ علم "علیم" توں اے۔ تے علم نور اے۔ ایہدا مطلب ایہہ ہویا کہ علم دا نہ ہونا روشنی تے نور دا نہ ہونا اے۔ شاید ایسے لئی مولانا رومیؒ فرماندے نیں کہ — "ٹ١ جیہڑے شیشے وچ نور تے روشنی نہ ہووے اوہ پیشاب دی شیشی اے قندیل نہ جان"۔ حضرت قاضی ثناء اللہ پانی پتیؒ فرماندے نیں کہ "علم باطن فرض اے۔ طلب طریقت واجب اے۔ تے بیعت ہونا سنت اے۔"

مُرشد

ایہہ گل تے منّی ہوئی اے کہ "علم باطن" حاصل کرنا فرض اے۔ تے فیر راہ نوں لنگھن لئی کسے نہ کسے ساتھی دی لوڑ دی ہندی اے۔ جیویں ذکر ہویا اے کہ تصوف ناں اے اللہ تے اللہ دے رسول صلی اللہ علیہ وسلم نال محبت کرن دا۔ تے ایس محبت نوں مستحکم، مضبوط تے ہمیشہ لئی رہن والی بنان لئی کسے نہ کسے رہبر تے پیر دی ضرورت ہندی اے۔ تاکہ اعمال وچ پاکیزگی، اچھائی تے بلندی پیدا ہو سکے۔ ایس طراں اوس "مرید" دے کردار دی ہر گندگی دور ہو جاندی اے۔ تے اوس دی روح انتہائی بلندیاں تے اڈّ جاندی اے تے ایہہ کم فیر اوہو ای گل کہ روحانی استاد دے ذریعے ای ہو سکدا اے تے ہندا آیا اے۔ تے مرشد وی اوہو ای سچّا تے پکّا تے صحیح اے جیہڑا کہ اسلامی قانوناں دی پیروی پوری طراں نال کردا ہووے تے تجربہ کار ہووے تے داخلی تے خارجی علماں دا ماہر۔ حضرت ابوہریرہؓ توں روایت اے کہ رسولؐ اللہ صلی اللہ علیہ وسلم نے فرمایا کہ آدمی اپنے دوست دے طریقے تے ہندا اے۔ ٹ٢ سو ذرا ویکھ چاکھ لیا کرو کہ کدے نال یارانہ اے۔ مولانا رومیؒ دا

ٹ١۔ آں زجاجہ کہ ندارد نورِ جاں،
بول و قارورہ ست قندیلش مخواں

ٹ٢۔ المرءُ علیٰ دین خلیلہ فلینظر احدکم من یخالل (ترمذی، ابوداؤد)

فرمان اے کہ ۔ "باطنی راہ ٹیرن لئی کوئی ساتھی نال لے لو۔ کلیاں ایس راہ نوں لنگھن دا ارادہ نہ کرد کیوں جے کلیاں لتی ایس منزل نوں نہیں لبھ سکدے"۔¹ حضرت مولانا اشرف علی تھانوی² فرماندے نیں کہ پیر نال تے اتلے درجے دی محبت ہندی اے ۔ جدوں کہ ذرا جنّی یاری دی بڑی کم دی شے ہندی اے ۔ چنانچہ ایہہ گل سدھی سادی جیہی اے کہ پیر و مرشد دے خلق تے عملاں دا اثر مرید تے اوس دے کردار تے سیرت تے ہونا بڑا ای ضروری اے ۔ تے جدوں مرید دی شخصیت تے کردار دا اُبھرنا بڑا ای لازمی ہوگیا تے فیر پیر دا بھرنا ہوری دی ضروری ہوگیا اے ۔ کیوں ـــــ؟ نفس نوں مارنا یاں باطنی علم حاصل کرنا ای "علم" اسے ۔ تے فیر بقول مولانا رومیؒ³ دے "نفس نوں بغیر پیر دے سایے توں نہیں مار یا جا سکدا ۔ ایس لئی ایس نفس نوں مارن والے دا پلّو ڈاہڈا کر کے پھڑئیے"۔ حضرت خواجہ خواجگان بہاؤالدین نقشبندؒ دا فرمان اسّے⁴ کہ اے میرے برخوردار، اللہ دی محبت تے عشق دی وچ جے توں ٹرنا ایں تے بغیر کسے رہبر دے نہ ٹریں ہو سکدا اے کہ تینوں راہ نہ لبھ سکے یاں تیرے لئی راہ پانی اوکھی ہو جائے۔" حضرت خواجہ معصومؒ فرماندے نیں کہ کامل پیر دا لبھ جانا اللہ تعالیٰ دی بخشش ہندی اے ۔

مُرشد تے پیر دی پچھان کیہ اے تے کس طراں ہو سکدی اے؟ ایس دی تلاش قرآنِ حکیم وچوں دی کیتی جا سکدی اے ۔ تے ارشاداتِ نبی کریم علیہ الصلوٰۃ والسلام دی روشنی دی وچ وی پچھان سکنے آں ۔ اللہ پاک دا فرمان اے کہ ان اولیاؤہ الا المتقون ، اوہ بندے ولی ہن تے اوہ متقی ہن ۔ اک ہور

---

۱ ۔ یار باید راہ را تنہا مرو ۔ بے قلاوُز اندریں صحرا مشو

۲ ۔ شریعت اور طریقت ۔ (ص ۵۸)

۳ ۔ نفس را نہ کشد بغیر از ظلِّ پیر ۔ دامنِ آں نفس کش محکم بگیر

۴ ۔ نیست ممکن در رہِ عشق اے پسر ۔ راہ بردن بے دلیلِ راہ بر

تھاں تے ارشاد اے کہ "ان اکرمکم عند اللہ اتقٰکم اولیاءہ المتقون o بے شک جیہڑا تہاڈے وچوں زیادہ متقی تے پرہیزگار اے اللہ کول اوہ بڑی عزت والا اے ——— اک ہور تھاں قرآن حکیم وچ ارشادِ ربانی اے۔ کہ ان اللہ یحب المتقین o بے شک اللہ متقیاں نوں اپنا دوست رکھدا اے۔ ایس توں علاوہ قرآن کریم وچ اولیاء اللہ دے متعلق بڑیاں تھاواں تے ذکر ہویا اے ——
متقی تے پرہیزاں کرن والے ای اللہ پاک دے دوست ہن۔ متقی حکم دے منن والے نوں آکھدے نیں۔ جو حکم دتا گیا اے اوس نوں "ہاں" آکھے تے جدی مناہی کیتی گئی اے۔ اوس توں باز رہوے تے اوہ ای خدا دا ولی اے۔ حضرت سعدیؒ فرماندے نیں کہ "جس[۱] کسے نے حضور نبی کریم علیہ الصلوٰۃ والسلام دے خلاف کوئی راہ پھڑیا اوہ ہرگز منزل تائیں نہیں اپڑ سکدا۔"

صوفیاں کول ایس دی تکمیل ضروری اے۔ ہر بزرگ اسلام نے پیر تے مرشد پھڑے تے اوہناں دی رفاقت وچ سلوک دیاں منزلاں طے کیتیاں تے فیر ولی قطب تے قلندری دے رتبیاں تے فائز ہوئے۔ اگرچہ عشقِ الٰہی ایہناں بزرگاں دے سینے وچ جماندرو ای ہندا اے۔ تے اوس اندرلی پیڑ دا علاج لبھن لئی اوہ حکیم تے طبیب دی تلاش کردے نیں۔ تے بقول حضرت بختیار کاکیؒ " اوہ اک لمحے وچ کنیاں ای ملکاں وچوں گزر جاندا اے پر اوس دی پریشانی وچ وادھا ای ہندا

۱۔ خلافِ پیغمبر کسے رہ گزید، کہ ہرگز بمنزل نخواہد رسید۔ حضرت پیرانِ پیر شیخ عبدالقادر جیلانیؒ دا فرمان اے کہ "جیہڑا شخص سرورِ کائنات صلی اللہ علیہ وسلم دی پیروی نہ کرے تے اپنے ہتھ وچ شریعتِ رسولِ مقبول علیہ الصلوٰۃ والسلام نوں تے دوجے ہتھ وچ قرآن حکیم نہ پھڑے تے اوہ آپ صلعم دے دسے ہویاں راہواں تے نہ ٹرے اوہ ہلاک ہووے، فیر گمراہ ہووے تے فیر ہووے" (انوارِ سبحانی ص ۱۱۸)

جاندا اے تے اوہ ہور ہور تھانواں دی تلاش وچ ماریا ماریا پھردا اے۔ پیریاں مُرشد اینویں کیتویں نہیں پھڑیا جاندا۔ اوہدے لئی بہت ساریاں شرطاں ہندیاں نیں تے اہلِ دل پرکھ لیندے نیں کہ اوہ ایہناں شرطاں تے پورا وی اتردا اے کہ نہیں، اوہ شرطاں ایہہ ہن[1]۔

ا۔ شریعت تے علمِ شریعت دا پوری طراں واقف ہووے۔

ب۔ عقیدیاں، اخلاقاں تے عملاں وچ شرع دا پابند ہووے۔

ج۔ دنیا نال محبت گھٹ ہووے تے عاقبت ول دھیان بہتا رکھے۔

د۔ کمال دا دعوے نہ کردا ہووے۔

ھ۔ بزرگاں دی صحبت وچ بیٹھیا ہووے تے برکتاں حاصل کیتیاں ہون۔

و۔ مریداں نال تعلیم تے تلقین کرن وچ محبت تے شفقت ورت دا ہووے، بُریاں تے بھیڑیاں گلاں توں ٹوکے۔

ز۔ مُریداں دی حالت خارجی، دنیاوی تے ظاہری غریب ہووے تے ترقی تے روحانی امیر ہووے۔

ح۔ اوس دے اپنے ویلے دے قاضی، امیر، علمائے تے شیخ اوس نوں چنگا سمجھدے ہون۔

ط۔ تمام لوکاں دی تھائیں دین دار لوک اوہدے بہتے قائل ہون۔

ی۔ تجربے دے لحاظ نال اوہدی محفل وچ روون وارا ں بہن توں پچھاں دنیاوی محبت گھٹ جاوے تے اللہ دی محبت ترقی کر جاوے۔

ک۔ آپ دی ذکر وچ مشغول رہندا ہووے۔

ل۔ اصلاح کرنی جاندا ہووے تے اپنی اصلاح کیتی ہوئی ہووے سُو۔

ایہہ ساریاں گلاں جس بندے وچ ہون گیاں اوس دے متعلق لوکی چنگا ای گمان رکھن گے تے جے اوہدی تعلیم تے عمل کرن گے تے راہ سدھا

---

[1]۔ شریعت اور طریقت (ص ۵۹-۶۰-۶۱)

ای ہووے گا۔ تے فیر کجھ نہیں سوچنا چاہی دا تے اوس دی بیعت کر لینی چاہی دی اے۔ صوفی شاعراں نے ایس بیعت پچھوں ای طریقت دی راہواں نوں پا لھیا تے منزلاں تیک اپڑ گئے۔

شیخ العالم حضرت فرید الدین مسعود گنج شکر رحمۃ اللہ علیہ

(سنہ ۱۱۷۳-۷۵ء توں سنہ ۱۲۶۵ء تک)

"حضرت شیخ العالم محرم اسرارِ مشیت ایزدی، ہمدمِ انوارِ محمدی بابا فریدالدین مسعود گنج شکرؒ پنجابی دے پہلے شاعر تے پہلے صوفی شاعر نیں۔ عام طور تے ایہہ خیال کیتا جاندا اے کہ باوا صاحبؒ پہلے شاعر نہیں بلکہ حضرت بہرام المعروف فرید ثانیؒ نیں۔ احمد حسین قریشی ہوری لکھدے نیں کہ [1]

" عام مورخوں کا خیال ہے کہ گورو گرنتھ صاحب میں بابا فرید شکر گنجؒ کا کلام ہے لیکن ان کی تحقیق غلط ہے۔ گرو گرنتھ صاحب میں جس واجب الاحترام ہستی کا کلام درج ہے وہ یہ شیخ فریدالدین ابراہیم المعروف فرید ثانیؒ ہیں۔ آپ گورو نانک صاحب کے ہم عصر تھے۔ گورو نانک صاحب اور آپ کی ملاقاتوں کا ذکر ہر جنم ساکھی اور گلزارِ فرید میں ملتا ہے۔ گورو نانک صاحب کے ساتھ ساتھ آپ بھی پنجابی کے پہلے شاعر ہیں اور صوفی شاعر ہیں۔ آپ کا نام شیخ بہرام بھی اکثر جگہ لکھا ہوا ملتا ہے۔ آپ کا زمانہ سنہ ۱۴۵۰ء بمطابق سنہ ۸۵۴ھ اور سنہ ۱۵۷۵ء بمطابق سنہ ۹۸۳ھ بتایا جاتا ہے۔"

سید نصیر احمد جامعی ہوری لکھدے نیں کہ [2]

" یہ ناممکن تھا حضرت بابا صاحب جن کے دل میں محبت و شفقت اور عقیدت کے جذبات و احساسات تھے، وہ کبھی کبھی شعر نہ کہتے ہوں۔"

---

[1] ۔ پنجابی ادب کی مختصر تاریخ ۔ (ص ۔ ۳۷)

[2] ۔ بابا فرید گنج شکرؒ (ص ۔ ۱۴۷)

اگے چل کے فیر لکھدے نیں کہ

"اس میں کوئی شک نہیں کہ باباصاحب کو شاعری کا ذوق تھا اور اس کا ذکر اوپر ہو چکا ہے یہ امر بھی واضح ہے کہ لوگوں سے بات چیت کرنے میں وہ ملتان کی مقامی بولی ضرور بولتے ہوں گے۔ مگر ان کے عہد کی کسی تصنیف میں ایک اشارہ بھی ایسا نہیں ملتا جس سے یہ معلوم ہوتا ہو کہ انہوں نے اتنے شلوک کہے ہیں۔"

چلدیاں چلدیاں اگے فیر لکھدے نیں کہ [1]

"ان شلوکوں کا کافی تجزیہ کرنے سے پتہ چلتا ہے کہ ان میں جو محاورے اور الفاظ استعمال ہوئے ہیں وہ بعد کے زمانہ کے ہیں۔ ان میں جو تخلص استعمال کیا گیا ہے وہ فریدؒ ہے۔ مگر باباصاحب اپنے آپ کو مسعود کہتے تھے نہ کہ فرید ... ... یہ شلوک یقیناً باباصاحب کے نہیں ہیں۔"

پہلاں قریشی ہوراں دے فرمان ول نظر ماریئے۔ اوہناں نے "عام مورخاں" دی تحقیق نوں غلط قرار دے دتا اے پر کیوں؟ ایس دی کوئی وجہ نہیں لکھی تے نہ ای اپنے قول دی حمایت تے تائید لئی کوئی حوالہ لیاندا اے۔ ایس لئی ایہہ بیان تے شروع توں ای کمزور تے ڈھلا ہو گیا اے۔ ایس نوں ثابت کرن لئی ایناں ای آکھ دینا درست نہیں سی۔ ایس دی تائید وچ تے اوہناں کجھ نہیں آکھیا پر حضرت فرید ثانیؒ تے حضرت گورو نانک ہوراں دی ہمعصری لئی دو کتاباں 'ہر جنم ساکھی' تے 'گلزارِ فرید' ـــــــ دا حوالہ دے دتا اے۔ جیہڑا کسے طراں وی ایس دی حمایت نہیں کردا کہ بابا فرید گنج شکرؒ پہلے صوفی شاعر نہیں سن۔ ایس لئی اوہناں دی ایس تحقیق تے چنگا بھلا شک کیتا جا سکدا اے۔

دوجی تھاں تے سید نصیر احمدؒ ہوراں دا بیان اے۔ پہلا حصہ منطقی

---

[1] - بابا فرید گنج شکرؒ۔ (ص - ۱۵۰ - ۱۵۱)

تے باباصاحبؒ دی شخصیت دیاں تقاضیاں دے عین مطابق اے۔ اوہ ایہہ وی من لیندے نیں کہ باباصاحبؒ ملتان دی مقامی بولی بولدے ہون گے پر اوہناں دے پنجابی شاعر ہون تے اوہناں نوں وی شک اے۔ تے اوس لئی اوہ بڑی اینی گوں گل ای کر دیندیا کہ" اوہناں دے عہد دی کسے دی لکھت وچ ایس گل ول اشارہ نہیں لبھدا" تے ایس لئی ضروری نہیں سی۔
حضرت بابا فرید گنج شکرؒ مشہور ہوئے تے عام مشہور ہوئے۔ آپ دے خلیفہ حضرت خواجہ نظام الدین اولیا محبوب الہیؒ نے اپنی کتاب وچ ایس لقب دا کدھرے وی ذکر نہیں کیتا جیہڑی کہ لکھی ای ایس لئی گئی سی کہ حضرت باباصاحبؒ دی روحانی تعلیم نوں عام کیتا جاوے تے باباؒ ہوراں دی حیاتِ طیبہ کولوں لوک فائدے اٹھان۔ پر سید نصیر ہوراں ایس بارے تن چار معجزے لکھ دتے نیں حالانکہ اوہناں دے اپنے قول دے مطابق اوس ویلے دی کتاب یاں کتاباں وچ ایس دا ذکر ہونا چاہی دا سی پر نہیں۔ ایس گل نوں اوہ بغیر کسے ہم عصری روایت یاں تاریخ توں ای من لیندے نیں۔ نالے آپ ای لکھدے نیں کہ[1]

" وہ ایسی جگہ کی تلاش میں رہنے لگے جہاں بالکل تنہائی ہو اور ایک مسجد اور کنواں بھی ہو۔ شہرت سے وہ گھبراتے اور نفرت کرتے تھے "۔

جدوں ایہہ گل وی سید ہوری من دے نیں تے فیر ایہہ گل آپے ای ظاہر ہو جاندی اے کہ اوہناں دی پنجابی شاعری بارے اوہناں دے اپنے ویلے کسے نوں علم نہ ہونا ایسے وجہوں ای سی۔ کہ اوہ آپنے اللہ دے عشق نوں عام تے مشہور نہیں سن کرنا چاہندے۔
تریجی گل سید نصیر ہوراں ایہہ آکھی اے کہ ایہناں شلوکاں دا

۱۔ بابا فرید گنج شکرؒ (ص۔ ۲۹)

کافی تجزیہ کیتا گیا اے تے پتہ چلدا اے کہ ایہناں وچ استعمال کیتے گئے محاورے تے لفظ بعد دے زمانہ دے نیں۔ تے ایہہ گل وی درست نہیں اے۔ حضرت شیخ العالمؒ دا زمانہ بارھویں صدی عیسوی دا اے تے حضرت فریدِ ثانی دا پندرھویں تے سولھویں (۱۵۷۵ – ۱۴۵۰) صدی دا زمانہ اے۔ حضرت مادھولال حسینؒ تے حضرت فرید ثانیؒ دا عہد کجھ اکو ای اے۔ مادھولال حسینؒ ہوری ۱۵۹۴ – ۱۵۳۹ء دے سن۔ ایس توں بعد حضرت سلطان العارفین باہوؒ دا زمانہ (۱۶۹۱ – ۱۶۳۱ء) آجاندا اے۔

سیّد ہوراں خیال مطابق پندرھویں تے سولھویں صدی عیسوی دے محاورے تے الفاظ اکو جیہے ہونے چاہی دے نیں یاں گھٹو گھٹ نیڑے تریڑے تے ضرور ای ہونے چاہی دے نیں۔ یعنی حضرت شاہ حسینؒ دی زبان یعنی لفظ تے محاورے حضرت فرید ثانیؒ دی زبان۔ محاوریاں تے لفظاں نال تے ترکیباں استعاریاں نال ملدیاں چاہی دیاں نیں۔ کیوں جے ۱۵۳۹ء توں لے کے ۱۵۷۵ء تک دا زمانہ دوہاں شاعراں دا اکو ای اے۔ پر فرق زمین تے اسمان دا اے۔ حضرت شاہ حسینؒ دی زبان چنگی بھلی ترقی یافتہ زبان لگدی اے تے حضرت بابا صاحبؒ دیاں شلوکاں دے مقابلے وچ سنبھلی ہوئی تے "فارسی زدہ" دسدی اے۔ حضرت بابا فریدؒ ہوراں دا اک شلوک اے۔

یار ہٹولا دیکھ کری کمبلڑی پھڑیو، نُو
جینین دسیں شوہ ملے سیئی وسیں کریو،

تے حضرت شاہ حسینؒ ہوراں دا اک شعر ایہہ اے۔

گل وہ کیتی خیال پی گل وہ تباہی لوڑیئے،
شمع دے پروانے وانگوں جلدیاں انگ نہ موڑیئے

حضرت بابا صاحبؒ دا اک ہور شلوک حضرت شاہ حسینؒ نال ملاندے چلیئے۔

سر ور بنگی بکڑ دیبھاہڑ دال پچاس
ایہہ تن لہریں گڑھ تھیا سچے تیری آس

تے حضرت شاہ حسینؒ

بابل کولوں داج نہ منگدی بھاؤ نہ منگدی ماؤں
اکو رانجھن پل پل منگدی جھٹے ہیر جنجالوں

ایہناں دوناں دا مقابلہ یاں تجزیہ کریئے۔ حضرت بابا فریدؒ ہوراں دی زبان، محاورے تے لفظ چنگے بھلے پرانے دسدے نیں پئے۔ نالے اوہناں دیاں شلوکاں وچ "فعل ناقص" دا اہتمام لبھدا اے۔ دوجا شلوک پڑھو بلکہ اوہناں دے سارے شلوک دیکھئے تے فرید ثانیؒ توں دو ڈھائی سو سال پرانی زبان تے محاورے تے لفظ لبھدے نیں۔ شاہ حسینؒ ہوراں دے محاورے تے زبان فرید ثانیؒ ہوراں دے زمانے تے دور دے نیں۔ ایہہ لفظ تے محاورے جدید دور دے لگدے نیں۔ یاں کم از کم بابا فریدؒ ہوراں توں ترے سو وریے بعد دے ضرور لگدے نیں۔ سدھی سادی تے مقامی رنگاں وچ رنگی ہوئی زبان پندرھویں تے سولھویں صدی دی ای ہوسکدی اے تے اٹھ تے نویں نکور زبان جدے وچ شرماون والی گل موجود ہووے اوہ بارھویں صدی دی ای ہوسکدی اے۔ بابا فریدؒ ہوراں دے شلوکاں وچوں اوہ : باں پئی جھاتیاں ماردی اے۔ جیہڑی کہ فطری تے اپنے آپ ای جنگلی پھل دا نگوں سنوری ہوئی تے نکھری ہوئی ہووے۔

ڈاکٹر موہن سنگھ دیوانہ اپنی کتاب "پنجابی ادب دی مختصر تاریخ" وچ لکھدے نیں کہ [1]

" ایہناں فریدجی ــــ شکر گنجؒ ــــ دا کلام گورو گرنتھ صاحب وچ

---

[1] - (ص - ۲۰)

شامل اے ناں فرید ثانیؒ دا ناں ابراہیمؒ دا۔ اوسے کلام دا کجھ حصہ ہندی ہتھ لکھیاں وچ ملدا اے۔ دو دوہے تے کبیر جی دے ناں مڑھے گئے نیں۔ اسیں بابے فرید دا کلام جو گورو گرنتھ صاحب توں باہر ملدا اے اوہ دیندے ہاں. کوئی سجن نقل کرن دی کوشش ناں کرن۔ ہندی قلمی نسخیاں ـــــــ بانی سنکلناں ـــــــ وچ فرید جیؒ دے ۳۹ دوہے جاں ساکھیاں ملدیاں ہن جیہڑی تھوڑی تبدیلی نال گورو گرنتھ صاحب وچ موجود ہن۔ فرید ثانیؒ دالی بھُل بھُلیّا چھڈنی چاہیدی اے"۔[1]

ڈاکٹر موہن سنگھ ہوراں دا ایہہ بیان کسے طراں وی غلط نہیں لگدا۔ اگے چل کے اوہناں بابا فریدؒ ہوراں دے اوہ شلوک دتے نیں جیہڑے کہ اوہناں دے آکھن دلوں گورو گرنتھ صاحب وچ موجود نہیں ہن بلکہ گرنتھوں باہر ہن۔ اوہناں دلوں ویکھئے تے فیر وی ایس گل دی تائید ہو جاندی اے کہ زبان، محاورے تے لفظاں دے استعمال دے لحاظ نال اکو ای زبان اے تے اکو ای ہتھاں چوں نکلے نیں۔ جس طراں اساں اُتے ویکھیا اے کہ حضرت شاہ حسینؒ دیاں کافیاں دی زبان وچ تے حضرت بابا فریدؒ دیاں شلوکاں وچ بڑا ای فرق اے۔ دیوانہ ہوراں دیاں دتیاں ہوئیاں شعراں تے بابا فریدؒ دیاں گرنتھی شعراں وچ وی ایہہ فرق نمودار ہو سکدا سی۔ پر نہیں۔ ایتھوں وی ایہو ای ثابت ہندا اے کہ حضرت شیخ العالم بابا فریدؒ ہوری ای پنجابی دے پہلے شاعر تے صوفی شاعر ہن۔

ڈاکٹر لاجونتی رام کرشن ہوری وی ایس تے بحث کر دیاں نیں۔ اوہناں دا وی خیال ایہو ای اے۔ کہ پنجابی دے پہلے صوفی شاعر[2] حضرت بابا فریدؒ نہیں شیخ ابراہیم

1۔ ے فریدا جنگل ڈھونڈیں سنگھناں لمے ٹڑیا نہ دت
تن حجرا درگاہ دا تس وچ جھاتی گھت۔ (ص ۔ ۲۱)

2۔ پنجابی دے صوفی شاعر۔ (ص ۔ ۲۷)

فریدثانیؒ ہن۔ پر ایس دی حمایت تے تائید لئی جیہڑے اوہناں حوالے دتے نیں۔ اوہ آپ ای اوہناں دے بیان دی مخالفت کردے نیں تے نالے ای بغیر کسے زور تے تحقیق توں گلاں دے حوالے دے وتے گئے نیں ـــــ مثلاً ـــــ

"[1] میکالیف بڑے یقین نال آکھدا اے پئی گرنتھ وچ فرید دے ناں نال جیہڑے شعر ہن اوہ شیخ ابراہیمؒ دے ہین" تے ایہہ یقین کتھوں ہوگیا۔ ہاں ایس دی کیہہ وجہ اے؟ ایس دا جواب نہ تے ڈاکٹرؒ ہوراں وضاحت نال لکھیا اے تے نہ ای اوہناں نے میکالیف دے حوالے نوں واضح کرن دی کوشش کیتی اے۔ فیر میکالیف دا ایہہ خیال وی اے کہ حضرت شیخ العالم گنج شکرؒ حضرت گورو نانک ہوراں توں پہلاں ہوگزرے نیں تے حضرت بابا نانک ہوری حضرت شیخ ابراہیمؒ دے زمانے وچ ہوئے نیں اوہناں نال ملے دی، ایس کر کے گرنتھ وچ شعر فریدثانیؒ دے نیں۔ ایس دلیل نوں لاجونتی ہوراں آپے ای رد کر دتا اے۔ ایس لئی پئی گرنتھ صاحب وچ ایسے صوفیاں تے درویشاں دے شعر تے دعاواں نیں جیہڑے کہ حضرت بابا نانک ہوراں توں بہت پہلے گزر چکے سن تے جنہاں نال بابا نانک ہوراں دا ذاتی تعلق یاں واسطہ قائم نہیں سی ہوسکیا۔ پر فیر وی "[2] میکالیف دی دلیل دی اینی ای کمزور اے پر اسی اوہدے نال اتفاق کردے آں کیوں جے جو گرنتھ وچ شامل فرید دے اِک شلوک توں وی ایہہ گل ثابت ہندی اے ـــ

شیخ حیاتی جگ نہ کوئی تھر ا رہیے۔ جس آسن ہم بیٹھے کتے بیٹھ گئے

ایس شعر توں اندازہ ہوندا اے پئی ایہہ فریدؒ اول دا نہیں بلکہ فریدثانیؒ دا اے جو فرید اول دے ـــ یارہویں ـــ گدی نشین سن"۔

---

[1]۔ پنجابی دے صوفی شاعر (ص ـ ۳۵) بحوالہ سکھ ریلیجن

[2]۔ پنجابی دے صوفی شاعر (ص ـ ۳۶)

میکالیف دی ماڑی جیہی تے کمزور دلیل نال صرف اک شلوک یاں شعر توں اتفاق کرلینا ای درست نہیں پر ایتھے ڈاکٹر ہوراں شلوک دا مطلب دی ٹھیک نہیں سمجھیا۔ اوہناں دا خیال اے کہ حضرت ابراہیم فرید ثانیؒ کیوں جے یارہویں گدی تے بیٹھے سن ایس لئی اوہناں ایہہ شلوک لکھیا تے اوس ول اشارہ کیتا اے۔ صوفی تے درویش پہلے دیہاڑے توں ای دنیا دی فنا ہون والی کیفیت تے حال دا ذکر کر دے آئے۔ کیوں جے حقیقت دی اصلیت، ماہیت تے حقیقت نوں جانن تے پچھانن والے ایس دنیا دی اصلیت نوں وی جان جاندے نیں۔ ایس شلوک توں ایہہ ثابت نہیں ہندا کہ شیخ ابراہیم ثانیؒ نے اپنی گدی ول اشارہ کیتا اے۔ ایس شلوک توں صرف دنیا دا فنا ہو جانا ای مراد لیا جا سکدا اے۔ ایس توں اڈ ہو کے ذرا ہور پاسے ول نظر ماریئے تے فیر وی گل کجھ کھل جاوے گی۔

حضرت خواجہ خواجگان جناب پیر اجمیریؒ دا حضرت علی ہجویری گنج بخشؒ دے متعلق "ناقصاں را پیر کامل، کاملاں را راہنما" آکھ کے گل ای نہیں مکا دتی کہ ہور کوئی پیر کامل نہیں ہویا یا نہیں ہو سکدا۔ اگاں ٹر کے اوہناں نے حضرت شیخ العالمؒ نوں "عظیم شہباز" دا ناں دتا اے تے شیخ العالم توں بعد دی ایسے گدی وچوں بڑے بڑے منے ہوئے تے نامور بزرگ ہوئے نیں۔ جیویں حضرت نظام الدین اولیاؒ تے اوہناں دے مرید حضرت امیر خسروؒ، کلیر شریف والے پیر صابریؒ تے حضرت گیسو درازؒ جیہڑے کسے وی شہباز توں گھٹ نہیں سن۔ پر اوہ اشارہ خصوصیت دا حامل سی۔ تے ایسے خصوصیت نال جے انہاں شلوک وچ ساہنوں اشارہ لبھدا تے گل ہو جاندی پر ایتھے تے تصوف دے اوس مسئلے ول اشارہ ملدا اے کہ ـــ دنیا فانی اے۔

دوجے ڈاکٹر موہن سنگھ ہوری گرنتھ صاحب وچ شامل شلوکاں دی زبان نوں بدلیا ہویا قرار دیندے نیں۔ اوہ آکھدے نیں کہ حضرت گورو نانک ہوراں نے اپنے گرنتھ دی زبان اکو جیہی کرن لئی اوہناں

وچ ردّو بدل کیتا اے۔ ایس لئی دی ایہہ شعریاں شلوک بارہویں صدی دا نہیں لگدا کیوں جے نانک ہوری پندرھویں صدی وچ ہوئے نیں۔ ایسے لئی اوہناں اپنے دور دی زبان تے تقاضیاں دے مطابق باوا صاحب دیاں شلوکاں نوں ڈھال لیا اے۔ ایس دی گرنتھ صاحب وچ درج شلوکاں دی زبان تے عربی تے فارسی نالوں ہندی دا چڑھا بہتا اے۔ عباداللہ گیانی لکھدے نیں کہ "گورو گرنتھ صاحب کی زبان عام طور پر سنت بھاشا ہے جسے برج بھاشا بھی کہتے ہیں۔ اس میں زیادہ تر ہندی اور پنجابی الفاظ کا استعمال ہے یا ہندی الفاظ کو پنجابی شکل دی گئی ہے۔" بہرحال گرنتھ صاحب حضرت باوا فرید گنج شکرؒ دے چار شبد تے اک سو ترہیہ [۱۳۰] شلوک موجود ہن، دو شبد راگ آسا وچ ہن تے دو راگ سوہی وچ۔

شفیع عقیل ہوری لکھدے نیں کہ [۳]

"پنجابی زبان کے سب سے پہلے اور عظیم شاعر، باکمال صوفی اور صاحب کرامت بزرگ حضرت بابا فرید گنج شکرؒ کا پورا نام کہیں مسعود الدین فرید لکھا ملتا ہے اور کہیں فرید الدین مسعود۔"

"اس سلسلے میں ایک بات کا اظہار ضروری ہے اور وہ یہ کہ بعض تذکرہ نویس ان دوہوں یا شلوکوں کے بارے میں کہتے ہیں کہ فرید گنج شکرؒ کے نہیں بلکہ شیخ ابراہیم فرید ثانی کے ہیں جو حضرت گنج شکرؒ کے سلسلے میں گیارہویں فرد ہیں۔ ڈاکٹر لاجونتی رام کرشن

۱۔ گرو گرنتھ اور اردو۔ (ص۔ ۱۶)

۲۔ سکھ حضرات دی موجودہ پنجابی اتے سنسکرت دی سنسکرت تے ہندی دا ای اثر بہتا لبھدا اے نہ کہ عربی یا فارسی دا۔

۳۔ پنجاب رنگ۔ (ص۔ ۱۴۔ ص۔ ۱۶)

کی رائے میں یہ شلوک ابراہیم فرید ثانیؒ کے ہیں اور اپنی رائے اور تحقیق کے لئے انہوں نے میکالیف کی کتاب " سکھ ریلیجن " کا حوالہ دیا ہے۔ باوا بدھ سنگھ نے اپنی کتاب " ہنس چوگ " میں لکھا ہے۔ کہ ان میں سے کچھ شلوک حضرت فرید گنج شکرؒ کے ہیں اور کچھ شیخ ابراہیم فرید ثانیؒ کے۔ غالباً اسی وجہ سے بعض تذکرہ نگاروں نے یہ شلوک دو لوگوں کے نام سے لکھ دیئے ہیں۔ مگر چونکہ بیشتر لوگ یہ شلوک یادرہے حضرت فرید گنج شکرؒ سے ہی منسوب کرتے ہیں۔ اس لیئے میں نے بھی انہی کی پیروی کی "

عقیل ہوراں دی ایہہ پیروی بالکل درست تے صحیح اے۔ ایتھے ایہہ سوال پیدا ہو سکدا اے کہ ایہناں دی تے کوئی حوالہ نہیں دتا نری پیروی ای کیتی ایں تے ایس دا سوکھا تے سدھا جواب ایہہ وے کہ شفیع عقیل ہوراں " پنجاب رنگ " تحقیق یاں تنقید لئی نہیں سی لکھی بلکہ ایہہ ترجمہ اے۔ اوہناں نے بہت ساریاں شاعراں دے کجھ کجھ شعر لے کے اوہناں دا ترجمہ اردو وچ کر دتا اے تاکہ پنجابی شاعری نال اردو دان طبقہ وی واقف ہو جاوے۔ ایس لئی اوہناں لئی " پیروی " ای بڑا چنگا کم تے اسلوب اے پر ایتھے دی گل اوہو ای ہندی اے کہ اوہناں ۔ پیروی ۔ درست تے ٹھیک ای کیتی اے تے درست تے ٹھیک دی ای کیتی نیں۔

شیخ العالم حضرت بابا فرید گنج شکرؒ ہوراں دیاں شلوکاں ول جھاتی ماریئے تے گل بغیر کسے جھگڑے تے لڑائی توں ساڈے سامنے نتر کے تے کھل کے آجاندی اے۔ حضرت بابا صاحب دی شخصیت، کردار تے سیرت ول ویکھیئے تے اوس دی تصویر شاعری وچ اوسے طراں دی اوسے طراں جیکدی پئی دسدی اے۔ حضرت بابا فریدؒ ہوراں دی ریاضت تے مجاہدہ بے مثال سی۔ کھانا اوہ کتنے کتنے دہاڑے نہیں سن کھاندے ہندے۔ نفس جدوں بہتا زور ماردا تے فیر اوس نوں لاں پرجاندے یاں (زا) اوس نوں سزا دیندے۔ اوس ول اشارہ کر دیاں ہویاں آکھدے نیں سے

فریدا ردٹی میری کاٹھ دی لاون میری بھکھ
جنہاں کھاہدی چوپڑی گھنے سہن گے دُکھ،

حضرت ہوراں دے دربار واقع پاکپتن وچ حالی وی ایہہ لکڑی دی روٹی موجود اے جیہڑی کہ بوہا وڑن توں پہلاں ای شیشے دے ڈبے وچ دوجیاں چیزاں نال رکھی ہوئی اے۔ ایس طراں دی یاں ایہو جیہی ریاضت دا پتہ ساہنوں حضرت فرید ثانیؒ ہوراں کول نہیں لبھدا۔
حضرت فرید ثانیؒ دی عبادت وچ بہت ای اگے سن پر لکڑیاں نوں چک مارن دا اک واقعہ دی اوہناں کول نہیں ملدا۔ بابا فرید گنج شکرؒ دا اک ہور شلوک اے:-

بُڈھا ہویا شیخ فرید کمبن لگی دیہہ
جے سو درہیاں جیوناں بھی تن ہوسی کھیہہ

حضرت فرید ثانیؒ ہوراں دی تاریخ پیدائش دا صحیح تے ٹھیک علم نہیں ہوسکیا۔ عام طور تے آکھیا جاندا اے کہ ۱۴۵۰ء توں ۱۵۷۵ء دے درمیان دا زمانہ آپ دا اے۔ البتہ ایہہ گل منی ہوئی اے کہ آپ بتالیہ[۴۲] سال گدی نشین رہے۔ حضرت شیخ العالمؒ دی کمزوری تے ضرب المثل اے۔ ہاں ایس اُتے لکھے ہوئے شلوک وچ حضرت بابا فریدؒ دی نوّے سال دی حیاتی دا راز چھپیا ہویا اے۔ عین ممکن اے حضرت فرید ثانیؒ دی عمر دی اینی کو ہووے یاں اتے دتیاں ہوئیاں تاریخاں ای صحیح ہون۔ پر جسم دے کمبن دا، لتاں دی کمزوری دا تے جسم دے بے جان تے نحیف ہون بارے تاریخی علم ساہنوں فرید شکر گنجؒ ہوراں دے متعلق ای ہندا اے۔ تے اتے دتا گیا شلوک۔ نوّیاں سالاں دی عمر دی تشریح اپنے موہنوں آپ پیا کردا اے۔

حضرت بابا فرید گنج شکرؒ دی زندگی دا اک ہور نکا جیہا واقعہ ایس شلوک وچ موجود اے ۔

فریدا اِکناں آٹا اگلا ۔ اِکناں ناہیں لون
اگے گئے سنجاپسن ۔ چوٹاں کھاسی کون

اِک واری لنگر تے لون کوئی نہیں سی ۔ کھانے وچ لون بازاروں منگ کے اُدھار پا لیا گیا ۔ جدوں آپ ہوراں نوں پتہ لگا تے آپ نے کھان توں ہتھ کھچ لیا تے اوس ویلے اوہناں نوں منع کر دتا کہ جے لون نہ ہووے تے ادھار منگ کے نہ پایا کرو ، یاں تے کھانا کھانا ای نہیں چاہیدا یاں ادھار دے لون توں بغیر پھکا ای کھا لینا چاہیدا اے ۔ کیوں جے نکی توں نکی گل دا حساب وی اگلے جہان جا کے دینا پووے گا ۔ ایہناں ساریاں گلاں دے باوجود وی عبدالسلام خورشید ہوری لکھدے نیں کہ ———

"[1] پندرھویں صدی دے وسط وچ شیخ ابراہیم فریدؒ جیہڑے کہ حضرت بابا فریدؒ دے گدی نشین سن اونے پنجابی وچ لکھنا شروع کیتا ۔" ———

ایس بیان لئی صرف دعوٰی ای دعوے اے ہور کوئی تائیدی بیان نہیں لبھدا ۔ بلکہ ایس دا اخیر لا فقرہ وی ایس دی صحت لئی نقصان دہ ثابت ہندا اے ۔ کیوں جے پندرھویں صدی عیسوی دے وسط وچ " اردو

---

1 - "It was in the middle of the 15th century Sh. Ibrahim Fareed, a descendent of Baba Fareed, the famous Saint of PAKPATTAN, began to write in Panjabi instead of Persian or Urdu."
(The Cultural Heritage of Pakistan - P-153-154.)

موجود ای نہیں سی۔ دوجی گل ایہہ کہ حضرت فرید ثانیؒ ہوراں دا مرن سال ۱۵۷۴ء یاں ۱۵۷۵ء اے یعنی سولھویں صدی دا وسط اے۔ تے اردو دا جنم شاہجہاںؔ دے عہد وچ ہندا اے۔ ایس لئی ڈاکٹر موصوف ہوراں دی ایہہ گل تحقیقی لحاظ نال صحیح نہیں اے۔

ہن تیک جنّیاں وی گلاں ہوئیاں، ایتھوں ایہہ ثابت ہندا اے کہ پنجابی دے سب توں پہلے شاعر حضرت بابا فرید گنج شکرؒ ای نیں۔ تے ہن اوہناں دی شاعری ول جھات ماریئے کہ صوفیانہ شاعری وچ اوہناں دا کیہہ مقام تے کیہڑی تھاں اے۔ حضرت بابا صاحبؒ بنیادی لحاظ نال اک صوفی سن تے اوہ وی عملی صوفی۔ تصوف دے مسئلے تے روائتاں جیہڑیاں کہ اوہناں نوں صوفیاں کولوں تے خصوصاً مشائخ چشت کولوں ملیاں سن۔ اوہ اوہناں دیاں ساہواں نال رلیاں ہوئیاں سن۔ ایس لئی اوہناں دا اک اک ساہ صوفی دا ساہ سی۔ تے جس طراں پہلاں گل بات ہو چکی اے۔ کہ اصلی صوفی اوہ ای ہندا اے جیہڑا کہ شریعت تے پورا پورا اترے تے شریعت دیاں اصولاں تے حکماں دی پیروی کردا رہووے۔ ایہو حضرت شیخ العالمؒ کول سی۔ اوہناں دے پیرؒ تے دادا پیرؒ دونویں ای شریعت دے بڑے ای پکے تے پابند سن۔ خواجۂ خواجگان حضرت معین الدین چشتی اجمیریؒ اوہ بزرگ سن جنہاں

ل؎ ۔ حالی تیک ایہہ وی ثابت نہیں ہو سکیا۔ بہر حال مولانا آزادؔ جیہے محققاں دا انداز ایہو ای اے۔ تے شاہجہاں دا زمانہ پندرھویں یاں سولھویں صدی دا نہیں اے، بلکہ سترھویں صدی دا اے (۱۶۲۷ - ۱۶۵۷ء) تے ایس دور وچ پنجابی دے شہرۂ عالم شاعر حضرت سلطان باہو رحمۃ اللہ علیہ (۱۶۳۱ - ۱۶۹۱ء) ہندے نیں۔

کول ہندو تے ہندوستان دے ددجے غیر مسلم ہزاراں دی گنتی وچ آوندے سن۔ اجمیر اوہناں دناں وچ ہندوازم دا گڑھ سی۔ ایسے لئی حضرت ہوراں اوتھے ڈیرے لائے تے اسلام دی تبلیغ دا کم شروع کردتا۔ شیخ محمد اکرام ہوری آکھدے ہین کہ

"حضرت داتا گنج بخش رحمۃ اللہ علیہ کا ہندوپاک کے اولیائے کبار میں خاص مرتبہ ہے۔ ایک تو انہیں اوّلیت کا شرف حاصل ہے۔ دوسرے ان کی تصانیف کو آج بھی اہلِ علم آنکھوں پر رکھتے ہیں۔ لیکن یہ خدا کی دین ہے۔ ان سب باتوں کے باوجود اس سرزمین کے اولیائے عظام میں انہیں وہ درجہ حاصل نہیں ہوا جو حضرت خواجہ معین الدین اجمیری کا ہے۔ وجہ اس کی یہ ہے کہ حضرت گنج بخش کی حیثیت ایک لالۂ تنہا کی ہے جس کی رنگینی اور دلآویزی میں کلام نہیں لیکن جس سے سارا چمن مہک نہیں اٹھتا۔ برخلاف اس کے حضرت خواجہ اجمیری نے جو بیج بویا وہ اس طرح پھولا پھلا کہ تمام ملک میں اس کی شاخیں پھیل گئیں"۔ (آبِ کوثر۔ ص ۲۲۰)

حضرت باباصاحب نوں انکساری عجز تے نیاز پیراں دلوں ملیا سی۔ تے صوفیاں لئی ——— میں کوئی نہیں ——— بڑا ای ضروری ہندا اے۔ تن من دھن نوں سواہ کر چھڈنا تے آپنے آپ نوں مٹی وچ رلا لینا ایسے دا ای ناں اے۔ "ہربلاس شاردا" اپنی کتاب "اجمیر" وچ لکھدا اے کہ "خواجہ معین الدین اجمیری ہوراں نے ساری حیاتی پرہیزگاری نال گزاری اے۔ اوہناں نے زیادتی کرن دی کدی وی منت نہیں دتی۔ خدا دی مخلوق نوں اکو جیہا سمجھدے سن تے ساریاں ولی صبح دا ہتھ تے برکت دی نظر ماردے سن"۔

حضرت خواجہ اجمیری دی بنیادی تعلیم خاموشی، تنہائی تے خُلق دی سی۔

ایسے لئی اوہناں نے ایس ول بہتا زور دتا اے۔ آکھدے نیں کہ ــــــــ
۱ "دگدیاں نہراں ول ویکھدے رہو کہ کس طراں شور کردیاں نیں پر جد دن ای دریا دُل وچ ڈگدیاں نیں فیر ہمیشہ لئی چپ ہو جاندیاں نیں"۔
۲ "دوجی تھاں تے انسان دوستی دے متعلق آکھدے نیں کہ ــــــــ
"گناہ کرن نال تہانوں اینہاں نقصان نہیں اپڑدا جناں کہ کسے مسلمان بھرا نوں ذلیل و خوار کرن نال"۔

دادا پیرؒ توں بعد پیرؒ حضرت خواجہ بختیار کاکیؒ آوندے نیں۔ اوہ سراپا جذب دی کیفیت وچ رہے۔ بلکہ اوہناں دا انتقال ای جذب دی حالت وچ ہویا۔ شیخ احمد جام دا فارسی دا ایہہ شعر ــ

کشتگانِ خنجرِ تسلیم را ہر زماں از غیب جانِ دیگر است

سُنیا تے جذب دی حالت پیدا ہو گئی۔ چار دہاڑے تے چار راتاں ایسے حالت وچ رہے تے اخیر پنجویں رات نوں انتقال کر گئے۔ پر ایہناں دناں تے راتاں وچ وی نمازاں باقاعدہ پڑھیاں جس ویلے وی نماز دا ویلا ہندا جذب دی حالتوں نکل آوندے، نماز پڑھن توں بعد فیر اوہو کیفیت پیدا ہو جاندی۔ حضرت شیخ العالم گنج شکرؒ نے ایہناں کولوں ای داخلی علوم دی تعلیم لئی۔ تے ایتھوں ای "وحدت" دا درس لیا۔ حضرت بختیار کاکیؒ نے اک دیہاڑے حضرت بابا فریدؒ ہوراں نوں حکم دتا کہ دادا پیرؒ دے پیر پھڑ لین تے بابا ہوری اپنے پیرؒ دیاں پیراں تے ڈِگ پئے۔ اوہناں فیر اپنا پہلاں والا حکم ای دہرایا تے بابا فریدؒ ہوراں فرمایا کہ "مینوں تہاڈے سوا کوئی دسدا ای نہیں"۔ تے ایہو ای۔ وحدت ــــ دا درس تے منزل اے۔ فیر ایہناں دوہواں پیراںؒ حضرت

ــــــــــــــــــــــــ

۱۔ اخبار الاخیار (ترجمہ) ص۔ ۲۹
۲۔ اخبار الاخیار (ترجمہ) ص۔ ۳۱

بابا فریدؒ ہوراں نوں مالا مال کر دتا۔ امیر خورد ہوراں دے تھلڑیاں شعراں وچ ایسے دل اشارہ لبھدا اے۔ سے

بخشش کونین از شیخیں شد درباب تو
بادشاہی یافتی زیں بادشاہانِ زماں
مملکت دنیا و دیں گشتہ مسلم مرترا
عالم کُن گشتہ انطاع لوائے شاہ جہاں

حضرت بختیار کاکیؒ ہوراں دی تعلیم اوہو ای سی جیہڑی کہ حضرت خواجہ اجمیریؒ دی سی۔ آپ دا ارشاد اے کہ "نفس[۱] انسان دی عظمت تے شوکت دا راز چاراں چیزاں وچ اے۔ اک تے غریب ہندیاں ہویاں وی اپنے آپ نوں اوہ امیر آکھے۔ دوجا بھکیاں ہندیاں ہویاں وی اپنے آپ نوں رجیا ہو یا دسے۔ تریجا دکھی ہووے پر ہسدا ہو یا لبھے تے چوتھی جنہوں دشمن وی سجن تے یار بیلی دسدے ہون" ________ تے ایہو تعلیم تے روحانیت شیخ العالمؒ کول اپڑی تے اوہناں دی رگ رگ وچ وڑ گئی۔

عملی صوفی تے روائیتی صوفی وچ بڑا ای فرق ہندا اے۔ روائیتی صوفی سُنیاں سنائیاں گلاں کر دیندا اے۔ تے عملی صوفی دے ڈھنڈ دں نکل دیاں نیں۔ جیویں گان والا پیشہ ور گلے نال گاوندا اے تے جدے حول نوں لگی ہووے۔ اوہ دلوں گاوندا اے۔ یعنی دل تے جگر دا خون اوہدیاں اکھراں وچ رلیا ہُندا اے۔ روایتی گل جیویں پھکی تے سنی سنائی لگدی اے ایسے طراں روایتی تصوف وی دل تے اثر نہیں کردا جد تیک اوہ صوفی ایس نوں پچھلیاں راتاں دیاں ہنجوواں وچ تر نہ کر دیوے تے نال اوہدیاں آہواں، چیکاں تے ترلے وی شامل نہ ہو جان۔ پنجابی شاعری دے سارے ای صوفی شاعر عملی صوفی سن۔ ساہنوں

۱۔ اخبار الاخیار ـــ (ص ۔ ۳۷)

کوئی ایہو جیہا صوفی شاعر نہیں لبھدا جنہیں دیکھو دیکھی تصوف نوں اپنا لیا ہووے تے اوس نوں شاعری وچ ورتیا ہووے۔ جس طراں کہ اردو، فارسی تے انگریزی شاعری وچ بہت سارے ایہو جیہے صوفی شاعر وی لبھن گے جیہڑے کہ بنیادی طور نال صوفی نہیں سن پر اوہناں صوفیاں والیاں گلاں ضرور کیتیاں۔

حضرت بابا فرید گنج شکرؒ ہوراں دی شاعری دی اک عملی صوفی دی صوفیانہ شاعری سی۔ ایسے لئی اوہدے وچ سادگی تے رچاؤ پورا دا پورا موجود اے تے پوری طراں موجود اے۔ جو جو کیفیتاں تصوف دیاں تے جدوں جدوں اوہ حالتاں جم دیاں رہیاں حضرت بابا صاحبؒ دے لوں لوں وچ رچ دیاں گئیاں تے اخیر تے اظہار دی لوڑ پے گئی تے اوس لئی اوہناں نے شعراں دا سہارا لیا۔ فارسی تے پنجابی زبان نوں ورتیا۔ علم دی انتہا آپ سن۔ عربی تے فارسی دے مکمل عالم تے نال ای اپنی مادری بولی نوں وی سہارا دتا تے اوس وچ اپنے باطن دیاں کیفیتاں نوں ورتیا تے سوہنے طراں ورت کے دسیا۔

حضرت بابا صاحبؒ دی شاعری وچ ڈونگھائی نہیں لبھدی۔ کیوں جے اوہ سدھے سادے اک درویش سن تے اوہناں نوں اُنلبیاں ہیٹھاں دیاں ہانکنبیاں نہیں سن آوندیاں۔ پر ایہدا مطلب ایہہ قطعاً نہیں سے کہ اوہناں نے غور و فکر کولوں کم نہیں لیا۔ اک صوفی دے دل نال تے اک درویش دیاں اکھاں نال اوہناں دنیا تے نظر ماری سے تے فیر نتیجے کڈھے تے اوہناں نتیجیاں نوں آپنیاں شعراں دیاں لڑیاں وچ پرو کے ساہنوں دے دتا۔ اوہ نتیجے کیہ سن؟ بابا صاحبؒ دی تعلیم کیہ سی؟ ویکھدے چلئے تے فیر اوس نوں اوہناں دی شاعری وچوں کڈھ دے جائیے۔

ویکھن وچ ایہو ای آوندا اے کہ پاک و ہند دی سرزمین تے جیہڑا بیج حضرت خواجہ اجمیریؒ نے بیجیا سی اوس نوں درخت بنان دا سہرا حضرت

بابا صاحبؒ دے سر ای اے۔ سلسلۂ چشتیہ نوں پکیاں کرن تے اُرے پرے تے آلے دوالے کھلارن وِچ آپ دا بڑا ای ہتھ اے۔ آپ دے محبوب مرید حضرت محبوب الٰہی نظام الدین اولیاؒ دا ایہہ فرمان بالکل ٹھیک اے کہ بابا صاحبؒ صوفیاں دی اوس جماعت نال تعلق رکھدے سن جنہاں نے تصوّف نوں اک عوامی تحریک بنا دتا سی اوہناں نے ہر طراں دے لوکاں نوں دائرہ تصوف وِچ شامل کر لیا سی۔ صرف ایس لئی کہ عام لوکاں وِچ مذہبی تے دینی شعور نوں جگایا جاوے۔ نہ نرا جگایا جاوے بلکہ پختہ تے مضبوط وی کیتا جاوے۔ بابا صاحبؒ نے جس خلوص، سچائی تے محنت نال ایس سلسلے نوں ترقی دتی اے اوس نے ای سلسلہ چشتیہ نوں چار چن لا کے چمکا دتا اے۔

اوہناں دی تعلیم نوں ایس طراں آکھیا جا سکدا اے کہ:

۱۔ اوہ روحانی ترقی لئی نفس دی پاکیزگی نوں بڑا ای ضروری سمجھدے سن اوہ نماز دی ظاہری صورت تے ادائیگی وِچ روحانی ترقی نہیں سن پاندے ہاں البتہ دلوں وچوں حضوری دے نال خلوص تے نیّت دی پاکیزگی نال اوہدے حضور جانا ای اوہناں کول معرفت دی کنجی سی۔

۲۔ معرفت لئی "آزادئ فرد" نوں ضروری سمجھدے سن۔ تے اکثر آکھدے ہندے سن کہ عرفان اوہ لوک حاصل نہیں کر سکدے جیہڑے بادشاہواں، امیراں تے وزیراں نال میل جول رکھدے ہون۔ غلامی اخلاقیات نوں ماڑیاں کر دیندی اے تے نالے ای رُوح دی آزادی نوں قتل کر دیندی اے۔

۳۔ لڑائی جھگڑے توں دُور ای رہنا چاہی دا اے ایتھے تیک کہ دشمن نوں وی خوش ای ویکھنا یاں خوش ای ویکھن دی خواہش کرنی چاہی دی اے۔

۴۔ وعدے پورے کرو تے فرضاں دی پابندی نال ادائیگی ہوئی چاہی دی اے۔

۵۔ معرفت تے طریقت لئی علم تے شریعت دا علم آپ بڑا ای ضروری سمجھدے ہندے سن ۔ آپ خود دی ظاہری علوم دی دولت نال مالا مال سن۔ کتاب وسنت تے سختی نال عمل کرن دی تلقین کردے سن تے آپ دی پابند سن ۔

۶۔ اسوۂ رسول صلی اللہ علیہ وسلم تے صحابہؓ دے عملاں دی روشنی وچ ٹرن دی تعلیم دیندے سن ۔

۷۔ اوامر و نواہی دی تعمیل وچ دن رات مصروف سن تے مصروف رہن دی تلقین کردے رہے ۔

۸۔ عبادت ——— ظاہری دی تے پوشیدہ دی ——— اوہناں دی حیاتی دا پہلا تے آخری اصول سی ۔

۹۔ محبت تے پیار پورا تے مکمل ہووے تے نرا خدا دی ذات لئی ہووے ۔

۱۰۔ علم، عقل تے عشق تناں چیزاں نوں اک سونی لئی ضروری آکھدے سن بلکہ حضرت نظام الدین اولیاؒ نوں خلافت دیندیاں ہویاں ایہنہ تنوں چیزاں دا حوالہ دے کے اوہناں نوں آپنا روحانی گدی نشین مقرر کیتا سن نیں ۔

ایہہ اریاں گلاں نرا ای فلسفے ہیٹھ اوٹریاں نیں تے نہ ای منطق یاں نفسیات دیاں نیں ۔ جیویں اوہناں دی ساری تعلیم سدھی سادی دین دیاں اصولاں دی سی ۔ ایسے طراں اوہناں دی شاعری نوں کسے وی فکر یاں فلسفے دی زد وچ نہیں رکھیا جا سکدا اے ۔

تے ذکر ہو یا اے کہ حضرت بابا صاحبؒ دی شاعری اک صوفی دی شاعری اے ۔

گل نری ایس لئی نہیں آکھی گئی کہ اوہناں دی شاعری وچ صوفیا نہ مسئلیاں تے عقیدیاں دیاں گلاں باناں ہویاں نیں، بلکہ اوہناں دیاں شعراں دا لب و لہجہ دی صوفیانہ اے ۔ صوفیانہ لب و لہجہ توں مراد ایہہ دے کہ اوہناں دا سوچن دا

تے فیر اوس سوچ نوں آکھن دا انداز تے رنگ وی غیر صوفی شاعراں نالوں وکھرا ای اے۔ یعنی اندرلیاں خوبیاں تے باہرلے حسن دوہواں اعتباراں نال اوہناں دی شاعری اُتے صوفیانہ حیاتی تے صوفی والے دماغ دی چھاپ لگی ہوئی لبھدی اے۔ عشق تے محبت دے متعلق اوہناں دا نظریۂ مجاز تے حقیقت دے سلسلے وچ اوہناں دا انداز، غرضیکہ ہر موضوع تے بحث دے نال اوہناں دا طریقہ بحث کرن دا تے طرز بیان اپنا ای دکھرا تے خاص رنگ رکھدا اے۔ تے ایسے مخصوص رنگ دے نوں ای اسی اوہناں نوں دوجیاں صوفی تے غیر صوفی شاعراں نالوں وکھ کرسکدے آں۔ اوہ ایس لئی کہ حضرت باباصاحبؒ کول تصوّف محض اک نظریے یاں عقیدے دی حد تک ای نہیں سی سگوں حیاتی دے اک تجربے تے عمل دی حیثیت دی رکھدا سی۔ تصوف اوہناں کول صبر، توکل، قناعت تے استقامت اتے عمل کرن دا ناں سی حضرت باباصاحبؒ دی باہرلی دُنیا وچ ورتوں توں ساہنوں اوہناں دے ایس سارے سلسلے دا علم ہو جاندا اے۔ ثابت قدمی تے صبر دیاں بے بہا مثالاں اسی اوہناں دی زندگی وچ ویکھنے آں۔ ایس لئی ایہہ اک قدرتی گل سی کہ اوہناں دی سیرت تے شخصیت دی ایہہ نمایاں خصوصیت اوہناں دی شاعری وچ وی ساہنوں لبھے۔ چنانچہ اسی ویکھنے آں کہ اوہناں دی شاعری وچ دنیا نوں چھڈ دین، دنیا نوں حقیر جانن تے عاقبت نوں سنوارن دا خوف پوری طراں دسدا اے۔

توکل، قناعت تے صبر سبھتوں ای اوہناں دی شاعری وچ دنیا تے حیاتی دیاں اوکڑاں بارے کسے قسم دا کوئی شکوہ یاں شکایت یاں گلہ ایس طراں دا کوئی دی رنگ ساہنوں نہیں لبھدا۔ دوجیاں لفظاں وچ باباصاحبؒ دی شاعری وچ فریاد ہے پر تلخی دی شدّت تے مایوسی نہیں اے۔ ہاں ایہہ ضرور اے کہ اوہ اک صوفی دی حیثیت وچ اپنی حیاتی نوں اک قید تے حقیقت کولوں دوری نوں جدائی تے فراق ضرور آکھدے نیں۔

حضرت بابا فریدؒ دی شاعری وچ اگرچہ ساہنوں کوئی ڈونگھائی، فلسفہ یاں گہرائی نہیں لبھدی۔ پر فیر وی صوفیاں والی اک اندرلی تے روحانی لہر اوہناں دی شاعری دے اندر چھپی ہوئی ساہنوں ضرور دس پیندی اے ستے اوہ دی مجبوری، معذوری تے قید و جدائی دی۔ پر ایہہ ابھر کے تے صاف ہو کے ساڈے سامنے نہیں اوندی۔ اک شکایت، صوفی تے عاشق ہون دی حیثیت وچ، اوہناں دے سینے وچ جم دی ضرور اے پر اوتھے وی اوہناں دے صوفیانہ ذہن نے کم دتا اے۔ کہ صبر تے شکر کولوں کم لے کے اوس احساس نوں اللہ دی رضا آکھ کے سینے دے وچ ای گھٹ چھڈیا اے۔ اک عام آدمی وانگر اک صوفی دی زندگی دیاں مخالف خواہشاں تے سمتاں نال دو چار ہندا اے۔ پر عام آدمی اوس تضاد دا شکار ہو کے پس جاندا اے۔ تے اک صوفی جیہڑا کہ روحانیت تے معرفت نوں حاصل کرن کرن وچ اپنے آپ نوں اک راہے پالیندا اے اوہ ایس نوں شکار کر لیندا اے۔ حالانکہ اک عام آدمی وانگر اک صوفی وی ایہہ محسوس کردا اے کہ کائنات دی ہر چیز اوہدے نال ٹکراؤ پیدا پئی کردی اے۔ دُنیا دا روں روں اوہدے نال ٹکر پیا لیندا اے۔ پر پیار تے محبت دی منزل ایہو جیہی ہندی اے کہ اوتھے ایہناں سختیاں دے خلاف شکایت لئی ہوٹھ کھولنا ای خامی گنی جاندی اے ؎

کاگا کرنگ ڈھنڈولیا سگلا کھایا ماس،
ایہہ دو نیناں مت چھوہو پر دیکھن دی آس

کاں نوں موڑدے تے نہیں بلکہ اوس نوں اجازت دے دیندے نیں پر اک آس جیہڑے کہ محبت دی تکمیل دی آس اے اوس نوں ہر جیون واسطے زندہ رکھنا چاہندے نیں۔ ایس لئی اکھاں دی سلامتی چاہندے تے منگدے نیں تاکہ پریتم نوں دیکھن دی آس پوری ہو جاوے۔ یاں فیر خود سپردگی (Self resignation.) دی مثال ایہہ دی اے ؎

کاگا نین نکاس دوں پی کے دُکھ جائے
پہلے درس دکھائے کے تو پاچھے لے جے کھائے

ایتھے اکھاں نوں بچان دی آس نوں وی چھڈ دیندے نیں بلکہ اوس آس تے سدّھر دے پورے ہو جان پچھوں اوس نوں اجازت دے دیندے نیں کہ بھانویں اکھاں تے آنے وی کھا لویں پر پہلاں پی نوں ویکھ لین دئیں۔

صوفی لئی دنیا اُنج ای کوئی حقیقت نہیں رکھدی تے اللہ دی ذات بے نیاز اے۔ اپنے انسان ہون دی حیثیت نال ذی تے اک سچّا عاشق ہندیاں ہویاں دی اوہ مان نہیں کر سکدا کیوں جے پتہ نہیں اللہ نوں اوس دا کوئی گن چنگا وی لگدا اے کہ نہیں۔ اوس دی بے نیازی اک صوفی تے عاشق لئی اضطراب تے بے چینی پیدا کر دیندی اے۔ ایہو اضطراب تے بے قراری ساہنوں حضرت بابا صاحبؒ کول لبھدی اے۔ پر فیر اوہو گل کہ شکایت دبی دبی تے گلہ دھندلا دھندلا ای اے۔ کھل کے یاں حقیقی محبوب نوں موردِ الزام نہیں نے ٹھہرایا بلکہ گل اپنی بھرتے ای لیاندی نیں ؎

ساہورے ڈھوئی نہ لئے پیئے ناہیں تھاؤں
پر دا اڑی نہ پچھئے دھن سہاگن ناؤں

جے ایہہ آکھ لئیے کہ ایس جبر تے ضبط نے حضرت بابا صاحبؒ دیاں شعراں وچ اک ٹھہراؤ تے نظم پیدا کر دتا اے تے غلط نہیں ہووے گا۔

حضرت بابا فرید گنج شکرؒ دا ہندوستان عجیب و غریب قسم دے دور وچوں گزر رہیا سی۔ غزنی خاندان آپنیاں اخیرلیاں دناں تے سی۔ بابا صاحبؒ نے ایس نوں تختوں ڈگدیاں ویکھیا۔ غوریاں دے حملیاں نوں ویکھیا تے راجپوتاں دی شکست آپ دے ساہمنے عمل وچ آئی۔ شمالی ہندوستان وچ ترک حکمران آپ نے رُوندے ویکھے۔ مغلاں نوں ہندوستان دیاں سرحداں کھڑکاندیاں سُنیا۔ وسطِ ایشیا چوں پناہ گیراں دے ہڑ دے ہڑ آپ دی حیاتی وچ ہندوستان آوندے رہندے۔

شہاب الدین غوری دا قتل اوس ویلے ہویا جس ویلے آپ عین عالم شباب وچ سن۔ بلبن دی تخت نشینی آپ دی اخیر لی عمر وچ ہوئی۔ یعنی اوہناں دی ساری زندگی مڈھوں لے کے اخیر تک ہندوستان وچ عجیب قسم دی افراتفری تے بے چینی نوں دیکھ دیاں ہویاں گزری۔ پر جس ویلے ایہہ سب کجھ ہو رہیا سی عام انساناں دے مقابلے وچ باباصاحبؒ آرام تے سکون نال اپنے کم وچ ای مصروف رہے۔ انتہائی صبر تے توکل دے نال۔ باباصاحبؒ نوں ایہناں تاریخی حقیقتاں دا علم سی تے خوب علم سی۔ پر اوہناں دا مسلک توکل سی، تے توکل دا تقاضا ایہہ سی کہ اوہ آپنیاں مجبوریاں دا احساس کرن تے رضا و رغبت نال ایہناں ساریاں مصیبتاں تے سختیاں نوں برداشت کردے رہن۔ ایس برداشت دے مادے دی وجہ توں آپ دیاں شعراں وچ اک ایہو جیہی لہجہ دی لے جیہڑی کہ اطمینان تے سکون دی اے۔ اپنے ویلے دے دل ہلا دین والے واقعیاں دل بہت ای گھٹ اشارے لبھدے نیں۔ ہاں ایہہ ضرور اے کہ اوس باہر لی بے اطمینانی تے بے چینی دا اظہار ذاتی غم تے گناہ دا احساس بن کے اوہناں دیاں شعراں وچ ضرور آ گیا اے۔

فریدا در درواجے جائیکے کیوں ڈٹھو گھڑیال
ایہہ ندوسا ماریئے ہم دوساں دا کیا حال
گھڑیئے گھڑیئے ماریئے پہریں لئے سجائے
سو ہیڑا گھڑیال جیوں دکھیں رین وہائے

ایہہ گھڑیال دی سزا دا استعارہ حضرت فریدؒ ہوراں دے حالات دا پیدا کردہ اے۔

صوفی دا سبھ توں وڈا، تلخ تے شدید احساس "محرومی" دا ہندا اے۔ اوہ آکھدا اے کہ موسیٰؑ نوں خدا دس پیا تے اوہ بے ہوش ہو گئے تے ایہہ ضروری اے کہ ہر دیکھن والا بے ہوش ہو جائے۔ ایہاں دو جیاں لفظاں وچ اوس نوں صرف

دیدار دی سِک ہندی اے کہ کسے نہ کسے طراں خدا دی ذات دا دیدار اوس نوں ہو جاوے تے ایہہ نہ تے اوس دے وس دی گل ہندی اے تے نہ ای خدا دی حقیقت دا اظہار اوس انداز وچ ہو سکدا اے جس طراں کہ اک سالک چاہندا اے۔ پر فیر دی اوہ ایس لئی تڑپ دا تے پھڑک دا ضرور اے تے ایس دا اظہار ضرور کردا اے۔ بابا فریدؒ ہوراں دیاں شلوکاں وچ دی ایس چبھن دا احساس تھاں تھائیں کھلریا ہویا لبھدا اے۔

آج نہ سُتی کنت سیوں انگ مڑے مڑ جائے
جائے پچھو سہاگنی تم کیو رین وہیائے

یاں فیر

فریدا تن سُکا پنجر تھیا، تلیاں کھونڈے کاگ
اجے صورت نہ بوڑھیو دیکھ بندے دے بھاگ

ایس محرومی توں علاوہ باباصاحبؒ کول ہوردی بہت سارے صوفیانہ مضامین لبھ دے نیں۔ جس طراں پچھے گل ہوگئی اے کہ" صوفیانہ ذہن" نال اوہ سوچدے ہندے سن۔ ایسے طراں اوہناں دیاں شلوکاں وچ اصلاحات تے تمثیلات دے نال نال صوفیانہ احساس وی جاری وساری اے۔ محبت تے عشق، عمل، عبادت، رضا، توکل تے صبر توں علاوہ "گناہ" دا احساس وی اپنی انتہا تے دے۔ جے ایہہ آکھ لیئے کہ اوہناں دی شاعری دی بنیاد ای ایہہ احساس بن دا اے۔ تے غلط نہ ہووے گا۔ ایسے احساس ہتھوں ای باقی ساریاں شاخاں پھُٹیاں نیں۔ گناہ دا احساس ای نیکی ول لے جاندا اے تے بے عملی، بے علمی تے گناہواں کولوں بچاندا اے۔ نیکی نال پیار تے محبت جم دے نیں تے فیر ایثار تے قربانی۔ تے ایسے ایثار تے قربانی ہتھوں رضا تے توکل، دوجیاں لفظاں وچ" احساس گناہ" ای حضرت بابا فریدؒ دی شاعری دی رُوح تے بُنیاد اے۔

بابا فرید گنج شکرؒ ہوراں دی شاعری ول جے کر نظر ماریئے تے ساہنوں

ایس دیاں بہت ساریاں مثالاں لبھن گیاں۔ اک واری آپ لنگر تے کھانا کھان بیٹھے تے پتہ لگا کہ لون ادھارا منگ کے ہانڈی وچ پایا گیا اسے تے نہ صرف ایہہ کہ اوہناں کھان توں ہتھ کھچ لیا تے نہ کھادا بلکہ ساریاں نوں ڈک دی تا کہ بغیر کھاہدیوں ویلا گزارن دی ہدایت کیتی تے اوس دا قصہ اوہ ایس شلوک وچ بیان کردے نیں ؎

فریدا اِکناں آٹا اگلا، اِکناں ناہیں لُون
اگے گئے سنجاپن چوٹاں کھاسی کون

ایس شلوک وچ صرف اوہ سارا واقعہ ساہنوں لبھدا اے بلکہ اوہ "احساسِ گناہ" وی پوری طراں جاری تے ساری اے۔ ایسے احساس دی وجہ توں بابا فریدؒ ہوراں نوں عاقبت دا خوف وی ستاندا رہندا اسی۔ خوف دی فضا اوہناں دی شاعری تے چھائی ہوئی لبھدی اے۔ ایتھوں ای خورے ڈاکٹر لاجونتی ہوراں آکھیا اے کہ "ایش تصوف دے دو موٹے موٹے اصول گناہ دا لما چوڑا شعور تے خدائی عذاب دا ڈاہڈا خوف سن۔ اوہ خداناں پیار کرن دی نسبت اوس کولوں ڈردے بہتے سن تے اوہدی مرضی دے پورے پورے پابند ہوندے سن"

ڈاکٹر ہوراں دا ایہہ بیان صوفیاں بارے بالکل درست نہیں اے۔ کیوں جے صوفی اللہ دا خوف دی تے رکھدا اے پر نالے ای اوس نال محبت دی آخری حداں تک کردا اے۔ تے اوسے محبت نیتھوں سرشار ہو کے اوہ اوس دی رضا تے مرضی دا پابند ہو جاندا اے تے فیر اوس وچ اللہ دا حکم پوری طراں آجاندا اے۔

اک دن آپؒ نے فرمایا سی کہ "جو خدا کرتا ہے وہی ہوتا ہے۔ ہاتفِ غیبی نے فوراً کہا کہ جو کچھ فریدؒ کہتا ہے وہی ہوتا ہے"۔ حضرت فریدؒ ہوراں دے مُرید خاص،

۱۔ پنجابی دے صوفی شاعر۔ (ص-۳)

۲۔ سفینۃ الاولیا۔ (ص-۱۳۲)

محبوب سبحانی نظام الدین اولیاؒ ہوراں دے مرید عزیز حضرت امیر خسروؒ دہلوی ہوراں دے عشق و محبت تے خوف دا ایہہ حال سی کہ "مٹنے[1] کا حقّہ آپ کے کرتے کا ہمیشہ جلا رہتا تھا۔" ایہہ صوفیاں دا خوف دراصل اوس دی رضا و رغبت تے مرضی دی وجہوں ہندا اے۔ دارا شکوہ دے قولاں دی تشریح تے تائید حضرت بابا فریدؒ ہوراں دی ایس کرامت توں وی ہو جاندی اے کہ اوہناں لُون نوں شکر بنا دتا سی تے شکر نوں لون[2] ــــ

کانِ نمک جہانِ شکر شیخ بحر و بر ،
آن کہ ز شکر نمک کند و از نمک شکر

اک اونٹھاں والا پیا جاندا سی تے اونٹھاں تے شکر دیاں بوریاں لدیاں ہوئیاں سن۔ آپؒ نے پچھیا کہ اونٹھاں تے کیہ اے۔ تاجر نے جواب دتا کہ لون اے۔ آپؒ نے فرمایا لون ای ہووے گا۔ اوہنے جدوں منزل تے اپڑ کے بوریاں کھولیاں تے لون نکل پیا۔ رزّرا پٹڑا اچھاں نوں پرتیا نے آکے دسیا کہ اوہناں بوریاں وچ شکر سی۔ آپؒ نے ارشاد کیتا کہ شکر ای ہووے گی تے اوہ شکر ای نکل پئی۔ خوف دی کیفیت ہتھوں "خود اعتمادی" نہیں جم سکدی۔ حضرت بایزیدؒ ہوراں دی خود اعتمادی دا ایہہ عالم سی کہ وضو دے پانی نال حضرت بہاؤ الدین زکریا ملتانیؒ ہوراں دے گھر وچ پلن والی باندی تے دوزخ دی اگ حرام کر دتی گئی۔ بے نیّت ملّاں نوں ویکھ کے مسیت دیاں کندھاں نوں سجدہ کرن دا حکم دتا تے کندھاں سجدے وچ ڈگ پیاں۔ خوف زدہ شخص مظلوم، محکوم تے مجبور ہو جاندا اے حاکم تے قادر نہیں ہو سکدا۔ صبر، شکر تے توکل نوں "خوف" داناں دین وچ ڈاکٹر طہٰ حسین

---

[1] ۔ سفینۃ الاولیا۔ (ص ۔ ۱۳۴)

[2] ۔ ایہہ شعر خان خاناں محمد بیرم خاں دا اے تے ایسے واقعے ول اشارہ کردا اے۔

نے چنگی بھلی کُھل کیتی اے۔ نال ای اوہناں قرآنِ حکیم دا ناں وی لیا اے تے اوتھے دی خوف[1] نوں غلط سمجھیا نیں۔

حضرت بابا فریدؒ ہوراں دی شاعری وچ اک تبلیغی فضا لبھدی اے۔ اوہ اک شاعر یاں فنکار گھٹ تے صوفی تے مبلّغ بہتے ہن۔ اوس دی وجہ ایہہ دے کہ اوہ بنیادی لحاظ نال اک صوفی تے واعظ ای سن۔ ایسے لئی اوہناں نے ادب یاں زبان یاں سٹائل تے اسلوب یاں انداز نوں بنان، سنوارن تے نکھارن دی کوئی شعوری کوشش نہیں کیتی۔ تبلیغ وچ وی اوہناں گلاں دا ای ذکر کیتا اے۔ جنہاں نال کہ ایہہ دنیا تے دوجی دنیا دونویں ای سنور جان۔ عمل تے عشق، قیامت دا حساب کتاب تے دنیاوی زندگی دا فنا ہو جانا تے آون والی دنیا لئی چنگے عملاں دا جمع کر لینا تاکہ اللہ دے حضور سرخرو ہو کے جایا جاوے ؎

والوں نکی پل صراط کنیں نہ سنی آئے
فریدا کڑی پوندی کھڑا نہ آپ مہائیے
فریدا لوڑے داکھ بجوریاں ککر بیجے جٹ
ہنڈے اُن کتائیندا پیدھا لوڑنے پٹ

ایہہ شلوک چنگے تے مندے عملاں دے نتیجے تے جزا تے سزا ول اشارہ کردا اے۔ اُن نوں ریشم تے ککر نوں انگور بنانا بڑا ای اوکھا اے۔ ایسے طراں بھیڑیاں عملاں دے نتیجے وی بھیڑے ای ہندے نیں۔ اک واعظ تے مبلّغ لئی عملاں دی چنگیائی تے برائی تے نظر رکھنی ای ضروری ہندی اے ؎

فریدا روٹی میری کاٹھ دی لاون میری بھکھ
جنہاں کھاہدی چوپڑی گھنے سہن گے دُکھ،

---

[1] ایتھے ڈاکٹر لاجونتی رام کرشن ہوراں دا دی کوئی قصور نہیں اے۔ کیوں جے اوہناں نوں مذہب نے دیوتاواں دیویاں، بتاں تے جناں پریتاں کولوں ڈرنا ای سکھایا جاندا اے۔

جو ایتھے ای نوں مراد کم از کم ایہہ تے قطعاً نہیں اے کہ " امیر " آدمی دُکھ سہن گے۔ اوہ نہیں۔ اوہناں دے آکھن دا مطلب ایہہ وے کہ جیہڑے آرام پسند، تعیش پسند تے سہل انگار ہو کے عبادت تے نیکی دے لوں بے بہرہ ہو جاندے نیں۔ تے قبر بعد دی دنیا وچ اوہناں لئی دکھ ای دکھ نیں۔ ایسے طراں تھوڑیاں شلوکاں وچ دی اوہو تبلیغی فضا موجود اے۔

فریدا چار گوائیاں ہنڈ کے چار گوائیاں سم
لیکھا رب منگیا توں آہو کیرڑے کم،
فریدا کھنڈ میٹھاں اگلیاں جند نہ کالی ویخ
داری آپو آپنی چلے مشائخ شیخ،

تے " مندے عمل کریندیاں ایہ سزائے تنہاں تے ایہو جیہے بے شمار شلوک حضرت بابا فریدؒ ہوراں دی شاعری وچ موجود ہن، جنہاں نوں "تبلیغی" کم لیا گیا دسدا اے یاں لیا گیا اے۔

تبلیغ لئی باباؒ صاحبؒ نے عبادت (عمل) نوں تے عبادت وچوں نماز (حضوری) نوں بنیادی حیثیت دتی اے۔ الصّلوٰۃ عماد الدّین ____

اوہناں کول نماز ای دین دا ستون اے تے جنہیں نماز نوں قائم کیتا اے اوس نے دین نوں قائم کیتا۔ نماز اللّٰہ نال محبت تے حضور نبی کریم علیہ الصلوٰۃ والسلام نال محبت دی وجہوں ای قائم ہوسکدی اے۔ ایسے لئی حضرت بابا فریدؒ نے نماز تے بہتا ای زور دتا اے۔ نماز ہندی کیہ اے ؟ جے جہان نوں ویکھن دی سخت ترین خواہش تے آرزو نوں نماز آکھ لیئے تے درست ای ہووےگا۔ یعنی اللّٰہ دے تصوریاں دھیان دا دوجا ناں نماز اے۔ تے ساریاں عارفاں دا فیصلہ ایہو ای کہ دھیان نال ای عرفان جم دا اے۔ بھگت کبیر ہوری آکھدے نیں کہ " پریم دے سمندر وچ ڈب جاؤ کیوں جے پریم بناں دھیان نہیں ہوسکدا تے دھیان بناں گیان نہیں ہوسکدا تے گیان بناں اطمینان نہیں ہوسکدا۔

ایس دل بے شمار اشارے لبھدے نیں ــــ

فریدا پچھل رات نہ جاگیو جیوندڑو مویو
جے تیں رب وساریا تاں رب نہ وساریو،

پر صوفی تے سالک والی آس ایتھے وی موجود اے کہ بندہ بھالویں اوس لوں بھل جاوے، رب اپنے بندے لوں نہیں بھل سکدا ــــ

جو سر سائیں نہ نیویں سو سر کپیجے کائے
کنیں ہیٹھ جلائیے بال سندے تھائے

تے ایتھے فیصلہ ای لا دتا نیں کہ جیہڑا سر اللہ دے حضور نہ جھکے اوس لوں بالن دی تھاں وِچ چُلھے وِچ بال چھڈو ــــ

اٹھ فریدا وضو ساز صبح نماز گزار
جو سر سائیں نہ نیویں سو سر کپ اتار
فریدا بے نمازا کتیا ایہہ نہ بھلی ریت
کدہی چل نہ آیا پنجے وقت مسیت،

پنجاں نمازاں دی حتمی تبلیغ ایس تھڑے شلوک وِچوں لبھدی اے تے جیہڑے جماعت نال نماز نہیں پڑھدے حضور علیہ الصلوٰۃ والسلام دا دل کردا سی کہ اوہناں بے نماز مرداں دیاں گھراں لوں اگ لادین۔ بابا صاحبؒ نے وی نماز نہ پڑھن لوں موت دے برابر گنیا دتا نیں۔ نماز دے حکم بی تن گلاں ساڈے سامنے آوندیاں نیں۔ فحشا، منکر تے بغی۔ ایہہ تریوے گلاں ایہناں شلوکاں وِچ آگیاں نیں۔ حیوانیت، درندگی تے شیطانیت۔ تے انسان دی سزا سر اتارنا ای اے۔ کیوں جے نماز ایہہ وے کہ معشوق دے سامنے اپنی ہستی تے ذات لوں مٹا دینا تے قیاماً، رکوعاً، جلوساً، قعوداً تے سجوداً غرضیکہ ہر وضع نال ایہہ ای آکھنا کہ میں نہیں آں توں ای ایں۔ تے ایہہ دا مطلب ایہو ای اے کہ نماز وِچ اللہ دے احساس تے اوس دی ذات لوں علاوہ کوئی

گل سامنے نہ ہووے[1] ۔

مختصر گل بات ایہہ وے کہ حضرت بابا فرید گنج شکرؒ کیوں جے پنجابی شاعری دے بابا آدم نیں ایس لئی اوہناں وچ "ادبی" لحاظ کوئی نہیں اے ۔ یاں ادبی ڈونگھائی نہیں ہے تے نہ ای اصولی لحاظ نال ہونی چاہی دی سی ۔ دنیا دیاں ادباں نوں جے چک کے ویکھئے تے ابتدائی شاہ پاریاں تے فن پاریاں دی حالت ایہو جیہی سی ۔ 'چاسر' نوں لے لو یاں اردو دے پہلے صاحب دیوان شاعر سلطان محمد قلی قطب شاہ نوں پھڑ لو ۔ ایہو حالت ای دسے گی ۔ سگوں حضرت بابا صاحبؒ کول تے فیر اک تبلیغی تے اخلاقی فضا بھدی اے جدوں کہ چاسر نے تے ویلا لنگھان لئی آپنیاں کہانیاں "CANTERBURY TALES" چھیڑیاں سن شاعری نوں چھڈ دیو ۔ کوئی ادبی کاوش پھڑ لو تے اوس دی شروع وچ ایہو ای حالت سی ۔ اوہ بھاویں افسانہ ، ناول یاں ڈرامہ ہووے تے بھاویں غیر افسانوی نثر ۔ ایس لئی بابا صاحبؒ کیوں جے شاعری تے پنجابی دی صوفیانہ شاعری شروع کرن والیاں چوں نیں ایس لئی اوہ عظیم ہین ۔

ہن حضرت بابا فریدؒ ہوراں دے کجھ شلوک تھلے دتے جاندے نیں ۔ جنہاں نوں مختلف تصوف دیاں مسئلیاں دی نشان دہی ہندی اے ۔

جند نمانی کڈھیے ہڈاں کوں کڑکائے
ساہے لکھے نہ چلنی جندو کو سمجھائے

(فنا دا مسئلہ)

فریدا درویشی گاکھڑی چلاں دنیا بھت
بنھ اٹھائی پوٹلی کتھے ونجھاں گھت

(درویشی تے فقیری دے راہ دیاں مشکلاں)

---

[1] ۔ مردانِ خدا ، خدا نباشد ۔ لیکن از خدا جدا نباشد

فریدا جنگل جنگل کیا بھویں ون کنڈا موڑ ہینہہ
وسی رب ہی آپئے جنگل کیا ڈھونڈ ہیئیہ

(اللہ دی حقیقت)

فریدا راتیں وڈیاں دُھکھ دُھکھ اُٹھن پاس
دھرگ تنہاں دا جیوناں جنہاں وڈانی آس

(غیراللہ دی حقیقت)

رُکھی سکی کھائے کے ٹھنڈا پانی پیئو،
فریدا ویکھ پرائی چوپڑی نہ ترسائیں جیو

(توکل۔ صبر)

فریدا ایہہ وس گندلاں دھریاں کھنڈ لواڑ،
اک راہندے راہندے رہ گئے اک رہندی گئے اجاڑ

(دنیا دی حقیقت)

فریدا رتی رت نہ نکلے جے تن چیرے کوئے
جو تن رتے رب سیوں تن تن رت نہ ہوئے

(جذبہ دی حقیقت)

فریدا کالے میںڈے کپڑے کالا میںڈا ویس
گہنی بھریا میں پھراں لوک کہن درویش،

(عجز و انکسار)

فریدا میں میدان کر لوٹیئے ہٹیے لاہ،
اگے مول نہ آوسی دوزخ سندی بھاہ (نفس کشی)
فریدا جے دینہہ نالا کپیا جے گل کپیں چک
پوَن نہ اِتّے معاملے سہاں نہ اتے دُکھ

(گناہ دا احساس)

کندھی وہین نہ ڈھاہ توں بھی لیکھا دیورے
جدھر رب رضائے وہین تداون رد کرے

فریدا دکھ سکھ اِک کر دل تے لاہ وکار
اللہ بھاوے سو بھلا تاں لبھے دربار

(اللہ دی رضا)

حضرت مادھو لال حسین شاہؒ

۱۵۳۹ء توں ۱۵۹۳-۴ء تک

پنجابی شاعری دے بادا آدم حضرت شیخ العالم بابا فرید گنج شکرؒ دی
وفات ۱۲۶۵ء توں نیڑے نیڑے تن سو ورہے پچھاں صوفیانہ شاعری دا
دوجا، اچا تے منیا ہویا شاعر ساڈے ساہمنے آوندا اے تے اوہ حضرت
مادھولال حسینؒ المعروف شاہ حسینؒ ۔ ۱۵۳۹ء توں ۱۵۹۳-۹۴ء ۔ نیں
صوفیاں تے صوفی شاعراں وچوں حضرت شاہ حسینؒ ہوراں دا درجہ چنگا بھلا اُچا
اے۔ حضرت بابا فریدؒ ہوراں دے نال تے ایہناں داکوئی مقابلہ ای نہیں
کیوں جے نڑے سو ورہیاں دے فرق بعد اوہناں دی زبان اوس ویلے
دی فکر تے سوچ اوس ویلے دا ماحول تے اوس دا اثر معاشرے تے، ایہو
جیاں دوجیاں گلاں ہوردی ہن، جنہاں وچ بڑا ای فرق پے گیا۔ حضرت
شاہ حسینؒ ہوراں دی شاعری تن سو ورہے بعد دی شاعری اے۔ ایس
طراں دوہنواں وچ بڑا ای فرق پے جاندا اے۔ تے دوہنواں دا مقابلہ ایسے
گلّے وی نہیں بچدا تے نہ ای ہوسکدا اے۔

حضرت شاہ حسینؒ دے صوفیانہ مسلک تے حضرت شیخ العالمؒ
دے تصوف تے صوفیانہ خیالات وچ وی بڑا ای فرق اے۔ حضرت
شاہ حسینؒ دا سلسلہ اگرچہ قادریہ اے۔ پر اوہناں نے ملامتیہ فرقے دے اثر
نوں قبول کر لیا سی۔ ایس فرقے دے بزرگ صوفی حضرت سلطان العارفین شیخ
بایزید بسطامیؒ سن۔ جنہاں دا انتقال ۲۳۴ھ وچ ہویا سی۔ فرقہ ملامتیہ
دی پچھان بڑی ای اوکھی ہندی اے۔ ایس کر کے عام لوک دھوکہ کھا جاندے نیں

کیوں جے ایہناں دا ہر طریقہ ظاہری لحاظ نال شرع دے مخالف ای ہندا اے۔
حضرت بایزیدؒ اک واری بڑے لمے سفر توں بعد بسطام اپڑے تے بہت ساریاں لوکاں نے آپ نوں گھیر لیا تے فیر آپ دی سنگت تے مریدی وچ ای رہنا شروع کر دتا۔ ایس توں اوہناں دی عبادت تے ریاضت وچ فرق پے گیا۔ ایس دا علاج اوہناں اینج کیتا کہ اک دن روزیاں وچ اوہناں بازار وچ کھلو کے روزہ تروڑ دتا تے روٹی پانی کھا پی لیا۔ ــــــ "ایہہ[1] کم اوہناں نے لوکاں نوں آپنے کولوں بدظن کرن واسطے کیتا سی"۔ چنانچہ لوک سچی مچی اوہناں کولوں بے زار ہو گئے۔ پر ایہہ کم اک "نامکمل" صوفی کردا اے تے اوس نوں کرنا پیندا اے تے فیر جدوں اوہ مکمل ہو جاندا اے تے اوہ ــ ملامت ــ وچوں نکل آوندا اے۔ حضرت بابا فریدؒ دی اوہناں تھاواں نوں پچھاں چھڈ کے اگاں اگاں بھجدے رہے جتھے اوہناں نوں لوک بہتا ای تنگ کرن لگ پیندے پر جدوں اوہناں نے آپنی تکمیل کر لئی تے فیر کھُل کے سامنے آ گئے تے تبلیغ دا کم شروع کر دتا۔ ملامتیہ فرقے والے داخلی تے باطنی لحاظ نال پورے تے مکمل ای ہندے نیں۔ ایہناں دا ظاہر ہور ہندا اے تے باطن ہور۔ تے اصلی گل باطن دی ہندی اے جد ظاہر نوں علم نہیں ہندا تے نہ ای ہو سکدا اے۔ صوفیاں دا مسلک تے اکو ای اے ــ خدا شناسی۔ پر طریقے تے انداز وکھرے وکھرے نیں۔ کجھ لکے چھپے ولی ہندے نیں تے کجھ باہر لے تے ظاہری انداز دی رکھدے نیں۔ کجھ لوک سوائے اللہ توں دوجی کسے چیز نال تعلق تے واسطہ ای نہیں رکھدے تے نہ ای کسے چیز کولوں لذت تے سرور حاصل کرن دی خواہش پیدا ہون دیندے نیں۔ اوہناں دی مثال تے فیر اینج ہو جاندی اے کہ ؂

شرطِ اول در طریقِ عاشقی دانی کہ چیست

---

[1] سفینۃ الاولیاء ۔ (ص ۔ ۲۱)

ترک کردن ہر دو عالم را و پشت پا زدن

تے کجھ لوک ظاہری لحاظ نال تے دنیاوی امور وچ مصروف ہندے نیں۔ پر اندر لی دنیا اوہناں دی بالکل ای وکھ ہندی اے گویا ؎

چیست دنیا از خدا غافل شدن
نے لباس و نقرۂ و فرزند و زن

ایس قسم دیاں صوفیاں دی انتہا —— ملامتیہ اکھواندی اے کیوں جے اوہ جان دیاں بجھ دیاں ہویاں ایہو جیہے کم کر دے نیں جنہاں نوں ویکھ کے عام ویکھن والے ملامت کرنی شروع کر دیندے نیں تے دونویں دھراں ایہدے وچ راضی ہو جاندیاں نیں حضرت شاہ حسینؒ ہوری دی ایسے صوفیانہ مسلک دے قائل سن۔

حضرت شاہ حسینؒ دا زمانہ ہندوستان دے مغل اعظم اکبر دا زمانہ سی —— ۱۵۵۶ء ۔ ۱۶۰۴ء۔ اکبر دے زمانے دا اثر حضرت شاہ حسینؒ ہوراں تے ہونا بڑا ای ضروری سی۔ جس طراں کہ ایہہ گل بڑی واری ہوئی اے کہ صوفی ہون توں علاوہ اوہ صوفی اک فنکار وی ہندا اے تے فنکاراں والے جذباتی احساس دی رکھدا اے تے اک فن کار ہون دی حیثیت وچ اوس دا آپنے اردگرد دے ماحول کولوں اثر لینا یاں اوس دی مطابقت وچ ٹرنا یاں ردِّعمل دے طور نال مخالف تے متضاد سمت اختیار کر لینا بے حد ضروری تے بالکل صحیح قدم ہندا اے۔ اک فنکاریاں تے حالات نال مطابقت پیدا کر لیندا اے تے فیر آپنیاں راہواں استوار کر لیندا اے جیویں اردو دے مشہور صوفی شاعر حضرت خواجہ میر دردؔ ہو گذرے نیں تے یاں اوہ زمانے کولوں مار کھا کے اُدھڑ تے اکھڑ جاندا اے۔ تے فیر ٹھاٹرن لگ پیندا اے۔ جیویں مرزا محمد رفیع سوداؔ۔ دونواں دا زمانہ ساڈے سامنے دے۔ بیرونی حملے تے اندرونی سکھاں، جٹاں تے مرہٹیاں دیاں بغاوتاں۔ پر زمانہ اکو جیہا ہندیاں ہویاں وی

راہواں نے سوچاں وکھریاں ہوگیاں۔ صوفیاں تے صوفی شاعراں نے ہمیشہ سازگاری تے مطابقت دی فضا پیدا کرن دی کوشش کیتی اے تے اوتھوں ای اپنے اندر لوں روشن کیتا نیں۔ اکبر اعظم آپ دی "میل جول" والی دنیا دا سندھ سی۔ ایہہ وکھری گل اے کہ "دینِ الٰہی" دا بانی وی او ہو سی۔ بہر حال اکبر دی ایسے "مفاہماتی فضا" وچ حضرت شاہ حسین ہوری پروان چڑھدے نیں۔

ایہہ اوہ دور سی جدوں کہ فارسی نوں ہندی نال ملا دتا گیا۔ خاص طور نال اکبر نے ہندی شاعراں دی سرپرستی کیتی تے اوہناں نوں ڈھیر ڈھیر انعام واکرام تے عزتاں دتیاں، سنسکرت دیاں کتاباں دے ترجمے فارسی وچ کروائے بلکہ آپ وی اکبر بادشاہ نے برج بھاشا وچ کبت ستے شعر آکھے ہن۔ ایتھے دو تمدن، دو تہذیباں ساہنوں جپھیاں پاندیاں ہویاں لبھدیاں نیں۔ ہندوستان وچ مغلاں دے آون نال اک نویں کلچر نے جنم لیا سی۔ ایہہ گل تے بڑی ای پرانی سی پر ایہدے تے غور اکبر دے عہد وچ ای کیتا گیا کہ مسلمان تے ہندواوس نے شعوری کوششاں نال اک دوجے دے کلچر توں روشناس کروائے۔ جتھے مسلماناں نوں ہندوستان دیاں رواجاں نے رسماں روایتاں نال آشنا کروایا تے اوتھے ای ہندی ادب، ہندو ذہن، فکر تے سوچ نوں فارسی تے عربی ادب تے تہذیب نال وی روشناس کروادتا جدی وجہ نال —— ہندوستانی —— زباناں وچ اک نویں چاشنی، اک نواں

۱۔ بعض روایتاں ایہہ وی ہن "تان سین" نے ایہہ کبت لکھے سن تے اکبر دے ناں لادتے سن۔ بہر حال ایتھوں ساہنوں ایہہ ضرور پتہ لگ جاندا اے کہ اکبر دا میلان طبع ادب ول ضرور سی تے بہتا سی۔ اکبر دیاں شعراں نوں اکبر دے شعر نہ منن والیاں وچوں "سکے" سرفہرست آوندا اے۔

سوادتے اک نواں شعور پیدا ہون لگ پیا بلکہ بڑی چھیتی پیدا ہوگیا تے مسلماناں وچ ہندی[1] شاعری دا رواج تے ہندوواں وچ فارسی[2] شاعری دا رواج جڑاں پکیاں کر گیا۔

ایس دور وچ اکھاں کھولن والے صوفی شاعر حضرت شاہ حسینؒ ہوراں دا مزاج وی اوسے رنگ وچ رنگیا گیا۔ ولبھ چاریہ ۱۴۲۳ء توں ۱۴۷۵ء تک دی شاعری حضرت شاہ حسینؒ ہوراں دے دور وچ ہور ای نکھر کے تے سنور کے سامنے آگئی ہوئی سی۔ ولبھ چاریہ نے عبادت نوں محبت نوں عبادت دا درجہ دِتا سی۔ ایس توں بعد تے مغلاں دے عہد دے نیڑے تیڑے سورداس جی دی شاعری ساڈے سامنے آجاندی ای۔ نال ای میرا بائی جودھپوری دی ہندی شاعری سارے ہندوستان وچ اپنا لوہیا منوا چکی سی۔ میرا بائی دیاں کچھاں دیاں بنیادی خوبیاں ـــــ شیرینی، سادگی، جذبات نگاری تے عشق دا مکمل انداز سن۔ ایہہ تنوں چیزاں تے ولبھ اچاریہ دی اتلی خصوصیت حضرت شاہ حسینؒ ہوراں دی شاعری وچ مغلاں دے دور تے ذوق دے سبھتوں آئیاں۔ کیوں جے اوہناں دی عزت کرن والے ہندوستان دے شہنشاہ آپ وی سن تے آپ دی رسائی شہنشاہ اکبر دے حرم تک دی سی تے تبلیغ دا کم اوتھے وی کردے ہُندے سن۔ ایہو ترلوے خوبیاں سانوں فارسی شاعری وچ وی لبھدیاں نیں۔ اوتھے وی سادگی تے شیرینی تے عشق تے نال ای جذبات دیاں ڈونگھائیاں سانوں دسدیاں نیں پر فارسی تے ہندی شاعری دا بنیادی فرق ساڈے سامنے آجاندا اے۔ جدوں کہ ہندی

---

[1] ۔ عبدالرحیم خانخاناں ۔ ایہہ ہندی دا خوبصورت شاعر سی۔

[2] ۔ ٹوڈرمل ۔ ایہہ نرا فارسی دا شاعر سی بلکہ اک بہت اچا عالم وی سی۔

شاعر زنانی دے روپ وچ فریاد کردا اے تے مرد نوں پکاردا اے تے فارسی شاعر مرد ای عاشق اے تے مرد ای معشوق بن کے سامنے آوندا اے۔ حضرت شاہ حسینؒ فارسی تصورات دے نال نال ہندی شاعری دی ایسیا بنیادی خصوصیت کولوں بہتے متاثر نیں۔ یعنی زنانی دی آواز وچ فریاد کرنی۔ ابج تے ایہہ خوبی دوجیاں شاعراں جیویں حضرت خواجہ فرید مٹھن کوٹیؒ ہوراں کول وی موجود اے پر سب توں پہلاں حضرت شاہ حسینؒ ہوراں نے ایس نوں ورتیا اے۔ خورے ایہناں گلاں توں ای ڈاکٹر لاجونتی ہوراں نوں ایہہ شک پیا اے کہ مسلمان صوفی ہندو ازم توں متاثر سن۔ بہر حال جتھے تک تصورات دی دنیا دا تعلق اے حضرت شاہ حسینؒ ہوری فارسی دے مقابلے وچ ہندی تصورات کولوں بہتے متاثر لگدے نیں۔ حضرت بابا فریدؒ ہوراں توں بعد پہلے وڈے شاعر آپ سن۔ اوہناں نے سب توں پہلی تبدیلی عشق دے تصور وچ کیتی۔ مرشد دی اہمیت نوں گھٹ محسوس کیتا تے گھٹ ای محسوس کروایا۔ حضرت بابا صاحبؒ نے باہرلے تے اندرلے دوہواں علماں وچ پیراں دی پیروی کیتی تے اوسے نوں اپنی شاعری دا موضوع بنایا تے آپنے آپ نوں مخاطب کر کے تبلیغی انداز وچ شلوک یاں شعر آکھے۔ حضرت شاہ حسینؒ نے ایس نظریے وچ بنیادی تبدیلی عاشق دی کیتی۔ تے عشق دا اظہار ہندی شاعری دیاں روایتاں کولوں متاثر ہو کے زنانی دے موہنوں کیتا کیوں جے ہندی شاعری وچ اکو ای مرد اے تے اوہ ہن کرشن جی تے باقی ساری دنیا اوہناں دی لیلا اے۔ اگرچہ سورداس نے کرشن جی دے تصور نوں خالصتاً مذہبی ویہڑے چوں کڈھ دتا پر فیر وی میرا بائی تے اوہناں توں پہلیاں روایتاں مک نہ سکیاں ؎

ایہہ تن وس رہی دل میرے صورت یار پیارے دی
تیرا باغ بغیچہ تیرا میں بلبل باغ تہاڈے دی

آپنے شوہ نوں آپ رجھانواں حاجت نہیں پسارے دی
کہے حسین فقیر نماناں بھینواں خاک دوارے دی

مونث دا صیغہ ورتن نوں دکھریاں ہو کے دی ویکھئے تے ایہہ اثر سانہوں حضرت شاہ حسینؒ ہوراں تے بہہ جاندا اے کیوں جے اوہناں دا لہجہ وی۔ زنانیاں۔ والوں ای لگدا اے۔ اینج لگدا اے کہ اوہناں نوں زنانیاں دی بول چال سُنن دا کوئی ڈاہڈا ای موقع لبھیا اے کیوں جے اوہ زنانی، ووہٹی یاں میرا دا ذکر نہ وی کرن تے "بول چال" دے انداز وچ گل بات کردے نیں تے اینج ای لگدا اے کہ زنانی ولوں محبت تے پیار دا اظہار کیتا جارہیا ہووے ؎

سجن دے ہتھ بانہہ اساڈی کیکر آکھاں چھڈ دے اڑیا
رات انھیری بدل کنیاں، بابجھ وکیلاں مشکل بنیاں
ڈاہڈے کیتا سڈ وے اڑیا کیکر آکھاں چھڈ دے اڑیا
عشق محبت سیئی جانن جنہاں دے ہڈ وے اڑیا
کلر کھٹ نہ کھوہٹری چینا ریت نہ گڈ وے اڑیا،
منت بھر ناں ایں چھٹیاں اک دن جاسیں چھڈ وے اڑیا
کہے حسین فقیر سائیں دا نین نیناں نال گڈ وے اڑیا

اڑیا، وے۔ ایہہ پنجابی زبان وچ خاص عورت دی زبان تے لہجہ اے۔ تے جتھے ایہہ دونویں کٹھے۔ وے اڑیا۔ آجان تے فیر ہور ای زنانیت جنم لیندی اے۔ چناب تے جہلم دیاں دریاواں دے وچکار لا علاقہ ایس مرکب دی جائے پیدائش اے یاں او تھے حالی تیک وی اڑیا استعمال ہندا اے۔ اگرچہ اگوں آون والیاں صوفیاں نے وی ایس روایت نوں قائم رکھیا اے پر ایس دا تجربہ حضرت شاہ حسینؒ نے ای کیتا اے ایسے وجہوں اوہناں دی شاعری وچ رس تے سُر پیدا ہو گئے نیں جیہڑے کہ حضرت بابا فریدؒ ہوراں کول بہت تھوڑے انداز وچ لبھدے نیں۔

حضرت شاہ حسینؒ ہوراں تے فارسی شاعری، انداز تے زبان دا اثر بہتا ظاہری لحاظ نال ہویا اے۔ حضرت بابا فریدؒ ہوراں کول وی ہندی اثر بہتا اے۔ پر ادہ ظاہری اے یعنی اوہناں نے زبان دے لحاظ نال ہندی نوں ورتیا اے۔ ایہہ ممکن اے کہ گورو نانک ہوراں دے گرنتھ وچ آون کارن اوہناں وچ بعد وچ تبدیلی آئی ہووے۔ بہر حال اوہناں دی شاعری دی اندرلی رُوح فارسی ونگری اے۔ جدوں کہ حضرت شاہ حسینؒ ہوراں دی باہرلی فضا آتے فارسی دا رنگ چڑھیا ہویا اے۔ ایہہ دا مطلب ایہہ نہیں اے کہ اوہناں کول فارسی دے مضمون اندرلے لحاظ نال نہیں ہین۔ فارسی شاعری دی روایت تے تجربے وی اوہناں کول لبھدے نیں۔ اُنج وی عربی دے عالم سن تے قرآنِ حکیم دے حافظ بلکہ قرآن حکیم نوں اکثر تے متواتر پڑھدے رہندے سن۔ دساں ورہیاں دی عمر وچ تے حفظ کر لیا سن نیں۔ عربی دے ذریعے نال فارسی نوں جو جو کجھ لبھیا تے فیر فارسی دے ذریعے نال جو جو کجھ ہندوستان آیا اوہ سب کجھ حضرت شاہ حسینؒ ہوراں دیاں نظراں وچوں گزریا ہویا سی۔ تے آپ نے اوہناں عربی تے فارسی دیاں روایتاں کولوں وی اثر قبول کیتا سی۔ بلکہ ہندی معنیاں دے نال نال ای فارسی معنویت وی آپ دی شاعری وچ موجود اے تے اوس دی وجہ ایہہ وے کہ ہندی تے فارسی دے اسالیب تقریباً اکّو جیہے ہن سوائے محبت دے اظہار دے طریقے نوں۔ ایس لئی حضرت شاہ حسینؒ ہوراں کول فارسی خیالات، فارسی دیاں تشبیہاں تے استعارے دی ہندی معنویت دے نال نال وی لبھدے نیں ؎

گھول گھمائی صدقے کیتی ساہنوں جے کوئی ملے گرا لوں دا،
اسے گھٹ آئے دسیا میرا پیارا وقتے دوجا کوئی نہ سمالوں دا
مَن دا رنے تو یہ جیا جاوندا

عـ۱۔ دو نوں جہاں کہاں تری وسعت کو پا سکے
میرا ہی دل ہے جس میں کہ تو سما سکے ۔ (خواجہ میر درد)

سب جگ ڈھونڈ بتیرا مینوں تدھ بن ہور نہ بھاوندا
شاہ حسینؒ پیا در تیرے سائیں طالب تیرے ناؤں دا

یاں فیر فارسی خیالات ٹھکلڑی ساری کافی وچ موجود ہین ـــ

تیں ملیاں میری تازگی وو

راتیں درد ، دہیں درماندی مرن اساڈا واجبی وو ،
ہتھاں کھول گلے وچ پائیاں ہیں بیراگن آدوی وو ،
جنگل بیلے پھراں ڈھونڈیندڑی کوک نہ سکاں ماری لاج دی وو
کہے حسین فقیر سائیں دا رات دہیں میں جاگ دی وو

یاں فیر اک ہور کافی ـــــــــ " نی سیئو ، اسیں نیناں دے آکھے لگے " ـــ
والی ساری ای کافی اتے فارسی خیالات دی تہہ چڑھی ہوئی اے ـــــــ

ہندی ہندوستان دی تے فارسی ایران دی پر حضرت شاہ حسینؒ ہوری پیدا ہوئے پنجاب وچ تے اوہ وی پنجاب دے دل لاہور وچ ۔ آپ ہوراں دے پیو ہوری جولاہیاں دا کم کردے سن ۔ ایس لئی پنجاب دیاں روایتاں ، قیستاں نے پنجاب دے ماحول نوں وڈتن دے نال نال اوہناں نے شاعری وچ جولاہیاں والیاں ٹیکنیکل گلاں نوں استعارہ بنا کے وی ورتیا اے پنجاب دی تہذیب اوہناں دے سامنے سی تے لوک کہانیاں تے لوک گیت اوہ وی سن دے سن یا سن دے ہون گے ۔ ہیر رانجھے دا قصہ پنجاب دا مشہور ترین لوک قصہ اے ۔ تے ایس نوں لکھن والیاں دا حساب[1] ای نہیں اے ۔ ہر دو بجے چوکھے درہیے کوئی نہ کوئی لوڑاں ناں ساڈے سامنے آ ای جاندا اے تے ممکن اے کہ اوہ قصہ حضرت شاہ حسینؒ نے وی سنیا یاں پڑھیا یاں ویکھیا ہو دسے ویکھیا ایس لئی آکھیا گیا اے کہ ہیر تے رانجھے دا قصہ اوہناں دے دور دے نال نال

عا ۔ اک سو تہتر (۱۷۳) تاں قصیاں دا تے مینوں علم اے ۔ ڈاکٹر باقر ہوری اٹھ سو (۸۰۰) توں اتے دسدے نیں ۔

دی گھڑ دا اے۔ دمودر داس دھودڑ نے ایس سمت ۱۵۲۹ وچ لکھیا یعنی سنہ ۱۴۷۲ سن عیسوی بن دا اے۔ نالے ای اوہ آکھدا اے کہ اوس نے ایس ہیر مائی تے رانجھے نوں اکھیں وی ڈٹھا اے۔ تاریخ ایس سلسلے وچ اوس دی کوئی مدد نہیں کردی اے کیوں جے اوتھے ہیر دا مرن سال سنہ ۱۴۵۲ء لے۔ من لینے آں کہ ہیر لودھیاں دے زمانے وچ ہوئی تے مر گئی تے حضرت شاہ حسینؒ توں سو ورھے توں وی گھٹ پہلوں مردی اے۔ ایس لئی ایہہ قصہ اوس ویلے توں ای عام تے مشہور ہونا شروع ہو گیا ہووے گا۔ حضرت شاہ حسینؒ ہوراں دے کنیں وی ایہہ اپڑا ای صحیح تے درست لگدا اے۔ آپ دے استاد شیخ بہلولؒ سن جیہڑے چنیوٹ دے رہن والے سن۔ چنیوٹ سرگودھیوں وی نال ای اے تے جھنگوں وی نیڑے وے۔ ایس لئی ایہہ قصہ عین من والی گل اے کہ رانجھن تے ہیر مائی دا قصہ شیخ بہلولؒ نے صوفیانہ رنگ وچ حضرت شاہ حسینؒ ہوراں دے کنیں پایا ہووے تے آپ نے اوس لوک قصہ دے ناویں تے کرداراں نوں استعارۃً اپنی شاعری وچ ورت لیا ہووے۔

صوفیانہ مسلک وچ — جذب تے یک رنگی (COHERENCE)

اک سالک تے صوفی دی بنیادی خواہش ہندی اے اوس دی عبادت دا حاصل تے اصلی مقصد ایہہ ای ہندا اے کہ اوہ اپنی ذات نوں خدا دی ذات وچ ملا دیوے۔ اوہ اپنے آپ نوں اک جز سمجھدا اے تے اللہ دی ذات نوں کل۔

رانجھن رانجھن مینوں سب کوئی آکھو ہیر نہ آکھو کوئی ؎
ماہی ماہی کوک دی میں آپے رانجھن ہوئی ہُو
جس شوہ نوں میں ڈھونڈن دی آں ڈھونڈ لدھا شوہ سوئی
کہے حسینؒ ساڈھاں دے ملیاں نکل بھول گیو ای

ملے۔ وارث نزد وارث (ص ۔ ۱۱ ۔ ۱۲ ۔ ۱۳)

جذب دی کیفیت نوں دسن لئی حضرت شاہ حسینؒ دی پنجاب دے لوک گیت دے ہیرو — رانجھا تے ہیر دُوویں — ہیر دا سہارا لیندا اے نیں۔ تے "من تو شدم" والی گل آکھ دتی نیں۔ اک ہور تھاں تے خدا دی تلاش تے حقیقت نوں ای رانجھے دا ناں دے دتا نیں ؎

جنگل بیلے پھراں ڈھونڈیندی اجے نہ ملیا رانجھن میرے سنگے مُڑ
میںڈا دِل رانجھن رادل منگے
مہیں آئیاں میرا ڈھول نہ آیا، ہیر کو کے وِچ جھنگے،
راتیں دِنیں پھراں وِچ جھل دے پیَرٍن ہولاں دے کنڈے
کہے حسین فقیر نماناں رانجھن ملے کتے ڈھنگے،

وصل تے فراق دیاں مضموناں نوں دی تصوف نے اک شائستگی دِتّی اے حضرت شاہ حسینؒ ہوراں ایہناں مضموناں نوں دی پنجاب دے ایسے لوک قصے کولوں ای کردارے کے استعمال کیتا اے ؎

ایہو بن دی گل۔ سجن نال میلا کریئے،
خوار پڑا ہے متّر رانجھن سارے بابلیئے نیں تریئے،
بھنو ساگر اَت بھڑا بھاری سادھاں دے بیڑے چڑھیئے
سائیں کارن جوگن ہو نواں کریئے جو کجھ سریئے
لکھ ٹکا شیرینی دیواں جے شوہ پیار کریئے
ملیا یار ہوئی روشنائی دم شکرانے دا بھریئے
کہے حسین حیاتی لوڑیں تاں جیوندیاں ای مریئے

ایہہ وصل دی تڑپ اے تے تھلڑی کانی وِچ فراق دی جدائی دی چیک اسے ؎

رانجھا جوگی میں جوگیانی کملی کر کر سڈیاں
ماس جھڑے پنجر ہوئیاں کڑکن لگیاں ہڈیاں

پیارے بن راتاں ہوئیاں وڈیاں ـــــــ
میں ایانی نیونہہ کیہ جاناں برہوں تناواں گڈیاں
کہے حسین فقیر سائیں دا لڑ تیرے میں لگیاں،

ایسے وصل تے فراق دی بابت جذب دی کیفیت نال بھلکڑی کافی بھری پئی اے ۔

رانجھن میرا، میں رانجھن دی کھیڑیاں نوں کوڑی جھاک
نی مائے مینوں کھیڑیاں دی گل نہ آکھ ـــــــ
لوک جانیں ہیر کملی ہوئی، ہیرے دا ور چاک
کہے حسین فقیر سائیں دا جان دا مولا آپ

دوجیاں تے سب توں اہم تشبیہاں تے استعارے اوہناں آپے پیو دادے دے پیشے توں کڈھ نکھے ورتے نیں ۔ آپ نے خود تے ایہہ پیشہ نہیں سی اپنایا یاں سکھیا۔ پر فیر وی اوس پیشے دی ٹیکنیک تے بنیادی گلاں نال واقف ضرور سن ۔ اوہناں نے مجازی تے حقیقی رنگاں وچ اک بڑا ای سوہنا ملاپ رکھ کے اک دوجے کولوں وکھریاں وکھریاں معنیاں وچ ورتیاں نیں۔ صوفیاں دے عمل نوں ایہناں استعاریاں تے تشبیہاں وچ ای ظاہر کیتا ئیں۔ ۔

گھم چرخڑیا ـــــ تیری کتن والی جیوے
نلیاں وٹن والی جیوے
چرخا بولے سائیں سائیں بائڑ بولے توں
کہے حسین فقیر سائیں دا میں ناہیں سب توں

چرخہ ـــــ انسان اے یاں اوس دی ظاہری حالت اے ۔ چرخا جیویں روں پھڑدا اے تے اپنے عملاں نال اوس دیاں چھٹیاں تنداں تے دھاگے بناندا اے ۔ ایہہ نیک عمل ہن ۔ انسانی جسم دا پنجر روح توں بغیر بالکل

اینج ای ہندا اے۔ جیویں کر چرچہ سکا ہووے تے اوہدیاں وچلیاں تاراں پسلیاں ورگیاں لگدیاں نیں سو

چرخے چائے سبھے گھر گیاں رہی اکیلی ہوں
جیہا ریجا کھوک ڈونا مُوتیں چادر تان کے سوں
کہے حسین فقیر سائیں دا آٹے لگی چھک پون

تے نہ نرا چرخے دا ذکر لبھدا اے بلکہ چرخے دے سارے لوازمات سنے اوہدیاں آلے دوالے دیاں مزدورتاں تے ورتیاں جان والیاں چیزاں دا ناں وی حضرت شاہ حسین ہوراں کول مجازی رنگ وچ ورتیاں ہویا لبھدا اے۔ جیویں کتناں، ٹونبیاں، ترنجن تے سکھیاں، بننا تننا، چولا سنے اہو جیہے ہور ڈھیر سارے لفظ اوہناں اپنی زندگی تے پینڈے چوں کڈھے تے اوہناں نوں آپنیاں کافیاں وچ ورتیا نیں۔

شاہ حسینؒ ہوری پنجاب دے وسنیک سن، پنجاب دے جم تے پنجاب دے پل سن۔ ایس کر کے پنجاب دا رچاؤ وی اوہناں دی شاعری وچ لبھدا اے۔ حضرت شیخ العالم بابا فریدؒ ہوراں کول، جیویں پچھے بیان ہویا کہ سدھے سادے تبلیغی انداز وچ خدا دی حقیقت تے قربت نوں پچھانن دیاں گلاں ول زور دتا گیا لبھدا اے۔ حضرت شاہ حسینؒ ہوراں اوہناں تے نال ای مقامی رنگ دی چڑھایا اے ایہہ گل ٹھیک اے پئی اوہناں دی ہندی کولوں اثر لے کے عشق دا اظہار زنانی دے موہنوں کروایا اے تے حضرت بابا فریدؒ ہوراں کولوں چنگے تے سوہنے انداز وچ کیتا نیں۔ اینج وی آپ دا ویلا اوہناں کولوں ترے سو ورہے پچھاں دا اے اوس ویلے تک زبان دا رنگ ڈھنگ تے انگ ہور ای سنور تے نکھر چکیا سی۔ ایس لئی اوہناں دی زبان وچ حضرت بابا فریدؒ ہوراں دے مقابلے وچ مٹھاس تے حسن بہنا لبھدا اے۔

حضرت شاہ حسینؒ ہوراں دا عشق دی یا گلاں ورگا سی تے گلاں وی دیوانیاں ورگیاں سن۔ کیوں جے حضرت بابا فریدؒ ہوراں نے پیر دے راہیں شریعت دے احکامات دی تکمیل کرنا سکھیا سی تے اوس تے عمل وی کر دے سن تے حضرت شاہ حسینؒ ہوری قادریہ سلسلے دے بیعت سن پر ملامتیہ رنگ اختیار کر لیا سی۔ نال ای پیر توں علاوہ اک مجاز قائم کر لیا سن نیں۔ تے اک ہندو منڈے ——— مادھو لال ——— نوں اپنا مرکز تے محور بنا لیا سی۔ ایسے لئی آپ دے ناں دے نال مادھو لال لکھیا جاندا اے۔ ایہہ مادھو لال حضرت شاہ حسینؒ دیاں مجلساں تے وعظاں نوں سنن آوندا ہندا سی اک مسلمان واعظ تے مبلغ لئی جتھے ایہہ فرض ضروری ہو جاندا اے کہ اوہ مسلماناں دی اصلاح کرے اوتھے نال ای اوس تے ایہہ ضروری تے لازمی قرار دتا جاندا اے کہ اوہ غیر مسلماں ول وی غور کرے تے مسلمان تے مسلمان دے ایمان دے ایسے فرض نے حضرت شاہ حسینؒ نوں مادھو لال ول دھیان کرن تے مجبور کر دتا۔ تے ایسے نظر کارن اوس ہندو منڈے دا مقدر کھل گیا تے اخیر تے مادھو لال مسلمان ہو گیا۔ ڈاکٹر لاجونتی رام کرشن ہوری ایس گل نوں منن توں انکاری نیں کہ ——

"پر مادھو دے مسلمان ہون دے ایہہ دو نویں قصے آئی نیں۔ جھوٹھے تے بعد دے گھڑے ہوئے کیوں جے حسینؒ جیہا صوفی روایتی خیالاں دی ذرا پرواہ نہیں سی کردا کیویں اپنے یار نوں اسلام ول لے آوندا"۔ میں کدھرے پہلاں وی ایہہ گل آکھ آیاں واں کہ ڈاکٹر موصوفہ ہوری اسلام دی بنیادی روح نوں ناواقف سن ایس لئی پنجابی دے صوفی شاعراں بارے جیہڑی وی گل بات کر دیاں ہن اوہ ہندوانہ اندازِ نظر نال ہندی اے۔ حالانکہ سدھی جیہی گل اے

۱۔ History of Lahore P-145

۲۔ پنجابی دے صوفی شاعر۔ (ص۔ ۵۰-۵۱)

کہ حضرت شاہ حسینؒ ہوراں نے "اپنے یار نوں اسلام ول" نہیں لیایا نداسی بلکہ مادھو لال آپ ای کھچیدا کھچیدا اوہناں ول ایناں کو جھک گیا سی کہ فیر دوہناں وچ فرق ای مک گیا تے "من تو شدم تو من شدی" دا معاملہ ہو گیا۔

حضرت شاہ حسینؒ ہوراں دا عشق اگرچہ مجازی سی پر اوہناں نے ـــــ لیلے ـــــ نوں پچھے چھڈ دتا سی تے آپ اگاں لنگھ گئے سن تے ایسے لئی حقیقت نوں پا لیا سن نیں تے اکبر جیہے کٹڑ غیر دینی بندے نوں اپنا عقیدتمند بنا لیا سن نیں۔ جے تے اوہ عشقِ مجازی وچ ای کھبے رہندے تے فیر نرا "مجنوں" یاں "رانجھا" ای بن کے رہ جاندے حضرت شاہ حسینؒ نہ ہندے تے نہ ای سال دے سال اوہناں دے مزار تے عُرس ہندا تے دیوے بلدے۔

مجاز قائم کرناں اک سالک لئی بڑا ای ضروری ہندا اے ایس توں بناں اوہ حقیقت نوں نہیں پا سکدا۔ ہاں کجھ صوفی پیر دی شخصیت نوں حضوری تے حقیقت دیاں نشانواں پا لیندے نیں تے کجھ اوس توں علاوہ ڈھونڈ کے اپنی تکمیل کرن دے اسباب پیدا کر لیندے نیں۔ تے فیر اوہ رُکن یاں سبب پچھے رہ جاندا اے تے اوہ آپ اگاں حقیقت ول ٹر پیندے نیں۔ ایہو صورت حضرت شاہ حسینؒ ہوراں دی سی۔

حضرت شاہ حسینؒ ہوراں اپنا رشتہ جیہڑا خدا نال جوڑیا اے اوہدے وچ شکوہ یاں شکایت دا پہلو نہیں دسدا۔ بلکہ قناعت، توکل، صبر تے شکر نوں اپنایا اے۔ اوہناں نے جتھے دی کافیاں وچ خدا دا ذکر کیتا اے یاں اوہنانوں ویکھیا اے اوتھے اوس نوں کوئی الاہمہ نہیں دیندے بلکہ اوتھے اک عجیب سوہنی جیہی سپرد کر دین والی، پیش کر دین والی کیفیت دا احساس جم پیا اے بلکہ شاہ حسینؒ ہوراں کول اللہ دا

عہ۔ روزنامہ مشرق۔ مورخہ ۲۸ مارچ سنہ ۱۹۷۱ء

ناں لینا ای اک سب توں وڈا نشہ، سرور تے خمار تے مستی اے تے فیر ایسے نشے وچہوں جیہڑی دی کافی آکھی گئی اے اوہدے وچ اک خاص اثر، چنگی بھلی ڈونگھائی تے مٹھاس پیدا ہو گئی اے۔ تے ایئج ای لگدا اے کہ بولن والا، آکھن والا تے اظہار کرن والا زمینی مخلوق نہیں اے بلکہ کوئی ہور اے ؎

نی تینوں رب نہ بھُلّی دعا فقیراں دی ایہا
رب نہ بھُلّی ہور سب کجھ بھُلّی رب نہ بھُلّن جیہا
سونا رُوپا سب چھل وسیں، عشق نہ لگدا لیہا
ہور ناں دے نال ہسدی کھیڈیندی شاہاں توں گھونگٹ کیہا
عشق چوبارے پائیو ای جھاتی ہن تینوں غم کیہا
آپنے دی سونہہ بابلی دی سونہہ گل چنگیرڑی ایہا
جس جوبن دا توں مان کریندی جل بل وسیں کھیہا
کہے حسین فقیر سائیں دا مرناں تے ماناں کیہا

عشق دے چوبارے تے جھاتی پالین توں پچھاں غم کیہ ہو سکدا اے۔ نہ جوبن دا مان تے دنیا تے دین دی یاد، جدوں اوہ ــــ اللہ ــــ دِس پیا تے فیر کوئی دکھ دکھ نہیں رہندا تے سکھ سکھ نہیں دسدا۔ غیر زمینی گلاں، نہ سونا تے نہ رُپا، سب کجھ غیر حقیقی شے واں نیں، تے حقیقی تے اصلی گل اوس شوہ نوں پرچاؤناں وے۔ تکبر، غرور تے آکڑ چھڈ کے حلیمی پھڑ لو ؎

دل دل دے وچ کئی دل پیندے اک دن ویسیں روئے
سب دل چھاڈ کے توں اکّے دل ہوئے
اوکھی گھاٹی بِکھڑا پینڈا اِہن ہی سمجھ کھلوئے
چھوڑ تکبر، پکڑ حلیمی پوے تد اہیا سو ئے
کرک نہ کپڑ شوہ دریا نوں لکھو نہاناں بیڑی ڈھوئے
کہے حسین فقیر نماناں جو ہونی سو ہوئے

اخیرلے شعر وچ تقدیر دے مسئلے دا حل لبھ جاندا اے۔ پر تقدیراں نوں بدلنا یاں اختیار وچ لے آونا ہر کسے دا کم نہیں ہندا۔ اوس لئی اوس توں اگلے شعراں نوں ویکھنا دی ضروری اے۔ تے جیہڑا دوں ای اختیار وچ بدلدا اے جد دوں کہ ایہناں تے عمل پیرا ہویا جاوے۔ جے محبّت دی مستی گہرائی تے حقیقی عشق دی انتہا دیکھنی اے تے فیر ذرا تھلڑی کافی ول نظر مارلو دے

تُسیں بھئی نہ بھُلّو، کائی جے ہیں بھُلّیاں
پریم پیالہ ست گر والا پیوت ہی ہیں گھُلیاں
لوک لاج کُل کی مریادا ڈال سجن وَل چلیاں
کہے حسینؒ فقیر سائیں دا نام تیرے ہیں ہلّیاں

حضرت شیخ العالم بابا فرید گنج شکرؒ ہوراں نے دی عمل دی تلقین کیتی اے تے حضرت شاہ حسینؒ ہوراں نے دی عمل تے بہتا زور دتا اے۔ جیویں پہلاں گل ہو گئی کہ شریعت اے ظاہری علم تے طریقت اے اندر لے علم دا ناں۔ ایس اندر دے علم لئی عمل بڑا ای ضروری ہو جاندا اے۔ بناں عملوں اِک صوفی اپنی عاقبت نہیں سنوار سکدا۔ نہ نرا صوفی بلکہ ہر مومن لئی عمل سنے بڑا ای لازمی تے ضروری اے۔ حضرت شاہ حسینؒ ہوراں دے استعارے تے تشبیہاں ای ایہو جیہاں نیں جنہاں توں عمل، عمل تے عمل دی تلقین ای نکلدی تے لبھدی اے دے

آخر پچھوتا سیں کڑیئے اُٹھ چل ڈھول منانے نی
سوہنے سادے بانے کرئے کُڑیئے من دے بھانے نی
اِک گھڑی شَوہ مُول نہ بھانے جاسن رنگ وٹانے
کہتے نیں تیرے نال دے ہالی کلّر وچ سب جائے سمانی

کتھے ای تیری اوہ جوانی کتھے ای حُسن ہوائے،
کتھے نیں تیرے تُرکی تازی سائیں بن سب کوڑی بازی
کتھے ای تیرا سونا روپا ہوئے خاک سواہ،
کتھے نیں تیرے مانک موتی دیکھ اوہ تیری جھج کھلوتی
کہے حسینؒ فقیر نماناں پو سائیں دے راہیے۔

یاں آپ دی ایہہ کافی۔ "رات انھیری بدل کنیاں" بابھج وکیلاں مشکل بنیاں"
ساری دی ساری محبت دی چاشنی تے عمل دی تلقین نال بھری پئی اے۔ انھیری رات روشنی تے چاناں منگدی اے تے اوس چانن لئی ہتھ پیر ہلانے پیندے نیں ——
"کلر کھٹ نہ کھوہڑی چیناریت نہ گڈوے اڈیا" عمل دی اوہ جیہڑے سدھے تے چنگے ہون۔ کلراں وچ کھوہ کڈھنے تے ایہناں وچ فصلاں بیجنیاں ایہہ تے چنگے عمل نہیں ہوندے تے بھیڑیاں عملاں نوں کلر تے ریت نال تشبیہہ دتی نیں۔ ریت دی پیروں نکل دی اے تے کلر دی چھلیا ہندا اے پیر رکھو تے اندر یعنی دھوکہ تے فریب دیندا اے۔ ایہہ کلر چاننی وچ پانی بن کے لشکدا اے پر تریہائے دی تریہہ نہیں لاہ سکدا۔ یاں فیر ــ

سیئو میرا ماہی تاں آن ملادو کاہل ہویاں گھنی
بابل کولوں داج نہ منگدی بھاؤ نہ منگدی ماؤں
اکو رانجھن پل پل منگدی چھٹے ہیر جنجالوں نہ
روندی پکڑ بٹھائی کھارے زوری دتی اُولانواں
خولی کھیڑے دے گل بدھی رونواں تے کرلانواں
تارے گن دی نوں رات دہاندی سولاں دوس لنگھائے
کرم صبر رانجھن دی سیوا ہیر سپنے بل بل آئے
راتیں بھی کالی تے مینہہ بھی کالی چریا لوڑن بیلے
کہے حسین فقیر نماناں وچھڑیاں رب میلے،

بابل دا دیہڑا گڈی پیاری تے سوہنی تشبیہ اے۔ ہر کڑی اوتھے ای جم دی اے، پلدی اسے تے جوان ہندی اے۔ جوانی تے بچپن دیاں سرحداں ایتھے ای جڑ دیاں نیں تے فیر ایس ویہڑے نوں چھڈن لگیاں کیہ کجھ ہو جاندا اے۔ ایس کافی دا اثر ایتھے ای اے کہ ایہناں کجھ بندیاں ہوئیاں دی نزار انجھا ای منگیا جا رہیا اے کھارسے بہنا، کھیڑے، کالیاں راتاں تے کالیاں بھیاں احساساں دی ترجمانی لئی کڈیاں سوہنیاں تشبیہاں نیں۔ سوہرے جان لئی کڈا اڈا ابڈا عمل کرنا پیندا اے ایسی گل نے عمل دی اوکڑ نوں ایس کافی وچ چنگی طراں دسیا گیا اے۔

عمل لئی اوہناں ایسیاں لفظاں تے تشبیہاں دا ورتارا دی کیتا اے۔ جیہڑے آپنے اندر ای حرکت تے مسلسل حرکت رکھدے نیں۔ جیویں

"گھم چرخڑیا۔ تری کتن والی جیوے۔ نلیاں وٹن والی جیوے"

چرخے دا گھمنا آپ ای عمل اے تے عمل دی تلقین اے تے نال ای کتن والی تے نلیاں وٹن والی دا جیوناں دی ضروری قرار دتا گیا اے۔ چرخہ جیہڑا کہ حضرت شاہ حسینؒ ہوراں کول جسم اے تے جسم ٹردا رہوے تے جیوندا رہندا اے تے جسم دا ٹرنا درحقیقت عمل ای تے ہے وسے کیوں جے نال ای کتن تے نلیاں وٹن دی گل وی ہندی اے۔ چرخہ گھمے گا۔ دھاگہ ٹرے گا۔ ترکلا بھونوں گا۔ روں سوتر بنے گا۔ سوتر وٹیا جاویگا۔ تے نلیاں تیار ہو جان گیاں تے فیر کھیس دریاں تے کپڑے بن سگے تے آرام تے سکون تے اطمینان میسر ہووے گا۔ اطمینان تے سکوں اوسے ویلے لبھدا اے کہ جس ویلے اللہ پاک دا ذکر تے ورد ہر ویلے تے اخیر تک کیتا جاوے۔ ایہہ کتناں تے وٹناں درحقیقت عمل تے ذکر ای اے۔

۵ کتن سکھ نی ڈُلے کرڑیئے چرھیا لوڑیں کھاری
تند ترٹی ایڑن بھنا چرخے دی کر کاری مُد
کہے حسین فقیر سائیں دا عملاں دے باہجھ خواری

ایتھے اوہناں ایہناں ساریاں گلاں نوں   کتنا، تند، اٹیرن

تے چرخہ ــــــ عمل آکھ دتا اے تے ایہناں توں بغیر خواری ای خواری ہندی اے۔ کوئی کم سدھر دا نہیں اے۔ ایسے عمل دی وضاحت اگے چل کے اک ہور تھاں تے کر دے ہین کہ ؎

توں آہو کت ولّی نی کُڑیئے۔ توں آہو کت ولّی
ساری عمر گوائیا اینویں پُچھی نہ گُھتّی چھلّی ،
گلیاں وچ پھریں لٹکیندی ایہہ گل ناہیوں بھلی
کہے حسین فقیر سائیں دا داج وہونی چلّی

ٹھلّے ایسیاں کافیاں دا ذکر ہندا اے جنہاں وچوں دوجے مسئلیاں تے وی روشنی پے جائے گی ؎

گل وو کیتی خیال پئی گل وو تیاہی لوڑیئے ،
شمع دے پروانے وانگوں جلدیاں انگ نہ موڑیئے
ہاتھی عشق مہاوت رانجھا آنکس دے دے ہوڑیئے
کہے حسین فقیر سائیں دا لگڑی پریت نہ توڑیئے

(عشق دی حقیقت)

بُریاں بُریاں بُریاں وے لوکا بریاں کول نہ بہہ وے لوکا
تیراں تے تلواراں کولوں تکھیاں برہوں دیاں چھریاں وے لوکا
جنہاں سائیں دا ناؤں نہ لیتا اوڑک لوں اوہ چھریاں وے لوکا
کہے حسین فقیر سائیں دا صاحب سیئوں اسیں جڑیاں وے لوکا

(فراق دی کیفیت)

منوں نہ وساریں توں سیئوں میرے صاحبا ہر گلوں میں چکیاں
میں تیری ہو مُکیاں ،
اوگن ہاری نوں کوگن ناہیں میرے صاحب بخش کریں تاں چھٹی آں
جیئوں بھاوے میئوں راکھ پیاریا میرے صاحبا دامن میں تیرے لگی آں

جے توں نظر اک مہر دی بھالیں میرے صاحب چڑھ چبارے میں مُٹھی آں
کہے حسین فقیر سائیں دا میرے صاحب در تیرے دی میں کُتی آں

(اللہ دی تے بندے دی حقیقت ۔ جذب دی کیفیت)

تن تندور، آہیں دے ابلنے سیخ چڑھی دا بینڈا تن من بھجدا
باہجوں سجن میںوں ہور نہ سجھ دا
تن دیاں تن جانے من دیاں من جانے محرم ہوئے مولیٰ دل دیاں بجھ دا
کہے حسین فقیر سائیں دا لوک بخیلاں بچ بچ لجھ دا

(وحدت)

لکھی لوح قلم دی قادر نے مائے موڑ جے سکنی ایں موڑ،
ڈولی پائے لے چلے کھیڑے نہ میتھوں عذر نہ زور
رانجھن سانوں کنڈیاں پائیاں دل وچ لگیاں شور
مچھی وانگوں میں پئی تڑفاں قادر دے ہتھ ڈور
کہے حسین فقیر سائیں دا کھیڑیاں دا کوڑا زور

(جبر تے قدر دا مسئلہ)

حضرت سلطان باہوؒ

سلطان العارفین

۱۶۳۱ء توں ۱۶۹۱ء

سلطان العارفین حضرت سلطان باہوؒ جھنگ دے علاقے وچ مغلاں دے وچکار لے دور وچ جمے۔ شاہ جہان دا دورِ حکومت سی۔ آپ وی پرانیاں مسلماناں باقی درویشاں وانگر عربی تے فارسی دے عالم سن۔ پر جیہڑی چیز نے اوہناں نوں ابدی شہرت دتی اوہ اوہناں دی مادری بولی سی تے اوہناں دی پنجابی زبان وچ کیتی گئی شاعری، صوفیانہ شاعری دا معراج بنی۔

حضرت شیخ العالم مسعود الدین فرید گنج شکرؒ نے احساسِ گناہ ول بہتا زور دتا اے۔ حضرت شاہ حسینؒ ہوراں نے عمل تے عمل دی ای گل کیتی اے تے حضرت سلطان باہوؒ ہوراں نے وحدت دا گیت چوکھا گاویا اے۔ صوفیانہ مسائل تے اوہناں کول سارے دے سارے موجود ہن پر سب توں بہتا زور توحید، رسالت تے شیخ تے ای دتا ایں۔ ایس دنیا تے آون والی دنیا —— آخرت —— ول وی حضرت سلطان باہوؒ ہوراں نے دھیان کیتا اے۔

صوفیاں نے اپنی ذات نوں پچھانن دی جیہڑی کوشش کیتی اوہدے نتیجے وچ "احساسِ جمال" جنم لیا۔ کس طراں۔؟ پہلاں پہلاں اوہ پھُلاں ول بھونریاں ول، سویر دی سرخی تے شام دی لالی ول، قدرت دیاں منظراں تے فطرت دے نظاریاں ول، سوہنیاں سوہنیاں عمارتاں تے انسانی جسم دے حسن نوں ویکھدا اے۔ تے ایتھوں فیر ہولی ہولی ایہناں چیزاں دے بنان والے دا خیال آجاندا اے تے اوس۔ صانع —— نوں حاصل کرلین دی خواہش نوں تکمیل تک اپڑان دا مسئلہ اوس دی حیاتی دا مقصد بن جاندا اے۔

پر شرط ایہہ وے کہ ایس راہ وچ اوسلنوں کوئی پُٹھے راہ نہ لا دیوے۔ کیوں جے جمالِ مطلق

اللہ دی ذات ـــــ اوس دا نصب العین ہندا اے

تے اوہ اوس نوں حاصل کرن لئی بے چین تے مضطرب ہو جاندا اے تے ایہہ

جذبہ یاں اضطراب ـــــ عشق ـــــ اوس نوں وحدت دے تصور

دے نال نال آون والی دنیا دی خبر وی دیندا جاندا اے۔ حضرت علامہ اقبالؒ

تے اوس مسلمان نوں کافر آکھدے نیں جیہڑا عاشق ای نہیں اے۔ سے

طبع مسلم از محبت قاہر است ؛ مسلم از عاشق نباشد کافر است

یاں فیر سے

اگر ہو عشق، تو ہے کفر بھی مسلمانی ؛ نہ ہو تو مردِ مسلماں بھی کافر و زندیق

اِک اُچّی، اعلےٰ تے عمدہ شاعری لئی تناں چیزاں دا ذکر کیتا جاندا اے ـــ

(i) سچا جذبہ۔ (Sincere Emotion)

(ii) اچے خیالات۔ (Sublime thought)

(iii) موسیقیت۔ (Rythm)

صوفیاں لئی پہلی چیز یعنی جذبے دی سچائی تے اخلاص بندی بڑی ای ضروری ہندی اے۔ چنانچہ اسی ویکھیا اے ایہہ شے حضرت شیخ العالم بابا فریدؒ ہوراں کول وی ہے نے تے حضرت شاہ حسینؒ ہوراں کول وی تے حضرت سلطان باہوؒ ہوراں توں بعد آون والیاں صوفی شاعراں کول وی موجود وے۔ حضرت سلطان باہوؒ ہوراں کول سب توں بہتی موسیقیت لبھدی اے۔ تے ایسے آہنگ، سُر تے لے نے اوہناں دیاں شعراں نوں سوہنے توں سوہناں بنا دتا اے بلکہ ضرب المثل بن کے رہ گئے نیں۔ جیویں سے

دل دریا سمندروں ڈوہنگا کون دلاں دیاں جانے ہُو

وچے بیڑے وچے جھیڑے وچے موجھ موہانے ہُو

چوداں طبق دلے دے اندر تنبو وانگوں تانے ہُو
جو دل دا محرم ہووے باھُوؔ سویو ربّ پچھانے ہُو

یاں فیر سے

الف اللہ چنبے دی بُوٹی، مُرشد من میرے وچ لائی ہُو
نفی اثبات دا پانی ملیُس ہر رگے ہر جائی ہُو،
اندر بُوٹی مُشک مچایا جاں پھُلّن پر آئی ہُو
جیوے مُرشد کامل باھُوؔ جیں ایہہ بُوٹی لائی ہُو

حضرت سلطان باہوؔ صوفیاں وچوں پہلے شاعر ہن جنہاں نے تصوف دے مسئلیاں تے "فکری نظر" دی ماری اے۔ اگے ایہہ بحث ہو چکی اے کہ تصوف جذبات دا ناں اے پر بعد وچ ایہدے وچ فکر دا عنصر وی شامل ہو گیا۔ جیویں پچھلے باب وچ ایہہ گل کھل کے بحث نکلے آئی کہ حقیقت تے سچائی دی تلاش ای بندے دا سب توں وڈا، ڈاہڈا تے من پسند مشغلہ اے تے شاعر وی اک انسان ای ہندا اے تے اک صوفی شاعر بہتا ای جذباتی ہو جاندا اے جدوں کہ اوس لئی اوس دا محبوب ——— حقیقی ——— نہ لبھے تے نہ ای دسّے۔ ایہہ جذبہ نرا جنون ای نہیں ہندا بلکہ اوہدے وچ ڈب جان والا انداز موجود ہندا اے۔ اچی تے اعلےٰ شاعری وچ جذبہ تے فکر جپھیاں پا کے اگاں ٹردے نیں تے اک چنگے شاعر دی ایہو وڈیائی ہندی اے کہ اوس دی شاعری وچوں فکر تے جذبے نوں وکھریاں وکھریاں نہیں کیتا جا سکدا۔ فکر، فلسفہ تے سائنس عام لحاظ نال خشک کرخت تے بغیر کسے رنگ آمیزی توں پیش کیتیاں ہوئیاں دنیاوی تے مادی حقیقتاں دا دوجا ناں اے۔ پر شاعر کدی کدی اندر لیاں جذبیاں ہتھوں مجبور ہو کے ایہہ گلاں شاعری وچ لے آوندا اے تے اوتھے آ کے جذبہ، شعر تے شعریت، فلسفہ تے فکر تے درجیاں غیر مادی حقیقتاں نال مل جاندے نیں۔ تاریخی لحاظ نال جے اسی ویکھئے تے ہندو پاک تے ایران دے سارے ای مفکّر کجھ چر پچھوں صوفی ہو جاندے نیں۔ مغرب وچ اگرچہ فلسفہ

فکر تے روحانیت نوں وکھو وکھ درجیاں وچ ونڈیا گیا تے ونڈیا جاندا اے پر اسی ورڈز ورتھ (WORDSWORTH .) نوں کیہ آکھاں گے کہ کتھوں ٹریا تے کتھے اپڑیا ایسے طراں ولیم بلیک (WILLIAM BLAKE) ہوراں دا فکر کیہ آکھدا اے؟ کجھ شاعراں نے واقعی ای تے کجھ فلسفیاں نے حقیقی لحاظ نال گریز تے فرار دی راہ اپنائی جیویں چاسر تے سپینسر ساڈے سامنے نیں یاں لوز وٹنیت (Romantic Revival) دے کجھ شاعر جنہاں وچوں شیلے (SHELLY) تے کیٹس KEATS اگے اگے نیں۔ ایسے طراں اردو وچ ریاض خیر آبادی تے اختر شیرانی دا ناں لیا جاسکدا اے۔ ایتھے آکھیا جاسکدا اے کہ ذہن دے نال نال ماحول تے دل دی بجے صاف تے ستھرا لبھ جاوے تے فکر تے جذبے دیاں راہواں آپنے آپ ای سدھیاں ہو جاندیاں نیں تے ایس راہیں پین بارے ایشیا یورپ نالوں کدھرے اگے وے۔ ہندوستان دی فضا مسلماناں دیاں حملیاں نال کجھ بدلی پر فیر اوہ بدل دی ای رہ گئی۔ اخیر اکبر نے آکے اوس دا ستیاناس کردتا تے ہندوستانیاں نوں دینِ الٰہی دے دتا جیہڑا کہ صحیح معنیاں وچ مغلیہ سلطنت دے زوال دا سبب بنیا۔ ایس لادینیت نے صاحب دل بندے وی پیدا کیتے جیویں ذکر ہویا کہ حضرت شاہ حسینؒ ایسے طراں شاہجہان دا زمانہ ہور ای اگے ودھیا تے ہندو مسلمان ہور ای نکھڑ گئے۔ کجھ لوک اکبر اعظم دی حیانی وچ ای ایس لادینیت — دینِ الٰہی — نوں انکار نہ کرسکے تے بعد وچ اوہناں آپنیاں خیالاں دا اظہار کرنا شروع کردتا۔ ڈر دیاں ڈردیاں نے تے اورنگ زیب دے زمانے وچ ایہہ گلاں کھل کے سامنے آگئیاں۔

حضرت سلطان العارفین باہوؒ ہوری شاہجہان (۱۶۲۷ - ۱۶۵۷) دے عہد وچ جمے تے اوس توں چونتی ۳۴ ورہے بعد تک جیوے۔ عام صوفیاں وانگر ایہناں وی نہ ای کہانیاں پائیاں نیں تے نہ ای بجھارتاں، نہ ای پہٹیاں بیٹھیاں ورتوں ورتیاں نیں تے نہ ای اوکھیاں اوکھیاں گلاں ساہمنے رکھیاں نیں بلکہ انتہائی خلوص تے سچائی نال اپنی حقیقت ساڈے ساہمنے رکھ دتی ہیں —

د دلے وچ دِل جو آکھیں سو دل دُور دلیلوں ھُو
دِل دا دور اگوں ہاں کیجیے کثرت کنوں قلیلوں ھُو
قلب کمال جمالوں جسموں جوہر جاہ جلیلوں ھُو
قبلہ قلب منوّر ہویا باھُو خلوت خاص خلیلوں ھُو

فکر تے فلسفہ جے روحانیت نال مل جاوے تے فیر حضرت امام غزالیؒ جیہے بندے جم دے نیں تے حضرت مولانا رومیؒ جیہیاں شخصیتاں دنیا وچ رونما ہندیاں نیں۔ حضرت سلطان باہوؒ ہوراں نے فلسفہ تے شریعت دونواں نوں اپنے سامنے رکھیا اے۔ تے ایسے لئی اوہناں کول آپنے توں پہلیاں صوفیاں کولوں ذرا دکھ ہو کے صوفیانہ مسئلیاں تے بحث لبھدی اے۔ ایسے کارن ڈاکٹر لاجونتی ہوری اوہناں نوں فلسفی صوفی آکھدیاں نیں۔ تے ایہہ پہلے ای ذکر ہو چکیا اے کہ مشرقی صوفی عام طور تے فلاسفر وی ہندے نیں۔ کیوں جے پہلی منزل ظاہری علماں دی ہندی اے تے فیر اگاں ٹر کے داخلی تے اندرلیاں علماں دی۔ لوڑ پیندی اے پر کجھ لوک ایس دا اظہار نہیں کردے۔ حضرت سلطان باہوؒ ہوراں دی شاعری وچوں ایہہ چیزاں ساہنوں واہ واہ لبھ جاندیاں نیں۔

اک بہت وڈے صوفی بزرگ دا قول اے کہ انسان نوں اوس مقام تے اپڑنا اے جتھے اوس نوں سوائے خدا دی ذات دے کجھ وی نظر نہ آوے۔ ایس منزل نوں فنا داناں دتا جاندا اے۔ ایسے فنا نوں کجھ لوکاں نے جذب آکھیا اے۔ ایس منزل نوں یاں ایسے جذب دی کیفیت نوں استاد حکیم سنائیؒ ہوراں انج آکھیا اے کہ "جے تینوں جیون دی آرزو اے تے مرن توں پہلاں ای مرجا"۔[1] جس طراں اتے ذکر ہویا کہ حضرت سلطان باہوؒ پہلے صوفی شاعر نیں جنہاں کول کجھ کجھ فکر تے فلسفے دیاں جھلکیاں لبھ جاندیاں نیں، ایہہ جذب

عـ۱۔ " بہ میر اے دوست پیش از مرگ اگر عمر ابد خواہی "

دی کیفیت اوہناں کول وی اے پر اوہ ایس تے ذہن، دماغ تے شعور نال دی گل بات کردے نیں۔ خودی یاں نفس نوں قابو کرلین لئی کئی اک راہواں موڑاں تے منزلاں توں لنگھناں پیندا اے تے کوئی نہ کوئی جذبہ، لگن تے شوق دا ساہمنے ہونا بڑا ای لازمی بن جاندا اے۔ حضرت سلطان باہوؒ ہوراں اللہ دی ذات نوں پچھانن لئی مُرشد دی ذات نوں بڑی ای اہمیت دتی اے۔ اگرچہ ذکر دے لحاظ نال اوہناں حضرت بابا بلھے شاہؒ ہوراں کولوں گھٹ ای اپنے مرشد دے ناں نوں شاعری وچ ورتیا اے۔ پر اوہ ایس نوں وسیلہ ضرور بناندے نیں۔ اسی ویکھ آئے آں کہ حضرت بابا فرید گنج شکرؒ ہوراں نے سب کجھ کھٹیا اِی پیراں کولوں، پر اوہناں دا تذکرہ اوہناں دیاں شلوکاں وچ نہیں لبھدا۔ سب توں بہتا ذکر بابا بلھے شاہؒ ہوراں ای کیتا اے۔ پر سلطان باہوؒ ہوری دی مُرشد دے ناں دا ورد اپنیاں شعراں وچ کردے نیں ؎

الف ایہہ تن میرا چشم ہووے، میں مرشد ویکھ نہ رجّاں ہُو
لُوں لُوں دے مڈھ لکھ لکھ چشماں اِک کھولاں اِک کجّاں ہُو
اِتنیاں ڈٹھیاں صبر نہ آوے ہور کتے ول بھجّاں ہُو
مُرشد دا دیدار ہے باھُو مینوں لکھ کروڑاں حجّاں ہُو

صوفیاں دے سوالات ــــ "میں کون آں، توں کون ایں، ایہہ دنیا کیہ اے تے تیرے وچکار ایہہ دُوریاں کیوں نیں؟"[1] ــــ اوہناں کول دی نہیں لبھدے۔ ہندی تے ایرانی فلسفے دا بنیادی فرق ایہہ وے کہ ہندی فلسفے دی ابتدا مایوسی، کمزوری تے کم ہمتی توں ہندی اے۔ جدوں کہ

۱۔ من کیستم تو کیستی، عالم کجاست؟ ۔ درمیانِ ما و تو دوری چراست
(اقبالؒ)

ایرانی فلسفہ امید تے خوشی توں شروع ہندا اے۔ مایوسی اسلام وچ گناہ اے۔ ایرانی فلسفے تے تجسس تے اضطراب تے بے چینی دی فضا سوار اے۔ ہندی فلسفہ رنج نے دکھ دیاں دیہاں تے بے چارگی دے احساس دیاں بنیاداں دی تلاش وچ پریشان اے تے ایرانی زندگی کیہ اے جسم تے جان دا تعلق، رنج تے خوشی دا سلسلہ نتے اخیر تے فتح ای فتح ہندی اے۔ جدوں کہ ہندی فلسفہ اپنی مایوسی وچ آپے ای ڈب کے رہ جاندا اے۔ تے اک تھاں تے ایہہ دونویں فلسفے اتفاق کردے نیں کہ نری معرفت ای انسان نوں گناہواں توں پاک نہیں کرسکدی بلکہ عمل دی نہایت ای ضروری اے نال ای "حیوانی نفس" نوں "قدسی نفس" دے تابع رکھن تے وی ایہہ دونویں فلسفے متفق نیں۔ ایس اتفاق دی بنا تے وی شک پیندا اے کہ حضرت سلطان باہوؒ ہوراں ہندی فلسفے کولوں اثر لیا اے۔ حالانکہ ایہہ گل نہیں اے تے نہ ای ایہہ فلسفہ یاں ایس دیاں جھلکیاں اوہناں کول لبھدیاں نیں۔ اوہناں نے تصوراتی نفسل، بُعد تے دوری نوں قبول کیتا اے۔ اوہناں دی شاعری وچ انسان دی عظمت دا تصور نہ ہون دے برابر اے۔ تے فلسفہ ای ایس تضاد دا شکار ہوسکدا اے۔ تصوف نہیں۔ اوہناں نے ایس دنیا دی "حقیقت" توں وی انکار کیتا اے۔ "حقیقت" ایہناں معنیاں وچ کہ انسان دا ایہہ "وجود" جیہڑا اک عارضی اے، فنا ہون والا اے۔ جد ایس دی کوئی علّت موجود اے تے فیر ایس دنیا دی دی علّت موجود ہووے گی۔ جے اوہ کھل کے فلسفیاں دا مطالعہ کردے تے فیر اوہناں نوں دنیا دی ہلیتی دے نال نال "حقیقت" دا وی فلسفیانہ علم ہوجاندا۔ جتھے ایہہ سوال جنم دا اے کہ۔ "[1] میں کیوں تقدیر دیاں زنجیراں وچ بجھیا ہویا داں۔ توں تے نہیں مردا تے میں کیوں مر جاناداں" تے اوتھے ای اوہناں کول ایہہ جواب وی لبھ جاندا اے

---

[1]۔ من چرا در بند تقدیرم بگو۔ تو نمیری من چرا میرم بگو

کہ "۔۔۔ ¹تُوں زندگی چاہنا ایں تے اپنے نفس ۔۔۔ خودی ۔۔۔ نُوں سنوار تے چاراں پاسیاں نُوں اپنے اندر جذب کرے فیر توں ویکھیں گا کہ مَیں کون آں، توں کون ایں تے توں دنیا وچ کیوں حیاتی لنگھا نا ایں تے کیوں مرنا ایں" ۔۔۔۔۔

خودی توں بعد بے خودی فلسفی لئی ضروری اے۔ حضرت سلطان باہوؒ نے فلسفے نُوں جذبات یاں روحانیت دے تھلے رکھ کے ورتیا اے ایس لئی اوہ ایس تضاد وچ پے گئے تے ایتھوں ای ویکھ کے ڈاکٹر لاجونتی ہوراں آکھ چھڈیا اے کہ "باہوؒ دی شاعری پڑھن توں اندازہ ہندا اے پئی اوہ فلسفی صوفی سن پر کسے نہ کسے وجہ پاروں اوہناں اپنا فلسفہ شریعت دے پردے اندر لکائی رکھیا ہو سکدا اے ذاتی سلامتی تے امن لئی انج ہووے۔ اُنج اک ہور وجہ اوہناں دا پیر ہونا اے جس دے کارن اوہ بلھے شاہ والی مستی تے کھل نہیں سن وکھا سکدے۔ پیر ہون مگروں اوہناں توں ایہہ امید کیتی جاندی سی پئی اوہ بڑے متقی تے ثقہ ہون۔ ایس کر کے اوہناں نُوں اپنا فلسفہ شریعت دا رنگ ملا کے پیش کرنا پیا۔"² ڈاکٹر ہوراں دی ایہہ رائے نہ ایہہ کہ نری درست نہیں بلکہ انتہائی غیر جانب دارانہ دی اے تے تعصب نال بھری ہوئی دی۔ ایس گل نُوں اسی اینج دی آکھ سکدے آں کہ اوہناں دی روحانیت نے فلسفے ۔۔۔ شعور تے عقل ۔۔۔ نُوں قبول کرن توں انکار کر دتا سی۔ ایس لئی اوہ وچکار وچکار ٹرن دی کوشش کر دے رہے۔ علامہ اقبالؒ ہوراں دی زبان وچ بے خودی تے صوفیاں کول جُدائی تے فنا اکو ای منزل دے ناں نیں۔ ایس جدائی تے اوس جدائی نُوں مکان لئی راہواں تا پینیاں پیندیاں نیں۔ بہر حال

۱۔ زندگی خواہی خودی را پیش کن　　چار سو را جذب اندر خویش کن
باز بینی من کیم تو کیستی　　در جہان چوں مردی و چوں زیستی (اقبالؒ)

۲۔ پنجابی دے صوفی شاعر (ص۔ ۷۱)

ایہہ نظریاتی گل اے تے حضرت سلطان العارفین سلطان باہوؒ ہوری اک عملی صوفی سن۔

حضرت سلطان باہوؒ دی شخصیت وچ رنگا رنگی ہون دے باوجود اک یک رنگی موجود سی۔ اوہناں دی فکر تے فلسفے نے آپنے لئی نویں میدان لبھن دی کوشش کیتی پر اوہناں دا اپنا میدان اِکو ای سی۔ حضرت سلطان باہوؒ ہوراں دی روح اِک بیچین رُوح سی۔ ہر صوفی دی روح بے قرار تے مضطرب ای ہندی اے۔ کجھ صوفی رُوح دی ایس بے چینی نوں گوشہ نشینی تے عبادت دی انتہا وچ سکون تے طمانیت نال ہم کنار کر لیندے نیں جیویں حضرت شیخ العالم گنج شکرؒ۔ کجھ لوک علامتاں سنے کے مطمئن ہو جاندے نیں جس طراں حضرت شاہ حسینؒ ہوری۔ تے کجھ لوک اوس نوں ختم کرن تے مکان دی تھاں ہور ودھالین دی کوشش کردے نیں تاجے بقول حضرت علامہ اقبالؒ ؎

بگیر اے ساربان راہِ دراز
مرا سوزِ جدائی تیز تر کن،

ایہہ سوز تے تڑپ ودھ جاوے۔ ایہو کیفیت حضرت سلطان العارفین باہوؒ ہوراں کول سی۔

درویشی، فقیری تے تصوف لئی اوہناں نے نفس دے مارن ول بہتا زور دتا اے۔ نفس ای جڑ اے ہر اک برائی تے شرارت دی۔ نفس جے مرجاوے یاں قابو وچ آجاوے تے توحید دا اقرار، رسالت دا اقرار اپنے آپ ای ہوجاندا اے تے جے نفس ای گمراہی تے دنیاوی بھاہیاں وچ پھسیا ہووے تے فیر ظاہری علماں دے ٹوکرے وی کسے کم دے نہیں ہندے ؎

الف اللہ پڑھیا حافظ ہویا گیا حجابوں پردا ہُو،
پڑھ پڑھ عالم فاضل ہویا بھی طالب ہویا زردا ہُو

لکھ ہزار کتاباں پڑھیاں ظالم نفس نہ مردا ہُو
باہجھ فقیراں کسے نہ ماریا باہُو ظالم چور اندر دا ہُو

ایتھے حضرت باہُو ہوراں نے طریقت دی راہیں نفس نوں مارن لئی فقیراں دا لڑ پھڑنا بڑا ای ضروری دسیا اے۔ لکھاں تے ہزاراں کتاباں پڑھ لین نال وی نفس نہیں مردا ؎

الف ایہہ نفس اساڈا بیلی، جے نال اساڈے سِدّھا ہُو
جو کوئی اس دی کرے تباہی، اُس نام اللہ دا لدھا ہُو
زاہد عابد آن نوائے جتھے ٹکڑا دیکھے بِھدّا ہُو
راہ فقر دا مشکل باہُو گھر آن نہ میرا رِدّھا ہُو

ایتھے وی فقیری نوں ای بیڑی دی تلقین کیتی اے۔ بلکہ ایہہ تک آکھ دتا نیں کہ نفس مر گیا تے اللہ لبھ گیا اے۔ جنہے نفس نوں پچھان لیا اوس نے اپنے اللہ نوں پچھان لیا، ایہہ شعر ایسے حدیث رسول مقبول صلی اللہ علیہ وسلم دی تشریح ای نیں۔

حضرت سلطان باہُو ہوری وی وحدت الوجود ول ای جھکے ہوئے لبھدے نیں۔ توحید دے علم بردار۔ اللہ پاک دی موجودگی تے باقی ہر شے دا غیر موجود ہونا اوہناں کول لبھدا اے۔ حضرت بابا فرید ہوراں وچ تے حضرت سلطان باہُو ہوراں کول اک بنیادی فرق ایہہ وے کہ بابا فرید کائنات نوں وی اہم سمجھدے نیں جدوں کہ اوہ آکھدے نیں کہ ؎

خاک نہ نِندیے خاک جیڈ نہ کو،
جیوندیاں پیراں ہیٹھاں مویاں اُپر ہو

پر حضرت سلطان باہُو مجاز نوں ـــ مرشد دی ذات ـــ دوجا تھاں دین توں پچھاں ہور کسے چیز نوں موجود نہیں آکھدے۔ یاں حقیقت دے نال دی نہیں من دے۔ دنیا دے بارے جدوں اوہ منفی انداز اپنا ندے نیں کہالوئیں۔

ایہہ اثبات وحدت لئی ای ہندا اے۔ پر عالم، معلوم تے علم تنوں چیزاں ضروری نیں تے باقی دولویں چیزاں عالم نال متعلق نیں۔ ایس لئی جے اوہ خراب یاں غلط نیں تے فیر عالم دے متعلق وی ایہہ نظریہ منفی ہو جاندا اے۔ بہرحال حضرت سلطان باہوؒ ہوراں کول توحید ای توحید اے ؎

اندر ھُوتے باہر ھُو، دت باہو کتھے لبھیندا ھُو
ھُو دا داغ محبت والا دم دم نال سڑیندا ھُو،
جتھے ھُو کرے رُشنائی اوتھوں چھوڑ انھیر اویہندا ھُو
دوہیں جہاں غلام اس باہو جیڑا ھُو نوں صحیح کریندا ھُو

ایتھوں اللہ تعالیٰ دے بارے ظاہر تے باطن ساریاں حقیقتاں دا علم ہو جاندا اے۔ باہر دی اوہو ای — محیط — تے اندر دی اوہو ای اے — باطن — غائب دی اے تے ظاہر دی اوہ ہے وے۔ تے فیر باہر — کائنات — دنیا دی ہر چیز اوہدے نال متعلق اے۔ جے ایہناں دا تعلق اوس — اللہ دی ذات — نال ساہے وے تے فیر اوہناں وچ حسن، جمال تے خوبی تے نیکی تے خیر ای ہونی چاہی دے نیں۔ ایہہ تضاد — روحانیت تے فلسفہ — حضرت سلطان باہوؒ ہوراں کول موجود اے۔

دنیا بارے دی ایسے لئی حضرت سلطان باہوؒ ہوراں کول بڑے ای سخت لفظاں وچ مذمت لبھدی اے۔ دنیا اُنج دی حقیر تے ذلیل شے ای اے تے صوفیاں کول ایس نوں چھڈ دین دی تلقین ای لبھدی اے۔ پر آخرت یا آون والی دنیا نال مقابلہ یا موازنہ کر کے، جیویں قرآن کریم وچ اے۔ اوہ ایس دا گھاٹا تے آون والی دنیا دا وادھا دسدے نیں۔ حضرت سلطان العارفین باہوؒ ہوراں کول مقابلہ تے نہیں اے پر نفرت دی انتہا اے ؎

الف — اوہی لعنت دنیا تائیں، ساری دنیا داراں ھُو، مڈ
جنھاں راہ صاحب دے خرچ نہ کیتی لین غضب دیاں ماراں ھُو

پیُواں کولوں پُتر کوہیندی، بھٹھ دنیا مکاراں ھُو
جنھاں ترک دنیا تھیں کیتی باھُو، لیسن باغ بہاراں ھُو

ایتھے نہ تری دنیا تے لعنت گھلی نیں بلکہ دنیا نوں چاہون والے دی لعنتی ہو جاندے نیں۔ کیوں جے دنیا دی محبت اللہ دی محبت نوں وَنڈ دیندی اے۔ تہذیب اللغات دے وچ درج اے کہ حضرت معاذؓ دا وصال طاعون نال ہویا تے غشی طاری رہندی سی پر جدوں ہوش وچ آوندے سن تے فرماندے "اے اللہ تینوں پتہ اے کہ مینوں تیرے نال محبت اے۔ تیری عزت دی قسم تینوں ایہہ گل معلوم اے .... یا اللہ مینوں زندگی (دنیا) نال محبت سی پر نہراں کھودن تے باغ لگان لئی نہیں سی، بلکہ گرمیاں دی شدت وچ تریہہ دی شدت نوں سہن لئی تے (دین لئی) مصیبتاں جھلن لئی"۔ ایتھوں پتہ لگدا اے کہ دنیا نال محبت کرن والے دنیادار ہندے نیں تے اللہ نال دل لان والے دین دار۔ اک ہور تھاں تے لکھدے نیں ؎

دین تے دنیا دونویں بھیناں تینوں عقل نہیں سمجھیندا ھُو
دونویں وچ نکاح ہکّی دے شرع نہیں فرمیندا ھُو
جیئوں اگ تے پانی تھاں اکّی وچ واسا نہیں کریندا ھُو
دوہیں جہانیں سو لوہٹھے باھُو جنہاں دعوے کیتا نیندا ھُو

دین تے اللہ نال محبت کرن والیاں لئی دنیا دی محبت نہیں ہوسکدی۔ ایہہ دونویں اگ تے پانی نیں۔ ایہہ ساریاں احساس دیاں گلاں نیں۔ حضور نبی پاک صلی اللہ علیہ وسلم دا فرمان اے کہ مومن اپنے گناہ نوں انج سمجھدا اے کہ اک پہاڑ دے تھلے بیٹھا اے تے اوہ پہاڑ ہنے اوہدے تے ڈگ پووے گا۔ تے اک گناہ گار (فاجر) گناہ نوں انج سمجھدا اے جیویں اک مکھی بھووے تے اڈا دتی جاوے۔ دنیادار دنیا وچ پھس جاندا اے تے فیر تاویلاں پیا کڈھدا اے کہ دنیا نوں چھڈ دینا ٹھیک نہیں اے اک تھاں تے حضرت باھُوؒ ہوری ہور ای غضب ناک ہو جاندے نیں ؎

ح دُنیا چتر منافق یا کافر ہی کے گھر میں بھائے ہُو
ہار سنگار کرے یہ ہر جائی عورت بھرمائے ہُو
بجلی کی سی چمکے دمکے، سر پہ لپکی آئے ہُو،
باہُو عیسٰے کی طرح زودِ روشن میں مروائے ہُو

وحدت یاں توحید کیہ اے؟ ایس دا مفصل ذکر پچھے ہو چکیا اے۔ فیر دی حضرت سلطان باہُوؒ ہوراں کول توحید دے نظریئے جیہڑے ساہنوں لبھدے نیں اوہ حضرت بابا فریدؒ تے حضرت شاہ حسینؒ ہوراں کولوں وکھرے تے نکھرے ہوئے لبھدے نیں۔ ایس توں پہلاں ساہنوں قطعی انداز وچ ایس تصوّر دا کسے صوفی دا بیان یاں اظہار نہیں لبھدا۔ اُنج تے صوفی تے ہندوستان دے صوفی شاعر حضرت ابنِ عربیؒ دے فلسفۂ وحدت دے قائل سن پر شاعری وچ یاں پنجابی دیاں شعراں وچ ایس رجحان دا کھلم کھلا تے وحدت داناں نے کے ورتا وا حضرت سلطان باہُوؒ ہوراں کول ای لبھدا اے۔ وحدت الوجود نوں کجھ لوک غیر شرعی، کجھ لوک ایس نوں خالص آریائی تے کجھ لوک ایس نوں خالص اشراقی نظریہ آکھدے نیں۔ ابنِ عربیؒ دے متعلق عربی نژاد ہون دا فتوے لبھدا اے۔ پر اوہناں دے ماں پیو تے دادے پڑدادے کئی سو وریاں توں ہسپانیہ وچ سن جتھے کہ مختلف نسلاں تے قوماں دے لوک وسدے سن۔ ایتھوں اندازہ لا کے آکھیا جاندا اے کہ ابنِ عربیؒ ہوری فلاطینوس دے نظریاں توں متاثر سن۔ پر ایہہ تجزیہ ٹھیک نہیں اے۔ ایس دی سب توں وڈی مثال حضرت خواجہ اجمیری چشتیؒ تے اوہناں دے پیروکار تے پاک و ہند دیاں عالماں ــــ حضرت شیخ الحق دہلویؒ۔ حضرت شاہ رفیع الدینؒ کے مولانا محب اللہ بہاریؒ دی تائید اے۔ تے ایران دے سارے ای صوفی تے فلسفی شاعر۔ شیخ عطارؒ، مولانا رومیؒ تے حکیم سنائیؒ سارے ای ایس مسلک نوں من دے نیں۔ ایہہ مسلک کھل کے تے ایسے طراں حضرت سلطان باہُوؒ ہوراں دی شاعری وچ لبھدا اے۔ حضرت شاہ حسینؒ ہوراں کول اشارے ـــ روم روم وچ توں ـــ لبھدے نیں۔ تے حضرت

بابا فرید گنج شکرؒ ہوراں دی شاعری وچ وحدت دا اشارہ وی نہیں لبھدا۔ حالانکہ آپ دی ساری حیاتی دا نچوڑ ای ایہہ سی۔ حضرت قطب بختیار کاکیؒ ہوراں دا حکم کہ دادا پیر دے پیر پھڑلو تے آپ دا اپنے ای پیر دیاں پیراں تے ڈگ پینا وحدت دی ای دلیل اے۔ تے نال ای تشریح دی کر دینا کہ یا حضرت تہاڈے سوا ہور کوئی دسدا ای نہیں اے۔ پر اوہناں نے ایس مسئلے نوں اپنے شعراں وچ نہیں چھیڑیا۔ ذرا غور کریئے تے ایس دا ناں لے لے کے سب توں پہلاں حضرت سلطان باہوؒ ہوراں نے ای ورتیا اے۔ پہلیاں صوفیاں کول عقیدہ موجود ضرور سی کیوں جے اوہ عاشقِ رسولؐ سن تے حضور علیہ الصلوٰۃ والسلام دی تعلیم "کہ اک مسلمان دا جے عقیدۂ توحید صحیح تے درست اے تے اوس دے باقی سارے عقیدے تے عمل دی ٹھیک ہن تے اللہ دی درگاہ وچ مقبول ورنہ مردود تے لاحاصل"۔ تے حضرت علامہ اقبالؒ ہوراں دا ایہہ شعر ؎

رہے گا تو ہی جہاں میں یگانہ و یکتا،
اُتر گیا جو ترے دل میں لاشریک لہٗ

حضرت سلطان العارفینؒ آکھدے نیں ؎

وحدت دا دریا الٰہی، جتھے عاشق لیندے تاری ھو
مارن چھبیاں کڈھن موتی، آپو اپنی واری ھو
دُرِّ یتیم وچ لے لشکارے، جیوں چنڈ لاٹاں ماری ھو
سو کیوں نہیں حاصل کردے باہو جیہڑے نوکر سرکاری ھو

دریا کیہ اے؟ کجھ لہراں دا مجموعہ، لہر کیہ ہندی اے؟ قطریاں دا مجموعہ تے کثرتاں رل مل کے وحدت بن دیاں نیں۔ وحدت کائناتی و آفاقی ہووے تے بھاویں انفسی، بھیدی اوسے وچلے ای اے۔ جس ویلے کثرتاں مُک جان۔ تے دوجے مرحلے وچ ساری حیاتی دیاں مذہباں تے دیناں دی تاریخ موجود اے تے تیجے مرحلے وچ وحدت دے اک "وجود" ہون دی دلیل

لبھدی اے ؎

الف ازل ابد نوں صحیح کیتوس دیکھ تماشے گزرے ہُو،
چوداں طبق دے دے کے اندر آتش لائے حجرے ہُو،
جنہاں حق نہ حاصل کیتا اوہ دو ہیں جہانیں اُجڑے ہُو،
عاشق غرق ہووے وچ وحدت باہُو ویکھ تنہاندے مجرے ہُو

ازل وکھرا تے ابد وکھرا تے صحیح کرنا کیہ اے؟ ایہو ای اے کہ کثرتاں مُکا دتیاں تے اک وحدت تے اک لڑی وچ عالمین نوں شروع توں لے کے اخیر تک پرو دتا۔ ظاہری مورتاں تے شکلاں وکھو وکھریاں نیں تے پر اندر اکو ای اگ لانبو پئی لاندی اے تے اوہ وحدت دی اے جیہڑے وحدت کولوں پچھاں ہٹ گئے اوہ نہ صرف دنیا نوں اجاڑ بیٹھے بلکہ آخرت دی تباہ تے برباد کر لئی نیں۔ یعنی "مردود تے لاحاصل" ہو گئے۔ تے اوہنا لئی توحید نوں دل وچ رچان تے وسالین دا راز وی دس دتا اے ؎

ج جے چاہیں وحدت رب دی مَل مرشد دیاں تلیاں ہُو
مُرشد لطفوں کرے نظارہ گُل تھیون سب کلیاں ہُو،
اِنہاں کلیاں وچوں اک لالہ ہوسی گل نازک گل پھلیاں ہُو
ہو دو ہیں جہانیں مِٹھے باہُو جنہاں سنگ کیتا دو ولیاں ہُو

مرشد دی اہمیت تے پچھے گل بات ہو گئی اے۔ مرشد، پیرِ طریقت اک مرید تے صوفی لئی بڑا ای ضروری ہندا اے۔ ایہہ دے وچ کوئی شک نہیں کہ مرشد یاں پیر دے بغیر بیڑہ پار ہندا ای نہیں اے۔ کیوں جے حضرت موسیٰ علیہ السلام نوں اک نبی ہندیاں ہویاں وی پیرِ طریقت دی لوڑ پے گئی تے حضرت خضر علیہ السلام نوں لبھنا پے گیا تے اوس علم دے سکھن دی خواہش کیتی جیہڑا کہ اللہ تعالےٰ نے حضرت خضر علیہ السلام نوں تے دتا سی پر حضرت موسیٰ علیہ السلام کول حضرت خضر علیہ السلام دے وسیلے نال ای آ دناں سی

"ھل اتّبعک علیٰ ان تعلمن مما علمت رشدا"۔ آکھیا میں تیری پیروی کراں ایس لئی کہ توں مینوں اوہ علم سکھا جیہڑا کہ اللہ نے تینوں دتا اے۔ مولانا رومیؒ دا ارشاد ہے

مولوی ہرگز نہ شد مولائے رُومؒ
تا غلامِ شمس تبریزیؒ نہ شُد

فلسفیاں نے جدوں وحدت دے مسئلے تے غور کیتا تے اوس دے وچ اوہناں نے ہیری پھیری شروع کر دتی جنیویں پچھلے باب وچ تشریح ہوئی کہ کوئی توحید ذاتی تے کوئی توحیدِ شہودی تے وجودی نوں حق دا اے کسے نے ایس نوں توحیدِ صفاتی جا آکھیا اے۔ ایہناں ساریاں گلاں دا مطلب تے مقصد اکّو ای اے بس بیان کرن تے دسن دا ای فرق اے۔ فلسفیاں توں وکھ ہو کے صوفیاں یعنی روحانیت دے قائل جیہڑے فلسفی ہندے نیں اوہناں کول نرا اظہاریاں بیان ای ہندا اے باقی جھگڑے نہ ہون دے برابر ہندے نیں۔ وحدت یاں توحید نوں پان لئی اوہ مرشد دا لڑ ضرور پھڑدے نیں تے اوس مرشد لئی اوہ سب کجھ چھڈ چھڈا دیندے نیں یعنی دوجیاں صوفیاں وانگر اوہناں کول وی عشق لبھدا اے۔ بابا فریدؒ ہوراں دا عشق اندروں تے باہروں وحدت لبھن لئی سی تے اوس لئی اوہناں نے پیراں نوں ای سب کجھ آکھیا تے سمجھیا۔ حضرت شاہ حسینؒ ہوراں عشق دے تصور وچ بنیادی تبدیلی کیتی تے اوس نوں مجازی رنگ دے کے مجازی طراں دے شعر آکھے۔ حضرت سلطان باہوؒ نے مجازی رنگ نہیں اختیار کیتا۔ جے ایہہ آکھ لیئے کہ اوہ عشق دے میدان وچ حضرت بابا فریدؒ تے حضرت شاہ حسینؒ دے وچکار نیں تے غلط نہیں ہووےگا۔ اوہ آکھدے نیں کہ ہے

الف ایمان سلامت ہر کوئی منگے، عشق سلامت کوئی ہُو
منگن ایمان، شرماون عشقوں، دل نوں غیرت ہوئی ہُو

جس منزل نوں عشق پہنچائے، ایمان خبر نہ کوئی ہُو
میرا عشق سلامت رکھیں باہُو ایمانوں دیاں دھروئی ہُو

عشق تے ایمان، طریقت تے شریعت لازم تے ملزوم نیں۔ عشقوں بناں ایمان ادھورا تے ایمانوں بغیر عشق نہ ہون دے برابر ہندا اے۔ شریعت ظاہری احکامات تے طریقت اندر لے تے باطنی حکم ایہہ دی دونویں ضروری نیں۔ حضرت سلطان باہوؒ نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم دی سنت تے ... ی عمل کرنا اپنا فرض سمجھ دے نیں تے حقیقت تے وحدت نوں پالین دا سب توں چنگا طریقہ آکھدے نیں۔

الف اندر وچ نماز اساڈی، ہکّے جا نیتیوے ہُو
نال قیام رکوع سجودے کر تکرار پڑھیوے ہُو،
ایہہ دل ہجر فراقوں سڑدا، ایہہ دم مرے نہ جیوے ہُو
سچا راہ محمدؐ والا باہُو، جیں وچ رب لبھیوے ہُو

حضور نبی کریم علیہ الصلوٰۃ والسلام دا عشق ای رب نوں لبھانداں اے۔ صاحب قرآن ہون دی حیثیت نال اوہناں دی زندگی مبارک قرآنِ کریم دی تشریح تے وضاحت اے۔ تے اوس تشریح تے وضاحت بھتوں ای ساری دی ساری حقیقت نوں حضرت سلطان باہُو ہوری لبھن دی تلقین کر دے نیں ؎

ب بسم اللہ اسم اللہ دا، ایہہ بھی گہنا بھارا ہُو
نال شفاعت سرورِ عالم چھٹسی عالم سارا ہُو،
حدوں بے حد درود نبیؐ نوں جس دا ایڈ پسارا ہُو
میں قربان تنہاں تھیں باہُو جنہاں ملیا نبیؐ سہارا ہُو

ایتھے سچا راہ محمدؐ والا ای دس دے نیں جس وچ رب لبھدا اے تے سرکارِ دو عالم صلی اللہ علیہ وسلم دے سہارے ای شفاعت ہندی اے۔ تے ایہہ عشق مرشد دے راہیں ای پیدا ہندا اے۔ حضرت بابا فریدؒ ہوراں شاعری وچ کدھرے

دی مرشداں دا ذکر نہیں کیتا تے نرا ای حضرت شاہ حسینؒ ہوراں کول لبھدا اے۔ حضرت سلطان باہوؒ ہوراں مرشد تے اوہناں دی اہمیت نوں پہلی واری واضح صورت دتی اے۔ مرشد اوہ شخصیت ہندی اے۔ جیہڑی کہ آرزو، سدھراں محبت نوں اگ لا کے عشق دا شعلہ بنا دیندی اے تے جیویں ذکر ہویا کہ عشق ای وحدت دی کھوج نوں اپڑدا اے۔ ایتھے دی باطنیت نوں حاصل کرن لئی پیر و مرشد دی فطری مناسبت ضروری ہندی اے۔ ایسے مناسبت تے لگاؤ باجھوں ای مرشد تے پیر دا پیار مرید لئی تے مرید دا پیار پیر لئی حدوں ودھ جاندا اے تے فیر سیانا تے سنجرا پیر اوس عشق نوں حقیقت دل موڑ دیندا اے تے اوس ویلے اوس تے وحدت دا راز کھل جاندا اے ؎

الف اللہ چنبے دی بوٹی میرے من وچ مرشد لاندا ہُو
جس گت اُتے سوہنا راضی ہووے، اوہو گت سکھاندا ہُو
ہر دم یاد رکھیں ہر ویلے سوہنا اُٹھ دا بہندا ہُو
آپے سمجھ سمجھاندا باہوؒ، اوہ آپے آپ ہو جاندا ہُو

تے یاں فیر ؎

الف ایہہ تن رب سچے دا حجرہ دل کھڑیا باغ بہاراں ہُو
وچے کوزے، وچے مصلے وچے سجدے دیاں ہزاراں ہُو
وچے کعبہ وچے قبلہ وچ الا اللہ پکاراں ہُو
کامل مرشد ملیا باہوؒ اوہ آپے لیسی ساراں ہُو

عشق تے مرشد توں اگوں اوہ منزل آوندی اے جنہوں کہ کاہلی یاں سوڑ آکھدے نیں۔ حضرت سلطان باہوؒ ہوراں کول ایہہ کاہلی تے سوڑ اوس رنگ وچ تے موجود نہیں اے۔ جس رنگ وچ آون والیاں صوفی شاعراں کول موجود اے ——

پر پہلی دا لیا ضرور ایتھے لبھدی اے۔ ایس سوڑ دا دوجا ناں جے ذرا کو اگاں ودھ جائیے تے محرومی تے دکھ ای اے۔ ایتھے تے ہر صوفی کول ایہہ شے لبھدی لئے

کجھ ایس اضطراب نوں دب لیندے ہین تے کجھ ظاہر کرن تے مجبور ہو جاندے نیں دکھ درد تے پیڑ دا فلسفہ اگرچہ بدھ مت وچ وی موجود اے پر بدھ مت دا ڈھکھ پچھے پاسے لے ٹُر دا اے۔ حضرت شاہ حسین ہوراں دا ہندی ادب نال واقفیت دا علم تے ساہنوں اوہناں دے ویلے دی تحریک تے اوہناں دے اپنے انداز توں ہو جاندا اے پر حضرت سلطان العارفینؒ ہوراں کول ایس طراں دی نہ کوئی خارجی تے نہ ای داخلی شہادت لبھدی اے تے نہ ای اوہناں اظہار کیتا اے۔ ایسے توں ای متاثر ہو کے ہندوانہ ذہنیت نے اوہناں نوں بدھ مت تے ہندو مت تے اخیر سکھ مت توں متاثر لکھ دتا اے۔ پر نہیں۔ اسلامی تاریخ تے دینِ اسلام دی روح ول دھیان دتا جاوے تے ساہنوں پتہ لگ جاندا اے کہ ایہہ دکھ درد تے فخرِ انسانیت صلی اللہ علیہ وسلم دے منشور وچ شامل سی تے اللہ تعالیٰ نے وی دکھی دل نوں سب توں اُچا تے چنگا آکھیا اے۔ اصل وچ گل ایہہ وے کہ دینِ اسلام تے دوجیاں ساریاں مذہباں وچ وی انسانی دکھ تے درد نوں بڑی اہمیت دتی گئی اے۔ حضرت سلطان باہوؒ ہوراں وی ایس پیڑ دا ذکر کیتا اے تے ضرور آکھیا اے تے زور دتا نیں۔ ایہہ پیڑ ونڈ لئی جاوے تے اوہ اوس دل نوں لکھاں تے ہزاراں کعبیاں نالوں اچا سمجھدے نیں جیہڑا کہ پیڑ ونڈ اندا اے ؎

ب پڑھ پڑھ عالم لوگ رجھاون، کیا ہویا اس پڑھیاں ھُو
ہرگز مکھن مول نہ آوے پھٹے ڈدھ دے کڑھیاں ھُو،
آکھ چنڈورا ہتھ کیہ آیا؟ ایس ڈنگوری بھُریاں ھُو
اک دل خستہ باہوؔ راضی رکھیں تے لئیں عبادت درہیاں ھُو

جیہڑے دل وچ پیڑ نہیں اوہ اوس دل نوں دل منن توں ای انکاری ہین۔ نہ نرا ایہہ ای اوہ اوس مرد نوں مرد ای نہیں منن نوں تیار ؎

ج جیں دل درد خرید نہ کیتا، سو دل درد نہ دانے ھُو
کھُسرے کھُنڈے ہر کوئی آکھے، کوئی نہ کہے مرد انے ھُو

گلیاں دے وچ پھرن ہر ویلے جیویں جنگل ڈھور دیوانے ہُو
باہُو مرد نامرد تداہیں کھلسن جد عاشق بھن سن گانے ہُو

حضرت سلطان باہُو ہوراں نے پہلیاں دونواں شاعراں کول اگے ہو کے کم کیتا اے۔ زبان تے بیان توں علاوہ فلسفی والا نکھار تے سنوار دی آپ دی شاعری وچ موجود اے۔ فکر دی اک لہر دی دوڑدی ہوئی آپ دیاں شعراں وچ نظر آوندی اے۔ ایس توں علاوہ اوہناں ہور مسئلیاں تے وی غور کیتا اے۔

ب بغداد شہر دی کیا نشانی اچیاں لمیاں چیراں ھُو
تن من میرا پرزے پرزے جیوں درزی دیاں لیراں ھُو
ایہناں لیراں دی گل کفنی پا کے رلساں سنگ فقیراں ھُو
بغداد شہر دے ٹکڑے منگساں باہُو کرساں میراں میراں ھُو

(پیراں طریقت دی عظمت)

ب بے ادباں نہ سار ادب دی گئے ادباں تھیں وانجے ہُو
جیہڑے تھاں مٹی دے بھانڈے کدی نہ ہیندے کانجے ہُو
جو مڈھ قدیم دے کھیڑے آہے کدے نہ ہندے رانجھے ہُو
جیں دل حضور نہ منگیا باہُو گئے دوہیں جہانیں وانجے ہُو

(دل دی حضوری تے خلوص)

ت تُلہ بنھ توکل والا، ہو مردانے تُریئے ہُو،
جیں دُکھ تھیں سکھ حاصل ہووے اوہنیں دکھیں نہ ڈریئے ہُو
فان مع العسر یسرا آیا اوچت اوسے تے دھریئے ہُو
اوہ بے پرواہ درگاہ ہے باہُو اوتھے رو رو حاصل بھریئے ہُو

(توکل)

ج جو پاکی بن پاک ماہی دے سو پاکی جان پلیتی ہُو،
ہک بت خانے جا واصل ہوئے، ہک خالی رہے مسیتی ہُو
عشق دی بازی تنہاں لیتی جنہاں سر دیندیاں ڈھل نہ کیتی ہُو
ہرگز دوست نہ ملیا اُنہاں باہُو جنہاں ترکڑی چوڑ نہ کیتی ہُو،

(جذب دی کیفیت)

ج جنہاں عشق حقیقی پایا، مُوہوں نہ کجھ الاون ہُو
ذکر فکر وچ رہن ہمیشہ دم نوں قید لگاون ہُو
سرّی، روحی، قلبی، صُوری، اخفی، خُفی کماون ہُو
میں قربان تنہاں توں باہُو جیہڑے اکس نگاہ جگاون ہُو

(ذکر، خاموشی تے زبان بندی)

حضرت بابا سیّد بُلّھے شاہ قصوریؒ

سنہ ۱۶۸۰ء توں سنہ ۱۷۵۸ء تک

حضرت بابا بلھے شاہ ہوریںؒ اک انقلابی شاعر سن۔ انقلابی
توں مراد باغی شاعر اے۔ اوہناں دے سامنے دی فارسی زبان سی۔
عربی زبان دے دی عالم سن۔ پر پنجابی زبان نوں دی اوہناں اپنایا تے
سب توں وڈے شاعر بن گئے۔ کیوں جے اوہناں روایتی انداز وچ پنجابی نوں
نہیں سی چھیڑیا۔ تے ایسے انداز، زبان دے ورتاوے تے انداز تے فلسفیانہ
نظر ہتھوں ڈاکٹر لاجونتی نے اوہناں نوں "جلال الدین رومیؒ تے شاہ شمس تبریزؒ
دے سانویں" کر چھڈیا اے۔ اوہناں دی سوچ جذبے ہتھوں ہار نہیں من
لے۔ حضرت سلطان العارفین باہوؒ تے فیصلہ ای نہیں کر سکے کہ جذبہ تے فکر
وچوں کیہڑا اوڈا اے۔ پر حضرت بابا بلھے شاہؒ ہوری ایس فیصلے وچ اگے لنگھ
گئے نیں تے اوہناں روحانیت تے فلسفے نوں ملا چھڈیا اے تے حضرت
شیخ العالم بابا فرید گنج شکرؒ ونگر تبلیغ دا کم لیا اے۔ پر جدوں ایہناں دوہناں
بزرگاں دا موازنہ تے ٹاکرا کرییے تے حضرت بلھے شاہؒ ہوری اگے دِسدے نیں
ایہ دی ویلے تے سمے دا فرق ای بڑا اے تے نالے بابا فریدؒ ہوری غیر فلسفی
شاعر سن۔ اوہناں کول سدھی سادی تبلیغی فضا لبھدی اے۔ نالے اوہناں
دی اولیت ای اوہناں دی اہمیت اے تے ایہہ دا توڑ ای کوئی نہیں لبھدا۔
جیویں سید وارث شاہؒ ہوراں نوں "سرتاج الشعرا" آکھیا جاندا
اے ایسے طراں حضرت بلھے شاہؒ ہوری صوفی شاعراں دے سرتاج ہین۔ نہ نری
ڈاکٹر لاجونتی ای بلکہ دوجے بہت سارے غیر مسلم دی حضرت بابا بلھے شاہؒ دے
ایس رتبے نوں جان دے نیں تے قدر دی کر دے نیں۔ تے ایس توں پچھاں فیر

عہدا - ص - ۸۱

کوئی شک ای نہیں رہندا کہ اوہ دنیا دیاں چونویاں شاعراں وچوں ہن۔ تصوف نوں جیویں حضرت جلال الدین رومیؒ نے سمجھیا تے ورتیا اوسے طراں حضرت بلھے شاہؒ ہوراں استعمال کیتا اے۔ قادریہ سلسلے نال تعلق رکھدیاں ہویاں وی آپ نے ظاہری تے دکھاوے دی عبادت نوں کوئی اہمیت نہیں دتی، عمل، نیکی تے اندر لی عبادت دا پرچار کردے سن۔ اوہناں دی شاعری وچ اینج تے ظاہری عبادت دی تلقین وی لبھدی اے۔ نماز تے وی زور دیندے نیں۔ پیراں دی حاضری وچ حضرت بلھے شاہؒ ہوراں شریعت تے عبور حاصل کیتا تے ظاہری علوم دی تکمیل کر لئی۔ ایس توں بعد ریاضت دے مجاہدے نال اندر لے چانن نوں لبھ لیا تے ایسے تجلّی بھتوں مست الست ہو گئے۔

پچھلیاں صوفی شاعراں دے مقابلے وچ حضرت بلھے شاہؒ ہوراں تصوف دیاں جنہاں مسئلیاں تے غور کیتا اے اوہ ہن تے سارے ای پر کجھ خصوصی لحاظ نال وی اوہناں دی نظر وچ رہے۔ اوہ ہن۔ توحید — شہودی تے وجودی۔ جذبیاں یک رنگی — ذکر[۲]۔ عمل[۳]۔ اطاعت[۴]۔ علم[۵]۔ فنا و بقا۔ حسن تے انسان تے ہور ایسے طراں دے دوجے سوالیہ نشان جیہڑے کہ صوفیاں کول ابھر دے رہے اوہ اوہناں کول وی موجود ہن تے اوہناں کوئی لکا چھپا یاں کسے قسم دی شرم لوں اوہناں دے بیان کرن وچ نہیں لیاندا۔ ایسے لئی وی اوہ حضرت سلطان باہوؒ ہوراں کولوں اگے لنگھے ہوئے نظر آوندے نیں۔

سب توں پہلاں جس مسئلے تے اوہناں کھل کے گل کیتی اے۔ اوہ اوہناں دا نظریۂ توحید اے۔ توحید بارے، جیویں گل ہو چکی اے کہ دو وڈے سکول سامنے آوندے نیں اک وحدتِ وجودی تے دوجا وحدتِ شہودی۔ پہلا نظریہ ابن عربیؒ دا اے تے دوجا شیخ احمد سرہندیؒ دا اے۔ وحدتِ وجود نوں ہندو ازم دی اک شاخ آکھ کے رد کر دتا جاندا اے حالانکہ ایہہ درست نہیں اے۔

ہمہ اوست' تے ہمہ از اوست' دونویں دی درست لگدے نیں۔ جیویں کوئی اوہدے

___ اللہ ___ سواہور کجھ دیکھے ای نہ تے یاں ہر تھاں تے اوس دا رنگ ڈھنگ تے جلوے ای دیکھے۔ حضرت بابا بلھے شاہؒ ہوراں کول دی ایس دا کوئی فرق نہیں لبھدا۔ اوہناں کول وجود تے غیر وجود دی بحث دی موجود اے تے شہود دی ہے دے۔ وحدت دے مسئلے نوں کھل کے پیش کرن دی پہل دا سہرا حضرت بلھے شاہؒ ہوراں دے سر دے۔ حضرت سلطان العارفین باہوؒ ہوراں نے حضرت بابا فریدؒ تے حضرت شاہ حسینؒ ہوراں دے مقابلے وچ توحید تے فلسفیانہ نظر ضروری رکھی سی، پر بے دھڑک تے کھل کے بحث حضرت بابا بلھے شاہؒ ہوراں کیتی اے۔ شاید ایس لئی کہ اوہناں نے اپنیاں پیش رو داں توں تے بہت ای پہلاں ذاتِ حقیقی دیاں جلویاں نوں لبھ لیا سی ___

"رب دا بڑا ؎۱ اصاف تے عقل دانش دی اُچی سطح اُتے خدا دا تصور۔ بایزید بسطامی (رح)، الحلاج (رح) تے جلال الدین رومی (رح) جیہے کجھ ای وڈے صوفیاں نوں نصیب ہویا۔ پر اسی ایہہ وی دس دیئے پئی اوہناں نے منے منائے ان ہوٹیں اصولاں تے عقیدیاں وچ عمر گزارن مگروں ایہناں توں جھٹکا را حاصل کر کے رب دا بھید پایا سی۔ پر لگدا اے پئی بلھے شاہ رح تصوف دے پڑ وچ آون مگروں تھوڑے چر بعد ای اللہ دے ___ ADVAITA تصور نوں پا لیا سی۔ اوہدی شاعری ایہناں خیالاں تے جذبیاں نال بھری ہوئی اے"

خدا یاں تے اوہنوں لبھدا اے جیہڑا ساری عمر گال دیوے تے یاں اوس نوں لبھدا اے جیہڑا جوانی گال دیوے تے ہور کوئی کم نہ کرے۔ ایہہ دوجی صورت حضرت بابا بلھے شاہؒ ہوراں دے سلسلے وچ لبھدی اے۔ اوہناں نے اپنے آپ نوں اللہ دی ذات وچ ڈوب دتا تے فیر یک رنگی (Coherence) تے جذب پیدا ہو گئے۔ تے ایہو ای اک صوفی دا حاصل تے منزل ہندی اے کہ اوہ جُز ہون دی حیثیت وچ کل ___ اللہ ___ دی ذات وچ جذب ہو جاوے۔ ایس جذب تے یک رنگی لئی اک صوفی نوں اللہ نوں واحد تے

؎۱۔ پنجابی دے صوفی شاعر (ص-۹۹)

احد تے لاشریک من لینا پیندا اے بلکہ ضروری امر دی حیثیت رکھدا اے حضرت بابا بلھے شاہ ؒ ہوراں کول اللہ کریم دی ذات دا ابدی تے ازلی تے عظیم ترین تے لاشریک ہون دا عقیدہ تے خیالات بڑے ای واضح تے کھلے رنگ وچ لبھدے نیں ۔

الف اللہ نال رتا دل میرا۔ مینوں ب دی خبر نہ کائی
ب پڑھدیاں مینوں سمجھ نہ آوے۔ لذت الف دی آئی
ع تے غ نوں سمجھ نہ جاناں، گل الف سمجھائی
بلھیا قول الف دے پورے۔ جیہڑے دل دی کرن صفائی

الف ۔ احد ۔ وچ جذب ہوجان نال دل دی صفائی ہوجاندی اے تے صفائی دل دی جدوں ہوجائے تے فیر اللہ دے نور تے اوس دے جلوے اوس سالک تے کھل کے سامنے آجاندے نیں۔ تے فیر ایدھر اودھر دیاں مسئلیاں تے عقیدیاں وچ الجھن تے پھسن دی لوڑ ای نہیں رہندی۔ ایہہ ع تے غ ایدھر اودھر دے مسئلے ای نیں۔ یاں ایسے جذب دی حالت ایس طراں دی ظاہر کردے نیں ۔

اب ہم گم ہوئے پریم نگر کے شہر ،
اپنے آپ نوں سودھ رہیا ہوں، نہ سر نہ ہاتھ نہ پیر
لتھے پگڑے پہلے گھر تھیں کون کرے نرویر ،
خودی کھوئی اپنا پد جیتا، تب ہوئی گل خیر ،
بلھا شوہ ہے دوہیں جہانیں، کوئی نہ دسدا غیر ۔

ایہہ گواچ جانا تے اوہ وی پریم نگر وچ، فیر سر پیر دی خبر نہیں رہندی۔ اوس ویلے اوہ تنکا، قطرہ یاں اک لہر اپنی اصل ول ٹر جاندی اے تے فیر اوہ اصل ای ہوجاندی اے۔ قطرہ دریا وچ مل جاوے تے اوہ دریا ای ہوجاندا اے فیر اوس نوں قطرہ کوئی نہیں آکھدا۔ ایسے طراں اک صوفی جدوں خودی دیاں

حدّاں ٹپ جاندا اے تے فیرادس دیاں اندر لیاں اکھاں کھل جاندیاں نیں۔ بصارت دے نال نال بصیرت وی لبھ جاندی اے۔ ایسے بصیرت نال ای عرفانِ الٰہی ہندا اے۔ حضرت بلھے شاہؒ ہوراں کول بے انتہا مثالاں لبھ دیاں نیں ؎

بے حد رمزاں دس دا ئی ڈھولن ماہی،۔۔۔
میم دے اوہلے وس دانی ڈھولن ماہی۔۔۔
اولیاء منصور کہاوے۔ رمز انا الحق آپ بتاوے
آپے آپ نوں سولی چڑھاوے،۔۔۔۔
تے کول کھلو کے ہسدا ئی ڈھولن ماہی۔۔۔

اے تے وجودیت اے یعنی ہر شے اوہدے توں بغیر کجھ وی نہیں، کائنات دے سلسلے وچ ذکر ہویا اے کہ اوہ "عدم وجود" اے۔ وجود تے اللہ پاک دا ای اے۔ تے اوہ منصورؒ دی اے تے آپ ای سولی دیندا اے۔ آپ ای سولی چڑھدا اے تے آپ ای ہسدا اے۔ ذرا شہودی توحید ول وی ویکھ لیئے ؎

سیّوہن میں ساجن پائیونی۔ ہر ہر دے وچ سمائیونی
احد احد داگیت سنائیو۔ پردے وچ اک میم رکھائیو
انا احمدؐ ہوں پھر فرمائیو۔ پھر نام رسولؐ دھرائیونی،
فثم وجہ اللہ نور ترا۔ ہر ہر کے بیچ ظہور تیرا ؎
ہے الانسان مذکور تیرا۔ لسیھے اپنا سر لوکائیونی،

اگے چل کے ہور وضاحت نال لکھدے نیں ؎

گھنگھٹ کھول جمال دکھایا۔ شیخ جنید کمال سدایا
لیسؔ فی جبتی حال بنایا۔ اشرف انسان بنائیونی

جمال تے احساس دی دنیا وچوں نکل کے وی اوہ گل کردے نیں۔ کتیاں تھانواں تے اوہناں اللہ پاک دے ظہور دی تجسیم کر دتی نیں ؎

ڈھولا آدمی بن آیا۔

آپ آہو آپے چیتا۔ آپے مارن دھایا۔۔۔۔
آپے صاحب آپے بردا۔ آپے مل وکایا۔۔۔۔
کدی ہاتھی تے اسوار ہویا۔ کدی ٹھوٹھا ڈانگ بھوایا
کدی راول جوگی بھوگی ہوکے۔ سوانگی سانگ بنایا،
ڈھولا آدمی بن آیا۔

حضرت مولانا جامیؒ فنا فی العشق الرسولِ مقبول صلی اللہ علیہ وسلم سن۔ اوہ وی ذاتِ حضور علیہ الصلوٰۃ والسلام دے وسیلے نال ای حقیقتِ ابدی تے ازلی نوں پا سکے۔ توحیدِ شہودی دے متعلق بہت ای سوہنے شعر ہن ؎

در کون و مکاں نیست ازاں جز یک نور
ظاہر شدہ آں نور بانواعِ ظہور۔۔۔
حق نور و تنوعِ ظہورش عالم۔۔
توحید ہمیں است و گروہم و غرور۔۔

پر ایتھے دی اندر لے نقطے نوں سمجھ لینا بڑا ای ضروری اے۔ ایتھوں ایہہ خیال نہیں جمنا چاہی دا کہ سب نور ای اے تے فیر خدا تے بندے وچ کیہ فرق ہویا۔ اوہو فرق ہویا جیہڑا اک قطرے تے دریا وچ اے۔ ایسے طراں حضرت بابا بلھے شاہؒ ہوری اوس دے نور تے ظہور دے وی قائل ہین تے وجود دے وی۔ ایسے لئی میں بار بار آکھ دا آیاں واں کہ پنجابی دے صوفی شاعراں کول وحدت تے توحید ای اے اگلیاں گلاں اوہناں کول کوئی نہیں ہن۔" آپے آہو آپے چیتا" بن گیا اے۔ یعنی رب العزت آدمی بنادتا ہین۔ آدمی کیہ اے؟" بحکم اللہ نور السمٰوٰت والارض۔" حضرت بلھے شاہؒ ہوری " حقیقت دے غیر" دا خیال نیڑے نہیں آون دیندے۔ نال ای ایہناں گلاں تے نانواں دا وزن دا حقیقی اے اعتباری نہیں اے۔ حضرت بلھے شاہؒ ہوراں کول توحید دے

مسئلے دے اظہار لئی صفحیاں دے صفحے بھریے ہن۔

دُوجا مسئلہ جیہڑا حضرت بابا بلھے شاہؒ نوں اپنے توں پہلیاں صوفی شاعراں کولوں وکھریاں تے مختلف کردا اے اوہ اوہناں دی علم تے عمل دی سنگت اے۔ اگرچہ بے عملی دی سزا تے عمل دی جزا تے ثواب تے بابا فرید ہوری اپنیاں شلوکاں وچ دی ڈاہڈا دسدے نیں تے ایسے طراں حضرت سلطان العارفین باہوؒ ہوراں علم دے متعلق اپنے نظریئے دا اظہار کیتا اے۔ پر حضرت بلھے شاہؒ ہوراں نے ایس تے دی کھول کے گل کیتی اے۔ معلوم ہندا اے کہ اوہناں نوں علم اے کہ علم ـــ اندرلا تے باہرلا ـــ انسانی حیاتی لئی بڑا ای ضروری تے لازمی جز اے۔ جدے نال انسان انسان بن جاندا اے یاں بن سکدا اے اللہ پاک دا ارشاد حضور نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم نوں۔ قل رب زدنی علما۔ ہر صوفی دے سامنے اے۔ تے حضرت بابا بلھے شاہؒ ہوراں دی ایس تے عمل کیتا اے۔ نال ای اظہار وی کیتا نیں۔ پہلیاں دولوں صوفی شاعراں کول علم دا درتا دا اشعراں وچ نہیں کیتا۔ حضرت باہوؒ ہوراں بے علم عالم دی نشان دہی کیتی اے تے حضرت بلھے شاہؒ ہوری ایس دا درتا دا اشعراں وچ کردے نیں۔ اوہ ایہہ دی جان دے نیں کہ اللہ تعالیٰ جس نوں علم تے حکمت عطا کردیوے اوس لئی خیر کثیر دی خوش خبری اے۔ ورنہ . . . .

ع "بے علم نتواں خدا را شناخت" ـــــــــــــــــ

اوہ ایہہ دی جان دے ہن کہ بقول حضرت بختیار کاکیؒ بے علم صوفی مسخرہ شیطان ہندا اے۔ تے اوہناں نوں ایہہ دی پتہ اے کہ قرآن حکیم دا دوجا ناں "علم" ای اے۔ سـ

جو کجھ کرسیں سو کجھ پاسیں۔ نہیں تے اوڑک پچھوں تاسیں
سنجی کونج دانگوں کرلاسیں۔ کھنباں باجھ اڈاز نہیں
اُٹھ جاگ گھراڑے مار نہیں۔ یہ سون تیرے درکار نہیں

ایہہ گل تے روزِ روشن دنگر ساہمنے دسے تے ایمانی اے کہ اللہ تعالےٰ دے علم وچ چھوٹی توں چھوٹی شے دی ہمنری اے تے وڈی توں وڈی شے دا وی اوہ جانن والا اے۔ بھانویں اوہ کسے ای دنیا، وقت یاں زمانے نال تعلق کیوں نہ رکھدی ہووے۔ ایہہ کائی علم نفس ___ انفسی ___ وچ آوندی اے۔ کھنباں یا بج اڈارنا ہیں۔ کھنب علم دے تے عمل دے کھنب۔ تے ایس توں بغیر اوہدی ذات تے علم تے حقیقت دی پچھان نہیں ہوسکدی تے حقیقت دے علم دی پچھان بناں کوئی کم ای نہیں سوردا۔ قرآنِ حکیم وچ آوندا اے کہ ہر اک صاحب علم دے اُتے 'علیم' حق تعالیٰ دی ذات اے تے اوسے علیم نال ناطہ جوڑنا علم اے۔ اللہ تعالےٰ نوں کائنات دا ازلی تے ابدی علم اے تے انسان نوں ایس حد تک علم نہیں ہوسکدا تے نہ ای انسان دا علم مکمل ہوسکدا اے۔ مکمل علم ___ اللہ دی ذات داناں اے۔ یاں اوس دی نازل کیتی ہوئی کتاب قرآنِ حکیم ___ مکمل تے جامع علم اے۔

اک رانجھا میںنوں لوڑی دا
کُن فیکونوں اگے دیاں لگیاں۔ نیوں نہ لگڑا چوری دا
اک رانجھا میںنوں لوڑی دا
آپ چھڑجاندا نال مجھیں دے۔ سانوں کیوں بیلیوں موڑی دا
اک رانجھا میںنوں لوڑی دا
مان والیاں دے نین سلونے۔ سوہا دوپٹہ گوری دا،
اک رانجھا میںنوں لوڑی دا۔

انسان دی کم علمی یاں لاعلمی دا احساس بابا بلھے شاہؒ ہوراں کول دوجیاں نالوں بڑا ای ودھیک اے۔ ایہہ سوالیہ نشانات ہر صوفی دے احساس وچ تے عقل وچ ابھردے رہندے نیں۔ تے اوہ ایہناں دا جواب اپنی بصیرت نال آپ ای ڈھونڈدا رہندا اے۔ حضرت علامہ اقبالؒ ہوراں دا "شکوہ" تے "جواب شکوہ" تے

"والدہ مرحومہ دی یاد میں" ایہی دیاں بہترین مثالاں آکھیاں جاسکدیاں نیں۔ اک سالک بیاں صوفی جے سچی تے ڈاہڈی لگن نال ٹُردا اے تے فیر اوس لوں نہ ترے جواب ای لبھ جاندے نیں بلکہ جواباں دالی ماہیت دا احساس وی اوس لوں ہو جاندا اے۔ حضرت بلھے شاہ ہوری وی اوس علیم ذات لوں لبھن تے اوس دے اچّے تے اعلیٰ علم لوں پالین دی ترکیب ضرور دسدے نیں ؎

اُلٹی گنگا بہا لورے سادھو تب ہر درشن پائے
پریم کی پُونی ہاتھ میں لیجو گُنجھ مروڑی پڑنے نہ دیجو
گیان کا تکلا دھیان کا چرخہ الٹا پھیر بھوائے،
اُلٹے پاؤں پر کُنب کرن جائے تب لنکا کا بھید اُپائے
دھینسر لٹیا ہن لچھمن باقی تب انحد ناد بجائے
ایہ گت گُر کی پریوں پاوے گُر کا سیوک تبھی سدائے
امرت منڈل مُول تب ایسی دے کے ہری ہر ہو جائے

حضرت بابا بلھے شاہ ہوراں ظاہری علوم دی تکمیل وی حضرت عنایت قادریؒ ہوراں کولوں کیتی سی۔ تے اوہناں کول نہ نرا علم ای سی بلکہ 'عالمُ' تے 'علیمُ' دا علم وی موجود سی جیہڑا اوہناں نے حضرت بلھے شاہ ہوراں نوں دے دتا ــــ بلھے شاہؒ ہوری جان دے سن کہ ـــــــ اہل علم اللہ دی توحید تے اک صاف تے کھلی ہوئی شہادت نیں۔ "اللہ شہادت دیندا اے کہ اوہدے سوا ہور کوئی معبود نہیں۔ فرشتے وی اس دے گواہ ہن تے اہل علم دا وی ایہو ای آکھنا اے"۔ (آل عمران ۱۶)
اوہناں لوں ایہہ وی علم سی کہ "تہاڈے وچوں اوہناں لوکاں دے جیہڑے ایمان لیائے تے جیہڑے علم توں بہرہ مند ہوئے۔ اللہ رتبے اُچّے کردا اے"۔ (المجادلۃ-۱۲) تے "اللہ تعالیٰ کولوں اوہو ای ڈردے نیں جنہاں نوں علم بخشیا گیا اے"۔ (فاطر-۲۷)
ایہناں چیزاں دا اوہناں نوں علم سی۔ ایچ دی تاریخ عالم تے انقلابات عالم ـــ تے اوہناں دی نظر سی۔ پیغمبراں تے نبیاں دیاں قربانیاں تے عظمتاں دیاں کہانیاں

توں دکھ ہو کے اوہناں نے تاریخی گلاں دل دی اشارے کیتے نیں۔ منصور الحلاجؒ دا فناتے بقا دا علم اوہناں دیاں نظراں وچ سی ؎

آپ اشارہ اکھ دا کیتا۔ تاں مدھوا منصورؒ نے پیتا
سُولی چڑھ کے درشن لیتا۔ ہویا عشق کمسال،

یاں فیر نالے ای ؎

جیہڑے سن دیساں دے راجے۔ نال جنہاں دے وجدے واجے
گئے ہو کے بے تختے تاجے۔ کوئی دنیا دا اعتبار نہیں
اٹھ جاگ گھراڑے مار نہیں۔ ایہ سون تیرے درکار نہیں
کتھے ہے سلطان سکندر۔ موت نہ چھڈے پیر پیغمبر
سبھے چھڈ چھڈ گئے اڈنبر۔ کوئی ایتھے پائیدار نہیں
اٹھ جاگ گھراڑے مار نہیں۔ ایہ سون تیرے درکار نہیں

سکندر دے دنیا نوں فتح کرن دے شوق دی تاریخ گواہ اے پر اوس دی قبر دا نشان تک نہیں لبھدا۔ حضرت بلھےؒ شاہ ہوراں تے دنیا دے فنا ہون دی کیفیت دا اظہار کیتا اے۔ پر مطالعہ تے مشاہدے دی اک دنیا آباد اے۔ ایہہ نظم بڑی ای لمی اے تے اک اک بند اوہناں دے علم، مشاہدے، نظر دی گہرائی تے مطالعے دی دلیل اے ؎

پھُلاں پھُل چنبیلی لالہ۔ سوسن سُنبل سرو نرالا
بادِ خزاں کیتا بُرحالا۔ نرگس نت خمار نہیں،

صوفیانہ فکر تے گہرائی توں وکھ ہو کے شاعرانہ تے ادیبانہ لحاظ نال وی ایس بند دیاں دوجے مصرعے دیاں ترکیباں دا ای جواب نہیں اے۔ نرگس دا پھُل اکھ ورگا ہندا اے پر ہندی ہزاراں سالاں پچھوں پیدا اے۔ ایسے گل نوں حضرت علامہ[۱] اقبالؒ ہوراں ایس صدی وچ آکھیا اے۔ "حلوائے پنجاب" پڑھن

[۱] ۔ ہزاروں سال نرگس اپنی بے نوری پہ روتی ہے۔ بڑی مشکل سے ہوتا ہے چمن میں دیدہ ور پیدا

توں بعد مولانا جامیؒ تے حکیم سنائیؒ جیہے اوہناں دے مقابلے تے لیاندیاں سوچاں پیندا اے۔ کیوں جے اوتھے ایہناں دیاں کانیاں دا موازنہ ایہناں حکیماں تے صوفیاں نال کیتا گیا اے۔ تے حضرت بابا بلھے شاہؒ ہوری مطالعے تے علم دے لحاظ نال اوہناں دے برابر کھلوتے نظر آوندے نیں۔

عمل تے مقابلے لئی بے عملی دا مسئلہ وی صوفیاں دا مرغوب موضوع رہیا اے۔ حضرت بابا فرید گنج شکرؒ ہوراں وی ایس ول بڑا دھیان کیتا اے۔ نہ بڑا دھیان دِتا اے بلکہ زور دِتا اے۔ ایسے لئی تبلیغی رنگ بہتا ای نمایاں ہو گیا اے۔ حضرت شاہ حسینؒ ہوراں نے تشبیہاں تے استعاریاں دے پڑدے وچ تلقین کیتی اے۔ تے فیر حضرت بابا بلھے شاہؒ ہوراں ایس نوں بغیر کسے لگی لپٹی لئوں بیان کیتا اے۔ اوہناں دا وی ایہو ایمان اے۔ کہ بناں عملوں کوئی کم ای پورا نہیں ہو سکدا۔ عمل۔ جیہڑا کہ راہیں پاندا اے۔ جیہڑا کہ انسان لئوں انسانوں جِک کے موسے ۱۲ بناں دیندا اے تے اوہ اللہ پاک دا جلوہ ویکھ لیندا اے۔ عمل۔ حرکت۔ جے مُک جاوے تے فیر موت واقعے ہو جاندی اے۔ علامہ اقبالؒ ہوری فرماندے نیں کہ ؎

عالمِ سوز و ساز میں وصل سے بڑھ کے ہے فراق
وصل میں مرگِ آرزو، ہجر میں لذتِ طلب،

"لذتِ طلب" عشق دا ہونا بڑا ای ضروری اے۔ تے ایسے لذت دا دوجا ناں عمل اے۔ آرزو یاں سدھر نوں پورا کرن دی شدت تے تیزی دا ناں ای عمل اے تے ایسے طراں ای اک صوفی حقیقت نوں اپڑ سکدا اے۔ تے جے ایہہ شدت یاں زور پیدا ای نہ ہووے تے فیر اوہ صوفی یاں سالک اوس حقیقت نوں کدی وی نہیں پا سکدا ؎

کر کتن ول دھیان کڑے۔
نت تیں دیندی ماں دھیا۔ کیوں پھرنی ایویں آدھیا
نی شرم حیا نہ گوا دھیا۔ توں کدی تاں سمجھ ندان کڑے

کر کتن دل دھیان گڑے ______

ایہہ چرخہ توں کیوں گنوایا ۔ کیوں توں کھیہ دے وچ رلایا
جد دا ہتھ تیرے ایہہ آیا ، توں کدی نہ ڈاہیا آن گڑے ،
کر کتن دل دھیان گڑے ، ______

عمل ذکر دی ثبندا اے ۔ تے ذکروں غافل ہو جاناای کتنوں غافل ہو جانا اے ۔ تے اک صوفی کول سُوں جانا مرجان دے برابر اے ۔ بے عملی نوں تے ہر سلسلے تے ہر عقیدے نے بُرا تے بھیڑا ای سدیا اے پر عملی صوفیاں تے حقیقی صوفیاں نے ایس ول بہتا ای دھیان دتا اے ۔ نالے ای اوہ ایس عمل دی کمائی دا نتیجہ آون والی دنیا تے چھڈ دیندے نیں جد کہ عام انسان ایہہ نتیجہ یاں جزا اوسے ویلے تے ایسے جہاں تے لبھ دا اے ۔ تے ایتھے ای اک عملی صوفی تے عام انسان وچ فرق پے جاندا اے ؎

تاہنگ ماہی دی جلیاں ۔ رنت کانگ اڈاوان کھلیاں
کوڈی دمڑی پلے نہ کائی ۔ پار دہنجن نوں میں سدھرائی
نال ملاحاں دے نہیں آشنائی ۔ جھیڑاں کراں وللیاں ،

ایہہ "کوڈی دمڑی" عمل ای اے تے تاہنگ اوس عمل نوں پھڑن تے کرن دی خواہش اے ۔ تے جے پلے ای کجھ نہ ہووے تے پار اترن لئی ملاحواں ــــ نکیرین ــــ نال جھگڑالاں دا کیہ فائدہ ہووے گا ۔ بلھے شاہؒ ہوری ایس دا جواب "نہیں" وچ دیندے نیں ۔ ملاح اوددوں ای واقف بن سکدے نیں جدوں کہ دنیادی اعمال دا تے چنگیاں عملاں دا گنڈھڑ سرتے چکیا ہووے گا ۔ تے جے منہ کالا کر کے اوتھے گئے تے باباصاحب فرماندے نیں کہ فیر پار لنگھن دی کوئی امید نہیں رکھنی چاہی دی ا ؎

اس لالچ نفسانی کولوں اوڑک موُن منادیں گا
گھاٹ زکواۃ منگن کے پیا کہو کیہ عمل دکھادیں گا
آن بنی سر پہ بھاری اگوں کیہ بتلادیں گا ،

حجاب کریں درویشی کولوں کد تک حکم چلا دیں گا
جیسی کرنی ویسی بھرنی، پریم نگر دا ورتا وا اے
ایتھے دوزخ کٹ توں دلبر اگے کھُلّ بہارا اے
کیسر بیج جو کیسر جمیں لسن بیج کیہ کھاویں گا،
حجاب کریں درویشی کولوں کد تک حکم چلاویں گا

تے ایسے کافی وچ عمل دی راہ دا تعین وی کر دیندے نیں ؎

جاں راہ شرع دا پکڑیں گا تاں اوٹ محمدی ہووے گی
کہندی اے ہر کردی ناہیں ایہو خلقت رووے گی
ہن ستیاں تینوں کون جگائے جاگدیاں پچھتا دیں گا
حجاب کریں درویشی کولوں کد تک حکم چلا دیں گا
جے توں ساڈے آکھے لگیں تینوں تخت بہاواں گے
جس نوں سارا عالم ڈھونڈے تینوں آن ملاواں گے
زہدی ہو کے زُہد کما دیں لَے پیا گل لادیں گا،
حجاب کریں درویشی کولوں کد تک حکم چلادیں گا

ایتھے عمل نوں مارن والی شے سب توں پہلاں لالچ دسی گئی اے۔ لالچ یا طمع اک انسان نوں بے نکرا، بے ضمیرا، کالے دل والا تے اک حد توں ودھ جان توں بعد بے غیرت وی بنا دیندا اے۔ دوجیاں لفظاں وچ لالچی شخص بے ایمان ہندا اے تے جدہا ایمان ای کوئی نہ ہووے اوہ مسلمان، مومن یاں "مردِ کامل" نہیں ہوسکدا۔ دوجی گل بدعملیاں دا نتیجہ اے۔ ایس دنیا وچ عمل کرن نال تنگی ترشی ضرور ہووے گی پر آون والی دنیا وچ اوس دی جزا چنگی، سوکھی تے ستھری لبھے گی۔ کیسر بیجن نال ای جزا اے تھوم بیجنا تے "بو" دا گھر اے۔ کھا ہدیوں پچھیاں دی کئی گھڑیاں منہ وچوں بُو بُپی آوندی رہندی اے۔ اگے ٹر کے شرع محمدی دا ذکر کر کے اوس دی پیروی کرن دی تلقین کر دے نیں۔ تے نال ای ایہہ آکھ دیندے

نیں کہ ایہہ سب کجھ کرن توں بعد بندیا تینوں اوہ لبھ جاوے گا۔ جنہوں کہ سارا جگ پیا لبھدا اے۔ تے اوس لئی باہر لے تے اندر لے عمل بڑے ای ضروری نیں نہیں تے گھاٹا ای گھاٹا اے۔ ایتھے وی تے اوتھے وی۔

عمل دی چنگیائی محبت تے پیار وچ رکھ دے نیں۔ محبت تے عشق ہووے تے فیر ای عمل سدھے راہیں ٹرے گا۔ اک ہور تھاں تے عملاں والیاں تے بے عملاں دا موازنہ بڑے ای صاف تے سوہنے انداز وچ کر دے نیں ؎

دل لوچے ماہی یار نوں ــــــــــــــــ
اک ہس ہس گلاں کردیاں۔ اک روندیاں دھوندیاں مردیاں
کہو پھلی بسنت بہار نوں ــــــــــــــــ

عملاں والیاں سوکھیاں تے ہس دیاں نیں تے بے عملاں روندیاں دھوندیاں ای مرجاندیاں نیں۔ ایتھے وی حیاتی وی خراب تے آون والی زندگی وی کھوہ کھاتے اک ہور تھاں تے بڑے ای تکھے انداز وچ بے عملی دی تصویر کھچدے نیں ؎

سبھے ونجارے آئے نی مائے سبھے ونجارے آئے
لالاں دا اوہ ونج کریندے ہو کا آکھ سنائے
بھائی وے لالاں والیا ویرا انہاں دا مل دسائیں
جے توں آئی ہیں لال خریدن دھڑ توں سیس لہائیں
ڈہم کدی سوئی دا نہ سہیا سر کتھوں دتا جائیں
نادم ہوکے مڑ گھر آئی پچھن گواہنڈی آئے

تے ایسے کافی دا اخیر عشق تے عمل دی انتہا دسے۔ عمل کرن لئی راہواں دیاں اوکڑاں تے مشکلاں نوں سہنا پیندا اے تے جیہڑے ایہہ قربانیاں دے دیندے نیں۔ اوہناں دی دنیا تے دین دو نویں ای سنور جاندے نیں تے اوہ لالاں دے ونج وچ پورے اتر دے نیں ؎

گلیاں دے وچ پھریں دیوانی لی کرڑیئے مٹیارے
لال جو گیندی نازک ہوئی ایہہ گل کون نتارے
جاں میں مل ادہناں نوں پچھیا مل کرن اوہ بھارے
ڈھیم سوئی دا کدی نہ کھاہدا اوہ آکھن سر بارے
جیہڑیاں گئیاں لال ویہاجن ادہناں سیس لہائے
سے دبجارے آئے نی ملئے سے ونجارے آئے

چنگے تے ستھرے عمل کرن لئی کوئی نہ کوئی منزل، مقصد یاں کعبہ ہونا بڑا ای ضروری اے۔ اوہ صوفیاں کول ذاتِ حقیقی اے۔ تے اپڑن والے احساس دی شدت داناں عشق اے۔ ساریاں صوفیاں کول عشق دا تصور اکو جیہا ای لبھدا اے پہلی تبدیلی حضرت شاہ حسینؒ ہوراں لبھی کہ ادہناں مجازی رنگ رنگیا۔ حضرت سلطان باہوؒ ہوراں مرشدی رنگ وچ عشق کیتا۔ تے حضرت بلھے شاہؒ ہوراں حسی تے عقلی طریقیاں نال عشق دا بیان کیتا اے۔ ایس عشق دی کامیابی، کامرانی، بقا تے بلندی لئی اوہ ریاضت نوں بڑا ای ضروری تصور کردے نیں۔ ظاہری تے دکھاوے دی عبادت نوں اوہ بہتی اہمیت نہیں دیندے ریاضت ادہو ای جیدھا فاں اُتے عمل دسیا گیا اے۔ حضرت بابا بلھے شاہؒ ہوری مرشد دی ذات نوں بناں ہور کسے ذاتِ مجازی نوں عشق لئی قبول نہیں کردے۔ نالے جیویں اُتے گل ہو چکی اے کہ حضرت بلھے شاہؒ ہوری اوہ صوفی ہن جنہاں بڑی ای چھیتی سلوک دیاں منزلاں پار کرلیاں تے ذاتِ حقیقی نوں پالیا۔ ایس لئی ادہناں کول مجازی رنگ موجود ای نہیں اے۔ ہاں کدی کدی مرشد دی اہمیت تے زور دیندے نیں پر وسیلہ ضروری ہوجاندا اے۔ مرشد جیہڑا کہ گال کے کٹھالی وچ سونا تے کشتہ بنا دیندا اے اوہ ای اصلی ازلی تے ابدی ذات دیاں رازاں نال واقف ہندا اے تے واقفیت کروا دیندا اے۔ تے فیر ادس سالک دی حالت ایہہ ہو جاندی اے ۔

اب لگن لگی کیہ کریئے ، نہ جی سکیئے تے نہ مریئے ،
تم سنو ہماری بیناں ، موہے رات دنے نہیں چیناں
ہن پی بن پلک نہ سریئے ، اب لگن لگی کیہ کریئے ،
بلھے پئی مصیبت بھاری ۔ کوئی کرو ہماری کاری
ایہ ایہو جہے دکھ کیسے جریئے ۔ اب لگن لگی کیہ کریئے

اک گل ایتھوں ساڈے سامنے آوندی اے کہ صحت مند تے توانا عشق ایسے مخمصے وچ بھیسیار ہندا اے کہ نہ جیونا نصیب ہووے تے نہ ای مرنا ۔ یعنی کسے پہلو دی چین نہیں لبھدا ۔ اللہ دے نبیؑ ایسے عشق دے پھڑ سن تے اوہناں اوسے ذات حقیقی لئی کیہ کیہ تکلیفاں چکیاں ۔ بابا بلھے شاہؒ ہوری ایس دا وی حال لکھ دیندے نیں ۔ حضرت ایوبؑ دے کیڑے ، حضرت ذکریاؑ دے سر تے آرے چلنا ، حضرت سلیمانؑ دا بھٹھ جھونکنا ایہناں ساریاں گلاں دا اوہناں کول کئی وار تذکرہ لبھدا اے ۔ تے " صابر نے جد نیوں لگایا ، ویکھ پیا نیں کیہ وکھلایا ۔ رگ رگ اندر کرم چلایا " جیہیاں گلاں اوہناں نے وضاحت نال لکھیاں ، دسیاں تے سمجھایاں نیں ۔ ایتھے گناہ دا احساس یاں سوال نہیں اے پیغمبراں کول ایہہ تکلیفاں صرف اوس ربؐ دی ذات نوں پاون لئی امتحان دے انداز وچ لبھدیاں نیں ۔ امتحان دی عام ویکھن چاکھن والیاں دا ۔ اوہناں لئی ایہہ تکلیفاں عین راحت ہندیاں نیں ۔ حضرت بابا فرید گنج شکرؒ تے حضرت سلطان باہوؒ ہوراں دے مقابلے وچ حضرت بلھے شاہؒ ہوراں دا " گناہ دا احساس" یاں اوس احساس دا خوف یاں اوس خوف دی تلقین تے تعلیم بہت ای گھٹ لے سو ۔ نہ میں بھیت مذہب دا پایا ۔ نہ میں آدم حوا جایا ،

نہ میں اپنا نام دھرایا ۔ نہ وچ بیٹھن نہ وچ بھون
بلھا کیہ جاناں میں کون ؟
اول آخر آپ نوں جاناں ، نہ کوئی دوجا ہور پچھاناں

میتھوں ہور نہ کوئی سیاناں۔ بلھا شوہ کھڑا ہے کون
بلھا کیہ جاناں میں کون؟

صوفی نوں عموماً تے بابا بلھے شاہؒ ہوراں نوں خصوصاً ہور ای نظر نال پڑھنا تے ویکھنا پیندا اے۔ ظاہری لحاظ نال گل ہور ہندی اے تے اوس دے اندر ہور ای روح جاری تے ساری ہندی اے۔ ایہہ گل ضرور کھل کے سامنے آجاندی اے۔ ہمہ عشق دا تصور ہر مذہب وچ موجود رہیا اے۔ بدھ مت، ہندو مت، شنتو مت، وشنو مت، کنفیوشش مت تے جین مت ہووے تے بھاویں توحیدی ادیان ہون، کسے نہ کسے رنگ وچ عشق ہر تھاں تے موجود رہیا اے تے ساریاں دا نظریہ دی گھنڈ گھٹ اکو جیہا ای اے کہ ایسے عشق ہتھوں اوہ اپنے محبوب نوں پالیندے نیں، بھاویں اوہ محبوب اللہ پاک دی ذات ہووے۔ نے بھاویں بھگوان، گرو ہووے تے بھاویں پرم آتما۔ عشق دی دنیا وچ آسلے دوالے سارے اکو ای ہو جاندے نیں۔ عشق نال حضرت بلھے شاہؒ ہوراں دی شاعری بھری پئی اے ؎

بلھا کیہ جانیں ذات عشق دی کون،
نہ سوہاں نہ کم بکھیڑے وبجے جاگن سون
رانجھے نوں میں گالیاں دیواں من وچ کراں دعائیں
میں تے رانجھا اکو کوئی، لوکاں نوں ازمائیں
جس بیلے وچ بیلی دسے اس دیاں لواں بلائیں،
بلھا شوہ نوں پاسے چھڈ کے جنگل دل نہ جائیں

۱۔ حسن بے پروا کو اپنی بے نقابی کے لئے......
ہوں اگر شہروں سے بن پیارے تو شہر اچھے کہ بن
(علامہ اقبالؒ)

تے ایسے عشق ہتھوں مجبور ہو کے تے ایس دی تکمیل لئی اوہناں عنایت قادری[۱] ہوراں دا لڑ پھڑیا۔ ماں پیو تے رشتے داراں نے بڑا ای ہٹکیا کہ اک سید زادے نوں اک ارائیں دا مرید نہیں ہونا چاہی دا پر آپ نے اپنا سید پن چھڈ دتا تے آکھ اٹھے کہ ع سیدمیں نہیں سگوں پیر عنایت[۱] اے

بلھے نوں سمجھاون آئیاں بھیناں تے بھرجائیاں

آل نبیؐ اولاد علیؓ دی بلھیا توں کیہ لیکاں لائیاں

سن نے بلھیا میاڈا کہنا چھڈ دے پلا ارائیاں

تے اوس دا جواب حضرت بلھے شاہؒ ہوراں ایہہ دتا کہ

جیہڑا سانوں سید آکھے دوزخ ملن سزائیاں

جیہڑا سانوں رائیں آکھے بہشتیں پینگاں پائیاں

جے توں لوڑیں باغ بہاراں بلھیا طالب ہو جا رائیاں

اک ہور نکھیڑویں خوبی حضرت بلھے شاہؒ ہوراں دا "مشرف دیدار" ہونا ایں۔ جدہا اوہ بار بار ذکر کردے نیں۔ جیویں گل ہو چکی اے کہ ایہہ تے ثابت شدہ گل اے کہ آپ بڑی چھیتی ای دیدارِ الٰہی توں مستفیض ہو چکے سن تے ایہہ اوسے تجلی دی وجہ ای اے کہ آپ نے ایس دا ذکر بے انتہا واری اپنیاں کافیاں وچ کیتا اے۔ تجلّی دے معنی ظہور دے نیں تے ظاہر ہون لئی یا ظہور لئی کوئی شکل یاں صورت لوڑی ای ضروری اے۔ تے ایہو "تجلی فلما تجلّی ربّہ للجبل جعلہٗ دکاً و خرّ موسیٰ صعقاً" ایس رنگ وچ دی ظاہر ہو چکی اے۔ تے ایسے نور دی تاب حضرت موسیٰ علیہ السلام نہیں سن لیا سکے۔ ایہہ تشبیہی ظہور اے۔ اک ہور[۲] تھاں توں ایہہ علم ہندا اے کہ اللہ پاک طور دے پہاڑ تے درختیاں

۱۔ پنجابی دے صوفی شاعر (ص ۔ ۸۹)

۲۔ نودی من شاطی الواد الایمن فی البقعہ المبارکۃ من الشجرۃ (۲۰:۲۸)

"نور و نار" دی صورت وچ حضرت موسیٰؑ اتے ظہور کر دے ہین۔ قیامت[1] والے دن دی صورت تشبیہی وچ اللہ دا ظہور ہووے گا۔ تے ایہو ظہور حضرت امام احمد حنبلؒ تے حضرت امام ابو حنیفہؒ ہوراں تے دی ہو یا سی۔ حضرت معاذ بن جبلؓ توں روایت اے کہ "[2] اذا انا بربی تبارک تعالیٰ فی احسن صورۃ" اک ہور حدیث اے کہ "[3] انی رایت ربی فی احسن صورۃ شاب امرد" تے جس ویلے ایہہ احسن صورت ظاہر ہندی اے تے فیر اوس دا جھلنا، برداشت کرنا تے ویکھ لین توں بعد جرنا بڑا ای اوکھا تے دل گردے دا کم ہندا اے نالے جے اوہ سنبھل جائے تے فیر لوں یاراں۔ جے اکھڑ جاوے تے فیر نہ دین جو گا تے نہ ای دنیا جو گا۔

حضرت بلھے شاہؒ ہوراں دی شاعری وچ جیہڑی مستی، تے الھڑ پن اے اوہ ایسے جلوے دی وجہ توں ای اے۔ اوہناں دی شاعری دے انگ انگ وچ رسیا، رچیا تے کھبیا ہویا خمار اللہ دی ذات دے نیاز حاصل کرن ہتھوں ای اے۔ تے جدوں اوس ذات دا کسے وجود تے ظہور ہو جاوے تے فیر اوہ سُدھ بُدھ گوا بیہندا اے تے اکو ای گل اوہدے کول رہ جاندی اے تے اوہ اوس دے حُسن دا ذکر تے جلوے دی عظمت تے کمال ؎

ڈھولا آدمی بن آیا۔
ہابیل قابیل آدم دے جائے، آدم کس دا جایا
بلھا اوہناں توں وی اگے آیا۔ دادا گود کھڈایا
ڈھولا آدمی بن آیا۔

---

[1] ۔ یوم یکشف عن ساق ویدعون الی السجود۔ (۲۹ ع ۴)

[2] ۔ احمد و ترمذی۔

[3] ۔ ترمذی شریف

ایہہ اوس دے جلویاں دسے نظر آجان تے کھلم کھلی دلیل اے۔ ڈھولے دا آدمی بن جانا تے حضرت بلھے شاہؒ ہوراں دا اوس دی گود وچ کھیڈنا ایہو ای جلوہ اے تے ظہور اے ۔

اوہ گھر میرے وچ آیا۔ اوس آ مینوں بھرمایا،
پچھو جا دسے کہ سایا۔ اوس توں گو حقیقت ساری
تنے ۔

بلھا ہن ساجن گھر آیا۔ میں گھٹ رانجھن گل لایا
دکھ گئے سمندروں پارنوں۔ دل لوچے ماہی یارنوں

ایس دیدار تے قربت نے اوہناں نوں بے باک کر دتا اے۔ تے ایس جرأت تے بے باکی تے دی اوہناں دی شاعری نوں چار چن لا دتے نیں۔ جدوں اسی حضرت شیخ العالمؒ ہوراں دل ویکھنے آں تے اوتھے نیاز تے دکھ ای نیں جدوں کہ حضرت بلھے شاہؒ ہوراں کول وزا کھل کے سامنے آون والا انداز دی لبھدا اے۔

روزے حج نماز نی مائے۔ مینوں پیا نے آن بھلائے
جاں پیا میرے گھر آیا۔ بھل گیا مینوں شرع وقایہ
ہر مظہر وچ اوہا دس دا۔ اندر باہر جلوہ جس دا،
لوکاں خبر نہ کائی۔

تے ایہو جیاں بے حساب گلاں حضرت بلھے شاہؒ ہوراں کول لبھدیاں نیں کہ کدھرے کدھرے حضرت شاہ حسینؒ ہوراں کول ہن ورنہ ہور کدھرے نہیں۔ انسان دا جنتوں نکلنا حضرت بلھے شاہؒ ہوری ایس طراں بیان کر دسے نیں کہ ہور کوئی نہیں کر سکیا۔

ہم۔ محمدی جسم بناؤ۔ داخل وچ بہشت کراؤ،
آپے مگر شیطان پچاؤ۔ پھیر اوتھوں نکل آدمؑ آوے

لاگی رے لاگی بل بل جاوے۔ اس لاگی کو کون بجھاوے
ن۔ نماناں ہو مجرم آیا۔ کڈھ بہشتوں زمیں رُلایا
آدمؑ حواؑ جدا کرایا۔ بلھا آپ وچھوڑا پاوے
لاگی رے لاگی بل بل جاوے۔ اس لاگی کو کون بجھاوے

ایہہ جسارت تے بے باکی قربت دا نتیجہ ای اے تے نال ای توحید دا اثبات دی ہندا اے۔

ایہناں مسئلیاں توں وکھریاں باقی مسئلے فنا و بقا، مرشد دی اطاعت، تلاشِ حق تے انسان دا مطالعہ تے مشاہدہ ایہہ سب کجھ اوہناں دی شاعری وچ موجود اے۔ فنا دا مسئلہ دی ہر مذہب وچ موجود اے۔ ڈاکٹر لاجونتی نے ایتھوں ای غلط اندازہ لایا اے۔ کیوں جے مسلماناں نے ہر اوس چیز نوں اپنایا جیہڑی چنگی تے اسلامی نقطۂ نظر دے نال ٹھیک سی بھاویں اوہ کیہڑے مذہب وچوں ای کیوں نہ ہووے۔ حضرت علامہ اقبالؒ دا فلسفہ ویکھ لوو تے کیہڑا مغربی فلاسفر نہیں جنہاں توں اوہناں کجھ نہ کجھ نہ سکھیا ہووے۔ پر اوہناں نے اوہناں فلسفیاں نوں ابتدائی لحاظ اِل استعمال کیتا اے تے اگوں نتیجے دکھو وکھرے کڈھے نیں۔ مردِ کامل تے فوق البشر وچ زمین تے اسمان دا فرق اے۔ ایسے طراں بلھے شاہؒ ہوراں دی آون والی دنیا دے متعلق کجھ ایہو جیہے انداز وچ لکھیا اے جنہوں ظاہری لحاظ نال ایہہ لبھدا اے۔ کہ جنم جنم دا ساتھ وی ہندا اے تے پھیرے وی یعنی دوجا جنم تے تریجا جنم۔ حالانکہ اوہناں دے ایس جنم جنم دے دو مطلب نیں۔ اک تے جمنا، مرنا تے فیر جمنا تے ایہہ اسلامی تعلیم ای اے تے ایہہ اوہناں دی ساری شاعری تے چھائی ہوئی اے۔ دوجا مطلب کہ بندہ مر جاندا اے۔ اک خاص شخص مُک جاندا اے انسان نہیں مردا، انسانیت نہیں مردی۔ اوہ جسم دی رہندی اے تے ہر ویلے موجود رہندی اے۔ فیر دی اوہ ایس دنیا تے اوس دنیا دیاں کھُلم کھُلیاں گلاں

کردے نیں۔ جنہوں اتلا الزام غلط ثابت ہو جاندا اے۔ ؎

اٹھ جاگ گھراڑے مار نہیں، ایہہ سون تیرے درکار نہیں
اک روز جہانوں جانا اے۔ جا قبرے وچ سمانا اے
تیرا گوشت کیڑیاں کھانا اے۔ کر چیتا مرگ وسار نہیں

ایتھے نرا ایس دنیا دے فنا ہو جان دا ذکر اے بلکہ بد اعمالیاں دے نتیجے دی دس دِتے نیں۔ ایتھوں مسئلہ آواگون دا کوئی مسئلہ نظر نہیں آوندا۔ یاں فیر ؎

پانی بھر بھر گئیاں سبھے آپو اپنی وار
اک بھر آئیاں اک بھر چلیاں اک کھلیاں بانہہ پسار

ایتھے داری دا ذکر کیتا نیں پر دوجے مصرعے وچ زندگی تے موت دے تسلسل تے توانتر دا وی تذکرہ لبھدا اے۔ ترے شیجاں ساہنوں دیندے نیں۔ اک مر گئیاں تے چنگیاں عملاں نال۔ اک بھر دیاں نے پیاں یعنی چنگے اعمال پیاں کر دیاں نیں تے تریجیاں دیہلیاں تے بے عمل کھلوتیاں ہوئیاں نیں۔ اوہناں نوں آون والی دنیا تے عاقبت دا کوئی خیال نہیں اے۔ آخرت تے عاقبت لئی وی بڑی تعلیم دیندے نیں ؎

کر کے چار دہاڑے کھیسیں انت نمانا
ظلم کریں تے لوک ستاویں۔ چھڈ دے ظلم ستاناں
پیارے بن مصلحت اٹھ جاناں۔ توں کدئیں تے ہوسیاناں
جس جس دا بی مان کریں توں۔ سو بی ساتھ نہ جاناں
شہر خموشاں ویکھ ہمیشاں۔ جس وچ جگ سماناں
پیارے بن مصلحت اٹھ جاناں توں کدئیں تے ہوسیاناں

صوفیانہ مسئلیاں توں وکھ ہو کے حضرت بابا بلھے شاہؒ ہوری پہلے شاعر سن۔ جنہاں نے شاعری دے فن دا وی کجھ خیال رکھیا اے۔ پہلیاں تناں شاعراں

کول دل دیاں پیڑاں تے موجود ہن پر رنگ تبلیغ دا ای نمایاں ہندا اے۔ حضرت بابا بلھے شاہ ؒ ہوراں کول تبلیغی رنگ تے موجود اے پر اک شاعرانہ فضا دی موجود اے۔ ترکیباں، تشبیہاں تے استعارے فارسی تے ہندی دوہواں کولوں لئے گئے نیں تے عربی دیاں آئتاں دا ورتارا عام ای کیتا نیں۔ جدہی وجہ نال گل تے مقصد دی کھل گئے نیں تے شاعری دا رنگ وی نکھر گیا اے۔ آپ کول جوش جذبے دی شدت تے خلوص تریوے چیزاں موجود نیں جنہاں نوں مولانا حالی مرحوم شاعری تے اک چنگی تے اچی شاعری لئی بڑا ای ضروری سمجھدے نیں۔ موسیقیت تے آہنگ دی بڑا ای ضروری ہندا اے اوہ دی حضرت بابا بلھے شاہ ؒ ہوراں موجود اے ؎

میتوں چھڈ گئے آپ لد گئے میں وچ کیہ تقصیر
راتیں نیند نہ دن سکھ ستی اکھیں پلٹیا نیر
چھویاں تے تلواراں کولوں عشق دے تکھے تیر
اک پل ساعت آرام نہ آوے بری برہوں دی پیڑ

(جوش۔ موسیقیت)

کیہ جاناں میں کوئی وے اڑیا کیہ جاناں میں کوئی
جو کجھ کرسی اللہ بھاناں کیا کجھ کرسی کوئی،
جو کجھ لیکھ متھے دا لکھیا میں اس تے شاکر ہوئی
کیہ جاناں میں کوئی وے اڑیا کیہ جاناں میں کوئی

(تقدیر)

چپ کرکے کریں گزارے نوں
سچ سن کے لوک نہ سہندے نی، سچ آکھیئے تاں گل پیندے نی،
پھر سچے پاس نہ بہندے نی، سچ مٹھا عاشق پیارے نوں

(رازداری)

نہ خُدا مسیتے لبھدا نہ خُدا وِچ کعبے
نہ خدا قران کتاباں نہ خدا نمازے
نہ خُدا میں تیرتھ ڈِٹھا اینویں پینڈے کھاگے
بُلھّا شوہ جد مرشد مل گیا ٹُٹّے سب تگادے

(مرشد دی اہمیت ۔ اللہ دا ہر تھاں تے موجود ہونا)

حضرت علی حیدرؒ

سنہ ۱۶۹۰ء توں سنہ ۱۷۸۵ء تک

حضرت علی حیدرؒ ہوراں وی صوفیانہ شاعری وچ وادھا کیتا اے ۔ اوہ پہلے شاعر ہین جنہاں نے مجازی رنگ نوں شاعری وچ تھاں دتی اے ۔ مجاز تے عام حیاتی وچ حضرت مادھو لال حسینؒ ہوراں وی اپنایا سی پر اوہناں دی شاعری وچ ایہہ رنگ نمایاں نہیں ہو سکیا ۔ حضرت علی حیدرؒ ہوراں نے رمزاں تے سینتراں نال کم لے کے حقیقت نوں نمایاں کر کے شاعری وچ ساڈے سامنے رکھیا اے ۔ اوہناں لئی نہ تڑا حقیقت تک اپڑن لئی مجاز نوں وسیلہ بنایا بلکہ اوہناں نے مجازی گلاں تے وارداتاں نوں وی کھول کے دسیا اے ۔ آپ ہوری وی قادری سلسلے دے ای پیروکار سن ۔

ک ، کیا غم خوف اساں نوں جے شاہ محی الدین اساڈڑا اے
شاہ عبدالقادر جیلاں دا جے لطف امین اساڈڑا اے
کیہا ڈر گور اندھیری کنوں جے اوہ ماہ جبین اساڈڑا اے
سب چین ماچین اساڈڑا[1] ۔ ے جو اوہ بت چین اساڈڑا اے

علی حیدرؒ ہوراں دا ہندوستان روحانیت دی تلاش ، لوڑ تے سِک وچ اودھر یاتے پریشان پیا پھر دا سی ۔ دکھ تے غم اکو سی پر اوس دا احساس وکھرو وکھرے طریقے نال لوکاں وچ پیا جم دا سی ۔ ایہہ اوہو ای دور سی جدے وچ حضرت بابا بلھے شاہؒ ہوری تے حضرت وارث شاہؒ ہوری ساہ پئے لیندے سن ۔ وارث شاہؒ دے صوفیانہ افکار تمثیل[1] وچ

---

۱ ۔ وارث نزادوارث : (ص ۔ ۳۰۰)

آ گئے نے اوہناں رُوح تے قلبوت دا قصہ ساہنوں دتا تے ایسے انداز وچ دتا کہ اوس زبان تے انداز دا مزا اج وی گلیوں بھُلے نہیں ہُندا۔ حضرت بابا بلھے شاہؒ ہوراں تصوف دے مسئلیاں نوں سدھیاں رنگاں وچ ساہنوں دتا۔ اوہناں نے صوفیانہ اصطلاحواں نوں بغیر کسے روک ٹوک توں اپنی شاعری وچ ورتیا اے۔ ایہو حالات سن کہ حضرت علی حیدرؒ رہوری میدان وچ آوندے نیں۔ ملتان دا علاقہ بڑا ای زرخیز علاقہ سی۔ اولیاواں دی سرزمین اسے ایس لئی ایتھے جمن والا صوفی شاعر اک عظیم روایت لے کے اٹھیا تے اوہ روایت بہت سی مجاز دی۔

روحانی مسئلیاں نوں چھڈ کے صوفیاں نے دو طراں اپنی تبلیغ کیتی۔ اک نوں جلالی سلسلہ آکھیا جاندا اے تے دوجے نوں جمالی۔ عام طور تے صوفی جمالی ای ہندے نیں۔ اوہناں دی طبیعت حسن پسند، حسن پرست تے حسن دی پھٹی ہوئی ہندی اے۔ اینج تے ہر صوفی ای حسن پرست جمال دوست ہندا اے۔ پر حضرت علی حیدرؒ رہوری ایس حسن تے حسن پرستی دا اظہار وی کھلم کھلا کر دے نیں۔ پر ایہہ اظہار تشبیہاتی انداز وچ اکھ دا نہیں اے بلکہ دل دا اے۔ اوہناں دی نظر چن تاریاں دی چمک تے حسن تے دا اے پر اندر دی روشنی لازوال اے۔ زلفاں دی طوالت تے سیاہی دا تذکرہ کر دے نیں۔ پر "طول شب فراق" مطلب لیندے نیں۔ گل و بلبل تے شمع و پروانے دیاں گلاں وی مجازی نیں پر اوہناں دا رخ حقیقت ول اے۔ ایس بیان لئی اوہناں نے ظاہری علامتاں نوں ای ورتیا ہیاے ظاہر اے کہ اللہ پاک دی تصویر اک صوفی یاں سالک یاں حقیقی پرستار خیالاں وچ تے بنا سکدا ہووے گا ـــ ایہہ وی مشکل اے ـــ پر اوس دا نک نقشہ بندھا نہیں کر سکدا۔ اوس لئی اوہناں[۱]

۱۔ شعر کے روپ میں ڈھلتے ہیں ڈہنگامے۔ جو مری بزم تصور میں بپا ہوتے ہیں

لفظاں دا سہارا لینا پیندا اے۔ تے فیر اوہ جیہڑیاں مورتاں بناندا اے اوہ دنیاوی لحاظ نال مکمل ہندیاں نیں کیوں جے اوہدے ساہمنے دنیاوی حسن موجود ہندا اے۔ حسن ای احساسِ جمال ای "وجدانیات"[1] دی رُوح تے بنیاد اے۔ اللہ دی جمالی صفتاں تے ایمان لیاون نال انسان دے دل وچ حسن دا احساس جنم دا اے۔ تے ایس دی عبادت دی شروع ہو جاندی اے۔ ایہہ جمال دو طراں نال ظاہر ہندا اے۔ اک تے اللہ پاک دیاں صفتاں نے غور کرن نال تے دوجا عملی لحاظ نال اپنے اخلاق وچ اوہناں صفتاں نوں ظاہر کر دینا۔ پر ایہہ صفتاں دنیاوی نہ ہوون بلکہ حقیقی ہوون۔ ایہہ تصویریاں جدوں ظاہر ہندیاں نیں تے اکثر دنیاویاں[2] رنگاں وچ رنگیاں جاندیاں نیں تے کم خراب ہو جاندا اے۔ حضرت علی حیدرؒ ہوری اندر لے ذوق تے وجدان ہتھوں مجبور ہو کے دنیاوی تے ظاہری رنگ وچ ایس جمال پرستی نوں پیش کرن توں باز نہ رہ سکے۔ آپ ہوراں نے حیاتی دے حسن تے خوبصورتی تے وی نظر رکھی اے تے اوتھوں آپنے لئی تشبیہاں تے استعارے لے کے حقیقی شکل وچ رنگ بھریا نیں۔ ایسے لئی ساہنوں حضرت علی حیدرؒ کول نہ تے صوفیانہ فلسفہ ای چوکھا لبھدا اے تے نہ ای ظاہری انداز وچ صوفیانہ نکتۂ فکر دی تشریح دسدی اے۔ نہ ای اوہناں تبلیغی رنگ اختیار کیتا اے۔ بلکہ اوہناں نے اوسے جمال دوستی دے ہتھوں مجبور ہو کے مجاز دے پردے وچ لکا چھپا کے گلاں کیتیاں نیں۔ جے اسی ایہہ آکھ لیئے کہ حضرت علی حیدرؒ۔ حسنِ مطلق ۔۔ نوں لبھن لئی۔۔ اضافی حسن۔ دا سہارا

---

[1] ـ "AESTHETICS" ـ ایس نوں حسیات تے ذوقیات دی آکھدے نیں تے انج دی ایہہ تصوف وچ آجاندا اے۔

[2] ـ ؎ براہیمی نظر پیدا مگر مشکل سے ہوتی ہے
ہوس چھپ چھپ کے سینوں میں بنالیتی ہے تصویریں

لیندے نیں تے فیر ایس طراں اوہ مجازی رنگ غالب طور تے اختیار کر لیندے نیں تے غلط نہیں ہووے گا۔ پر ایس مجاز دے پردے وچ تلاش حقیقت دی ای سی۔ ایسے لئی اوہناں دے کلام وچ مجازی تے حقیقی رنگ باہنہ وچ باہنہ پا کے ٹُردے دِس دے نیں۔ ساہنوں ظاہری لحاظ نال ایہہ ای پتہ لگدا اے کہ اوہ اک مجازی شاعر نیں کیوں جے اوہناں دے انداز تے تشبیہاں ساہنوں پِھلکھے وچ پان واسطے ڈھیر نیں۔ اینج لگدا اے کہ اوہ اک ایسے عاشق ہن جنہاں دا محبوب کوئی ایسے دنیا دا بندہ اے۔ اوہناں کول ایہو ظاہری مجازیت لبھدی اے پر جے ذرا غور کریئے تے عشق دیاں ساریاں ای شکلاں مجازی ہندیاں نیں۔ فرق صرف پردہ داری دا ہندا اے کسے نے پیرنوں پھڑ لیا تے اوہدا ای ہو گیا تے کسے نے اپنیاں خیالاں وچ اک ـــــ غیر محسوس ـــــ محبوب دی تصویر گھڑ لئی تے اوس دی پوجا پاٹ وچ مصروف ہو گیا پر اوس نوں سنوارن تے بناون لئی اوہدے کول زبان مادی تے دنیا دی ای ہووے گی۔ مجاز نوں سامنے رکھ کے حقیقت تلاش کرنا دی عشق حقیقی ای اے حالانکہ ظاہری صورت مجاز دی ای ہندی اے۔ حضرت علی حیدر ہوراں کول وی مجاز دا پردہ بڑا ای ڈاہڈا تے تنگڑا تے گوڑھا اے۔ اوہناں دیاں تشبیہاں دا رُخ ویکھن توں پتہ لگدا اے کہ اوہ صاف تے شفاف ولوں الجھاؤ ول ٹُردیاں نیں تے جدوں اصلی شے سامنے آجاندی اے تے مجاز دا رنگ پھِکا تے ہولا پے جاندا اے ؎

الف اہناں نیناں والے جھروکیاں وچوں جھات پویندڑا کون ویکھاں
اوہ بھر بھر دیندا پیالے شراب دے ساقی اکھیندڑا کون ویکھاں
اوہ ہس ہس اوہلے پپنیاں دے جنگ کریندڑا کون ویکھاں
اوہ سرمے سیاہ دی اپنی اُتے تیغ لئیندڑا کون ویکھاں

اوہ نین ملیہڑے پیپنیاں دے بلو پھڑیندڑا کون ویکھاں،
اوہ کنڈھیاں پلکاں رُٹھیاں والا نہ مول منیندڑا کون ویکھاں
اوہ زلف کمند اسا ڈڑے گل وچ پائے چھکیندڑا کون ویکھاں
حیؔدر مار کے نیزے پیپنیاں دے ہیٹھ بلیندڑا کون ویکھاں

ایہناں ساریاں مصرعیاں نوں پڑھ لین توں بعد ساڈے سامنے اک اجیہا محبوب آجاندا اے۔ لمیاں لمیاں پیپنیاں دے بھلے ہون نال اکھاں شراب دے کٹورے بن جاندیاں نیں۔ زلفاں تے سرمے دیاں ڈوریاں ہور ای غضب پیاں ڈھاندیاں نیں۔ پر ایہہ ساریاں گلاں دے ہیٹھ کیہ اے؟۔ کون ویکھاں؟ ایہہ سوال تے تجسّس شاعر دے دماغ وچ وی اے تے اوہ اوس صنّاع دل دی جھاتی مارن دی کوشش پیا کردا اے۔ جیہڑا کہ ایس حسن نوں پیدا کرن والا عظیم یاں مطلق حسن اے۔ ایہہ تلاش ایتھوں وی لبھدی اے ؎

الف ایہناں سوہنے خوبصورتاں اندر جلوہ بھی میندڑے یار دا ای
ایہہ گل گل رنگ رنگا چمن دا بھی حسن بسنت بہار دا ای، مگر
ایہناں مورتاں سنگین دے وچ اوہا سوہناں لعل دا رنگ سوار دا ای
ایہہ تال بتال انہاں کنچنیاں دا نچاؤ وڈے وددھ ہنکار دا ای،
ایہہ تھیا تھیا اتے چھن چھن بھی گھنگرو دی چھنکار دا ای
جے منصور انا الحق آکھیا ہا جانشین اوہ ہا سردار دا ای

ایسے حسن مطلق دی تلاش وچ اوہناں نے نہ نرا مجازی رنگ اپنا یا اے بلکہ اللہ تعالیٰ دی ذات نوں بیان لئی اپنا پورا پورا زور لایا نیں تے ایسیاں ایسیاں تشبیہاں تے لفظاں دا استعمال کیتا اے جے پتہ پیا لگدا اے۔ کہ جیہی حضرت علی حیدرؒ دا سینہ پیا دھخدا، سڑدا تے بلدا اے تے اوہ اوس ساڈیاں دشمن نوں اللہ دی ذات دے دیدار توں بعد ای ٹھنڈیاں کر سکدے نیں۔ اوہناں دے ایس جذبے تے لگن دیاں مورتاں ایڈیاں سوہنیاں تے من کھچویاں نیں کہ حضرت وارث شاہؒ

ہوراں توں علاوہ ہور کسے وی پنجابی دے شاعر کول نہیں لبھدیاں ؎

الف آپے ہس ہس مٹھڑا ابھی بجلی وانگ متھے ول پا نہیں
اوہ کھیوندی بجلی زلف کنوں کر جھڑ دا گھنڈ چھپا نہیں
اوہ تیغ عراقی دھرہ میانوں گل لا مینوں ترسا نہیں
کر کلاوے بجلی والڑے جھمر وانگ ولا نہیں،

یاں سوہنیاں تشبیہاں لئی تھلڑے شعراں ول ویکھو ؎

و ویکھاں کیہ اے مجا اوس گھنگھٹ اوہلے بہ بہ جدھے کنارے تلے
اوہ سورج شاید چھم چھم چمکے اوس شفق دے کنارے تلے،
ایسے بادل اوہلے دی آتش کرے بجلی جے گال زبان چلے
ویکھاں کیا کجھ اندر جاناں نہیں پرچولی تے گل انار کھلے
اوہ آتش آرسی کتھے ڈٹھی الوبی حیدر ساہ بھبوت ملے

بھانویں حضرت علی حیدرؒ ہوراں کول اظہار تے بیان لئی مجازی رنگ ڈاہڈا ای گوہڑا اے۔ پر فیر وی اوہناں نے حقیقت ول کھلم کھلے اشارے وی کیتے نیں۔ یاں دوجی گل ایہہ اے کہ اوہناں نے انسانی حسن دی تلاش لئی جیہڑے مجازی پردے کولوں کم لیا اے کدھرے کدھرے اوس پردے نوں وچوں ہٹا دی دیندے نیں تے اوس ہستی مطلق دا بلا واسطہ وی ذکر کر دے نیں۔ تے ایسے تھاں تے وی اوہناں دا احساس، جذبہ تے وجدان گھٹ نہیں ہندا بلکہ اوسے روانی تے ڈونگھائی نال ساڈے سامنے آجاندا اے ؎

ب بے دی بیع نہ دس ملاں اوہو الف سدھا خم گھت آیا
اوہو یار کلوکڑی رات دا لاہن بھیس وٹا کے دت آیا،
سوہنا میم دی چادر پہن کے جی کہیا زلفاں دا گھنگھٹ گھت آیا
علی حیدر اوہا یار پیارا اہن احمدؐ بن کے دت آیا

[illegible]

کیندا وا اوای اوکھا ہیندا اے۔ پر مجلسی رنگ وچ پڑھن والا شعر دا خوبیاں
تے استعاریاں تے تشبیہاں دے موہنے کولوں متاثر ہیندا اے تے [illegible]
مڑے وچ اندرلی روح ایں حقیقت تک دی اپڑ جاندا اے۔ ایس لحاظ نال حضرت
علی حیدر ہوراں دا انداز بہتا ای مؤثر تے دل وچ کھبن والا ہو جاندا اے۔
حضرت علامہ اقبال دا انداز وی ایہو ای سی۔ روحانی انداز نال غزل، نظم،

یاں مثنوی دی شروع کرکے قاری نوں پھاہ لیندے نے۔ تے جس ویلے قاری نیلے نیلے تے پیلے پیلے پیراہن وچوں نکلدا تے اوتھے "تو چھکا جب غیر کے آگے نہ من تیرا نہ تن" سامنے آجاندا تے ایہہ ضرب کاری ہندی۔ حضرت علی حیدر ہوراں دیاں تشبیہاں محسوسات دلوں غیر محسوسات دل ٹر دیاں نیں۔ تے پڑھن والے دے دل وچ اک سوہنے تے من موہنے محبوب دا نقشہ آجاندا اے۔ تے اوہ نیناں دیاں کٹوریاں تے زلفاں دیاں گنجھلاں وچ پھس جاندا اے۔ تے جدوں اکھاں۔ اندر لیاں ۔ کھل دیاں نیں تے اوہدے سامنے حقیقت ای حقیقت ہندی اے۔

وحدت یاں توحید دی ہک یاں تلاش لئی اوہناں وی صوفیانہ عملاں نوں اپنے سامنے رکھیا اے۔ جنے اوہ نیں، عشق، عمل تے گناہ دا احساس۔ عشق دے معاملے وچ حضرت شاہ حسینؒ ہوراں اک مجاز قائم کیتا سی مادھو لال ۔ تے اوس نوں اوہ بھل گئے تے حقیقت نوں یاد رکھیا۔ دوجیاں لفظاں وچ اوہناں مادھو تے مادھو دے عشق دا ذکر شاعری وچ نہیں کیتا۔ حضرت علی حیدرؒ ہوراں ایس عشق تے عشق دے پرچار لئی لفظی بازی گری تے ظاہری نک نقشے کولوں کم لیا اے۔ اوہناں نے مجاز قائم کیتا تے اوس دے راہیں حقیقت نوں بیان لئی شاعری ہد اوی مجازی رنگ ای اختیار کیتا ؎

الف الست دی یاری قدیمی لگ رہی ہیر یتیم دی اے،
اساں وچ رسولاں دے رانجھن ڈٹھا اساں قسم عرش عظیم دی اے

یاں فیر ؎

ب بھیناں ہیرے ہیرے کر آہو نہیں اور نہ رانجھن بھاندے ہیئے،
دور دور بھیناں مینڈے کول نہ آؤ مینڈے یار نوں غیرت آوندیئے
بھیناں دیرا دیرا کر گالوں تسیں ہیر بیلی دے بیلی وے گاؤندیئے

ببیاں واہناں دے وچ ناہو تسیں ہیر کپڑ دے وچ نہاوندئیے
پور پور تے سدھی کر کر ماہی ماہی نوں مہیں ملاوندے ئیے۔
ہیر آپناں ناں نوں نہ چاہیے حیدر عاشق اپنے یار دے ناں نوں دئیے

طریقت دے مسئلے بصیرت نال تعلق رکھدے نیں۔ اندر دیاں نظراں۔ اک صوفی نوں پچھان لئی ایہہ عمل۔ طریقت۔ وی سامنے رکھنا پیندا اے۔ سارے ہی صوفی شاعراں نے ایہدے تے کجھ نہ کجھ لکھیا یاں آکھیا اے۔ ایہہ منزل بھانویں اوکھی ہندی اے پر لبھ جان والے لئی فیر سوکھی ہندی اے یا ہو جاندی اے تے فیر اوہ چیک پیندا اے کہ:-

مت سہل ہمیں جانوں پھرتا ہے فلک برسوں
تب خاک کے پردے سے انسان نکلتے ہیں۔ (میر تقی میر)

نے بقول علامہ اقبالؒ ہزاراں ورہے زمانے نوں پٹ ناں پیندا اے تے فیر کدھرے جا کے کوئی دیدہ ور پیدا ہندا اے۔ تے اوہ دیدہ ور ایہو جیہا ہندا اے کہ اوس دے سینے دی وسعت وچ اللہ دی ذات چھپ سکدی اے حالانکہ دو لوکیں جہان اوس نوں نہیں سمو سکدے۔

"میرا ہی دل ہے جس میں کہ تو سما سکے" (خواجہ میر درد)

جدوں اوہ سالک ایس منزل تے اپڑ جاندا اے تے فیر اوس کول ظاہری تے باہرلے عملاں دی وقعت تلے عظمت اندرلیاں عملاں تے چھپ کے کیتی جان والی عبادت دے مقابلے وچ ڈھلی تے نرم پے جاندی اے۔ حضرت علی حیدرؒ ہوراں کول وی ایس مسئلے تے خیالاں دا اظہار لبھدا اے۔

ع علم دا پڑھناں نیک بہوں پر عشقے دی بات انوکھڑی اے
چن تے سورج دی روشنی بہوں پر یار دی جھات انوکھڑی اے،
شب قدر دی رات بھیا بہوں چنگی پر وصل دی رات انوکھڑی اے
مشکل گھاٹاں سبھے اوحیدر پر برہوں دی گھات انوکھڑی اے

ایہہ تے مقابلے دا انداز اے اُنج دی مفتیاں تے قاضیاں دیاں گلاں وی کا کردے نیں سے

د درشن تیرے نے درس بھلائے مُلّاں مُفتیاں قاضیاں نوں
صرفی نحوی بھل بھُل جاندے پڑھن مضارع ماضیاں نوں
خط تساڈے دے خط جو ڈٹھیاں بھُلے بیاض بیاضیاں نوں
حیدر یار دے درشن کیتیاں بھُلے نفل نمازیاں نوں،

انگریزی دی مثل تے مشہور اے کہ "فن[۱] زیادہ نیں تے حیاتی گھٹ اے"۔ عاشقاں نے ایس فن نوں عشق داناں دسے دتا اے کہ معاملے تے بہتے ہن پر نباہن لئی زندگی ای نہیں لبھدی۔ تے اوہ سالک یا صوفی اینیاں کو حیاتیاں منگدا اے کہ پُر ای نہیں ہندی اے

ج جے سر چاہے ڈھولن میںڈا سر اُتے سر سر دیونا ایں،
بھیناں زہر پیالہ رانجھن والا امبرس کر کر پیونا ایں،
اس چاک کیتا سینہ چاک میںڈا بھیناں چاک نہ سیوناں سیوناں ایں
ایہہ ہار سنگار تے خاصے دا بھوچھن لہو دے نال بھیوناں ایں،
جے دل دل جیواں یار حضرت حیدر دل دل گھول گھتیونا ایں،

حضرت بابا بلھے شاہؒ ہوراں کول موسیقیت تے ترنم موجود اے۔ ایسے دور دے دوجے شاعر حضرت وارث شاہؒ ہوراں کول وی ایہہ خوبی لبھدی اے پر حضرت علی حیدر ہوراں کول ایہہ ادبی خوبی دے نال نال علمی موسیقی دے انداز وچ دی موجود اے۔ حضرت شاہ حسینؒ ہوراں دیاں کافیاں وی راگاں وچ ہین۔ پر ایہہ لبھ دیاں گلاں نیں۔ کیوں جے کدھرے کجھ لکھیا ہویا لبھدا اے جیویں "دن چار چوگان میں کھیل پڑی ویکھاں کون جیتے باجی کون ہارے"۔ کھٹ کافی

۱؎ Life is short and Art is long.

اے۔ موسیقی دا تعلق مزاج نال ہندا اے۔ بڑے ای گھٹ صوفی لبھدے نیں جیہڑے کہ تیور سراں والیاں راگنیاں نوں پسند کردے ہون گے۔ ورنہ اساوری، بھیرویں تے کافی ٹھاٹھاں نوں پسند کردے نیں۔ ایہناں چوں دی اگوں راگنیاں نیں۔ جنہاں تے صوفی خاص دھیان دیندے نیں جیویں بھیرویں درباری، مالکونس، بھیم پلاسی، باگیسری، میگھ، سارنگ تے ایہناں ٹھاٹھاں نوں باہر بلاول ٹھاٹھ چوں بہاگ تے پہاڑی بھیروں ٹھاٹھ چوں بھیروں تے گن کری، رام کری تے للت نوں پسند کردے نیں۔ کلیان ٹھاٹھ بڑا ای گھٹ صوفیاں کول لبھدا اے۔ علامہ اقبالؒ دا فلسفہ حرکت تے چڑھت دا سی ایس لئی اوہناں ایس ٹھاٹھ دے ایمن کلیان نوں پسند فرمایا اے۔ حضرت نظام الدین اولیا محبوب سبحانیؒ ہوری درباری تے بہاگ دے رسیا سن۔ حضرت بختیار کاکیؒ تے بابا فریدؒ ہوری دیس، مالکونس، درباری تے کدی کدی پیلو تے آساوری پسند فرماندے نیں۔ چشتیہ سلسلے دے سارے ای بزرگ شاعری تے ادب دے نال نال فنی معلومات وی رکھدے سن۔ حضرت علی حیدرؒ ہوراں دے ایس کمال دا اعتراف ڈاکٹر[1] لاجونتی ہوراں ایہہ کیتا اے ———— "ساڈا خیال اے حیدرؒ بڑا اچھا سنگیت کار وی سی۔ اوہدے ہر مصرعے وچ اپنی موسیقی اے تے اوہدی بندش اپنی پیاری اے پئی پڑھن والا اوہدے شعر اوں پڑھن پارا نال پڑھن دی بجائے گا کے نا چاہندا اے"

————

ایتھے لفظاں تے حرفاں دا ورتاوا ڈھیر کیتا گیا اے۔ حضرت علی حیدرؒ ہوراں کول ساہنوں سب توں بہتا لفظاں دا استعمال لبھدا اے۔ تے اوتھے دی ایہو جیہے لفظاں دا استعمال کیتا نیں جیہڑے موسیقی دیاں سُراں تے پورے

عا۔ (ص – ۱۲۵)

اُتردے نیں۔ تے کھڑک دے۔ وجدے تے کوک دسے تیں۔ اک فریاد تے آس وی لے آپنے آپ ای پئی نکلدی اے۔ موسیقی وچ ــ تال ــ ردیف دا منھ وی ڈھیر ہندا اے۔ ردیف مرکب ہووے یاں لمی ہووے تے نالے ای ڈگدیاں ــــ کومل ـــــ حرفاں نال مکدی ہووے تے اوس ویلے موسیقیت دا احساس ودھیرا ہو جاندا اے۔ جیویں ؎

ہم میتا نینگرا شوخ انوکھیا وے کوئی اوڑک پتہ بھی ناز دا ای
گل بھی ناز نگاہ بھی ناز اتے گہناں بھی ناز دا ای،
توڑے دھوڑ دھمائی خط کٹک دے تیں۔ تھیاں بھی ناز دا ای
پر خط لباں دا آکھ آمنا آجے فطنی بھی ناز دا ای،

ساری ای شاعری دریا ہی راگنی وچ معلوم ہندی اے۔ قافیے دی وجدے گجدے نیں تے کومل سراں لئی ڈگدیاں حرفاں تے سنتیاں تے ٹھنڈیاں لفظاں دا استعمال وی بہت اے دو جیاں مسئیاں دے شعر ایہہ ہن ؎

ز زیارت کعبے دی لوک جاون سوہنے یار دی زیارت نوں وینیاں میں
مکہ محبوب دا خانہ کعبہ تے نت طواف کرینیاں میں،
حجرالاسود ماہی دے کولوں ول ول بوسڑا لینیاں میں،
علی حیدر حاجی حج نوں چلے تے یار دا حج کرینیاں میں،

(جذب دی کیفیت)

ب بھیناں سوہنے نوں ناز سوہناں اساں کو ہجیاں بہت نیاز ناہیں
مناں گالیں دے نال ولا ولیوٹے ہائی گل دی زلف دراز نہیں
اساں قالوا بلی پھل آکھیا اے اکھیں مست الست نیاز نہیں
اوہناں لال لباں نال مسی مسواک نال حقیقت مجاز نہیں

جے مینتھے دا دل شوخ کرے اوہ نین غریب نواز نہیں
کوک دے حیدر تاماری ڑی تن طنبورے دا ساز نہیں

(علم موسیقی تے احساس گناہ)

ب بلبن نہ لوکاں دیاں سکیاں نی کرماں نال بلیندیاں سنیاں لی
اکناں ستیاں شوہ منالیا ہک چڑھ سیجاں اتے انیاں نی،
ہک سوہنیاں دے مینتھے بھاگ نہیں ہک کوہجیاں کیسر بھنیاں نی
علی حیدر اللہ دی ذات کولوں کل دیاں ایں آنساں پینیاں لی

(اللہ دی بے نیازی)

ک کوڑا گھوڑا کوڑا جوڑا ، کوڑا شاہ اسوار
کوڑے باشے کوڑے شکرے کوڑے میر شکار
کوڑے ہاتھی کوڑے لشکر کوڑے فوج کٹار
کوڑے چوڑے کوڑے ہیرے کوڑے ہار سنگار
کوڑے کوٹھے کوڑے مٹ کوڑا ایہہ سنسار
حیدر آکھے سب کجھ کوڑا، سچا ہک کرتار!
دربار نبی محمدؐ سچا سچے اُس دے یار۔!

(روانی۔ تخیل۔ لفاظی۔ وحدت)

حضرت سید ہاشم شاہ اجنالوی رحؒ

(سنہ ۱۷۵۳ء توں سنہ ۱۸۲۳ء تک)

سید ہاشم شاہؒ ہوراں دے بارے ڈاکٹر لاجونتی رام کرشن ہوری لکھ دیاں نیں کہ اوہ صوفی نہیں سن تے نہ ای اولیائی تے فقیری داکوئی دعوے کیتا سی۔ ایہہ گل کسے مغالطے دے نال لکھی یاں سمجھی گئی اے۔ پہلی گل تے ایہہ وے کہ اوہناں دا اپنا بیان ای ایتھے جھوٹ ہو جاندا اے جدوں اسی اوہناں دی کتاب وچ ہاشم شاہؒ ہوراں داناں ویکھنے آں جتھے کہ لکھی ای صوفیاں دی شاعری اُتے گئی اے۔ دوجی گل ایہہ کہ موہن سنگھ ہوری ہاشمؒ ہوراں نوں درباری شاعری آکھ دے نیں تے ایہہ وی صحیح نہیں اے کیوں جے درباری شاعر دی پہلی تے بنیادی خوبی قصیدہ خوانی ہندی اے۔ تے فیر دربار دی راجا رنجیت سنگھ دا ہووے۔ پر ہاشم شاہؒ ہوراں کول ساہنوں کوئی قصیدہ نہیں لبھدا۔ ایتھے ایہہ اعتراض کیتا جا سکدا اے کہ ہاشم شاہؒ ہوراں دا سارا کلام اج دیہے پنجابی ادب کول ہے ای نہیں اے۔ جے اسی آکھ دیئے کہ قصیدہ کوئی نہیں۔ تے ایس دا جواب اینج دتا جا سکدا اے کہ جیہڑا کلام ساہنوں لبھدا اے اوہدے وچ اک قصیدہ گو والی شان، عظمت تے طمطراق موجود نہیں اے۔ ایتھے سودا دا ذکر کر دیئے تے نکھیڑا ہو جاوے گا۔ سودا اٹھارویں صدی دا منیا ہویا قصیدے دا شاعر اے۔ اوہنے اوکھی توں اوکھی زمین تے بحر دا استعمال کیتا اے بلکہ اوکھے توں اوکھا لفظ ورتیا سو تے مشکل توں مشکل خیال لیاندا سُو۔ تے جدوں اسی اوس دی غزل یاں غیر قصیدہ کا شاعری دل ویکھنے آں تے اوس دی ایہہ شان

ما۔ ص۔ ۱۴۳۔

ساہنوں اوتھے وی لبھ دی اے تے قرار دو غزل دے نقاد ایہہ فیصلہ کر دے نیں کہ سودا کول غزل دی نزاکت تے نفاست کوئی نہیں اے۔ قصیدہ گو شاعر اپنے اوس جذبے ہتھوں مجبور رہندا اے کہ اوہ غزل وچ وی قصیدے والا رنگ لے آوندا اے۔ میر تقی میرؔ تے محمد رفیع سوداؔ اکو دور تے اکو ویلے دے شاعر ہن۔ میر تقی میرؔ غزل دے بادشاہ ہن تے سوداؔ قصیدے دا شہنشاہ اے دوناں دا اکو خیال دا اک اک شعر ویکھ دے چلئے تے قصیدہ گو شاعر آپے ای نکھڑ کے سامنے آ جاوے گا۔

سرہانے میرؔ کے آہستہ بولو۔ ابھی ٹک رو روتے سو گیا ہے

ایہہ میر تقی میرؔ ہوراں دا شعر اے۔ سوداؔ نے ایہہ آکھیا اے۔

سودا کے جو بالیں پہ ہوا شورِ قیامت۔ خدامِ ادب بولے ابھی آنکھ لگی ہے۔

ایہناں دوناں شعراں نوں پڑھ کے شعر دی نزاکت تے شعریت دی برتری میرؔ ہوراں کول ای لبھ دی اے۔ کیوں جے اوہ دی قصیدے کولوں نفرت کر دے سن ایسے لئی اک ناکام زندگی گزار گئے پر دربارداری نوں نہ اپنایا تے جے اپنایا دی تے کامیاب نہ ہو سکے۔ ایسے طراں سید ہاشمؒ ہوراں دی شاعری وچوں بھانویں اوہ قصے ہون تے بھانویں دوہڑے یاں ڈیوڈھے، ساہنوں نزاکت ای لبھدی اے۔[۱] قصیدے والی "بدبو" نہیں آوندی۔

ڈاکٹر فقیر محمد فقیرؔ ہوراں دا فرمان اے کہ "میرے خیال وچ ہاشم شاہؒ آپ ایس معاملے دی اجیہی صفائی کیتی اے کہ کسے شک شبے دی گنجائش ای نہیں رہن دِتی۔ نکلے دستے اوہدے تِن شعر اوہدے کلام وچ ملدے نیں۔

کیہہ کجھ حال حقیقت ہاشم ہن دیاں بادشہاں دی
ظالموں کوک گئی اسمانی دکھیا زور دلاں دی،

۱۔ کرکارے۔ دیباچہ (ص۔ ۵۔۶)

آدمیاں دی صورت دسدی خوف خدا تھیوں کورے
ظالم چور پلیت زناہی داکھش آدم خورے
بس من ہور نہ کہو کچھ ہاشمؔ جیوں رب رکھے رہناں
ایہہ گل نہیں فقیراں لائق بُرا کسے نوں کہناں ،

سکھا شاہی جیہے انہیں بولے دور وچ انج دو ودکے تے ونگار کے، ہاشم شاہ ورگا آزاد مرد ای حق دا ایہہ اعلان کر سکدا سی ' سکھاں دا دور مسلماناں دی مخالفت دا اچاتے ڈاہڈا دور سی۔ تے اک درباری شاعر انج دی گل نہیں کر سکدا۔ درباری شاعر نوں علاوہ انج دی کسے نوں شخصی حکومتاں وچ انج دی گل کرن دی اجازت نہیں ہو سکدی سی تے بڑا ای ہندی سی۔ اک خیال ضرور جم دا اے کہ ہر شخص وچ چنگیائیاں دی ہندیاں نیں تے برائیاں دی۔ ہاشمؒ ہوراں عین ممکن اے کہ رنجیت سنگھ دی کسے چنگی گل نوں سراہیا ہووے۔ تے ایس دا مطلب ایہہ نہیں لینا چاہی دا کہ اوہ درباری تے حضوری شاعر سن۔ پر ایس گل دا وی کوئی حتمی ریکارڈ نہیں لبھدا۔

ایس لئی اک ہور دا گل کیتی جا سکدی اے۔ کہ اک صوفی، درویش تے اللہ لوک نوں دربار داری نال کیہہ تعلق ہو سکدا اے۔ حضرت خواجہ میر دردؒ ہوراں دی شاعری دی اک صوفی دی شاعری اے۔ پر اوہناں دی ساری زندگی وی درباراں کولوں خالی ای رہی بلکہ مغل بادشاہواں نے اوہناں دے " دربار " تے جُتیاں لاہ کے تے سر دی ننگیاں حاضریاں دتیاں نیں۔ تے موجودہ صدی دی عظیم مثال حضرت علامہ اقبالؒ ہن۔ ایسے طراں اللہ ول دھیان کرن والے درویش امیراں تے وزیراں دیاں دروازیاں تے کدی دی نہیں جاندے۔ بلکہ اوہناں دا خودداری، اوہناں نوں مجبور کر دی اے کہ وزیر تے امیر اوہناں دیاں دروازیاں تے آون۔ نال دی احکم الحاکمین نوں ای حاکم من دے نیں۔ ایس لئی دوجیاں حاکماں دے اگے سر نہیں نیواندے ہندے۔ ایہو صورت ہاشمؒ ہوراں

دی سی۔

ڈاکٹر لاجونتی رام کرشن ہوراں[1] اپنی کتاب وچ لکھیا اے کہ "ہاشمؒ دی شاعری وچ کسے قسم دے صوفی خیالاں دا پرچار نہیں۔ ایہہ خیال دی درست نہیں لگدا۔ اوہناں کول تصوف دے سارے مسئلے ای لبھدے نیں۔ عشق، ذکر، خلوص، جبر، قدر، دنیا دی بے ثباتی، بندیاں دے حقوق، جذب، کیف تے ایہو جیہیاں دوجیاں مسئلیاں دا ذکر اوہناں کول عام اے۔ صوفیانہ تاریخ تے مشہور صوفیاں دی تعلیم وی اوہناں کول لبھدی اے۔ ہاشمؒ ہوراں کول نہ نرا حضرت منصورؒ دا ذکر لبھدا اے بلکہ اوس دے عمل، ردعمل تے حقیقت دا پرچار وی کردے ہوئے دسدے نیں۔ جیہڑا شخص منصوریت نوں من لیندا اے۔ اوہ چنگا بھلا چا صوفی ہندا اے ۔

جس وچ چنگ برہوں دا پیا لس نال لہو مکھ دھوتا
شمع جمال ڈٹھا پروانے اُتے آن شہید کھلوتا،
جاں منصور ہویا مدھ ماتا تد سولی نال پروتا،
ہاشمؒ عشق ایہہ جیہا ملیا جس دین مذہب سبھ دھوتا

ایتھے نہ نرا منصورؒ ہوراں دے عمل دی تاریخ لبھدی اے بلکہ تفسیر دے نال نال تلقین دی کر دسے نیں۔ تے ایہہ گل نرا مجازی یاں روایتی صوفی نہیں کر سکدا بلکہ عملی صوفی ای ایہو جیہیاں سوچاں سوچ سکدا اے۔ سید ہاشمؒ ہوری اک چنگے بھلے بزرگ پیو دی اولاد سن تے بزرگی تے روحانیت نہ نری پیو دادے دلوں ورثے وچ لبھی سی بلکہ اوہناں دی اپنی طبیعت دا رجحان دی ایسے پاسے دل سی۔ اوہناں کول صوفیانہ مسلک دی بنیادی چیز حسن دی تلاش تے سِک تے چاہت ڈھیر لبھدی اے۔

---

[1]۔ پنجابی دے صوفی شاعر۔ (ص ۔ ۱۴۷)

حسن دی تلاش مجازی رنگ دی وی ہو سکدی اے۔ جیویں کہ عام شاعری وچ اے یاں عام تے غیر صوفی شاعراں کول لبھدی اے۔ تے ایہو تلاش صوفی شاعراں کول وی ہندی اے۔ پر اوس تلاش یاں تاہنگ دا رُخ کدھر اے تے کیہ اے ایہہ ساہنوں وسدا اے کہ اوہ شاعر صوفی اے کہ نہیں۔ جے تے اوس دیاں تشبیہاں تے استعاریاں دا رُخ مادی توں حقیقی ول یاں محسوسات توں غیر محسوسات دل ہووے تے فیر بغیر کسے ڈر خوف ایہہ آکھیا جا سکدا اے کہ اوہ شاعر صوفی اے تے جے ایس دا الٹ ــــ تشبیہاں دا رجحان عقلوں حواس دل ہووے گا تے اوس شاعر تے ایہہ فتوے لگ سکدا اے۔ کہ اوہ صوفی نہیں اے۔ جدوں اسی سید ہاشم شاہؒ ہوراں دی شاعری تے نظر مارنے آں تے ساہنوں ایہہ رجحان محسوسات توں غیر محسوسات دل ای جاندا ہویا دسدا اے ــــ

چندا چمک وکھال نہ سانوں اتے نہ کر مان و دھیرا
تیں جیہے لکھ چڑھن اسانوں پر سجناں باہجھ اندھیرا
جس ڈٹھیاں دل روشن ہووے اوہ حسن نہیں اج تیرا
ہاشمؔ باہجھ تساں دکھ پایا محبوب آمل ساجن میرا،

اسی ویکھ دے آں کہ اکھاں دی ٹھنڈ تے محبوب نوں آکھ لیا گیا اے پر دل دی ٹھنڈ ہاشمؒ ہوراں ای سدیا اے۔ اکھاں دے لوڑ تے دل دے لوڑ وچ مادے تے روح دا فرق اے۔ نور نظریاں لخت جگر اولا دلئی ورتیا جاندا اے تے "دل روشن ہے روشن گر کی منزل" اوتھے حقیقت ای حقیقت ہندی اے۔ جاننی لئی ایخ وی مشہور اے کہ اکھاں دی ٹھنڈک ہندی اے۔ دل نوں ٹھنڈ نہیں اپڑاندی۔ یاں فیر ــــ

ماہی دانگوں بھاہی ماہی ہن نظر نہ آوے ماہی
بے پرواہی،

گاہی درد وچھوڑے مانے میں جنگل جوہ سب گاہی
بیلے گاہی،
راہی ملے نہ میتوں کائی، میں جان ہوئی ہن واہی
کھڑی تساہی،
بھاہی شوق ماہی دا ہاشم میں کھڑی دکھاں وچ پھاہی
خبر نہ آہی،

"بے پرواہی" دا ورتاوا محبوبِ حقیقی تے حسنِ ازلی دا ابدی لئی ای ہندا اے۔ مجازی دنیا وچ تے راہیں راہیں جاندیاں کوئی نہ کوئی مسافر سڑک تے پیہا دسن لئی لبھ ای جاندا اے۔ پر حقیقت دے سفر وچ کوئی ساتھی تے ہم دم نہیں لبھدا۔ ایہناں رُخاں توں وی علم ہو جاندا اے کہ سید ہاشم شاہؒ ہوری اوسے ازلی حسن دی تلاش وچ ٹکراں پئے ماردے نیں جیہڑا کہ طُور نوں ساڑ گیا۔ تے جدا انت کسے نہیں پایا۔

صوفیاں کول اک ہور شے بڑی ای عام لبھدی اے اوہ ایہہ وے کہ اوہناں نوں جدائی دا احساس — فردوسِ گم شدہ، حقیقت دا گواچ جانا — حدوں ودھ ہندا اے۔ کیوں جے اوہ ایس گل نوں من لیندے نیں کہ کائنات محیطِ کل دا ای جُز اے تے کائنات ہر ویلے پریشان اے تے اوہ اصلی تے وڈے سمندر — کُل — وچ ڈگن لئی چکر تے پھیرے پئی پاندی اے۔ ایسے طراں اک انسان وی اوسے کُل حقیقت نوں ملن تے لبھن تے پان لئی بے چین تے بے قرار اے۔ دوجے لفظاں وچ جدائی دے احساس دا جم پینا ای انسان دی تکمیل اے۔ کیوں جے اوہ ایس جدائی — دوری تے بُعد — نوں گھٹ توں گھٹ کرن دی کوشش کردا اے تے ایس طراں اوہ اپنے ارتقاء دیاں منزلاں توں گزردا ہویا اپنی تکمیل کر لیندا اے۔ تے اہلِ طریقت وی اپنی ایس تکمیل لئی — اندرلی دنیا — ول

چھاتی مار دے نیں۔ اندر لی دنیا پیڑ دی دنیا اے۔ دکھ دی دنیا اے تے اوس دکھ نوں گھٹان لئی اوہ کسے وڈے دکھ دی تلاش وچ نکل دے نیں تے جے راہواں سدھیاں ہون تے حضرت امام غزالیؒ بن جاندے نیں نہیں تے اپنے آپ نوں اجنتاں دیاں غاراں وچ گنوا دیندے نیں۔ ایہہ احساس تے دکھ درد تے کل تے اللہ دی حقیقت نوں ڈھونڈن دی پیڑ تے سِک دا دوجا ناں ای عشق ہو جاندا اے۔ سیّد ہاشمؒ ہوراں کول عشق، جیہڑا کہ حقیقی اے، موجود اے۔ عشق دی سچائی، گہرائی تے ہمہ گیریت دا احساس اوہناں دے کلام دی نزاکت تے ڈونگھائی توں ہندا اے۔ عشق کیہ اے؟

ے دیکھ چکور کہیا اک منصف تینوں مورکھ کہاں سیاناں
اوچاندا پرتھوی پت راجہ توں پنچھی لوگ نمانا ں
کہیا چکور نہیں توں محرم ایس رمزوں جا انجاناں
ہاشمؔ راج نہ دسدا مینوں میں یار جانی کر جاناں

ایس نوں کھول کے اک ہور تھاں تے اینج آکھدے نیں ؎

تن ٹھنڈا من تپدا مائے مینوں اکھیں پیڑ دیکھن دی
اک پل سہن وچھوڑا بھاری کہی پیا بان ملن دی
ایہو درد عبادت میری، تہ سن جلن بلن دی
ہاشمؔ ہوگ قبول نہ ہاہیں جد تک دلیل سجن دی

ایس درد، آس، وچھوڑے تے پیڑ نوں ای عبادت آکھدے نیں۔ شرعی لحاظ نال دی حضوری پہلی شرط اے۔ نماز لئی کھلو تے اینج کہ ایہہ تہاڈی حیاتی دی اخیرلی نماز اے۔ اینج کھلو کہ اللہ پاک تہاڈے ساہمنے وسے۔ تہانوں ویکھ دا اے پیا۔ تے جسم بے جان ہو جاوے، گداز ہو جاوے۔ آٹا ہو جاوے۔ تے فیر ای اوہ عبادت، عبادت اکھوا سکدی اے ورنہ نہیں۔ لمیاں لمیاں نمازاں تے ہزاراں گلیاں وچ تسبیحاں پھیرن نال عبادت سر

نہیں چڑھدی۔ تن من تیدے رہن تے اکھاں نوں اکو ای آس ہووے تے فیر اوس آس نوں پورا کرن لئی جے عمل یاں عبادت کیتی جاوے تے فیر ای اوہ عبادت ہندی اے۔

نہ کر ہور علاج طبیبا مینوں فرق نہیں اک تل دا
دارو سیک لگے جل جائے جد بھڑک اٹھے دکھ دل دا
ہائے مکر ہر ول عشق دا مینوں پلک رکاوٹ نہ ہل دا
ہاشم شوق بتیرا دل نوں پر ہر گز رزق نہ ہل دا

عشق دی بیماری دا دارو طبیباں تے حکیماں دے وس نہیں ہندا۔ ہاں جیہڑے طبیب نوں حضرت بابا بلھے شاہؒ ہوری کوکدے تے بلاندے نیں اوہ اصلی اے کیوں جے اوس دے نہ پرتن توں مرجان دا خدشہ وی پیدا ہو جاندا اے۔ پر اوس طبیب دی نظر دعا اے تے دوا اے۔ تے ہاشم شاہؒ ہوراں نے مادی تے دنیاوی طبیب نوں چیلنج کیتا اے۔

جتھے حسن ہووے اوتھے عشق دا ہونا بڑا ای ضروری ہو جاندا اے تے جتھے عشق جم پووے اوتھے نال ای عقل وی آجاندی اے۔ ہاشم شاہؒ ہوراں عام صوفیاں کولوں ہٹ کے عقل تے حسن نوں وی اپنے سامنے رکھیا اے۔ حسن نوں عقل نہیں پچھان سکدی یاں جیہڑے حسن نوں عقل "محسوس" کر سکدی اے۔ اوہ دنیاوی تے فانی ہندا اے۔ عقل تے نتیجیاں تے عملاں تے غور کرنا ہندا اے تے حسن ایس سوچ لئی تیار نہیں ہندا کہ اوس دا پیٹ چاک کیتا جاوے۔ حسن تے میلی اکھ نال ای ویکھن نال حسن نہیں رہندا کیوں جے اوہ لطافت تے روحانیت توں خالی ہو جاندا اے۔

ع ۱ کلید در دوزخ است آں نماز
کہ در چشم مردم گزاری دراز (سعدیؒ)

تینوں حسن خراب کریندا اتے مینوں سمجھ ستایا،
جیئوں جیئوں آن حسن دی سمجھاں مینوں اُٹھ داسول سوایا
سبھے درد ڈِٹھے سبھ دکھیئے جنہاں سمجھ سمجھ دکھ لایا،
آتش سمجھ جنہاں وچ ہاشمؔ اوہناں آپناں آپ جلایا

حسن کس طراں تے کس نوں خراب کردا اے جنہوں حسن دی سمجھ نہ آوے۔ ستے جیوں جیوں سمجھ ـــــ ادراک تے وجدان ـــــ وچ آوندا جاوے تے فیر دکھ تے پیڑ ڈھیر ہندی جاندی اے تے ایہوای حسن نوں پچھانن دی گل بات اے ـــ

سنبھل کھیت سنبھال عشق داہن نکلی تیغ میانوں
کھامر زہر پیاری کرکے جے لئی ہئی الیس دوکانوں
سردیون داساک عشق داہور لفظ نہ عقل گیانوں
ہاشمؔ باہجھ مویاں نہیں بن دی اساں ڈٹھا بھیت قرانوں

تلوار میانوں نکل پوے تے فیر اوس نوں روکنا نیاں ڈکنا بڑا اؤکھا ہو جاندا اے اوتھے فیر عقل کم نہیں آوندی بلکہ حسن دی دوکانوں زہر لے کے کھانا پیندا اے۔
شریعت دے اظہار دے نال نال سید ہاشم شاہؒ ہوراں طریقت دل دی اشارے کیتے نیں۔ یعنی اک صوفی ہون دا ثبوت اوہناں ایچ دی دتا اے کہ ظاہری علم دے نال نال باطنی تے داخلی علم تے وی روشنی پائی نیں ـــ

کرے خراب فقیراں تائیں ایہ دانش دور اندیشی
چشم پُر آب جگر پُر آتش ایہ صرف دو لوئیں درویشی
نیند حرام خوشی وچ سفنے ایہ رہ طریق ہمیشی ،
بنے فقیر تاں سمجھے ہاشمؔ ایہ رمز قلندر کیشی ،

دور اندیشی تے دانش یعنی علم تے ظاہری دنیا دی کتاباں دا کسبی علم فقیراں نوں خراب کر دیندا اے۔ طریقے یاں طریقت لئی اکھاں دے اکثر و ،

جگر دی اگ کول ہونی چاہی دی اے تے سونا تے نیند حرام کر چھڈنی پیندی
اے۔ تے فیر ای قلندری لبھدی اے ؎

دور نقاب کیتا دلبر نے اتے چمکی تیغ میانوں
یا اوہ برق ابر سوں نکلی یا حور ڈگی اسمانوں
ویکھ شہید ہوئے دل گھائل اتے گذرے ایس جہانوں
ہاشم زاہداں زہد بھلایا اتے رہی کلام زبانوں

زاہد جیہڑا کہ ظاہری علوم دا پابند اے اوہ جس ویلے حقیقت دا جلوہ پالیندا
اے تے فیر اوہ زبانی سارے علماں نوں بھل جاندا اے۔ اک تھاں تے
ہور کھول کے دسدے نیں کہ ؎

ثابت ہو جیں درس عشق دے لیا صرف حقیقت والا
ہو بیزار گیا سبھ علموں اتے تسبیح رہی نہ مالا
نہ اوہ سگھڑ نہ مورکھ ہویا ان پھڑیا پنتھ نرالا
ہاشم زہد عبادت کولوں ان مطلب لیا سو کھالا

سید ہاشم شاہؒ ہوراں کول اک عجیب قسم دی بے خودی دا احساس
دی لبھدا اے۔ بے خودی یعنی آپنے آپ نوں مٹا لینا۔ پر ایہہ دا مطلب
رہبانیت یاں دنیاں توں گریز نہیں اے۔ بلکہ اپنے احساس نوں کسے
دوجے دے احساس نال ملا دینایاں دوجے دے احساس دے تابع کر دینا
ہندا اے۔ یاں اپنی جزوی ذات نوں حقیقت دی کلی ذات وچ جذب کر دینا
ای بے خودی دی منزل ہندی اے۔ ایس نوں جذب داناں وی دتا جاندا اے۔
جذب وچ رکھ رکھاؤ نوں بالکل ای ترک کر دتا جاندا اے جدوں کہ بے خودی
وچ خود دا تے انفرادیت دا احساس قائم رہندا اے۔ جذب وچ اک صوفی
سب کجھ ای بھلا دیندا اے۔ پر بے خودی وچ اک ذات دا احساس ضرور باقی
رہندا اے۔ سید ہاشم شاہؒ ہوراں کول اوہ احساس موجود اے۔ تد ای اوہ

ایس منزل دل جان والیاں نوں سمجھاندے نیں تے منع کردے نیں کہ

مشکل سینوں نباہن ہویا مینوں دھر دھر لاکھ نہورا
سر گٹھڑی لکھ کوس ٹکاناں اتے تن وچ تنک نہ زورا
دلبر یار بچ گل اوکھی مینوں ہن نہ ملدا بھورا
ہاشم سینوں نہ لائیو کوئی، کوئی دیوے شہر ڈھنڈورا،

پر آپنے آپ نوں بے خود ہون دی تلقین کردے نیں کہ

نہ بن شیخ مشائخ پیارے نہ پہن لباس فقر دا،
بن گھائل مردل دی پیڑے ایہ، توں دام مکر دا
توڑ خودی خود بینی نفسوں اتے چاکر رہو دلبر دا
ہاشم درد جگر وچ بہتا کر گریہ نال پرور دا

خود بینی تے نفس پرستی نوں چھیڑن دل دی اشارہ کردے نیں۔ جگر دوچ درد جے کر بہتا ہووے گا تے فیر ای رونا تے گریہ تے آہ وزاری ہوسکے گی۔ تے آہ وزاری ہووے گی۔ تے نفس پرستی آپنے آپ ای مک جاوے گی۔ البتہ کدھرے کدھرے ایس بے خودی دے نال اوہناں تے جذب دی کیفیت دی طاری ہو جاندی اے۔ اگرچہ تھوڑی مقدار وچ ای اینے یاں ہمیشہ ہمیشہ رہن والی نہیں دسدی۔ ایہہ جذب دی "سرمستی" دے تھلے آجاندا اے مکمل تے پورا جذب نہیں ہندا۔ سرمستی تے جذب دوچ دی فرق اے۔ سرمستی اک سرور جیہا ہندا اے جیہڑا کہ وصال ویلے پیدا ہو جاندا اے تے بعد وچ اوہ وقتی شدت یاں نشہ ڈھلا پے جاندا اے تے دکھ تے فراق دی پیڑ ددھیری ہو جاندی اے۔ کہ

جس وچ چننگ برہوں دی پیا لسں نال لہو مکھ دھوتا
شمع جمال ڈٹھا پروانے اتے آن شہید کھڑوتا،
جیں منصور ہویا مدماتا تد سولی نال پروتا،
ہاشم عشق اجیا جیہا ملیا جس دین مذہب سب دھوتا

چننگ، چنگاری نالوں وی چھوٹی ہندی اے۔ تے ایہہ اک لمحاتی (Momentary) شے ہندی اے۔ تے جذباتی گل بات وی ویلے دی ای ہندی اے جے اوہ ویلا لنگھ گیا تے فیر اوہ عمل وی پورا نہیں ہوسکدا جیہڑا کہ اوس ویلے دی منگ ہتھوں مجبور ہو کے اوہ شخص کرن نوں تیار سی۔ ایسے لئی ایتھے اگ یاں بھانبڑ یاں کسے شعلے دا ناں نہیں لیندے سے

ماؤ بیٹھ سسی نوں آکھے کیوں کملی پھریں دیوانی
مائے روگ لگو تاں جانے کیہ جانے پیڑ بگانی
جس دے نال میری جند اٹکی سوئی چھوڑ گیا دل جانی
ہاشم صبر نہ آوے دل نوں میری دسری ہوش جہانی

کملیاں ہوناں یاں دیوانی ہونا ہور گل اے پر جہانی ہوش دا وسر جانا دی سرور تے لمحاتی نشے دی گل ای لگدی اے۔

سید ہاشم شاہؒ ہوراں کول دنیا دی بے ثباتی تے جبر و قدر دے مسئلیاں تے وی بہت سارے شعر لبھ دے نیں۔ ایہہ دونویں گلاں وی صوفیاں دے مرغوب مسئلیاں وچوں نیں تے بڑا ای درجہ رکھ دیاں نیں۔ دنیا دی بے ثباتی تے آخرت دا احساس تے صوفیاں کول سب توں پہلی گل ہندی اے۔ شیخ العالم حضرت بابا فرید گنج شکرؒ توں لے کے اخیرلے صوفی شاعر حضرت خواجہ فرید مٹھن کوٹیؒ تک ایہہ احساس بڑا ای شدید اے۔ تے فیر سید ہاشم شاہؒ ایس توں کس طراں بچ سکدے سن۔ ہاں ایناں ضرور اے کہ باقی صوفیاں دے مقابلے وچ ہاشم شاہؒ ہوراں کول اوہنی شدت موجود نہیں اے۔ جنی کہ حضرت فرید گنج شکرؒ تے حضرت شاہ حسینؒ ہوراں کول ساہنوں لبھ دی اے سے

مدت حرص جہانے والا میں دل وچ باغ لگایا
اوڑک باغ ہویا پر وردہ اتے نال گلاں سبھ چھایا
جاں میں مشک لیا ہر گل تھوں اتے بھیت چمن دا آیا
ہاشم بے بنیادی والا مینوں مشک گلاں تھوں آیا

یاں فیر سے

اکسے تار بہار نہ رہندی نہ اکسے طور زمانہ،
ہر دن چال نہیں البیلی، نہیں ہر دم زور جواناں
رووں سوگ ہمیش نہ ہووے نہیں نت نت راگ شہاناں
ہاشم بیٹھ گئیاں لکھ ڈاراں ایہ جگت مسافرخاناں

تقدیر دے قائل تے ہاشم شاہ ہوری ہین پر سبب دا ذکر دی کردے نیں سے

حاکم حکم نصیبوں کردا پر لشکر پاس کھڑو وے
گھائل عشق دلاں نوں کردا پر نین وسیلا ہووے
ہے تقدیر دلوں سبھ لکھیا پر بن اسباب نہ ہووے
ہاشم باجھ تلے نہیں بیڑی اتے پاس ندی بہہ رووے

پر اوہ سبب یاں وسیلے نوں ای سب کجھ نہیں من دے بلکہ تقدیر دے من والیاں وچوں نیں۔ نصیب آپنا آپنا ای اے پر حکم حاکم دا ای من دے نیں۔

اخیرلی گل ایہہ کہ ہاشم شاہ ہوراں دا انداز دھوکے وچ پان والا ضرور اے۔ پر جے اسی علی حیدر ہوراں تے وارث شاہ ہوراں دے مجازی رنگ نوں سمجھ سکنے آں تے کوئی ای نہیں کہ ہاشم ہوراں دا اسلوب ساہنوں بھلیکھے وچ پا دیوے۔ ٹھیک اے کہ اوہناں مجازی رنگ اختیار کیتا اے پر کدھرے کدھرے اوہ مجازی رنگ غالب وی آ گیا اے پر نال ای مجاز دے پردے تے جیہڑیاں تصویراں ساہنوں دیندے نیں اوہ اصلی تے حقیقی نیں سے

تسبیح بہت بھواون کسبی جنہاں دام فریب بچھایا
کر کر گیان سناون سیانیں نہ ات بدھ شیخ کہایا

مطلب جو اسرارِ الہٰی اُنہاں ہرگز مول نہ پایا
ہاشم سمجھ رسائیں والے کدی اپناں آپ لکھایا

(دنیادار عالم)

اے دل ڈھونڈ پھرے جگ پایا پر ڈھونڈن بہت اوکھیرا
سچی داکھ نہ ہوون کنڈے توں نہ کر ویکھ اندھیرا
کر کجھ درد بیگانیوں دردوں منت درد کرے رب تیرا
ہاشم ڈھونڈ کویں دام الوین اجے ہن دی وقت بتھیرا

(بندیاں دے حق)

قطب دوراں حضرت میاں محمد بخشؒ

(سنہ ۱۸۳۰ء توں سنہ ۱۹۰۴ء تک)

سید وارث شاہؒ ہوراں وانگر حضرت میاں محمد بخشؒ ہوراں دی جمن دی تاریخ دا پتہ نہیں لگ سکیا۔ ہاں اوہناں دیاں آپنیاں شعراں توں اندازہ ہو جاندا اے یاں لایا جا سکدا اے ؎

سن مقدس ہجری دساں باراں سے ست دا ہے
ست اُتے دو ہور محمدؐ اوپر اس تھیں آہے
ماہ رمضان مبارک اندر وقت بہار گلابی،
سفر العشق مکائے ہوئے ہو سن فضل جنابی
عمر مصنف دی تد آہی رتن دا ہے رن سکے،
بھین وڈی فرماندی ایہو پتے رب نوں پکے

ایہناں شعراں توں آپ دی عمر ۳۳ ورھے لبھ دی اے۔ تے اوس ویلے سن ۱۲۷۹ھ ہجری اے تے جے ایہدے وچوں ۳۳ کڈھ دیویئے تے باقی ۱۲۴۶ھ ای رہ جاندی اے تے وفات دی تاریخ آپ دے روضے دے گنبد تے لکھے ہوئے شعر توں ۱۳۲۴ھ ہجری نکل دی اے۔ یعنی سن عیسوی ۱۸۳۰ء توں ۱۹۰۴ء تک آپ دا ظہور رہیا۔ مراقبے تے سوچ تے فکر وچ چھوٹیاں ہندیاں توں ای ڈُبے رہندے سن۔ تے ایس کارن عام لوکاں تے اپنیاں ہانیاں نال وی نہیں سن کھیڈ دے تے اٹھ دے بہندے۔ ایسے لئی آپ دے پیو ہوری آپ نال بہتی محبت سے باقیاں نالوں بہتا پیار کر دے سن تے ظاہری علوم دی تکمیل توں بعد آپ نے حضرتؒ غازی قلندر پیر دمڑی والےؒ دے مرید طریقت حضرت سائیں غلام محمدؒ ہوراں دی بیعت

کیتی تے باطنی علماں نوں حاصل کرن لگ پیئے۔

انگریزاں دے آون نال ای سوچ تے فکر دے انداز بدلن لگ پیئے سن پر پچھلی صدی دا وچ تے بالکل ای بدل گئے۔ ایس لئی حضرت میاں محمد بخشؒ ہوراں اپنے آپ نوں ظاہر نہیں ہون دتا۔ انج آپ دے مرید بے انتہا سن۔ آپ دی حضرت گنج شکرؒ تے حضرت خواجہ فرید مٹھن کوٹیؒ وانگر فاروقی النسل سن، پر اوہناں دوناں بزرگاں وانگر ایہناں وچ دی جلالی خصوصیتاں موجود نہیں سن۔ بلکہ نرا جمال ای جمال سن تے ایہہ جمال دا احساس محبت تے سوز سچھوں اوہناں نوں لبھیا۔ دل وچ اک جماہندروا ای پیڑ سی۔ جیویں حضرت سید وارث شاہؒ ہوراں نے اپنیاں پیڑاں تے دکھ رانجھے تے ہیر تے ناں مڑکے سارکڈھیا اے ایسے طراں حضرت میاں محمد بخشؒ ہوراں دی اپنیاں پیڑاں نوں مصردیاں محبتاں وچوں لبھیا تے فیر سیف الملوک تے شہزادی بدیع الجمال دیاں پیڑاں وچ اپنے دکھ تے درداں دے ہوکے واڑ دتے تے اوس افسانے نوں اک حقیقت بنا دتا۔ ایہو جیہی حقیقت جیہڑی کہ کدی نہ مٹن والی تے کدی نہ ممکن والی اے۔ مرکزی کرداراں توں علاوہ اسی ملکہ خاتون، عاصم تے بدرہ خاتون دی نہیں بھل سکدے۔ جے اسی ایہہ آکھ لیئے کہ سیف الملوک وی ہیر وارث شاہؒ وانگر اک تمثیل اے تے ایہہ جھوٹ نہیں ہووے گا۔ حضرت میاں محمد بخشؒ ہوراں دی سیف الملوک نوں جے تمثیل آکھ ای دتا اے تے ویکھ دے چلیئے کہ ایہہ تمثیل کینویں بن دی اے تے تمثیل لئی کیہڑی کیہڑی گل ضروری ہندی اے۔ سید وارث شاہؒ ہوراں نے تے اخیر تے جا کے گل کھول دتی اے ایس لئی او ہتھے ساہتوں محنت نہیں کرنی پیندی کیوں جے اوہ آکھ دے نیں سے

۱۔ ایہہ وارث نرا وارث۔ (ص ۔۔۔ ۳) تفصیل لئی۔

ہیر دوخ تے چاک قلبوت جانوں بالغا کھڑ ایہ پیر بنایا ای،
پنج پیر حواس ایہہ پنج تیرے، جنہاں تھاپناں تدھ نوں لایا ای

تے ایہہ ہند ہیر دیاں پوریاں کرداراں دے متعلق ساہنوں پورا پورا دس دیندا اے۔ تے اخیر تے اوہ آپ وی ایس نوں تمثیل دا ناں دیندے نیں ۔

کھول کھول کے ذکر بیان کیتا رنگ رنگ دی خوب بہار دی سی
تمثیل دے نال بیان کیتا، جیہی زینت لعل دے ہار دی سی

پر حضرت میاں محمد بخش[۱] ہوراں ایس ول کوئی واضح تے کھلا اشارہ نہیں کیتا۔ پر ایس قصے دی شروع تے ابتدا دے مضمون ساہنوں ایہہ گل دس دیندے نیں کہ ایہہ کتاب نرا عشقیہ قصہ ای نہیں اے۔ بلکہ ایہدے وچ حقیقت تے طریقت دیاں گلاں موجود ہن۔ کردار تے صفتاں دا اکو جیہا ہون توں علاوہ اک خاص ماحول تے قصے دی وی لوڑ ہندی اے۔ اوہ ماحول ساڈے ماحول یاں معاشرے دے نال ملدا جلدا ہووے۔ اردو دیاں تمثیلاں وچوں ملا وجہی دی ——— سب رس ——— ساڈے سامنے دے۔ اوہناں کول ناں ای ایہو جیہاں صفتاں دے ہن کہ اوہ سراپا ای صفت نیں۔ جیویں حسن، عشق، دل تے رقیب وغیرہ تے ایسے طراں ڈپٹی نذیر احمد ہوراں دیاں تمثیلاں ——— ناول ——— ابن الوقت تے دوجے کردار، عاقل میاں، ظاہر دار بیگ تے حجۃ الاسلام وغیرہ وغیرہ اوہناں دیاں ناولاں وچ موجود ہن۔ تے ایہہ وی اسم با مسمےٰ نیں۔ ایہہ تے انگریزی دیاں تمثیلاں وچوں وی گلاں لبھ جاندیاں نیں جیویں چاسر (۱۴۰۰ - ۱۳۴۰) تو تریے چارسو ورہے پہلاں دے انگریزی ادب وچ بیوولف تے کنگ آرتھر دیاں کہانیاں ——— لوک ——— لبھ دیاں نیں۔ پر وارث ہوراں وی صفتاں[۱] توں دکھریاں ظاہری صورتاں بنایاں نیں تے میاں محمد بخش ہوراں وی ظاہری تے داخلی صفتاں وچ بڑا ای فرق رکھیا اے۔ سیف الملوک وچ تھیل سیف الملوک والی صفائی، حسن، ڈونگھائی، نکھار تے خوبصورتی تے ضرور موجود اے تے ایہہ

۱۔ وارث نزا وارث (ص ۳۴ - ۳۵) تفصیل لئی۔

نفری تے ذطرتی ہم آہنگی تصوف ول ساہنوں نہیں لے جاندی البتہ غور تے فکر ول ضرور گھسیٹ دی اے۔ مطلب ایہہ کہ حضرت میاں محمد بخشؒ ہوراں نے ماحول دے جال وچ تصوف نوں بُنیا اے ورنہ کرداراں وچ ظاہری تے داخلی بُعد تے دُوری بہت ای اے۔

کرداراں تے قصے توں اگاں جیہڑی گل ساہنوں مجبور کردی اے کہ اسی سیف الملوک نوں اک عشقیہ قصے توں علاوہ وی کجھ آکھیے جیویں اوہناں ایس داستان دی ابتدا ای حمد توں کیتی اے۔ چلو من لینے آں کہ اللہ پاک دا ذکر عشقیہ قصیاں وچ وی ہو جاندا اے۔ فیر اگے ٹُر کے مناجات دا دور شروع ہو جاندا اے۔ نعت سید المرسلین رحمۃ اللعالمین صلی اللہ علیہ وآلہ واصحابہ اجمعین، معراج درۃ التاج انبیا علیہم السلام تے اگے چل کے جناب حضرت غوث الاعظم شیخ عبدالقادر جیلانیؒ دی مدح وچ وی تریالیہ شعر لکھے نیں۔ فیر پیراں دے سلسلے دی تعریف کیتی نیں۔ ایہناں ساریاں گلاں توں ایہہ اندازہ ہو جاندا اے کہ اوہ نفسیاتی لحاظ نال قاری دا ذہن اوس پاسے لے جاندے نیں پئے کہ اوہ ایس مجاز توں حقیقت ول آپنے آپ ای ٹُر پووے۔ تے اسی ویکھنے آں کہ ٹُرن والا آپے ای اوہناں سطراں تے ٹُر پیندا اے۔ تے ایس ذہنی سطح نوں تیار کرن دا نرا نے نرا مقصد ایہو ای اے۔ کہ اسی سیف الملوک تے بدیع الجمال نوں عام لوکاں — کرداراں — دی حیثیت وچ نہ ویکھیے بلکہ حقیقی لحاظ نال ویکھنے تے سوچیے۔ ایتھے ای گل نہیں مُک جاندی بلکہ اگے جا کے اوہ تصوف دیاں وکھریاں وکھریاں مسئلیاں تے — عشق، توحید، حیرت، فقر، استغنا وغیرہ تے وی تفصیلی بحث کر دے نیں۔ ایتھے آ کے کسے دلیل یاں تائید دی لوڑ ای نہیں رہندی کہ اسی ثابت کریئے کہ ایہہ کتاب کیہ اے۔ سوائے ایس دے کہ ایہہ اک واضح تے کھلم کھلی صوفیانہ کتاب اے۔

سب توں پہلی گل تے بہتی گل جیہڑی حضرت میاں محمد بخشؒ ہوراں کیتی

لے اوہ عشق اے۔ جیویں پہلے دی بڑی واری ذکر ہویا اے کہ تصوف دی بنیاد
ای عشق اے۔ پر ایس وچ یاں مشکلاں وکھریاں وکھریاں رہیاں رہیں۔ کجھ
بغیر کسے وسیلے توں اللہ دی ذات وچ ڈب کے رہ گئے تے اوہ قلندری
تے جذب دی انتہا تے اپڑ گئے۔ کجھ ناں نے حضور نبی کریم علیہ الصلوٰۃ والسلام
دی ذات گرامی قدر نوں مشعل راہ بنایا تے اوہ حقیقت دیاں پردہ داریاں
کولوں واقف ہوگئے تے قلندری توں وی اگے لنگھ گئے۔ اک اوہ صوفی
ہندے نیں جیہڑے اپنے آپ نوں پیر و مرشد لئی وقف کر دیندے نیں یاں
اوس دی ذات وچ گوا وچ جاندے نیں تے امر ہو جاندے نیں۔ قلندراں وچوں
حضرت رابعہ بصریؒ نیں جنہاں نے سدھا اللہ نوں پھڑیا۔ ایس لئی صرف پھڑن
والا ای جاندا اے۔ ایس عشق وچ پین والا کیہ کجھ کردا اے ایہہ اوہو ای
جان سکدا اے۔ دوجی تھاں تے حضور علیہ الصلوٰۃ والسلام دی ذات مبارک
آوندی اے۔ ایس عشق نے طریقے لئی حضرت ابوذر غفاریؓ تے حضرت اویس
کرنیؓ دیاں مثالاں دتیاں جاسکدیاں نیں۔ جنہاں دی خوشبو آنحضرت صلی اللہ علیہ وسلم
نوں گلیاں وچوں آوندی سی۔ یاں حضرت عبدالرحمٰن جامیؒ دی صورت وچ ایہہ
عشق لبھدا اے۔ تے تریجی تھاں تے طریقت دا سلسلہ اے۔ حضرت حسن بصریؒ
آجاندے نیں جنہاں نے حضرت علی مرتضیٰؓ دی ذات پاک وچ آپنے آپ نوں
ڈوب کے حقیقت دے رازاں نوں پا لیاسن نیں۔ ایہو تینوں طریقے اگاں وی
ٹردے رہے۔ تے وکھریاں وکھریاں تھاواں تے وکھرے وکھرے انداز
لبھدے رہے۔

حضرت شیخ العالم گنج شکرؒ ہوراں پیراں نوں پھڑیا۔ حضرت شاہ
حسینؒ تے بابا بلھے شاہؒ ہوری پیراں توں اگے لنگھ گئے تے ملامت وچ
آگئے۔ تے حضرت خواجہ فرید مٹھن کوٹیؒ تے حضرت میاں محمد بخشؒ ہوری
فنا فی العشق الرسولؐ ہو گئے۔ بناں وسیلے اللہ دی راہیں پین والا اکھڑ دی جاندا

اے۔ کیوں جے ایہہ کم بڑا ای اوکھا اے۔ پر جیہڑے حضرت نبی کریم علیہ الصلوٰۃ و السلام دی پاک ذات نوں پھڑ لین۔ کم تے اوکھا ای اے پر جس ذات نوں پھڑیا اے اوہ بیڑے پار کرن والی اے ایس لئی اوہناں دا بیڑا کدی نہیں ڈب دا۔ جے اوہ صوفی تے سالک خصوص دل، خلوص نیت تے بغیر کسے طمع تے لالچ توں آقا ئے دو عالم صلی اللہ علیہ وسلم نال محبت کردا اے تے اوہ کدی وی گھاٹے وچ نہیں رہندا۔ ایس محبت دا ذکر قرآن کریم وچ اے کہ "اے محمد صلی اللہ علیہ وسلم) آپ ان سے کہہ دیجئے کہ اگر تمہارے باپ اور تمہارے بیٹے اور تمہارے بھائی اور تمہاری بیبیاں اور تمہارا کنبہ اور وہ مال جو تم نے کمائے اور وہ تجارت جس میں نکاسی نہ ہونے کا اندیشہ ہو اور وہ گھر جن کو تم پسند کرتے ہو (اگر یہ چیزیں) تم کو اللہ اور رسول (صلی اللہ علیہ وسلم) سے اور اس کی راہ میں جہاد کرنے سے زیادہ پیاری ہوں تو تم منتظر ہو۔ یہاں تک کہ اللہ تعالیٰ اپنا حکم یعنی سزا بھیجیں اور اللہ تعالیٰ بے حکمی کرنے والوں کو اُن کے مقصود تک نہیں پہنچاتا۔" (قل ان کان آباؤکم وابناءکم توں القوم الفسقین تک۔ پ۱۰) اک تے طبعی میلان ہندا اے۔ تے دوجا عقلی۔ طبعی محبت اختیاری نہیں ہندی تے اکثر اوقات ایہہ محبت لمحاتی ہندی اے جدوں کہ عقلی محبت ہمیشہ رہن والی ہندی اے۔ طبعی محبت لمحاتی وی تے ہندی اے پر کدی کدی او لمحہ (Moment) ہمیشہ لئی ای کھلو جاندا اے۔ حضرت میاں محمد بخش جہوراں کول ایہہ دوویں محبتاں اپنی انتہا تے سن۔ تے ایسے انتہا نوں عشق ای آکھیا جاندا اے۔ حضور نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم دی ذات پاک نوں قبلہ تے کعبہ بنان والا عشق وچ مجنوں ہو جاندا اے۔ ایہہ عشق حضرت میاں محمد بخش جہوراں دی گھٹی وچ سی۔ حج تے آپ تشریف نہیں سن لے گئے۔ اک واری مریداں نے بڑا ای زور دتا تے تیار ہو پئے۔ جہلم دے اسٹیشن تے آ گئے گڈی آئی تے بے ہوش ہو گئے۔ مریداں دا آکھنا اے کہ گڈی بڑا چر کھلوتی رہی، لیٹ ہو گئی پر آپ ہوش وچ نہ آسکے۔ گڈی ٹور دتی گئی تے اوسے

ویلے آپ ہوش وچ آ گئے۔ مریداں نے راز پچھیا تے آپ نے آکھیا کہ مینوں ایہہ خیال آ گیا سی کہ میں اوس زمین تے پیر رکھاں گا جتھے سرورِ کائنات علیہ الصلوٰۃ والسلام ٹردے پھردے سن تے میرے ہوش گواچ گئے۔ عشق ایس حد تک ہووے تے فیر ای اپنے دند تروڑے جا سکدے نیں تے ایس گل توں بے پرواہ ہو کے کہ موت آ رہی اے۔ آپؐ دے بستر اتے سُتیا جا سکدا اے۔

حضور علیہ الصلوٰۃ والسلام نوں ارشادِ ربانی اے کہ "تسیں لوکاں نوں آکھ دیو کہ جے تسیں اللہ تعالیٰ نال محبت کر دے او تے تسی لوک میرا (حضور علیہ الصلوٰۃ والسلام) اتباع کرو۔ اللہ تعالیٰ تہاڈے نال محبت کرن لگ پووے گا"۔ قل ان کنتم تحبون اللہ فاتبعونی یحببکم اللہ۔ ——— ایسے پیروی تے اتباع وچ حضرت میاں محمد بخشؒ ہوری اگے اگے سن۔ تے ایہوں ای اوہناں نے دنیاوی کھٹی تے دین دی کھٹیا۔ اوہ عشق دی پیڑ وچ ای مست سن۔ ایہہ گُجھی پیڑ اوہناں دی ساری کتاب وچ ای موجود اے ؎

جنھے ہور کسے دے اندر درد اپنے کجھ ہوون،
بن پیڑاں تاثیراں ناہیں بے پیڑے کد روون،
درد ہووے تاں ہائے نکل دی کوئی نہ رہندا جر کے
دل برا اپنے دی گل کیجے ہوراں نوں منہ دھر کے
جس وچ گجھی رمز نہ ہووے درد مندے حالوں،
بہتر چپ محمد بخشا سخن اجیہے نالوں ۔

ایتھے دوجا شعر خاص دھیان نال پڑھن والا تے سمجھن والا اے۔ دوجا مصرعہ۔ دلبر اپنے دی گل کیجے، ہوراں نوں منہ دھر کے ——— اصلی تے حقیقی گل ایہہ نہیں کہ بدیع الجمال دا فراق اے یاں سیف الملوک دی پیڑ اے بلکہ دلبر اپنا ہو دے منہ بھانویں دوجا رکھ لیئے۔ فیر اگے چل کے لکھدے نیں۔ ؎

سخن اوہو جیہا دردوں بھریا بن درداں کجھ ناہیں،

ٹراں کماداں فرق رہو دا کیا کانے کیا کاہیں،

عشق دے بیان وچ ایہہ کھول کے لکھدے نیں کہ عشق کیہ ہندا اے

سدا سو کھالے اوہو بھائی عشق جنہاں گھٹ آیا
مرہم پھیٹ انہاں دے بھانے ہکو جیہا سُکھایا،
تاج تخت سلطانی چھڈ کے ٹھوٹھا پھڑن گدائی
دکھ امید سجن دے در دی کٹن جوبن آئی،
دم دم پین شراب غماں دی دم نہ مارن مُولے
وٹ جھلن وٹ پان نہ متھے واہ تنہاں دے رولے

تے ایس سارے فلسفے تے اک سو سولھاں (۱۱۶) شعر اکٹھاں تے ای سیف الملوک وچ لبھ دے نیں تے بھائیں گوتھائیں ایہناں دا حساب تے شمار ای نہیں اے۔ ایتھے آکے اک گل دا پتہ ضرور لگدا اے کہ ایہناں توں پہلیاں صوفی شاعراں نے عشق دے نظریے تے اینی ڈونگھی نظر نہیں ماری۔ عملی لحاظ نال تے سارے ای سچے تے ڈونگھے عاشق سن تے عشق وچ ڈبے ہوئے سن۔ پر اوس دی پیڑ تے حُسن تے باہر لیاں گلاں تے اندر لیاں نشانیاں ول ایس طراں کسے نے اشارے دی نہیں کیتے جس طراں کہ حضرت میاں محمد بخشؒ ہوراں نے کھول کے لکھ دتا اے۔ جے ایہہ آکھ لیئے کہ اوہناں نے عشق دے فلسفے دی تشریح تے وضاحت کیتی اے تے جھوٹ نہیں ہووے گا۔ نہ مڑا ایہہ کہ سیف الملوک وچ ای ایہہ فلسفہ ساہنوں لبھ دتا نیں بلکہ اوہناں دیاں ڈوہڑیاں، عشق سجنی تے شاہ منصورؒ دے وچ دی ایس عشق تے بہت کجھ آکھیا نیں

جس دل اندر عشق نہ رچیا کتے اس تھیں چنگے
خاوند دے گھر راکھی کردے صابر بھکھے ننگے،
عشقے باہجھ ایمان کو لیا کہن ایمان سلامت
مرکے جیون صفت عشق دی دم دم روز قیامت

تے سہ

عاشق اُدھڑے تے عشق نکیلاں دل بر وانگ سواراں
سنبھل ترین ممار نہ اٹکے توڑ پو بچائیں بھاراں
ایہہ تن تیرا چھرا جنگل دا خرص ہوائیں خاراں
آکھ محمدؐ بھنچیں تاہیں پکڑے یار مہاراں

حضرت میاں محمد بخشؒ ہوراں دے ایس عشق یار سے خواجہ دل محمدؐ ہوراں دے دو شعر وی ویکھدے چلیئے سہ

مار عشق دی کسے نہ پائی باہجھ اسس مرد قلندر
رنگن سوہنی چڑھی جنابوں روشن باہر اندر
سوہنیاں گلاں کر کر دسیا راز حقیقت والا،
پردہ کھول دکھایا لوکاں راہ طریقت والا،

دوجی تھاں تے جیہڑی گل دی حضرت میاں محمد بخشؒ ہوراں تشریح کیتی اے اوہ استغنا اے۔ ہر پاسیوں بے نیاز ہو جانا۔ نہ چنگی تے اترانا تے نہ ای بھیڑی دے رونا۔ صبر، شکر، تقوٰی تے توکل ساریاں گلاں ای ایہہ دے وچ آجاندیاں نیں یعنی بے نیازی دی انتہا۔ حضرت میاں محمد بخشؒ دی عملی زندگی وچ وی استغنا کٹ کٹ کے بھریا ہو یا سی۔ ایس دی بہترین مثال ایہہ وے کہ پیو ہوراں گدّی دتی تے آپ نے وڈے بھرا ہوراں دے ہندیاں ایس توں انکار کر دتا۔ اوہناں نوں دنیا نال تے بالکل ای محبت نہیں سی۔ قرآن حکیم دی ایہہ آیت، "وما الحیوۃ الدنیا الا متاع الغرور" اوہناں دے سامنے سی تے ایسے تے ای عمل پیرا سن۔ نے حضور علیہ الصلوٰۃ والسلام دا ایہہ فرمان وی اوہناں دے سامنے سی کہ

"الدنیا سجن المؤمن وجنۃ الکافر" یعنی دنیا مومن لئی اک قید خانہ اے تے کافر لئی جنت اے۔ ایس حالت استغنا اُتے وی اوہناں بیتے اکنی (۳۱) شعر آکھے نیں جیہڑے کہ اکو تھاں تے نیں باقی کھلرے کھلرے لبھدے نیں۔

آپ دی آپنی حالت ایہہ سی کہ دنیا دی کسے وی چیز ول اکھ چک کے نہیں سن ویکھدے
سے۔ بے پرواہی منزل ناہیں جس وچ سود سوداگر
بے پرواہی چکھ اگے دی دو جگ ککھ برابر،
ست دریا اوتھے اک قطرہ، ست دوزخ چنگارے
اٹھ بہشت ہوئے گم سارے ناں ہک ہون پیارے
جیہڑا نہ دوزخ دے ڈر ہتھوں تے نہ ای جنت دے لوبھ لئی عبادت کردا اے۔
اوس اگے ایہہ حقیقتاں کھل کے آجاندیاں نیں۔ تے فیر اوس نوں باغ بہشت
ویرانے دسدے نیں تے سارے دوزخ بجھے ہوئے لبھدے نیں۔ استغنا
اللہ دی ذات دی دی خصوصیت اے۔ جے کوئی اوس دی عبادت کرے گا۔ کہ اوہدے
لئی نہیں آپنے لئی ای کرے گا تے جے کوئی نہ کرے گا تے فیر وی گھاٹا اوس دی اپنی
ذات نوں ای ہووے گا۔ اللہ پاک نوں کوئی فرق نہیں پووے گا۔ ایہہ صفت بے نیازی
جدوں بندے وچ آجاوے تے فیر اوس بندے دا بیڑا پار ہو جاندا اے۔ تے فیر
اوہ حرص تے لالچ، طمع تے ہوس توں پاک ہو جاندا اے۔ سگوں جو کجھ اوہدے کول
ہندا اے۔ اوہ اوس نوں وی بخشش کر چھڈدا اے۔ اپنا ہر کم اوس دی ذات تے
چھڈ دینا وی ایسے وچ آجاندا اے۔ حضور دا اک ارشاد اے کہ ________

"جدوں صبح ہووے تے شام دے متعلق اپنے دل وچ خیال نہ لیاؤ،
تے شام ہووے تے سویرے دے متعلق خیال نہ کرو" ______

ایتھے ایہہ مطلب قطعاً نہیں اے کہ تدبیر نوں یاں سبب نوں ترک کر دیو۔ بلکہ
ہر تدبیر تے ہر سبب اوہدے ولوں ای منیا جاوے یعنی اوہدے سوا کسے ہور تے
نظر نہ رکھے۔ کیوں "وافوض امری الی اللہ ان اللہ بصیر بالعباد"۔
تے میں اپنا معاملہ اللہ دے سپرد کرناواں۔ اللہ تعالیٰ سب بندیاں دا (آپ)
نگران اے۔ حضرت میاں محمد بخشؒ ہوراں دی "خود سپردگی" (Self - resignation)
اپنی انتہا تے سی۔ مہاراجہ کشمیر دے ہر سال دے تحفے آپ آپنے لئی حرام سمجھدے سن۔

کسے ضرورت مند نوں ویکھ دے تے پریشان ہو جاندے۔ جنگل دل ٹر جاندے لکڑیاں وڈ لیوندے تے ویچ کے لوکاں دی مدد کر دے۔ پھر مہاراجہ تے وزیراں تے امیراں دیاں تحفیاں نوں حرام سمجھ دے سن۔

تیجا مسئلہ آپ کول توحید یاں وحدت دا آوندا اے۔ جیہے

اگوں منزل آوے بھائی وچ وادی توحیدے
عابد تے معبود ملیندے دوئی نہ پیر مریدے

ڈاکٹر فقیر محمد فقیر ہوری لکھدے نیں کہ "تصوف وچ ایہہ عقیدہ دی ہے تے وحدت وجود دا ای اے۔ جیہڑا ہندی تے ایرانی شاعری دی ٹور دا شاہراہ اے"۔ ڈاکٹر ہوراں دا ایہہ تجزیہ بالکل صحیح ہے۔ پر اک گل نال ایہہ وی اے۔ کہ اوہناں کول نری وجودیت ای نہیں لبھدی بلکہ توحید شہودی دیاں مثالاں وی ڈھیر سن۔ جدوں اوہ پیر تے مریدی تے عابد تے معبود دی دوئی ختم کر دتے نیں تے اوتھے ای اوہ اوس دیاں دکھریاں قدرتاں دا ذکر کر کے توحید وجودی توں اگلی منزل ——— توحید شہودی ——— تے اپڑ جاندے نیں۔ تے حضرت شاہ ولی اللہؒ دے قول دے مطابق شہودیت تک اپڑن لئی وجودیت دا اقرار لازمی اے۔ یاں وحدت شہودی تک اوہ ای اپڑدا اے جیہڑا اک وحدت وجودی دا تجربہ تے تجزیہ کر آیا ہووے حضرت میاں محمد بخشؒ ہوراں کول وی باقی صوفی شاعراں وانگر دوویں گلاں نال نال ای لبھدیاں نیں جیہے

قدرت تھیں جس باغ بنائے جگ سنسار تمامی
رنگ برنگے بوٹے لائے کجھ خاصی کجھ عامی؛
اک ناں دے پھل مٹھے کیتے بیت انہاں دے کوڑے
اک ناں دے پھل کاری آون نفع پھلاں دے تھوڑے

ایہہ رنگ برنگی قدرت دے شاہد ہون دی حیثیت نال اے۔ ہاں جدوں ایس منزل توں وی اگاں لنگھ کے سالک فنا دی منزل تے اپڑ جاندا اے تے فیر جیہے

جاں تو گم ہوویں وچہ اس دے اپنی چھوڑ نشانی ،
ایہہ توحید محمدؐ بخشا ، دسے کون زبانی ؟

نے فیر ایتھے آکے بولن تے دسن دی اجازت دی نہیں رہندی یاں کجھ آکھن جوگا اوہ رہندا ای نہیں اے کہ اوہ اوس وحدت دے دریا دی گل کرے جیہڑا کہ اک وجود اے یاں اوس دیاں قطریاں تے لہراں دیاں کہانیاں سناوے جیہڑیاں کہ شاہد ہون دی حیثیت وچ اوس دیاں اکھاں اگوں گزر دیاں نیں۔ ایس لئی اخیر تے اپڑ کے نری وحدت ای وحدت رہ جاندی اے باقی سب کجھ مُک جاندا اے تے جے آکھ لیئے کہ فیر نہ وجودی رہندی اے تے نہ ای شہودی بلکہ نری توحید ای رہ جاندی اے تے غلط نہیں ہون لگا۔

حیرت دی منزل دی اک سالک دی دنیا وچ ضرور آوندی اے تے ہر صوفی شاعر کول ——— عملی لحاظ نال ——— ایہہ بندی اے۔ پر ایس دی وضاحت دی ساہنوں حضرت میاں محمدؒ بخشؒ ہوراں کول ای لبھ دی اے۔ پہلیاں صوفی شاعراں نے ایس تے بہت گھٹ آکھیا اے۔ پر ایہدا مطلب ایہہ ہرگز نہیں اے کہ اوہ ایس منزل توں گزرے ای نہیں سن۔ ہاں اوہناں اظہار نہیں کیتا۔ میاں ہوری آکھدے نیں سے

پھیر اگوں اک منزل آوے حیرت والی وادی
درد افسوس ہوئے گم اوتھے ہرگز خوشی نہ شادی

ایس منزل تے تلاش تے جذبے دی لوڑ تے بس اپنی آتی حد تک اپڑ جاندی اے تے فیر توحید یاں وحدت دا اقرار بالقلب کرلین توں بعد اوس دی نظر کثرتاں ول اٹھدی اے تے اوہناں کثرتاں توں جدوں اک صوفی کنڈھیاں ویکھدا اے تے فیر وحدت ای وحدت اوس نوں دسدی اے تے رنگ کلیاں کلیاں ویکھن وچ اوہ نکھڑیاں ہندیاں نیں۔ تے فیر اوہ حیرت دی وادی وچ گم سُم ہو جاندا اے۔ ایہہ استغراق عقل دی آخری حد ہندی اے۔ ایتھے آکے عقلاں دے بندھن ٹٹ جاندے نیں تے فیر اوس دا باطن نے اندر لی دنیا

حقیقی نور نال روشن ہو جاندی اے۔ جدوں اوہ ایس حیرت دی دنیا وچوں نکل دا اے تے اوہ اک کشتہ ہندا اے۔ فیر اوہ اصلی تے حقیقی ماہیت دا ہمدم تے ہمراز بن جاندا اے۔ حضرتِ ابراہیم علیہ الصلوٰۃ والسلام دی حیرت دی انتہا ای اوہناں دی نبوت تے اللہ دا دوست ہون دی ابتدا ہندی اے۔ سورج تے چن تارے، رات، انھیری بدل، بجلیاں، مینہ، طوفان، سردی گرمی غرضیکہ کیہڑی کیہڑی چیز نہیں سی جدے وچ آپ نے کھُب کے، ڈُب کے، آپنے آپ نوں حیران نہیں سی کیتا۔ پر اخیر تے نتیجہ کیہ نکلیا سے

بے خطر کود پڑا آتشِ نمرود میں عشق ۔ عقل ہے محوِ تماشائے لبِ بام ابھی

اگاں ٹھنڈیاں ہو جاندیاں نیں تے اوہ حیرت دے سمندروں ڈبکیاں لا کے نکلیا ہویا سالک فیر سنتِ خداوندی دے عین مطابق ہو جاندا اے۔ اک عام انسان وی ایس گل تے غور کرن تے مجبور ہو جاندا اے۔ کہ جیہڑی دنیا وچ اوہ رہ رہیا اے۔ اوس دی حیثیت کیہ اے؟ بلکہ اوس ویلے توں جدوں توں ایس نے سوچنا شروع کیتا اے۔ انسان ایسے مشکل تے حیرت وچ اے کہ انسان کیہ اے۔ دنیا کیہ اے۔؟ تے کیوں اے؟ بہشتاں دی تنہائی حضرتِ آدم علیہ السلام نوں پریشان کر گئی۔ تے فیر اوہناں "سجدۂ ندامت" جیہڑا اک صدیاں تک سی تے القرداں نال دی پُرسی، ایس نوں بعد انسان اوس منزل دل آپنے آپ ای ٹُردا گیا تے ایسے حیرت تے تجسس ہتھوں اوس نے اللہ دی ذات دے جلویاں نوں پا لیا۔ تے فیر دنیا دیاں حداں مک جاندیاں نیں سنتے صوفی دے منہ تے ایہہ شکوہ آ جاندا اے۔ کہ ایس دنیا وچ کوئی وی ساڈا سمجھن بجھن نے جانن والا نہیں رہیا سے

کس نے ساری لیلیٰ سمجیا رتّا باجھوں کوئی یار نہ وچ سنسار رہیا
سارے سخن دے رخت نہ خرچ ہوئے شاید ایہو وی وچ پیار رہیا
روک روک کے روک ڈنار ہے ساڈے ولوں نہ کجھ ادھار رہیا
لکھ اینا کس دے ول محمد بخشا کوئی یار نہ ناہیں خریدار رہیا

ایس توں بعد حضرت میاں محمد بخشؒ ہوری منزلِ فقر ول آجاندے نیں۔ فقر دی اہمیت ادہناں کول بہت ای زیادہ اے۔ حضور نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم نوں فقر تے فخر سی تے فقر دی اوہو ای ہندا اے جدے تے فخر کیتا جا سکدا ہووے۔ فقر دی انتہا حضرت علی مرتضےٰ ؓ سن۔ آخری حد ایس لئی آکھیا اے کہ آپ نے دنیا تے دنیا اپنی اولاد وی حضور نبی کریم علیہ الصلوٰۃ والسلام دے حکم تے یہودی دا کول گروی رکھ دتی سی۔ تے فیر اخیرلی حد ایس لئی کہ اوس دن اوس ویلے تک سورج ای نہیں سی ڈبیا جد تک آپ نے یہودی دے پیسے لوٹا نہیں سن دتے۔ حضرت علیؓ دے فقر دیاں عظیم مثالاں نال تاریخ دا دامن مالا مال اے ے

دارا و سکندر سے وہ مردِ فقیر اولیٰ
ہو جس کی فقیری میں بوئے اسد اللّٰہی،

حضرت علامہؒ صرف بوہوں دی وجہوں ای اوس مردِ فقیر نوں بلند ترین بنا دیندے نیں۔ تے ایہہ بو حضرت میاں محمد بخشؒ ہوراں کول وی موجود سی۔ میاںؒ ہوری دھیاں، پتراں، بھیناں تے بھراواں توں بہت اگے لنگھ جاندے نیں تے فقر لئی عشق دی لذی وچ سارے دے سارے اسباب روہڑ دیندے نیں۔ پر ایس راہ تے ٹرن لئی اوہ آکھدے نیں کہ یقین دا ہونا بڑا ای ضروری اے۔ کیوں جے ایتھے آ کے فقر تے عشق آپنیاں حالتاں[1] بدل دے رہندے نیں۔ حضرت میاں محمد بخشؒ ہوری ذاتِ حقیقی دے جلوے توں آشکار سن۔ تے منزلِ فقر اودوں ای لبھ سکدی اے جدوں کہ صوفی عشق حقیقی دی اصلی حالت وچ گواچ گیا ہووے۔ حضور پُر انوار آقائے دو جہاں علیہ الصلوٰۃ والسلام دی پاک ذات آپ لئی سب کجھ سی۔ تے جیں نے اوہناں (صلی اللہ علیہ وسلم) دا دامن پھڑ لیا۔ اوس نوں اللہ دی ذات لبھ پئی۔ تے جنہوں

---

[1] ۔ کبھی تنہائی کوہ و دمن عشق ۔ کبھی سوز و سرور و انجمن عشق
کبھی سرمایۂ محراب و منبر ۔ کبھی مولا علیؓ خیبر شکن عشق

اللہ لبھ پیا اوس نوں ہور کیہ چاہی دا اے۔

بعد فناؤں باقی ہونا کی جاناں اس باتوں
نویں کتاب بنے جے لکھاں باتاں نفی اثباتوں

یاں فیر

مر کے جیون دی گل بھائی دسّے کون زبانوں
بعث بعد الموت سجن دی معنی دور بیانوں

قیامتوں بعد دی حیاتی تے اک لازمی امر اے۔ حضرت میاں محمد بخشؒ ہوری فقر دی انتہا ایتھوں دسدے نیں کہ جیوندیاں ای مرجانا، تے مر کے وی جیوندیاں رہنا ای فقر نے۔ تے جے ایتھے بولنا یاں گل بات کرنی ہووے تے فیر لکھاں باتاں لئی نویں کتاب ای بن جاندی اے۔

عمل تے وی ضروری روشنی پائی نیں۔ کیوں جے بناں عملوں تے کوئی وی کم نہیں سنور دا، چہ جائیکہ اللہ لبھ ہووے۔ سیف الملوک دے قصے دی ساری دی ساری فضا ای عمل تے تیار کیتی گئی اے۔ شہزادے دا نکلنا تے فیر دکھریاں وکھریاں مصیبتاں وترح پیندیاں جاناں دراصل اوس دے عمل نوں تیز توں تیز تر کرن لئی ضروری اوکڑاں سن۔ قصہ سوہنا ای عمل نال بنیا اے۔ ورنہ اک ٹھہراؤ دے جم پین دا خطرہ سی۔ بھانویں سیف الملوک دا مقابلہ ہیر وارث شاہؒ نال نہیں کیتا جا سکدا پر فیر وی ایہہ بہت ساریاں قصیاں نالوں عمدہ تے ستھرا اے۔

جان پئی بنت مردے تائیں ملیا یار ویگانہ،
لکھ خیرات صدقے دیندی پڑھ دی نفل دوگانہ

(ظاہری عبادت)

شاہزادے شکرانہ پڑھیا بہت دلوں خوش ہویا
پہن لئے ہتھیار پوشاکی اول منہ ہتھ دھویا

رہنا کمیر ظہیر فقیر بن کے بنیں پیر شیخ امام میاں
لکھ لکھ محمدؐ ادھر سر تے نیواں ہو آگے خاص و عام میاں

(عجز و انکساری)

سُلطانُ العاشقین

حضرت خواجہ غلام فرید مٹھن کوٹیؒ

(۱۸۴۲-۴۳ء توں ۱۹۰۱ء تک)

حضرت خواجہ غلام فریدؒ ہوری وی فاروقی النسل سن تے حضرت میاں محمد بخشؒ ہوراں دے ہم عصروی۔ آپ دا انتقال میاںؒ صاحب توں تیرے ورہے پہلاں ہو گیا سی پر آپ جمے باراں یاں تیراں سال بعد سن۔ زمانہ تے ویلا اکو سی پر مکانی بعد تے فاصلہ ڈھیر سی۔ چاچڑاں شریف تے جہلم وچ واہ واہ فرق اے۔ پر قدراں مشترک، خیالات اک تے زندگی گزارن دا انداز اک سی۔ تے تصوف اوہناں دے وچکار سی۔ ایہہ افکار تے خیالات ہر زمانے وچ اِی اکو جیہے رہے نیں تے فیر کیہ وجہ ہندی جے ایہناں دوہواں بزرگاں دے فکر نہ ملدے ہندے۔ بُعد مکانی؟ ایہہ ہوا ای نہیں سی سکدا۔ کیوں جے صدیاں دے فاصلے تے دراڈے ہون توں بعد وی ایہہ خیالات اکو جیہے ای رہندے نیں ؎

جگ وہم خیال تے خواب ہے ۔ سب صورت نقش بر آب ہے

ایہہ فرمان حضرت خواجہ غلام فریدؒ ہوراں دا اے۔ جیہڑے کہ ۱۸۴۳ء توں ۱۹۰۱ء دے وچکار ہوئے۔ تے آپ توں تقریباً ست سو ورہے پہلاں حضرت بابا فرید گنج شکرؒ ہوراں ایہو گل کجھ ایس طراں کیتی سی ؎

فریدا جن لوئیں جگ موہیا سو لوئیں میں ڈٹھ
کجل ریکھ نہ سہندیاں، سے پنکھی سوئے بٹھ

فرق ایناں کو پے گیا کہ زبان منجھ گئی تے اکھڑپن تے شباب آ گیا تے فارسی نے بہتا اثر پا لیا۔ ورنہ گلاں اکو ای نیں۔ روایتاں اکو ای نیں تے حکایتاں اکو ای نیں۔

آپ دا سلسلہ طریقت چشتیہ سی۔ تے اجمیر شریف وچ آپ دی

دستار بندی ۳۲/۳۳ سال دی عمر وچ ہوئی۔ اوس ویلے آپ نوں پیراں دی گدی سنبھالیاں ہویاں چار پنج ورہے ہو گئے سن۔ دستار بندی توں بعد اوتھوں ای حج تے تشریف لے گئے۔ آپ نے پنجابی توں علاوہ "عربی، فارسی، اردو، سندھی تے ہندی" وچ وی شعر آکھے نیں۔ آپ نے دی بزرگاں وانگر ظاہری علماں دی تکمیل کیتی تے فیر باطنی علماں ول دھیان کیتا۔ تے عین جوانی دے عالم وچ ای سب کجھ حاصل کر لیا۔ آپ مغلاں دے آخری دور وچ جمے تے انگریزاں دے انتہائی عروج وچ پردہ فرمایا۔ نئی تہذیب، سفید قدراں تے سمندروں پاروں آون والی دنیا نے آپ تے کوئی اثر نہیں پایا۔ آپ دا علاقہ انگریزاں دی توجہ دا چنگا بھلا مرکز بنیا رہیا۔ قبائلیاں نوں دبان لئی ایس پاسے ول انگریزاں نے چنگا دھیان کیتا۔ پر آپ دی نگاہ نے اوتھے دی مثبت نظر ای ماری کوئی منفی قسم دا احساس کشید نہیں کیتا۔ آپ نے چشتیہ مسلک نوں کیوں جے اپنایا سی ایس لئی اوس سلسلے دیاں ساریاں خوبیاں ــــ پیار محبت، درگذر، استغنا، توکل، تقویٰ، عشقِ رسول صلی اللہ علیہ وسلم، عشقِ خدا ــ توحید ــــ تے دنیا دی بے ثباتی ـــــ آپ کول لبھدیاں نیں۔ نرم طبیعت انتہا دے سن۔

آپ کول سارے ای فقر دے مسئلے موجود ہن۔ دکھریاں دکھریاں ویکھئے تے عشقِ رسولؐ تے عشقِ اللہ سب توں بہتے دسن گے۔ توحید صوفیاں دا من پسند تے سب توں پہلا مسئلہ رہیا اے۔ ؎

بن دل ہر شکل جہان آیا ، ۔ ہر صورت عین عیان آیا
کتھے آدمؑ تے کتھے شیثؑ نبی ۔ کتھے نوحؑ کتھاں طوفان آیا
کتھے ابراہیمؑ خلیلؑ نبی ، ۔ کتھے یوسفؑ وچ کنعان آیا

رسولاں دا ذکر کردیاں اگے چل کے آکھدے نیں ؎

ع۱ ۔ پنجاب رنگ۔ (ص ـ ۹۰)

بوبکرؓ عمرؓ عثمانؓ کتھاں، کتھے اسداللہؓ دی شان آیا
کتھے حسنؓ حسینؓ شہید بنے ۔ کتھے مرشد فخر جہانؒ آیا
کتھے احمدؐ شاہ رسولاں دا ۔ محبوب سبھے مقبولاں دا
استاد نفوس عقولاں دا ۔ سلطان سرِ سلطان آیا

ایہناں شعراں وچ اللہ دی ذات بارے سوالات لبھ دے نیں سوالات ایس طراں نیں کہ تجسس تے سوچ دے سوتے پئے پھُٹ دے نیں۔ ایہہ وکھو وکھرے جلوے کدے نیں؟ جمال تے حُسن کتھوں آوندا اے؟ کیا ایہہ اکو نور دی روشنی دیاں وکھریاں وکھریاں لاٹاں نیں یاں کہ وکھریاں وکھریاں لاٹاں موجود ہین۔ یاں اکو ای لاٹ اے۔ ایہہ سارے سوال اوہناں دے ذہن وچ موجود ہین، تے کڑید وی قائم اے۔ پر جواب ذہن یاں دماغ نال نہیں دیندے۔ اک فلسفی سوچ سوچ کے تھک جاندا اے پر اوہ منزل تے نہیں اپڑ سکدا۔ کیوں جے اوہدے کول دل دی دنیا تے وجدان نہیں ہندا ایس لئی اوہ سجھن تے بجھن وچ ای پھردا پھردا مک جاندا اے۔ پر اک صوفی نوں جدوں ایہہ سوال پریشان کردے نیں تے فیر اوہ اپنے اندر دل جھاتی ماردا اے تے اوس حقیقت نوں یاں تے پالیندا اے تے یاں فیر اللہ دی رضا نوں پا کے چپ کر جاندا اے۔ جے ایہو گل فلسفی وچ جم پووے تے فیر اوہ امام غزالیؒ بن جاندا اے ۔

خاموش فرید اسرار کنوں ۔ چپ بیہودہ گفتار کنوں
پر غافل نہ تھی یار کنوں ۔ ایہو لاریبی فرمان آیا

ایس چپ یاں خموشی دا مطلب ایہہ تے نہیں کہ چھڈ ای دیوو۔ بلکہ اوہناں دوجے مصرعے وچ ایہہ گل وی کھول دتی اے کہ اوہدی ذات کولوں غافل نہ ہووین۔ ہاں چپ ایس لئی کہ اینویں ایدھر اودھر دیاں مسئلیاں تے بھمبل بھوسیاں وچ انسان نوں نہیں پیا چاہی دا۔ بلکہ اللہ نال دل لانووے۔ اوہدے توں غافل نہ ہو باقی ساریاں گلاں جھوٹ نیں۔ ایس لئی اوہناں نوں نہ سوچ بلکہ اوہدی یاد وچ جُٹیا رہ اوہنوں

دِلوں نہ وسار۔

ایتھے فیر اک مسئلہ سامنے آجاندا اے۔ کہ حضرت خواجہ غلام فریدؒ شہودی سن کہ وجودی۔ جیویں پچھلیاں باباں وچ توحید دے مسئلے وچ ایہہ گل ہوئی کہ بنیادی طور نال کسے دی صوفی کول نہ تے اختلاف اے تے نہ ای نکھیڑ البھدا اے۔ دوواں نوں ضروری ای سمجھیا جاندا اے۔ تے حضرت میاں محمد بخشؒ ہوراں دے سلسلے وچ ای گل ہوئی کہ حضرت شاہ ولی اللہؒ ہوری شہودیت تک اپڑن لئی۔ وجودیت نوں بڑا ضروری سمجھدے نیں بلکہ کجھ بزرگ ایس نوں عین ایمان آکھدے نیں۔ شہودی ہون لئی وجودی ہونا ضروری اے اگرچہ وجودی ہون لئی شہودی ہونا لازمی نہیں اے۔ اتلیاں شعراں وچوں وحدت وجودی دا اظہار ضرور ہندا اے۔ پر اوہ ایس تے تکیہ نہیں کر لیندے بلکہ آپنے آپ نوں چپ دی کروا لیندے نیں تے اخیرلی گل ـــ پر غافل نہ تھی یار رکھیوں ـــــــ کر کے چپ ہو جاندے نیں۔ عربی تے فارسی دا عالم ہون دی حیثیت وچ اوہناں نے ظاہری علماں دی تکمیل کیتی تے عربی تے فارسی دے سارے شرعی تے فقہی مسئلیاں نوں آپ نے جا نچیا تے پرکھیا۔ ابنِ عربیؒ تے شیخ احمد سرہندیؒ دے ہمہ اوست تے ہمہ از اوست دیاں مسئلیاں نوں وی دیکھیا، پڑھیا، غور کیتا تے نتیجہ کڈھیا۔ کہ چپ ای بھلی اے ؎

گمراہی سب زہد عبادت۔ شاہد مستی عین ہدایت

جس جا کیتا عین ظہور

نورِ حقیقی گھونگھٹ کھولے۔ اوڈھ گئے اولے بھج پئے بھولے

ہر جا ایمن ہر جا طور

فخر جہان ہک ریت سوجھائی۔ ارضی تھیا ہک بار سمائی،

ظلمت بن گئی نور و نور

نیت فریدؔ نماز شہودی۔ ہر شے مِیں ہے رمز وجودی،

سٹ نلوانے جو مذکور

کیوں جے ایہہ تے اوہناں دا یقین تے ایمان سی کہ اللہ دی ذات ہر ویلے اوہناں دے نال اے تے "وھو معکم اینما کنتم واللہ بما تعملون بصیر" (پ ۲۷ ع ۱۷)
تے اوہ ہر شے تے محیط اے تے قادر اے ایس لئی ایس توں اگاں سوچنا اک مومن تے عاشق صادق دا کم نہیں اے۔ اللہ ہے؟ ہے بس۔ ایہو ای ایمان حضرت خواجہ غلام فریدؒ ہوراں دا سی کہ اوس دی وحدت نوں منیا جاوے تے اوس دا کوئی شریک نہ بنایا جاوے ۔

گرُ نے پورے بھید بتائے ۔ عقل فکر سب فہم گمائے ،
مدہوشی وچہ ہوش سکھائے ۔ سارا سفر عروج سمجھایا ،
وحدت عین علیاں ڈِٹھو سے ۔ مخفی کل اظہار تھیو سے ،
طُس حقیقی سمجھ لیو سے ۔ ہر گن گیان دے گیت نوں بایا

ایسے طراں اک ہور کافی لبھدی اے جس طراں دی شروع وچ گل ہوئی سی کہ ساری گل بات کر کے چپ کرن دی تلقین کر دے نیں ۔

اے حسن حقیقی نور ازل ۔ تینوں واجب تے امکان کہوں
تینوں خالق ذات قدیم کہوں ۔ تینوں حادث خلق جہان کہوں
تینوں مطلق محض وجود کہوں ۔ تینوں علمیہ اعیان کہوں
تینوں مسجد، مندر، دَیر کہوں ۔ تینوں پوتھی تے قرآن کہوں
تینوں دسرت لچھمن رام کہوں ۔ تینوں سیتا جی جانان کہوں ،
بلدیو، جسود، انند کہوں ۔ تینوں کشن کنہیا کان کہوں

تے ہر چیز نال اوس دی ذات دا وجود ملا دتا نیں ۔ وجودیت دی عظیم مثال ایہہ کافی اے ۔ جدے کہ چھتی (۳۶) شعر نیں ۔ پر اخیر تے ایس بحث توں وی توبہ کر دے نیں ۔

کر توبہ ترت فریدؔ سدا ۔ ہر شے نوں پُر نقصان کہوں
اُسے پاک الکھ بے عیب کہوں ۔ اُسے حق بے نام و نشان کہوں

جے ایہہ من لیئے کہ تصوف سارے دا سارا ای وحدت وجود دی نال پُر اے تے حضرت

خواجہ غلام فریدؒ ہوراں دیاں کافیاں ایس ذی لفظی کرن گیاں اتلی ساری دی ساری کافی وجود دی نشان دہی کردی اے۔ پر اخیرلے دو شعر "توبہ" کرن دے ہن۔ کیوں؟ اوس دی ذات توں علاوہ ہر شئے نقصان نال پُر اے۔ ذات وجود اے۔ باقی سب کجھ غلط اے تے ایتھے خیر دی نفی ہوجاندی اے۔ ایس لئی اوہ توبہ کرن نوں آکھ دے نیں۔

اللہ دی وحدت دا قائل ہوجان نال اک ہور شئے جنم لیندی اے یاں اوہ پہلاں گھٹ ہندی اے تے ذاتِ حقیقی نوں پچھان لین توں بعد اوہ ہور ای تیز تے مکمل ہو جاندی اے، اوہ عشق اے، عشق اللہ، عشق رسول صلی اللہ علیہ وسلم، عشق پیر و مرشد، عشق مجازی تے عشق دنیا۔ ایہناں ساریاں تے پچھلیاں باباں وچ بحث ہندی آئی اے۔ ایہہ وی گل ہوئی اے کہ اللہ تعالیٰ نوں بغیر وسیلے یاں بغیر کسے واسطے توں ڈھونڈن والے دی موجود سن جیویں حضرت رابعہ بصریؒ یاں قلندری طریقے والے اکثر درویش۔ پر ایہہ بہت ای تھوڑا سلسلہ اے۔ اکثر اوقات کوئی نہ کوئی وسیلہ پھڑنا بڑا ای ضروری ہو جاندا اے تاکہ اوس مردِ مومن دی نگاہ مرید خاص نوں پار کر دیوے بلکہ ہر ویلے اوہدا محاسبہ کردی رہوے۔ حضرت غلام فریدؒ ہوراں چشتیہ سلسلے نوں پھڑیا تے فیر حضرت میاں محمد بخشؒ ہوراں ونگر حضور نبی کریم علیہ الصلوٰۃ والسلام دے عشق وچ ای گواچ گئے۔ تے عشق ایہناں کو ہو گیا کہ وصول بغیر چین ای نہیں سی آوندا۔ حج واسطے تشریف لے گئے تے آون لگیاں فیر دی آس لگی ای رہی تے اوہ بے چینی نہ مک سکی تے فیر ملن لئی دعا کردے رہے ؎

بن یار فرید نہ بجھ رساں۔ رت رو رو آہیں کرساں
غم کھا کھا اوڑک مرساں۔ ڈکھ ڈکھڑیں جیڑا تایا

ایتھے ای گل نہیں مکدی۔ جیہڑی زمین مقدس تے پیر رکھن کولوں حضرت میاں محمد بخشؒ ہوری "گناہواں دے احساس" ہتھوں ڈر دے سن، حضرت خواجہ غلام فریدؒ ہوری اوس زمین لئی فیر تے فیر ترسدے نیں ؎۔

عرب شریف دا ملک عجائب جنھاں عربی ڈھول پیا وسدا
دلڑی عربی یار پکارے، جیویں آواز جرس دا
رہندا دلبر میم دے اوہلے لک چھپ بھیت نہ ڈسدا
عرضی ضرور منظور کرے چا، فرید عاجز بیکس دا،

دل دی اک اک دھڑکن تے ٹھک ٹھک "عربی یار پکارے" پر اوہ ذات چھپی ہوئی اوہلے ای اے۔ کیوں جے وصل تے فراق دا مسئلہ ایہو ای اے کہ چاہن والا بیقرار توں ہور بیقرار رہندا جاوے تے وصل دی آس لے کے ای اللہ دے حضور اپڑے، تے اوتھے جیہڑا وصل ہووے گا اوہ انتہائی تے شدید ہووے گا۔

تے بن وصلوں عشق دا اضطراب اپنی انتہا تے اپڑ جاندا اے۔ کہ کسے نہ کسے طراں وصال اینی ہو جاوے تے ہو سکدا نہیں، ایس اضطراب، بے چینی تے بے قراری وچوں ای دکھ تے درد نکل دے نیں تے جے اوہ دکھ دل دیاں کھکڑیاں تھواں وچوں جمن تے فیر شن والا دی رونذا اے تے ستان والے دا تے کوئی حال ای نہیں رہندا۔ سنتِ نبویؐ دے حضرت خواجہ غلام فریدؒ پڑے ای پابند سن۔ کسے دی دل آزاری تے کردے ای نہیں سن تے نہ ای کسے نوں تکلیف دیندے سن۔ تے ایہو جیہاں بندیاں دا دل تے اک اک لمحے وچ لکھاں داری ٹٹ دا اے تاکہ اوہ دوجیاں دیاں دلاں نوں ٹٹن توں بچا لین۔ حضرت خواجہ غلام فریدؒ ہوری تنہائی وچ دی تے مجلساں وچ وی ایہہ فارسی دا شعر پڑھدے ہندے سن ؎

مباش درپئے آزار ہرچہ خواہی کُن
کہ در شریعتِ ما غیر ازیں گناہے نیست

آقائے دوجہان صلی اللہ علیہ وسلم نے اپنی امت لئی ۱؎ —— اپنی امت دے ہتھوں کیہ

۱؎ - بہ گیر اے سارباں راہ دراز - مرا سوزِ جدائی تیز ترکن۔
(علامہ اقبالؒ)

کیہ تکلیفاں نہیں جھلّیاں۔ اپنے قبیلے تے اپنے خون نے ای کس کس طراں میرے حضور علیہ الصلوٰۃ والسلام نوں نہیں سی ستایا۔ اونھاں دیاں اوجھریاں اتے سُٹیاں، گھروں بے گھر ہوئے، تے فیر آپؐ دے وصال مگروں آپ دی آل اولاد نال آپ دی امّت نے کیہ کجھ نہ کیتا۔ پر آقائے نامدار صلی اللہ علیہ وسلم اک واری وی بددعا نہیں کیتی۔ میتھے تے وٹ نہیں پائے۔ تے ایہو ای رحمۃ اللعالمینؐ ہون دیاں گلاں سن۔ تے ایسے دی پیروی بزرگانِ دین کردے رہے۔ ایسے لئی عالماں نوں نبوت دا وارث قرار دتا جاندا اے۔ صوفی لوک اکثر ایس عشق ہتھوں پھٹڑ ہندے نیں۔ حضرت سلطان العارفین سلطان باہوؒ، حضرت میاں محمد بخشؒ تے حضرت خواجہ غلام فریدؒ ہوراں نے ایس عشق دا ذکر اپنی شاعری وچ وی کیتا اے۔ اگرچہ سارے ای ایس عشق ہتھوں ایس مقام تے اپڑے نیں تے سارے دے سارے ایس نشے وچ سرشار تے مست سن۔ پر ایس دا اظہار بہت ساریاں نہیں وی کیتا۔ حضرت شیخ العالم بابا فریدؒ ہوراں کول ایس دا ذکر نہیں لبھدا اے۔ پر ایس دا مطلب ایہہ نہیں کہ اوہ ایس جذبے توں عاری سن۔ قطعاً نہیں۔ حضرت گنج شکرؒ ہوری مرید کہناں دے سن۔ جیہڑے کہ ہر ویلے جمالِ رسول صلی اللہ علیہ وسلم وچ ای ڈبے تے کھبے رہندے سن۔ دیاہ ہویا اپنیاں کماں وچ مصروف ہو گئے تے حضور نبی کریم صلی اللہ علیہ وسلم تشریف لیائے تے گلہ کیتا کہ ہن تسی اوہ تحفہ[1] نہیں گھلدے۔ تے فیر حضرت بختیار کاکیؒ مصروف ہو گئے۔ پر حضرت باباؒ ہوراں، حضرت شاہ حسینؒ ہوراں، حضرت علی حیدرؒ ہوراں نے ایس عشق دا ذکر شعراں وچ نہیں کیتا۔ حضرت بابا بلھے شاہؒ ہوری جاری گھٹ ای ذکر کردے نیں۔ سب توں بہتا نے والہانہ اظہارِ عشقِ رسول مقبول علیہ الصلوٰۃ والسلام، حضرت سلطان العاشقین خواجہ غلام فرید مٹھن کوٹیؒ ہوراں کول ہی لبھدا اے۔ عشق دے فلسفے دی تشریح وی آپ نے خوب کیتی اے۔

---

[1] ۔ درود تے سلام

سن سمجھا اے زاہد جا ہدتوں، ہن عشق دے اے کلمات عجب
ہے گاہ عجب ہے حال عجب، ہے چال عجب ہے گھات عجب

ایہہ کافی بڑی ای لمی اے۔ تے ایس وچ اوہناں عشق دیاں گلاں تے وارداتاں، کیفیتاں نے عملاں توں کھول کے بیان کیتا اے۔ بونجاں (۵۲) شعراں وچ ای سارا فلسفہ کھل کے ساڈے سامنے آگیا اے۔ تے اخیر تے جا کے آکھدے نیں ؎

ٹٹی دڑی دی فریاد عجب۔ موٹھیاں اکھیاں دی برسات عجب
ہر آن احد دوں دھیان دھرے ہے بے شک دین ایمان ایہو
دل نال فرید دا واعظ سن۔ سو بات دی ہے ہک بات عجب

تے ایس دا اظہار اینج کردے نیں ؎

اُڈ وے کاگا کالے توں، توں چھڈ اساڈی ہیر،
توں بیٹھا کردا ہیں باتیاں میڈے اٹے زخم نہ چھیڑ
تینوں کٹ کٹ گھتاں چوریاں توں منگیں دعائیں ڈھیر
فرید اوڈینہہ رب کرے چلے جاون مدینے دی سیر

خواجہ فرید ؒ ہوراں کول ساہنوں اک سالک دی اداسی تے فراق دی لبھد جانڈا اے۔ جدوں توحید نوں منن والا تے جانن والا عشقے دی بیڑی وچ سوار ہو جانڈا اے تے فیر اوہ چھیتی کردا اے کہ کسے طراں اوہ چھیتی اپڑے تے اوس حقیقی محبوب نوں ویکھے۔ پر ایہہ ممکن ای نہیں ہو سکدا۔ ایس لئی اوس دے دل وچ اک ہوک اٹھدی اے اک پیڑ جم دی اے۔ تے اوہ چیکاں دل دیاں سوڑاں نال بھریاں ہندیاں نیں۔ حضرت خواجہ غلام فرید ؒ ہوراں کول سوز تے تڑپ اپنی انتہا تے نیں۔ روہی دے قدرتی منظراں نال تے آپ نوں عشق سی۔ آپ دیاں علامتاں، تشبیہاں تے استعارے ای اوتھوں لئے گئے نیں جتھے تڑپ، سوز تے جدائی دا احساس موجود اے۔ سسی پنوں دے قصے دیاں کرداراں نوں اوہناں نے سامنے رکھیا اے۔ سسی دیاں چیکاں تے اوس دی بے بسی، اوس دا تڑفنا

تے تڑف تڑف گے اڈیاں رگڑ رگڑ کے اکھیریاں دنے وچ "پنل" دی تلاش وچ ریتے کھلے دبکے مرجانا، فراق تے پیڑ دا انتہائی سمبل اے ؎

مفت خرید کرے کوئی ساتوں تے حال ڈیوے سجن دا ،
بیں دیہاڑے دے سجن سدہارے ہے ضعف اندر کوں کھاندا
سے ملمان پٹیاں سینہ ہٹیاں تے زخم کھڑا چھنڈا ،
یا ہجھوں پیر فریدن یار دے ساڈی دیدن کوئی نہ لہندا

اندرلے زخم ملماں تے پٹیاں نال ول نہیں ہندے۔ ادتھے کوئی دی علاج کارگر ثابت نہیں ہندا۔ ہاں جے محبوب دا دیدار ہو جاوے تے سارے ای کم سر جاندے نیں۔

سانول پنل ول گھر ڈو سدھایا۔ تن موکھ مار یا سرسول تایا
ڈونگر ڈراون ڈکھڑے سناون۔ ڈینڑیں بلائیں کر ٹول آون
بن ڈھول سکڑے سوڑے نہ بھاون۔ گھر بار ڈسدا اسازا پرایا

یا انج فیر ؎

پنل تھیوں پاندھی یارا، چھڈ کے کلہڑی بر وچ

تے ایس کافی دے اخیرلے دو شعر ؎

برہوں بلائیں سنجھ صباحیں، دم دم آہیں نکلن دھاہیں
سیج فرید نہ بھاندی یارا۔ لگڑی چوٹ اندر وچ ،

حضرت شاہ حسینؒ تے حضرت بابا بلھے شاہؒ ہوراں رانجھا تے رانجھن کوک کوک کے ایس دکھ درد دا پرچار کیتا اے۔ ایسے طراں حضرت خواجہ فریدؒ ہوراں کدی کدی "چاک" داناں وی لیا اے پر اکثر اوقات تھلاں دے اوس کردار ——— پنل — دا ای ذکر کردے نیں۔ تے پنوں دے نال نال ای اک ویرانی تے اجاڑ احساس دے اُتے طاری ہو جاندا اے۔ شاید ایسے ویران تے لٹے پٹے سمبل ہتھوں اک "ادبی اُداسی" وی اوہناں وچ جم پئی اے ؎

روہی ڈٹھڑی تتڑی منھڑی ٹر لو سناں پیر پیادی

ادجڑے ٹبڑے کوہ طور والے دل کوں فرحت زیادی
وچ دلبر دے قدماں ڈھٹیاں بدھی پریت وفادی،
گھڑی عجز نیاز فریدا پریتم جم دی لادی

روہی دی ساری دی ساری ویرانی ایس ڈوہڑے وچ موجود اے۔ تے ایس دی وجہ اوہ مخلص دل اے جہدے وچ جدائی دی پیڑ اک ساہ نال بھتی ہندی جاندی اے۔ سادگی تے خلوص دی انتہا تھلڑے ڈوہڑے وچ دی موجود اے ۔

ہر ویلے ہے تانگھ دلبر دی تے رو رو کانگ اڈاراں
فالاں پاواں قاصد بھیجاں، لکھی گیا حال ہماراں
یار باجھوں ہن جیون کوڑے اندر درد ہزاراں،
غلام فرید ہیں روواں ایویں جیویں وچھڑی کونج قطاراں

ریگستانی علاقے دی اک نشانی کھجور دا درخت اے۔ نہ ای اوہ چھانویں ہندا اے تے نہ ای کوئی اوہدی چھاں ہندی اے۔ تے ہوا جنی تتی ہووے گی تے گرمی جنی زوراں تے ہووے اوہ درخت اوناں ای ہرا ہووے گا تے کھجوراں اونیاں ای مٹھیاں ہون گیاں۔ حضرت غلام فرید ہوراں کول ایہہ مقامی درخت داورناوا دی لبھدا اے ۔

اچیاں لمیاں لعل کھجوراں اتے پتر جنہاں دے ساوے
جس دے نال پریت اساڈی اویار نظر نہ آوے،
گلیاں ساکوں سنجھ وی ڈسیون اتے دھڑا کھاون آوے
غلام فرید انھد کی وسناں جتھے یار نظر نہ آوے،

کھجور دا درخت دی اک بے لبی درخت ہندا اے۔ بغیر پانی تے کھادتوں ہرا کچور، دھپے سڑدا بلدا اے تے پھل دیندا اے۔ سڑا ڈھیر اے تے پھل انتہائی مٹھا۔ پتر ساوے ای نیں۔ ٹاہلیاں تے ککراں نالوں سرکڈھواں درخت اے ایس لئی "حقیقت" دے نیڑے اوس نوں آکھدے نیں۔ نالے اچا لما ہون دی حیثیت نال

خود داردی اے۔ تے فیر آپ سڑدا مردا اے پر لوکاں لئی مٹھیاں کھجیاں دیندا اے۔

حضرت خواجہ غلام فریدؒ ہوراں وی ظاہری عبادت تے زور دتا اے۔ جیویں ہر صوفی دے ذکر وچ ایہہ گل آئی اے کہ اندرلی دنیا دے نال نال اوہ باہرلی دنیادی سجاوٹ وی ضروری آکھدے نیں۔ حضرت خواجہ فریدؒ ہوراں بندیاں دیاں حقاں تے بڑا ای زور دتا اے۔ کیوں جے چشتیہ سلسلے وچ اک دل نوں ٹٹن توں بچا لینا سو حجاں دے برابر اے۔ پر نال نال اللہ دے حقوق وی اوہناں دی نظر وچ رہے نیں۔ نماز، روزہ، زکواۃ تے حج تے وی دھیان رکھیا نیں۔ توحید توں علاوہ دین دے باقی ایہو ای رکن رہ جاندے نیں۔ ؎

ڈڈے ویلے اٹھی کے سیئاں ساز وضو بیٹھیاں مٹ گھماون
تے جُڑ جُڑ لاون میل مکھن پیندیاں ڈولے دیہہ سوغات چلاون
ہیں جیہاں بدکار نکمیاں فریدا ودیاں در در لوٹ بھنواون
ازلوں بھاگ تنہاں دے مٹھے جیہڑیاں سیج تے یار مناون

سرگھی ویلے دا اٹھنا حضرت بابا فریدؒ ہوراں کول وی ہے وے۔ تے ایس اخیرے دی عبادت نوں ای سب توں وڈیری تے عمدہ عبادت آکھیا جاندا اے۔ باقی مسلے وی لبھ جاندے نیں۔

پنجابی دی صوفیانہ شاعری

شعر تے شاعری کیہ نیں؟

تصوف اُتے پہلے تے دوجے باب وچ بڑی ای تفصیل نال تے کھلاردیں گل ہوئی اے۔ ایتھے پہلاں شاعری دا تعین کریئے تے فیر صوفیانہ شاعری تے پنجابی دی صوفیانہ شاعری ول دھیان کراں گے کہ شاعری نے تصوف نوں تے تصوف نے شاعری نوں کیہ دتا اے۔

شعر کیہ اے؟ افلاطون نے شعر نوں نقالی تے تقلید آکھیا اے تے شاعر نوں نقال۔ ایس، ایچ، بوچر اپنی کتاب ارسطو دا نظریۂ شاعری تے فنِ لطیف وچ لکھدا اے کہ شاعری نری کائنات دی نقالی نہیں اے بلکہ ایس توں مراد ایہو جیہی نقالی اے جس طراں دی کہ اشیائ دی ہوسکدی اے۔ یونان وچ "نقالی" دا لفظ شاعری یاں شعر دا واسطے ایس لئی استعمال ہندا سی کہ اوتھے اوس ویلے ڈرامے دا فن عروج تے سی۔ ڈرامہ واقعی "اصل" دی نقل ہندا اے۔ ایس لئی

THRICELY REMOVED FROM REALITY دا نعرہ لایا گیا۔ پر ہولی ہولی ایہہ ڈرامہ زندگی دی تنقید بن دا گیا۔ میتھیو آرنلڈ توں ایہہ رنگ نمایاں ہندا ہویا نظر آوندا اے۔ بلکہ اوس ویلے توں ای ایس نوں زندگی دی تفسیر نال تعبیر کردا گیا۔ مجنوں گورکھپوری ہوری شاعری دا تعلق شروع توں ای انسان دی حیاتی دیاں غرضاں تے مقصداں نال جوڑدے نیں تے اوس لئی اوہ زمانے دا تعین دی کر دیندے نیں کہ خرافیات (Mythology) ایس دا سب توں پہلا دور اے۔ بہر حال فطرت نے سچائی دے اظہار لئی دو ای طریقے سامنے آوندے نیں اک داخلی —— اندرلا —— تے دوجا خارجی —— یاہرلا —— اک تے اوہ کہ جدے وچ چیزاں، تاریخ یاں واقعیاں نوں نرا حالتاں دے

ذکر نال ای سچائی دے نال دس دتا جاوے، تے دوجا اوہ طریقہ کہ اوس دی تصویر ایس طراں کھچ دتی جاوے کہ سنن یاں پڑھن والا یاں تے اوس توں لطف اندوز ہووے۔ یاں عبرت حاصل کرے یاں مزا لووے۔ ایہہ دوجی گل ای فنونِ لطیفہ ــــ (FINE ARTS) دے وچ آوندی اے۔ فنونِ لطیفہ دا ای ایہہ کم اے کہ اوہ انسان دے دماغی، وجدانی تے روحانی حصیاں نوں مسرت تے خوشی نال ہمکنار کرے تے قوت دیوے۔ تے جے ایسے داناں اسی آکھ لیئے کہ شعر اے تے غلط نہیں ہون لگا۔ ذرا دکھو وکھریاں نظریاں تے نظر ماریئے تے گل ہور کھل کے سامنے آ جائے گی۔

ڈاکٹر جانسن[1] ہوری آکھدے نیں کہ "ایہہ ایہو جیہا فن اے جیہڑا عقل تے تخیل دی مدد نال مسرت نے خوشی دا جوڑ سچائی نال لاندا اے"۔

"شعر خیالاں دی اچیائی دی جیبھ اے" ــــــ

(Adrfence of Poetry) - شیلے ــــ

"شعر اصل وچ انسان تے فطرت دا عکس اے جیہڑا کہ شدید جذبیاں نال آپنے آپ ای نکل آوندا اے" ــــــ

(Lyrecal Ballads) ورڈز ورتھ

"شعر سائنس دی ضد اے۔ ایس دا بنیادی مقصد مسرت تے خوشی اپڑنا اے نہ کہ سچائی تے صداقت"۔ کالرج (Beographia Literaria XIV)

"شعر سچائی، حسن تے قدرت دے نال عشق دے اظہار داناں اے۔ ایس دا درک تخیل تے تصور دے ذریعے ہندا اے۔ تے ایس دی زبان دا توازن، یکسانیت وچ اختلاف دے اصول دا تابع اے"۔ ــــــ

(IMAGINATION and FANCY) لی-ہنٹ

---

[1] ایہہ حوالے جناب عبدالقادر سرور ہوراں دی کتاب "جدید اردو شاعری" چوں لئے گئے نیں۔

"شعر لفظاں دا ایہو جیہا ورتاوا اے کہ ایہدے توں تخیل دی دھوکا کھا جائے
اک تصویر بنان والا رنگ دی مدد نال جیہڑا کم کردا اے اوس نوں لفظاں
وچ بیان کرن دا ناں شعر یاں شاعری اے"۔

(Essay on Milton) میکالے

"شاعری زندگی دی تنقید اے پر اوہناں اصولاں دے تحت جیہڑے کہ
شاعرانہ سچائی تے شاعرانہ حسن نے مقرر کر دتے نیں"۔

(Study of Poetry) میتھیو آرنلڈ

"شعر مترنم خیال اے"۔ کارلائل (Heroes and Hero Worship)

"شعر محسوسات نے خیالاں دے تخیلی اظہار دا ناں اے"۔

(Human Tragedy)

"شعر اک ایہو جیہی متوازن تے خیالی زبان اے جیہڑی کہ مذاق، اختراع
خیالات تے جذبیاں نوں ظاہر کردی اے"۔ ای۔سی اسٹڈمن۔

(Nature and Element of Poetry)

ابن رشیق بھوری کتاب العمدۃ وچ لکھدے نیں کہ "شعر ایہو جیہا کلام اے
جیہڑا کہ ارادے نال لکھیا گیا ہووے۔ تے نال ای موزوں تے مقفیٰ دی ہووے"

"شعر اک ایہو جیہا فن اے جدے وچ طبیعت (جذبیاں)، روایت (نقالی)
تے ذکاوت (تخیل) نوں دخل ہندا اے"۔ قاضی عبدالعزیز جرجانی۔ (محیط باب شعر)

"ادب دیاں کتاباں وچ شعر دی جیہڑی تعریف کیتی گئی اے۔ اوہو ای
ساریاں ادباں تے زباناں تے جاری اے۔ کہ کلام موزوں ہووے تے آکھن
والے نے ایہہ ارادے نال موزوں کیتا ہووے"۔ مولانا شبلی نعمانی۔ (شعر العجم)

"شاعری جس طراں کہ دو ہزار سال پہلاں آکھیا گیا سی کہ اک طراں دی نقالی
اے"۔ مولانا حالی ۔ (مقدمہ شعر و شاعری)

امریکہ دا مشہور ادیب تے نقاد والڈ امرسن لکھدا اے کہ شاعری نوں اسی

معجزہ سمجھ دے آں۔ مکھی پھُلاں تے اُڈدی اے۔ ایہناں چوں اس تے خوشبو حاصل کر دی اے۔ پر ایس رس تے خوشبو توں بعد اک بالکل ای نویں شے پیش کردی اے۔ جنوں کہ شہد یاں ماکھی آکھدے نیں۔ اک ماہر کیمیا آکسیجن تے ہائیڈروجن نوں ملان توں بعد فیر اوہناں نوں وکھریاں وکھریاں نہیں کر سکدا بلکہ پانی بنا کے ساہنوں دے دیندا اے۔ ایسے طراں اک شاعر لوکاں دیاں گلاں سن دا اے۔ تے فطرت دیاں ساریاں جلوہ نمایاں ول کھُب کے نظراں بھجاندا اے۔ ایس لئی نہیں کہ جو اوس نے ویکھیا اے اوس نوں اوسے طراں ای پیش کر دیوے بلکہ ایس لئی کہ اک نویں تے شاندار شے پیش کرے یاں پیدا کرے۔ چیزاں دی روح نوں ظاہر کرنا، مادی جسماں تے ظاہری ہیئتاں نوں اکھاں توں اوہلے کر دیا تے اوس اصلی چیز نوں جیہڑی ایہناں چیزاں نوں زندہ رکھدی اے۔ معلوم کرن دی کوشش داناں شاعری اے۔ ایس دا اک اک لفظ نظم وچ ہندا اے۔ اک شاعر اک گھنٹے وچ ایہناں کو تجربہ حاصل کر لیندا اے۔ کہ اوس دے نیڑے رہن والا بندہ اوہو تجربہ ستر ورہیاں وچ وی نہیں حاصل کر سکدا۔ ایسے لئی کلذانی زرتشت دے ناں نال ایہہ تعریف لائی گئی اے کہ "شاعر آون والی دنیا (زمانے) دا ترجمان ہندا اے۔ جدا کم ایہہ ہندا اے کہ اللہ تے مادے دے وچکار گفتگو کرے۔ اجنبی تے غیر معمولی فطرتاں نوں مانوس تے چھیتی ای سمجھ وچ آون طریقے نال پیش کرے تے اوہناں غیر مانوس چیزاں نوں دنیا دیاں مانوس چیزاں وچ شامل کر لوے"۔ ایمرسن نے آکھیا اے کہ شاعری بندے لئی تسلی تے اطمینان دا کم دیندی اے۔ انسان اک خاص حد دے اندر حقیر تے تنگ فضا وچ رہندا اے۔ سدھراں، وہماں، تکلیفاں، سیاست، ذاتی جھگڑے، تے گندیاں حرکتاں وچ پھسیا رہن ہتھوں اوہ آپنیاں چنگیاں تے عمدہ خصلتاں تے قوتاں کولوں واقف نہیں رہندا۔ شاعر اگے آوندا اے تے اوہ ایس حجاب توں پردہ چک دیندا اے۔ لی ہنٹ نے لکھیا اے۔ کہ شاعر نوں سب توں بہتی جس شے دی ورتن دی لوڑ پیندی اے۔ اوہ محبت تے صداقت ہن تے جدے کول نیں اوس نوں

پرہیزورتنی چاہیدی اے اوہ جھوٹ تے دفتی گلاں ہن ۔ کالرج آکھدا اے کہ میں آپنیاں لکھتاں دی وجہوں کسے فائدے یاں مشہوری دا خواہش مند نہیں آں ۔ ایہناں دو نواں توں بغیر دی میں سمجھنا آں کہ مینوں بہت سارا حصہ لبھ گیا اے ۔ شاعری بذات خود میرے لئی بہت ای وڈا انعام اے ۔ ایس نے میریاں پریشانیاں وچ مینوں تسلی دتی تے میریاں خوشیاں نوں ہور ای بہتا تے نفیس بنادتا میری تنہائی نوں قیمتی تے دلفریب بنادتا اے ۔ تے سب توں وڈی گل جیہڑی میرے وچ جم پئی اوہ ایہہ کہ مینوں شاعری نے مجبور کر دتا کہ میں ماحول دی ہر شے وچوں حسن تے سچائی دی تلاش کراں ۔ ولیم ورڈز ورتھ شاعر بارے لکھدا اے کہ اوہ اک انسان اے تے اک انسان نال ای گلاں باتاں کردا اے ۔ اک ایہو جیہا انسان جوئے محسوس کرن دی لطافت تے شگفتگی، جدا جوش تے مروت جس دی انسان دی فطرت بارے معلومات تے جس دی روح عام انسان دے مقابلے وچ بہت ای زیادہ وسیع تے کھلی تے کھلری ہوئی ہندی اے ۔ اک ایہو جیہا انسان آپنیاں جذبیاں تے احساساں وچ ای ڈبیا تے کھبیا رہندا اے ۔ جیہڑا اک دوجیاں دی نسبت اپنی ای ہستی دے اوس جوہر دی تلاش وچ جیہڑا اک اوہدے وچ ہندا اے ۔ لگیا رہندا اے تے خوش رہندا اے ۔ کائنات تے فطرت وچ جو جو حالتاں تے کیفیتاں جم دیاں رہندیاں نیں اوہ اوہناں دے خیالاں کولوں لطف اندوز ہندا رہندا اے تے جے ایہناں دا دنیا وچ گھاٹا ہووے تے اوہ اپنی طبیعت تے احساس دی اٹھان ہتھوں مجبور ہو جاندا اے تے ایہناں نوں آپ پیدا کرن دی کوشش کردا اے ۔ ایہناں صفتاں توں علاوہ اوہدے کول اک صفت تے خوبی ہور دی ہندی اے ۔ کہ اوہ غائب دیاں چیزاں کولوں دی اثر قبول کردا اے جس طراں کہ حاضر چیزاں کولوں ۔ ہیزلٹ نے شاعری نوں تخیل تے جذبات دا ناں دتا اے ۔ مشہور جرمن فلسفی   مان نے شاعری نوں انسان دی مادری زبان قرار دتا اے یعنی سادگی تے معصومیت ای حقیقی شاعری دی جان اے ــــ

پیٹر آکھدا اے کہ شاعری اصل وِچ چیزاں دے اوس تعلق دے اظہار دا ناں اے جیہڑا کہ روح دے نال قائم ہندا اے ۔

مولانا عبدالحی ہوری آکھدے نیں کہ انسان دے دل وِچ کسے شے دے دیکھن، سُنن یاں کسے حالت یاں واقعے دے پیش آن نال ذوق تے شوق، عشق تے محبت، حیرانگی تے تعجب، طیش تے غصہ، دُکھ تے درد، دیاں جیہڑیاں کیفیتاں یاں حالتاں جم دیاں نیں اوہناں نوں ایس طراں موزوں کرکے ادا کر دینا کہ جیہڑا اثر اوس دے دل تے ہویا سی اوہو اثر ای دوجیاں دے دل تے ہووے۔ ایہہ شاعری اے۔ سڈنی نے شاعری نوں انسانی علماں دی دائی داناں وِتا اے ۔

جان اسٹورٹ مل آکھدا اے کہ شاعری ایہو جیہاں خیالاں تے لفظاں دا ناں اے جنہاں وِچ جذبیاں نوں بے ساختگی نال ظاہر کردتا جاوے ۔

والس ڈنٹن دا قول اے کہ شاعری جذبیاں تے موسیقیت نال بھری ہوئی زبان وِچ انسانی شعور دے محسوس تے جمالیاتی اظہار دا ناں اے ۔

ایہہ جنیاں دی تعریفاں شعر تے شاعری دیاں ہویاں ایہناں دا لب لباب ایہہ وے کہ شاعری موزوں تے موسیقیت نال پُر لفظاں وِچ دل دیاں جذبیاں نوں ظاہر کرن دا ناں اے۔ ایتھے اک سوال جم پیندا اے کہ جذبہ یاں جذبے کیہ ہندے نیں۔ ہندوستان دیاں پرانیاں کتاباں دل نظر مارئیے تے سنسکرت وِچ ایہناں دی تفصیل انج لبھدی اے ۔

۱۔ شرنگار ۔ ایہدے وِچ پیار تے محبت دے جذبے آوندے نیں۔ ایہدیاں دی اگوں دو قسماں کردتیاں گیاں نیں (۱) سینوگ یعنی وصل دی حالت دا جذبہ (۱۱) ویوگ یعنی جدائی تے فراق دے جذبے ۔

۲۔ ہاسیہ ۔ ایہدے وِچ مذاحیہ تے ہاسے دے جذبے آوندے نیں ۔

۳۔ کرن ۔ ایتھے سوز تے گداز دیاں جذبیاں دیاں گلاں لبھدیاں نیں ۔

۴۔ رودر ۔ ایہدے وچ کوڑتے غصے والے جذبات ہندے نیں ۔

۵۔ ویر ۔ بہادری، دلیری تے شجاعت دیاں جذبیاں دا ناں اے ۔

۶۔ بھیانک ۔ ایتھے خوف، ہراس تے ڈر سہم دے جذبے آوندے نیں ۔

۷۔ بی بھتس ۔ نفرت دے اظہار دے جذبے ۔

۸۔ اُدبھت ۔ حیرانگی تے تعجب دے جذبیاں دا ناں اے ۔

۹۔ شانت ۔ سکون، اطمینان تے اصلی تے حقیقی خوشی دے جذبے ۔

جے ایہناں تے ای اکتفا کر لیئے تے ایہہ ثابت ہندا اے کہ جذبہ اک داخلی شے وے ۔ یاں کم از کم دماغ دی کسے رگ وچ کوئی جذبہ موجود نہیں ہندا ۔ ایس لئی جذبیاں نال پُر شاعری (i) داخلی شاعری ہووے گی (ii) اوہدے وچ گھٹ گھٹ اُتلے جذبے ضرور ہون گے ۔ داخلی یاں اندرلے جذبیاں دی شاعری لئی کجھ گلاں بڑیاں ای ضروری نیں ۔ کہ اوہدے وچ جذبے ہون پر شریف جذبے ہون ۔ حیوانی جذبیاں دی تھاں شاعری وچ نہیں ہندی ۔ سچائی تے صداقت ہووے ۔ موسیقیت تے سُر آہنگ تے لے ہووے تے حسن تے حسنِ بیان ہووے ۔ ایہہ گلاں جدوں شاعری وچ آجان تے اوہ شاعری فیر آپے ای اک خاص تھاں تے اپڑ کے یاں تے فلسفیانہ بن جاندی اے تے یاں فیر صوفیانہ ۔ اک شاعر دا ذاتی تے آپنا مشاہدہ جدوں اجتماع وچ آوندا اے تے جے اوہ جذبہ عام اے تے عام انساناں وچ وی ہے وے تے فیر اوہ چھیتی ای مقبول ہو جاوے گا ۔ تے جے اوہ جذبہ عام دلاں وچ نہیں ہو سکدا تے اوہ فلسفیانہ ہو جاوے گا ۔ نہیں تاں صوفیانہ ۔

تصوف تے شاعری

شاعری تے بحث کر لین توں بعد ساڈے سامنے تصوف تے شاعری دو لفظیاں ای کھل کے آ گئے نیں ۔ ہن ایہناں دوہاں دا میل ملاپ تے سنگم دی تاریخ ول نظر ماراں گے تے ساہنوں پتہ لگے گا کہ شاعر کیوں مجبور ہو جاندا اے ۔ کہ اوہ شعر آکھے یاں اک صوفی اپنی

اندر لی دنیا دی ہوا دے کڈھن لئی شاعری دا سہارا کیوں لیندا اے۔ ایہہ گل تے منی ہوئی اے کہ تصوف انسانی دل دی اک کیفیت داناں اے۔ اک سرور تے وجدان نال بھری ہوئی کیفیت۔ شاعری تے بحث ہوئی تے ایہہ گل ساڈے سامنے آئی کہ دل دیاں پیڑاں کڈھن لئی اک شخص شاعر بن جاندا اے۔ اک صوفی دی حقیقی مسرت دی تلاش وچ گواچیا رہندا اے تے اک شاعر وی اوسے خوشی دی تلاش لئی شعراں دی دنیا سجاندا اے تے اوہ ایس نوں اپنا گواچیا ہویا جوڑا بنا کے لبھدا رہندا اے۔ جس طراں دی اصلی تے کدی نہ مکن والی تسلی تے اطمینان لئی اک صوفی بے چین تے بے قرار رہندا اے اوسے طراں اک شاعر وی پاگل ہندا اے کہ کسے پاسے اوس نوں کوئی تے قرار لبھے تے ایسے قریبی مشابہت دی وجہوں شاعری تے تصوف اک دوجے دے بہت ای نیڑے ہو جاندے نیں۔ "تصوف شاعرانہ وجدان دی اک شکل اے تے شاعری صوفیانہ ذوق دی اک والہانہ صورت" بن جاندی اے۔ ہر صوفی ذوقِ شعر نال تے ہر شاعر تصوف نال فطری لگاؤ رکھدا اے۔ فارسی شاعری دے سارے ای نقاد ایس تے متفق نیں کہ فارسی شاعری اوس ویلے تک بے جان سی جدوں تک کہ اوہدے وچ صوفیانہ افکار داخل نہیں سن ہوئے۔ اینج دی جیویں ذکر ہویا کہ شاعری جذبات تے اوہ وی محبت تے پیار دے جذبات نوں ظاہر کرن دا ناں اے تے تصوف وچ وی محبت تے پیار ای اصل نیں۔ شعر توں بہتر کوئی طریقہ نہیں جدے نال آپنیاں جذبیاں دا اظہار کیتا جا سکے۔ ایس لئی صوفیاں نے شاعری نوں اپنایا تے فارسی شاعری وچ ای تصوف دا عمل دخل شروع ہو جاندا اے۔

سلطان ابوسعید ابوالخیرؒ (متوفی ۴۴۰ھ) فارسی دے پہلے شاعر نیں جنہاں

۱۔ فلسفہ و شعر کی اور حقیقت ہے کیا
حرفِ تمنا جسے کہہ نہ سکیں روبرو

نے تصوف دا درتا دا شعراں وچ کیتا اے ۔ اگے تے فیر مولانا جامیؒ تے حکیم سنائیؒ جیہے عظیم صوفی شاعر لبھدے نیں ۔ حکیم سنائیؒ تے بڑے شاعر ای سن جدوں تصوف نال اوہناں دا دل واقف ہو گیا تے فیر دوہرا رنگ ساہمنے آ گیا ۔ مولانا رومیؒ نے مثنوی معنوی حکیم سنائیؒ ہوراں دی کتاب "حدیقہ" ساہمنے رکھ کے ای لکھی اے ۔

نیم ہوشی کردہ ام من نیم خام ۔ از حکیم غزنوی بشنو تمام

حکیم سنائیؒ تے مولانا رومیؒ توں بعد جنہاں سب توں بہتی شہرت پائی اوہ حضرت خواجہ عطارؒ ہن جنہاں دی مثنوی "منطق الطیر" بڑی ای مقبول ہوئی ۔ حکیم سنائیؒ ہوراں جذبے دے نال نال فلسفے نوں وی جگہ دتی اے تے حضرت خواجہ فرید الدین عطارؒ نے فلسفۂ وحدت الوجود دی تشریح شاعری وچ کھول کے کیتی اے ۔ اوہناں نے استعاراتی زبان استعمال کیتی اے ۔ تے فیر عراقیؒ، سعدیؒ، شبستریؒ، حضرت خسروؒ، شاہ نعمت اللہؒ، مغربیؒ تے خواجہ حافظؒ نے تصوف نوں اوہناں مقاماں نال واقف کروا دتا جیہڑے کہ حیرت تے محویت، استغراق تے بقا تے ذوجے مسئلے ساہمنے آ گئے ۔ ایتھے تک اپڑدیاں اپڑدیاں شاعری وچ تشبیہاں تے استعارے دوہرے مطلباں والے ہو گئے یعنی اصطلاحی صورت اختیار کر گئے ۔

مجازی رنگ ہور تے حقیقی رنگ ہور ۔ ایس دوہرے پن دی وجہوں شاعری وچ معنویت تے گہرائی جم پئی تے تصوف نے فارسی شاعری نوں مالا مال کر دتا ۔ شاعری تصوف ہو گئی تے تصوف شاعری ۔ اردو تے فارسی دے ہر شاعر نے بھانویں اوہ صوفی اے تے بھانویں نہیں، صوفیانہ اصطلاحواں دا استعمال ضرور کیتا اے ۔ اردو وچ میر تقی، خواجہ آتش، داغ دہلوی، مومن دہلوی، ذوق تے ہور کئیں اک شاعر صوفی تے بالکل ای نہیں پر ایہناں کول وی صوفیانہ جھلکیاں لبھ جاندیاں نیں ۔ اردو دی جدید شاعری تے آزاد شاعری وچ جیہڑی رمزیت، اختصار تے استعاراتی انداز اے اوہ وی ایسے ای تاریخی نکر دا نتیجہ اے ۔ پنجابی وچ پیر فضل گل دے بلبل تے شمع دے پروانہ دیاں گلاں کرن والا شاعر اے پر اوہناں دی غزل وچ وی صوفیانہ اشارے

لبھ جاندے نیں تے اوہ اکو شعر ساری غزل تے بھارا ہو جاندا اے ۔

میں اک اک اوہدے پل اتوں سو لیل قدر دی وار دیاں
جس راتیں ملیاں رون لئی دو گھڑیاں پچھلے پہر دیاں

یاں عشقِ حقیقی دا ذکر ایس ساری غزل نہیں اے پر مطلع اکلا تصوف دا مطلع بن جاندا اے ۔

پے جائے جے یار دی دس کدھرے طالب ٹر کے سراں دے بھار ملدے
چڑھ کے کوئی سولی اتے جا ملدے، کوئی پہنچ کے بیٹھ تلوار ملدے ۔

مجاز تے حقیقت وچ کیہ فرق اے ؟ مجاز دا مطلب ایہہ وے کہ کوئی ایہو جیہا لفظ ورت لینا، جدے باہر لے معنے ہور ہون تے اندر لے ہور۔ تے حقیقت وچ ایہہ گل نہیں ہندی بلکہ اوس دا ظاہر تے باطن لغوی تے اصطلاحی دوناں لحاظاں نال اکو ای ہندا اے۔ ایسے طراں اک "مجازی" صوفی تے "حقیقی" صوفی وچ وی ایہو ای فرق ہو جاندا اے۔ مجازی صوفی اوہ ہندے نیں جیہڑے کہ دنیا دی تے ظاہری لحاظ نال اک مجاز قائم کر لیندے نیں تے فیر اوس راہیں حقیقت تک اپڑ جاندے نیں تے جیہڑے نرے مجاز وچ ای پھسے رہ جاندے نیں اوہ فیر کسے پاسے جوگے نہیں رہندے۔ دوجے اوہ صوفی ہندے نیں جیہڑے کہ ظاہری مجاز قائم نہیں کردے یاں قائم کر کے تے بڑی ای چھیتی اوس توں اگے لنگھ جاندے نیں۔ دوناں صورتاں وچ حسن یاں خوبصورتی نوں عقلی لحاظ نالوں پہلاں حس نال پچھانیا جاندا اے۔ تے فیر جدوں حواس خمسہ دی پھڑ وچ اوہ آ جاوے تے فیر اوس نوں عقلی لحاظ نال من لینا پیندا اے۔ فیر مادی یاں حسی گلاں پچھے رہ جاندیاں نیں۔ تے وجدان اگے آ جاندا اے۔

انگریزی ادب دی ابتدا مافوق الفطرت (Super natural) گلاں توں ہوئی۔ آرتھر تے بیوولف دیاں داستاناں توں انگریزی ادب شروع ہویا۔ تے حقیقت تے فطرت تک اپڑدیاں اوس نوں چھ ست سو ورہے لگے۔

عربی شاعری دی ابتدا خارجی شاعری ـــ رزمیہ ـــ توں ہوئی ۔ البتہ مرثیے دِ وچ
داخلی شاعری دے عنصر موجود سن پر اوہ وی ۔ ذاتی حد تک دے احساس تک ۔
اردو شاعری دی مثنوی توں شروع ہندی اے ۔ اگاں سلطان محمد قلی قطب شاہ
تے ولی دکنی آوندے نیں ۔ حضرت امیر خسروؒ تے دکنی دور وچ چنگا کھلا فاصلہ
اے ۔ سلطان کول تے داخلی رنگ موجود ای نہیں اے تے نال ای سارے دا سارا داخلی
رنگ ای ولی دکنی کول موجود اے ۔ پر پنجابی ادب دی ابتدا ای مذہب توں ہوئی ۔
بھانویں اوہ جوگیاں دا دور ہووے تے بھانویں ناتھاں دا تے تصوف نال روشناس
کروان والے شیخ العالم حضرت فریدالدین مسعود گنج شکرؒ ہین ۔ صوفیانہ مسئلیاں دا ذکر
مفصل ہو چکیا اے ۔ ایس لئی ایتھے تصوف نے ایہناں مسئلیاں توں وکھ ہو کے شاعری
نوں کیہ دتا اے ؟ اسی ایہہ ویکھاں گے ۔ شاعری ناں اے جذبیاں نوں پیش کرن دا ۔
جذبے دو طراں دے ہندے نیں ۔ (i) حیوانی یاں کثیف ۔ (ii) انسانی یا لطیف ۔
تے ایہناں دونواں دا مرکز تے منبع دل ای ہندا اے ۔ یعنی دل ای انسانی پنڈے دا ایسا
مقام ہندا اے جتھے کہ ہر طراں دے جذبے جنم لیندے نیں ۔ یعنی حیوانی، سفلی تے وڈھیا
تے اچے دونویں جذبیاں دی جمن دی تھاں ایہو لہو دا لوتھڑا ای ہندا اے ۔ یعنی
پر سوال ایہہ پیدا ہندا اے کہ باہر نکلن لگیاں یاں جدوں ایہناں دا اظہار ہندا اے
تے ایہہ رنگ دکھوو کھرے کس طراں ہو جاندے نیں ۔ ایس دی وجہ دل دی صفائی
تے پاکیزگی ہندی اے ۔ پاکیزگی تے صفائی کتھوں تے کیویں آوندی اے ۔ ایس لئی
دکھ تے درد نوں بنیادی تھاں دتی جاندی اے ۔ دکھ درد نال دل مٹھ جاندا اے
یاں ٹٹ جاندا اے ۔ ٹٹیا ہویا دل اڑیاں پڑیاں گلاں نہیں کردا بلکہ اپنی حالت تے
روندا اے تے یاں فیر چیکاں ماردا اے ۔ تے ایہہ رونا تے چیکناں ای جے
موزوں تے سدھے راہیں پے جاوے گا تے اوہ شاعری ہو جاوے گی ۔ تے جے
اوہ اتھراں مجازی محبوب لئی ہون گیاں تے عام شاعری، نہیں تاں حقیقی ۔ صوفیانہ
شاعری جنم لووے گی ۔ دل دے ٹٹن تے محروم ہو جان وجہوں اک طراں دی نرمی

تصوف سبھوں ای فارسی شاعری نوں لبھی تے ایسے تصوف سبھوں ای اردو شاعری نوں۔ تصوف نے اخلاق نوں اُچا کیتا، اخلاقاں نوں سنواریا تے نفس نوں مارن دی تعلیم دتی۔ ایسے طراں تصوف نے شاعری دے اخلاق نوں وی اچیاں کیتا تے شاعری دی غلاظت ــ نفس ــ نوں مکا دتا یاں مکا دین دی پوری پوری کوشش کیتی اے۔ دل دا ٹُٹنا عشق چوں محرومی دا نتیجہ ہندا اے۔ اک حقیقی عاشق دی اوسے طراں تڑفدا تے پھڑکدا اے جس طراں کہ اک مجازی تے دنیا دی عاشق۔ پر دوناں کول پیڑ تے چیکن دا انداز وکھرا وکھرا ہندا اے ؎

تازہ خلش رقابت دی فیر ہوگئی فیر ہوگئے اشک دے پھٹ سجرے
پتہ دین پئے سجری کشمکش دا نیرے مخلی دامن دے وٹ سجرے

پیر فضل ہوراں ایس شعر وچ محبوب دی مادی تے ظاہری حالت تے وصل دی مجازی کیفیت دا ذکر کیتا اے۔ جدوں کہ ایسے وصل دا ذکر اک صوفی کردا اے تے گل اینج دی بن جاندی اے ؎

رودن پٹن کوں سمجھوں شادی ۔ سنج بر جبر جھنگ ڈسم آبادی
عشرہ محرم سادڑی عید

خواجہ غلام فریدؒ دیاں ایہناں مصرعیاں وچ دکھ دا تے وصل دا حقیقی تے مثبت انداز لبھدا اے۔ شاعری وچ درد تے سوز تے اُنج وی ہندا ای اے پاں ہونا ای چاہی دا اے پر تصوف نے شاعری نوں خلوص نال دی مالا مال کر دتا تے خلوص نال پُرسوز تے گداز نے پنجابی شاعری نوں دوہرا سوہنا کر دتا۔ کشتہ ہوراں دا ایہہ شعر ؎

مُکی حد پریم دی آن ایتھے گلاں عشق نے اہ وکھا لیاں دو
اساں لباں نوں چمیا دو واری سفنے وچ توں دتیاں گالیاں دو

ایہہ خلوص تے نہیں اے پر سوز دی نہیں اے۔ سدھی سادی واردات اے عشق دی۔ جے ایہہ آکھ لیئے کہ ترا سوز اک ان کھلی کلی اے تے مخلص گداز کھڑیا ہویا پُھل اے۔ تے

غلط نہیں ہون لگا۔ سوز تے گداز ای دل دیاں تھلڑیاں تہواں دیاں داستاناں دی ساڈے ساہمنے لیا رکھدا اے۔ جیویں حضرت خواجہ غلام فریدؒ ہوراں دا ایہہ ڈوہڑہ اے ؎

کُل بلائیں جنگل دیاں یارو بھج لاش سسی تے پیاں،
تڑپھدا ڈیکھ کے لاش سسی دی تے حیران کھلوتیاں رہیاں
سسی آکھیا کھاؤ تے ناں شرماؤ میں تاں دعوت دیندی پیاں
اے اکھیں سیڈیاں محفوظ رکھا ہے راہ کیچ دا ڈیندی پیاں

ایسے خلوص تے سوز لئی حضرت علی حیدرؒ ہوراں نوں ویکھ لوو تے یاں فیر حضرت سلطان باہوؒ ہوراں دی ساری ای شاعری ایس خلوص نال بھری ہوئی اے۔

صوفی نے مجازی محبوب دی تھاں تے پیریاں مُرشد نوں پھڑیا۔ ایہہ پیر طریقت اوہناں لئی قبلہ تے کعبہ بن گیا تے زلفاں تے بھنوریاں دی دنیا وچوں نکل کے حقیقی تجلّی دیاں گھیر گھٹاؤں نال اوہ روشناس ہوگیا۔ محبوب مجازی لئی انداز ستے طرز بیان ہور طراں دا ہندا اے جیویں ؎

اجے ہونٹاں وچ ان چھوئیاں کلیاں دے رس ،رو
اجے باہواں وچ سجریاں شاخاں دی ہلورہ ،ند
اجے ساہواں وچ سہیلیاں دے ساہواں دی ہواڑ

تے ایسے ہواڑ تے ان چھوئیاں کلیاں دچ جد دں تصوف دی چاشنی تے صوفی خیال شامل ہو جاندا اے۔ تے فیر گل تے بیان دا رخ ای بدل کے رہ جاندا اے۔

سادگی تے موسیقیت یاں ترنم دی شاعری دی جان گنیا جاندا اے۔ تے تصوف نے ہر ادب دی شاعری نوں ایہہ چیزاں تے خوبیاں دتیاں نیں۔ پنجابی شاعری دی ابتدا ای تصوف توں ہوئی پہر دوجے ای شاعر ـــــ حضرت شاہ حسینؒ ـــــ توں ترنم تے آہنگ نے پنجابی شاعری وچ اپنا دخل شروع کردتا تے حضرت بابا بلھے شاہؒ ہوراں دے دور توں باقاعدہ طریقے ایہہ ردم شاعری وچ جم پئی۔ حضرت علی حیدرؒ ہوری ایس موسیقیت

وچ وارث شاہؒ ہوراں دے ہم پلّہ گنے جاندے نیں۔

کتابیات

۱۔ ابیاتِ علی حیدرؒ	مرتبہ فقیر محمد فقیر	لاہور	۱۹۶۳ء
۲۔ ابیات سلطان باہوؒ	مرتبہ عبدالمجید بھٹی	کراچی	۱۹۶۷ء
۳۔ ابیات سلطان باہوؒ	مرتبہ فضل دین	لاہور	
۴۔ احسن القصص	مولوی غلام رسولؒ	لاہور	۱۹۶۱ء
۵۔ اولیائے سرحد	نصر اللہ خان نصر	کراچی	
۶۔ اسلامی تصوف	عبدالرحیم	لاہور	طبع اوّل
۷۔ ایک اسلام	ڈاکٹر غلام جیلانی برق	لاہور	۱۹۵۳ء
۸۔ اللہ کی عادت	ڈاکٹر غلام جیلانی برق	لاہور	۱۹۵۵ء
۹۔ آبِ کوثر	شیخ محمد اکرام	لاہور	۱۹۵۸ء
۱۰۔ اخبار الاخیار	عبدالحق محدث دہلویؒ	لاہور	۱۹۵۸ء
۱۱۔ اسلام کا نظریۂ اخلاق	مظہر الدین صدیقی	لاہور	۱۹۵۵ء
۱۲۔ اسلام کی بنیادی حقیقتیں	مظہر الدین صدیقی	لاہور	۱۹۵۵ء
۱۳۔ اسلام اور مذاہبِ عالم	مظہر الدین صدیقی	لاہور	طبع اوّل
۱۴۔ افکارِ غزالی	محمد حنیف ندوی	لاہور	۱۹۵۶ء
۱۵۔ انوارِ سبحانی	حضرت شیخ عبدالقادر جیلانیؒ	مظفر گڑھ	۱۹۵۶ء
۱۶۔ الکمال	خورشید حسین بخاری	لاہور	۱۹۶۷ء
۱۷۔ اخلاق اور فلسفۂ اخلاق	محمد حفظ الرحمٰن	دہلی	۱۹۵۰ء
۱۸۔ السماع	عبدالرحمٰن سلمیٰ	دہلی	۱۹۲۷ء

۱۹- اک تارا	عبدالمجید بھٹی	لاہور	۱۹۶۲ء
۲۰- آئینۂ معرفت	سید اعجاز حسین	الٰہ آباد	۱۹۳۲ء
۲۱- اسلام اور موسیقی		لاہور	۱۹۵۶ء
۲۲- انسائیکلوپیڈیا آف اسلام		لائڈن	۱۹۱۱-۱۹۳۸ء
۲۳- انسائیکلوپیڈیا آف بریٹینیکا		شکاگو	۱۹۶۹ء
۲۴- انسائیکلوپیڈیا آف امریکانا		نیویارک	۱۹۴۹ء
۲۵- اسلام میں مذہبی فکر کی تشکیل جدید	علامہ اقبالؒ	کراچی	۱۹۵۱ء
۲۶- بول فریدی	مرتبہ فقیر محمد فقیر	لاہور	۱۹۶۵ء
۲۷- بابا فرید گنج شکرؒ	سید نصیر احمد جامعی	لاہور	۱۹۶۲ء
۲۸- بہاء الدین زکریا ملتانیؒ	نور احمد خاں فریدی	ملتان	
۲۹- بزم صوفیہ	سید صباح الدین عبدالرحمٰن	اعظم گڑھ	۱۹۴۹ء
۳۰- پنجابی ادب دی مختصر تاریخ	ڈاکٹر موہن سنگھ	لاہور	
۳۱- پنجابی ادب	محمد سرور	کراچی	۱۹۵۴ء
۳۲- پنجابی زبان دا ادب تے تاریخ	عبدالغفور قریشی	لاہور	۱۹۵۶ء
۳۳- پنجابی ادب کی مختصر تاریخ	احمد حسین قریشی	لاہور	۱۹۶۴ء
۳۴- پنجابی ادب دی تاریخ	شمیم چوہدری	لاہور	
۳۵- پنجابی شاعراں دا تذکرہ	مولا بخش کشتہ	لاہور	۱۹۶۰ء
۳۶- پنجاب میں اُردو	حافظ محمود شیرانی	لاہور	۱۹۶۲ء
۳۷- پنجاب رنگ	شفیع عقیل	لاہور	۱۹۶۸ء
۳۸- پنجابی دے صوفی شاعر	ڈاکٹر لاجونتی رام کرشن	لاہور	۱۹۶۹ء
۳۹- پنج گنج	میاں محمد بوٹا	لاہور	

۴۰- تحقیقاتِ چشتی	نور احمد چشتی	لاہور	۱۹۶۴ء
۴۱- تذکرۂ صوفیائے پنجاب	اعجاز الحق قدوسی	لاہور	
۴۲- تذکرۂ صوفیائے سرحد	اعجاز الحق قدوسی	لاہور	۱۹۶۶ء
۴۳- تذکرۂ صوفیائے سندھ	اعجاز الحق قدوسی	لاہور	
۴۴- تذکرۂ صوفیائے بنگال	اعجاز الحق قدوسی	لاہور	
۴۵- تذکرۂ علمائے ہند	رحمٰن علی	لکھنؤ	۱۹۶۵ء
۴۶- تذکرۂ اولیائے ہند	مرزا محمد دہلوی	علی گڑھ	۱۹۱۴ء
۴۷- تاریخ مشائخ چشت	خلیق احمد نظامی	دہلی	۱۹۵۳ء
۴۸- تصوف، اشغال و فلسفہ	حضرت شاہ ولی اللہ	کراچی	۱۹۶۶ء
۴۹- تاریخ تصوف قبل از اسلام	بشیر احمد ڈار	لاہور	۱۹۶۲ء
۵۰- تاریخِ تصوف	رئیس احمد جعفری	لاہور	۱۹۵۰ء
۵۱- تصوف اور اردو شاعری	صفی حیدر دانش	لاہور	۱۹۴۸ء
۵۲- تصوف اسلام	عبدالماجد دریا آبادی	اعظم گڑھ	۱۹۴۸ء
۵۳- تعارفِ قرآنی	امیر عبدالرحمٰن	لاہور	۱۹۵۳ء
۵۴- تاریخ فلسفۂ اسلام	ترجمہ محمد ہادی	لاہور	۱۹۳۶ء
۵۵- تفسیرِ احمدی	سرسید احمد خاں	ندارد	
۵۶- تفسیر ماجدی	مولانا عبدالماجد دریا آبادی	ندارد	
۵۷- ترجمہ فتاوائے عزیزیہ جلد دوم		لاہور	
۵۸- ترجمہ فتوحاتِ مکیہ	ابن عربیؒ	کانپور	
۵۹- جاء الحق و زہق الباطل	احمد یار خاں	گجرات	۱۹۶۴ء
۶۰- حجۃ اللہ البالغہ	حضرت شاہ ولی اللہ	کراچی	

۶۱-	حقیقتِ توحید	امین احسن اصلاحی	لاہور	۱۹۵۲ء
۶۲-	حقیقتِ شرک	امین احسن اصلاحی	لاہور	۱۹۵۲ء
۶۳-	[illegible] پنجاب (۳ جلد)	رچرڈ ٹمپل	لاہور	
۶۴-	خواتین	محمد اسلم جے راجپوری	دہلی	۱۹۵۱ء
۶۵-	دیوانِ کشتہ	مولا بخش کشتہ	لاہور	۱۹۶۴ء
۶۶-	داستانِ دانش	خلیفہ عبدالحکیم	لاہور	
۶۷-	ڈوہنگے پینڈے	پیر فضل	لاہور	۱۹۶۵ء
۶۸-	رسالہ السماع	ابو منصور بغدادی	ندارد	
۶۹-	سرائیکی شاعری	کیفی جام پوری	ملتان	۱۹۶۹ء
۷۰-	سیف الملوک	حضرت میاں محمد بخش	لاہور	
۷۱-	سفینۃ الاولیاء	شہزادہ داراشکوہ	کراچی	۱۹۶۱ء
۷۲-	سوانح مولانا رومؒ	مولانا شبلی نعمانیؒ	کراچی	۱۹۵۲ء
۷۳-	شریعت اور طریقت	مولانا اشرف علی تھانویؒ	راولپنڈی	ندارد
۷۴-	صراط التوحید	صباح الدین	اعظم گڑھ	۱۹۶۴ء
۷۵-	علمِ تصوّف	عباداللہ اختر	لاہور	۱۹۵۱ء
۷۶-	عقائد و اعمال	مظہر الدین صدیقی	لاہور	۱۹۵۵ء
۷۷-	علم الکتاب	خواجہ میر درد	دہلی	۱۹۶۴ء
۷۸-	علم الکلام	محمد ادریس	ملتان	
۷۹-	فلسفۂ تعلیم الاسلام	سید حمید	دہلی	۱۹۳۴ء
۸۰-	فضائلِ ذکر	محمد زکریا	ملتان	
۸۱-	فصوص الحکم	ابنِ عربیؒ	حیدرآباد	۱۹۴۲ء

۸۲-	مدح الاسماع	محمد بن احمد	لکھنو	
۸۳-	فلسفۂ عجم (ترجمہ)	اقبالؒ	حیدرآباد دکن	۱۹۴۴ء
۸۴-	فیصلہ وحدت الوجود والشہود		دہلی	۱۹۳۱ء
۸۵-	کشف المحجوب	حضرت سید علی ہجویریؒ	لاہور	۱۹۶۶ء
۸۶-	کتاب التوحید	محمد بن عبدالوہاب	کراچی	طبع اوّل
۸۷-	کافیاں خواجہ غلام فریدؒ	حضرت خواجہ غلام فریدؒ	ملتان	۱۹۳۵ء
۸۸-	کافیاں شاہ حسینؒ	ترجمہ عبدالمجید بھٹی	لاہور	۱۹۶۱ء
۸۹-	کلیات علی حیدرؒ	مرتبہ فقیر محمد فقیر	لاہور	۱۹۶۳ء
۹۰-	کلیات بُلھے شاہؒ	مرتبہ فقیر محمد فقیر	لاہور	۱۹۷۰ء
۹۱-	گنگارسے	مرتبہ فقیر محمد فقیر	لاہور	۱۹۶۳ء
۹۲-	کیا موجودہ تصوف اسلامی ہے؟	ضیاء احمد	ندارد	
۹۳-	قرآن اور تصوف	میر ولی الدین	دہلی	۱۹۴۸ء
۹۴-	قرآن اور تعمیر سیرت	میر ولی الدین	دہلی	۱۹۵۲ء
۹۵	گمراہ صوفی	ابوالفرج عبدالرحمٰن	(پبتر بخن ایونیو کلکتہ)	
۹۶-	گرو گرنتھ اور اُردو	عباداللہ گیانی	لاہور	۱۹۶۶ء
۹۷-	مراۃ الشعراء	عبدالرحمٰن	لاہور	۱۹۵۰ء
۹۸-	مذاہب عالم	احمد عباداللہ	کراچی	طبع اوّل
۹۹-	مواتے	فقیر محمد فقیر	لاہور	۱۹۶۹ء
۱۰۰-	مہاراجہ رنجیت سنگھ	سیتارام کوہلی	الٰہ آباد	۱۹۳۳ء
۱۰۱-	مسلم ثقافت ہندوستان میں	عبدالمجید سالک	لاہور	۱۹۵۵ء
۱۰۲-	مسئلۂ تقدیر	مولانا اشرف علی تھانویؒ	لاہور	۱۹۵۳ء
۱۰۳-	نظریۂ توحید	برہان احمد فاروقی	لاہور	۱۹۴۷ء

۱۰۴- ہمعات — حضرت شاہ ولی اللہ — لاہور — ۱۹۶۴

۱۰۵- ہندوستانی فلسفہ (جلد اول دوم چہارم) — ڈاکٹر رادھا کرشنا — دہلی — ۱۹۵۶

۱۰۶- وارث زادوارث — سرفراز حسین قاضی — گوجرانوالہ — ۱۹۷۱

۱۰۷- یہودی تصوف کے عمومی رجحانات — ترجمہ سوئم — کراچی — ۱۹۵۵

رسالے

۱۰۸- ماہنامہ تصوف — جون ۱۹۲۲ء، ستمبر ۱۹۲۲ء

۱۰۹ نیرنگ خیال ـــــ اقبال نمبر

۱۱۰- ماہنامہ صوفی — نومبر ۱۹۲۲ء، اپریل ۱۹۳۱ء

۱۱۱- ادبی دنیا — اگست ۱۹۴۳ء

۱۱۲- رسالہ سلسبیل — ۱۹۶۳ء قول اکانمبر

۱۱۳- صحیفہ

انگریزی کتب

ARISTOTLE'S ETHICS GRANI-S. ALEXANDER LONDON ۱۹۱

BUDDHISM DAVID PHYE. CAMBRIDGE

BEFORE AFTER SOCRATES-CORNFORD. CAMBRIDGE 193

BHAKTI-YOGA SWAMIVIVEKANANDA. LUCKNOW 19

DIALOGUES OF PLATO. (2 VOLS) TOWELT. B. NEWYORK 19

ENTERING THE KINGDOM TAMES ALLEM. — NEWYORK

GUIDE TO THE PHILOSOPHY MORLS AND POLITICS - TOOD. LONDON 19

HUMAN SOCIETY IN THICS OF POLITICS. RUSSELL. LONDON 19

INFLUENCE OF ISLAM ON INDIAN CULTURE-TARE CHAND. ALLAHABAD.

ISLAMIC S. ICHADABA SH. KARACHI 19

INDIAN PHILOSOPHY (2 VOLS) RADHA KRISHAN. LONDORY 19

LORD SREE KRISHNA M.L. SEN. CALCUTTA

LEGACY OF ISLAM R.A. NICCOLSON. NEW YORK

MUSLIM THOUGHT, ITS ORIGIN ACHIEVEMENT M.M. SHARIF. LAHORE 19

MYSTICISM EVELYN UNDERHILL. LONDON 19

MUSLIM THOURHI- ITS-SOURCE-S. MUZAFFARUDDIN NADVI. LHR 19

MYSTIC TENDENCIES IN ZAHURUDDIN. AHMAD. BOMBY 19

MUTADDID'S CONCEPTION OF TALOHEED. DR. BORHANUDDIN. LAHORE 19

MAN'S HEED OF METAPHYSIC SCHOPENHAUR. LONDON 19

MAN AGAINST HIMSELF K. MENNINGER. NEW YORK 1938

ORIENTAL MYSTICEIM E.H PALONER. LONDON 1938

OUT LINES OF ISLAMIC CUTTER A.M.A SHUSHTRY. BANGLORE 1938

PERSONALITY G.W.A NEWYORK 1937

PEACE OF MIND T.L. LIELEMAN. NEW YORK 1949

RABIA THE MYSTIC - M. SMITH. LONDON 1928

REVELATION OF DILINELOVE LADY JULIAN. LONDON 1923

SUFISM A.T. ARBERRY. LONDON 1950

SUFISM SAINL T.A. SUBHAN. LAHORE

STUDIES IN TASAWWUF - KHAWAJA KHAN 1923

SRI SANKARARYA C.M. KRISHNA SWAMY. MADRAS

THE - TEACHING OF BUDDHA - DHARMAPALA. MADRAS

THE MYSTICS OF ISLAM - NICLSON. NEW YORK

THE TEWS THEIR HISTORY, CULTURE RELIGION - (2 VOLS) - LOUIS - NEWYORK 1949

THE WORLD THE INDIVIDUAL - ROYCE LONDON 1900

TAHLILI NAFSI - A.H. ALWI.

THE CULTURAL HERILAGE PAKISTAN. S.M. AKRAM. CAHRE

UNDERSTANDING HUMAN. A. ADLER. LONDON 1929

تصوّف تے

پنجابی دے صوفی شاعر

پروفیسر سرفراز حسین قاضی

عزیز بک ڈپو ○ چوک اردو بازار ○ لاہور